

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

ВІСНИК

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Випуск 12

Кам'янець-Подільський
2019

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: Серія КВ № 20172–9972 ПР від 05.07.2013 р.; наказ МОН України про реєстрацію № 1328 від 21.12.2015 р.

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 10 від 28 листопада 2019 р.).

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України Вісник включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю "Історичні науки" (Додаток до наказу МОН України № 820 від 11.07.2016 р.; спецвипуск газети "Освіта України". – 2016. – № 10 (46), жовтень).

Вісник індексується наукометричною базою **Google Scholar**

Рецензенти:

- О. В. Добржанський** – доктор історичних наук, професор (м. Чернівці);
В. Ф. Колесник – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент АН НАН України (м. Київ);
І. Я. Райківський – доктор історичних наук, професор (м. Івано-Франківськ).

Редакційна колегія:

- А. Г. Філінюк**, академік НАНВОУ, доктор історичних наук, професор
(*відповідальний редактор*);
С. А. Копилов, доктор історичних наук, професор
(*заступник відповідального редактора*);
С. В. Олійник, кандидат історичних наук, доцент
(*заступник відповідального редактора*);
В. В. Газін, кандидат історичних наук, доцент
(*відповідальний секретар*);
А. В. Баженов, академік УАІН, доктор історичних наук, професор;
Б. Гедимінас, доктор історичних наук, професор (Литва);
В. М. Даниленко, член-кор. НАН України, доктор історичних наук, професор;
О. М. Завальнюк, академік НАНВОУ, доктор історичних наук, професор;
А. Б. Задорожнюк, кандидат історичних наук, доцент;
В. С. Лозовий, доктор історичних наук, професор;
П-Р. Магочій, доктор історичних наук, професор (Канада);
Г. М. Мендікулова, доктор історичних наук, професор (Казахстан);
В. В. Нечитайло, доктор історичних наук, професор;
В. С. Степанков, академік УАІН, доктор історичних наук, професор;
О. М. Федьков, доктор історичних наук, доцент.

Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. Вип. 12. 364 с.

УДК 378.4(477.43)(082):94
ББК 63

Адреса редакційної колегії: кафедра історії України, історичний факультет, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32301.

© **К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2019**

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University

VISNYK
OF KAMIANETS-PODILSKYI
NATIONAL IVAN OHIENKO
UNIVERSITY

HISTORICAL SCIENCES

Issue 12

Kamianets-Podilskyi
2019

Scientific-metric database **Google Scholar**

Reviewers:

- O. V. Dobrzhanskyi** – Doctor of Historical Sciences, professor (Chernivtsi);
V. F. Kolesnyk – Doctor of Historical Sciences, professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv);
I. Ya. Raikivskzyi – Doctor of Historical Sciences, professor (Ivano-Frankivsk).

Editorial college:

- A. G. Filiniuk** – Academician NASHEU, Doctor of historical sciences, professor (*editor-in-chief*);
S. A. Kopilov – Doctor of historical sciences, professor (*deputy editor-in-chief*);
S. V. Olynyk – Candidate of historical sciences, associate professor (*deputy editor-in-chief*);
V. V. Gazin – Candidate of historical sciences, associate professor (*assistant editor*);
L. V. Bazhenov – Academician UAHS, Doctor of historical sciences, professor;
V. M. Danulenko – Corresponding member NAS of Ukraine, Doctor of historical sciences, professor;
O. M. Fed'kov – Doctor of historical sciences, associate professor;
B. Gediminas – Doctor of historical sciences, professor (Lithuania);
V. S. Lozovuy – Doctor of historical sciences, professor;
P-R. Magochiy – Doctor of historical sciences, professor (Canada);
G. M. Mendikulova – Doctor of Historical Sciences, professor, (Kazakhstan);
V. V. Nechitalo – Doctor of historical sciences, professor;
V. S. Stepankov – Academician UAHS, Doctor of historical sciences, professor;
O. M. Zaval'niuk – Academician NASHEU, Doctor of historical sciences, professor;
A. B. Zadorozhniuk – Candidate of historical sciences, associate professor.

Visnyk of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University. Historical sciences / [edit. col. A. G. Filiniuk (editor-in-chief) and others]. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 2019. Issue 12. 364 p.

UDC 378.4(477.43)(082):94

Address of editorial college: the department of history of Ukraine, historical faculty, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, st. Tatars'ka 14, Kamianets-Podilskyi, 32301.

ДЖЕРЕЛА, ІСТОРИОГРАФІЯ

<i>Баженов А. В.</i> Події Другої світової війни на Поділлі в працях професора Сергія Гальчака (до 75-річчя Великої Перемоги)	8
<i>Баженов О. Л., Лубчинський А. А.</i> Середній палеоліт України: історіографічний аспект	18
<i>Гриськова Н. Р.</i> Подільська ікона як соціальний інститут: історико-релігійнознавчий аспект (на прикладі її шанування представниками різних станів).....	27
<i>Лубчинський А. А., Баженов О. Л.</i> Висвітлення правових аспектів впровадження НЕПу на Поділлі в регіональній пресі	42
<i>Пилипенко О. Є.</i> Наукові джерела з історії становлення університетської освіти в Наддніпрянській Україні в першій половині XIX століття.....	49
<i>Ребрик О. В.</i> Деякі питання історіографії розвитку шляхів сполучення в Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.	61
<i>Савчук І. І.</i> Річпосполитська проблематика на сторінках журналу «Україна»	73
<i>Трубчанінов С. В.</i> Історико-географічні уявлення в контексті осягнення історії України Михайлом Максимовичем	78
<i>Філінюк А. Г.</i> Проблема «Поділи Речі Посполитої і українські землі» в зарубіжній історіографії.....	90

ДАВНЯ І НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Дзира І. Я.</i> Євреї у складі Війська Запорозького Низового середини XVIII століття	115
<i>Заводовський А. А.</i> Початки формування української національної ідеології в українських етно-регіонах у «довгому XIX ст.»	125
<i>Задорожнюк А. Б.</i> Братські функції ремісничих цехів на Поділлі у XIX ст.	138
<i>Магась В. О., Магась-Демидас Ю. І.</i> Переслідування за політичними мотивами неpolітичних громадських організацій в Російській імперії у 1905-1917 рр.....	142
<i>Савчук Н. І.</i> Витоки учнівської екскурсійної справи в Наддніпрянській Україні (1880-ті – 1900 рр.).....	155

<i>Сидорук С. А.</i> Перехід від рекрутської до загальної військової повинності в Правобережній Україні: регіональний аспект	163
<i>Стецюк В. Б.</i> Правобережна Україна і російсько-турецька війна 1877-1878 рр.	170
<i>Januszkiewicz Barbara.</i> Demograficzno-socjalne zmiany w składzie narodowościowym Polaków w Kamieńcu Podolskim w latach 1897-2001	181

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Комарницький О. Б.</i> Діяльність студентів педагогічних технікумів УСРР у наукових гуртках у 1920-ті рр.....	189
<i>Кучеров Г. Г.</i> «Червоні «Просвіти» Правобережної України як культурно-освітні осередки радянського режиму на селі (1920-1923 рр.)	198
<i>Ляскович Р. С.</i> Проблеми формування військових частин УНР в контексті польсько-українських відносин (січень-травень 1920 р.)	210
<i>Марчук О. І.</i> Скарбниця при головноуповноваженому уряду УНР як інструмент реалізації завдань представництва української влади у Кам'янці-Подільському (квітень-червень 1920 р.)	226
<i>Олійник С. В.</i> Заручництво, арешти, депортації, біженство: реалії галицької інтелігенції в умовах російської окупації 1914-1916 років	236
<i>Яблонська Д. Р. М. О.</i> Хитьков (Хитько, Хітько): діяльність освітянина, природознавця, музейника і наставника майбутніх педагогів.....	244

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Газін В. В.</i> Чуднівська кампанія 1660 р. – рубіжна подія московсько-польського протистояння в боротьбі за Україну	255
---	-----

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

<i>Кліщинський П. В.</i> Трансформаційні процеси в промисловості Хмельниччини в роки незалежності (на матеріалах статистики).....	268
<i>Ляскович Т. В.</i> Діяльність української влади із забезпечення військовиків білизною у 1919 р. (на матеріалах Поділля)	277
<i>Markova S. V.</i> The Holodomor of 1932-1933 in Podillya and south-eastern Volyn: Latent components	291
<i>Михайлик А. О.</i> Політичні репресії проти інтелігенції на Поділлі в 20-ті роки ХХ ст.	298

<i>Олійник М. П.</i> Вплив україно-польських відносин на суспільні процеси на Поділлі в 1921-1923 рр.	303
<i>Ярич В. П.</i> Секретна операція боївки Василя Галаси «Орлана» в Кам'янець-Подільській області	312

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА, БІБЛІОГРАФІЯ, ОГЛЯДИ

<i>Боровець І. І.</i> Міжнародна конференція «Культ в історії» (м. Ружомберок, Словацька республіка)	325
<i>Завальнюк О. М.</i> Ювілейна трилогія про Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара: люди, події, звершення.....	329
<i>Філінюк А. Г., Глушковецький А. А., Комарніцький О. Б.</i> Конференційна осінь вчених-істориків Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.....	340

ЮВІЛЯРИ

<i>Завальнюк О. М., Філінюк А. Г.</i> Історику-професіоналу, професору В. С. Лозовому – 60	354
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	361

ДЖЕРЕЛА, ІСТОРИОГРАФІЯ

УДК 398(477.44):1939/1945

Л. В. Баженов

ПОДІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ПОДІЛЛІ В ПРАЦЯХ ПРОФЕСОРА СЕРГІЯ ГАЛЬЧАКА (до 75-річчя Великої Перемоги)

У статті узагальнюється життєвий та творчий шлях сьогодні відомого вченого-історика, журналіста, педагога, керманіча краєзнавчого руху на Східному Поділлі, доктора історичних наук, професора Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського Сергія Дмитровича Гальчака й характеризується і аналізується його значний науковий доробок з дослідження і виданих праць про події Другої світової війни та її наслідків у Подільському регіоні України.

Розглядаючи видані С. Гальчаком з цієї проблеми два десятки монографій, книг, наукових збірників та численні нариси і статті, автор статті визначив основні напрями його досліджень воєнного лихоліття на Поділлі: 1) становище цивільного населення Поділля й Вінниччини в період нацистського окупаційного режиму, 2) національно-визвольна боротьба подолян з ним, 3) визволення регіону від загарбників, 4) ратна слава у цій війні уродженців краю та характеризує його інноваційні дисертаційні роботи і монографії з вивчення депортації окупантами тисяч подолян на примусові роботи до Німеччини і перетворення їх в остарбайтерів, їх репатріацію у 1945-1947 рр. на Батьківщину та їх подальшу долю до 2010 р.

Аналізується підсумкова капітальна монографія С. Гальчака «Поділля в роки Другої світової війни (1939-1945) (2018 р.), в якій узагальнені, поглиблені і розширені всі попередні дослідження цієї теми і вперше серед етапів лихоліття висвітлено участь подолян у цій війні від початку вересня 1939 до червня 1941 рр.

Констатується, що професор С. Гальчак сьогодні є одним із лідерів дослідження подій Другої світової війни в Україні на регіональному рівні.

Ключові слова: С.Д. Гальчак, Поділля, Вінниччина, Друга світова війна, окупація, остарбайтери, дослідження, монографія, праці.

2020-й рік увійде в історію як рік всесвітнього відзначення 75-річчя завершення Другої світової війни й усвідомлення того, що за пройдений час на нашій планеті ми ще не стали учасниками і свідками наступної глобальної війни, яка може знищити людство, хоча виклики і загрози її розв'язання сьогодні постійно зростають. Щоб відвернути таку біду, з кожним роком збільшується науковий і пізнавальний інтерес до подій Другої світової війни 1939-1945 років, йдуть пошуки у встановленні об'єктивної істини

та історичної правди щодо її ходу, перемог і поразок, становища цивільного населення в окупованих країнах, віднайдення безлічі безвісти зниклих у подум'ї воєнних баталій, всіляко вшановується пам'ять загиблих воїнів.

Як досліджуються перипетії Другої світової війни, осмислюються її уроки для прийдешніх поколінь, ми ставимо за мету написання цієї статті на прикладі створених студій і праць сучасних істориків Подільського регіону України, в першу чергу знаного подвижника цієї справи, доктора історичних наук, професора Сергія Дмитровича Гальчака, який мешкає і трудиться у м. Вінниця й очолює в своїй області краєзнавчий рух.

Принадно ватро зазначити, що на Поділлі за роки незалежності України сформувалися і утвердилися такі потужні осередки істориків і краєзнавців, які досліджують події Другої світової війни в цьому регіоні, базуючись глибошому використанні архівних й інших історичних джерел, на новітніх методологічних та ідейно-теоретичних засадах сучасної вітчизняної історичної науки: у м. Кам'янці-Подільському, яку очолює професор місцевого Національного університету імені Івана Огієнка Олександр Завальнюк, у м. Хмельницькому при Державному архіві Хмельницької області – Володимир Байдич, Петро Слободянюк, Юрій Олійник, у м. Славуті – Владислав Берковський, Станіслав Ковальчук (Хмельниччина) і, нарешті, у м. Вінниці – професор місцевого державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського Сергій Гальчак. Усі ці осередки продукують десятки монографій, книг, збірників документів та сотні нарисів, статей, розвідок про різні аспекти подій Другої світової війни на цій землі. Всі публікації авторів названих осередків відображені у виданому в 2018 р. докладному бібліографічному покажчику літератури про події Другої світової війни на Поділлі, передмову до якого написав С. Гальчак [1].

Коротко про Сергія Дмитровича [2]. Відомий журналіст, учений-історик, архівіст, літератор, педагог, громадський діяч, Почесний краєзнавець України (2013), доктор історичних наук (2012), професор (2018), член-кореспондент Української академії історичних наук (2016), делегат III-го (2003), IV-го (2008), V (2012), VI (2017) з'їздів Національної спілки краєзнавців України, член президії її правління (з 2017 р.), голова правління Вінницької обласної організації НСКУ (з 2008 р.), директор Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка (з 2006 р.), член правління Вінницької обласної організації Національної спілки журналістів України, Заслужений працівник культури України (2001), представник наукової школи професора Л.В. Баженова (з 2005 р.), професор кафедри журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, державний стипендіат і ще багато чого з послужного списку останніх літ. В своє 70-річчя у 2019 році Сергій Дмитрович Гальчак, перебуваючи на науковій вершині, сповне-

ний творчих планів, знаходить-ся у вирі науково-красознавчого і громадсько-політичного життя України та Поділля-Вінниччини.

С. Гальчак народився 9 лютого 1949 р. в с. Сосни Літинського району Вінницької області. 1973 року закінчив факультет журналістики Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Понад двадцять років працював у редакціях районних та обласних газет Вінниччини (завідувачем відділу – у Літинській райгазеті “Радянське життя”, обласній молодіжній “Комсомольське плем’я”, заступником редактора обласної газети “Земля Подільська”, редактором Погребищенської райгазети “Колос”, обласної культурно-

мистецької газети “Камертон-ікс” тощо), а також в апараті секретаріату Вінницької обласної ради народних депутатів, неодноразово обирався депутатом цієї ради. У 1996-2009 рр. – директор Державного архіву Вінницької області, одночасно у 1998-2002 рр. за сумісництвом працював на кафедрі українознавства Вінницького національного технічного університету, у 2004-2007 рр. – старшим викладачем кафедри історії слов’янських народів Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. З 2009 р. доцент, згодом професор кафедри журналістики цього ж закладу. Активний член обласних редколегій та автор статей історико-меморіальних видань “Книга Пам’яті України. Вінницька область”, “Книга Скорботи України. Вінницька область”, “Переможці. Книга Пам’яті України. Вінницька область”, “Національна Книга Пам’яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Вінницька область”, “Вінницький мартиролог”, “Реабілітовані історією. Вінницька область”, “Звід пам’яток історії та культури України. Вінницька область” й ін. Така діяльність визначила його наукові інтереси.

Підготував і успішно захистив у 2003 р. на спеціалізованій вченій раді Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна кандидатську дисертацію на тему “Остарбайтери” з Поділля (1942-1947 рр.)”. Продовжує дану проблему опрацьовувати і розвивати на перспективу й успішно захистив в Інституті історії України 24.02.2012 року докторську дисертацію “Становище цивільних примусових робітників Рейху в Україні (1945-2010 рр.)”. З 2005 р. обраний членом, а згодом почесним членом Центру дослідження історії Поділля, створив, розбудував і очолив Вінницьку філію цієї науково-громадської установи, яка стала результа-

тивно досліджувати і популяризувати історію Східного Поділля. Визначився як теоретик і практик розвитку краєзнавчого руху на Вінниччині. На цьому ґрунті утворилися міцні наукові зв'язки С.Д. Гальчака з професором А.В. Баженовим і привели до його наукової школи, до виконання спільних творчих проєктів і завдань на тлі подільського краєзнавства.

Активний організатор і учасник понад 80 міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-практичних та історико-краєзнавчих конференцій, симпозіумів і круглих столів, які проводилися на Вінниччині й Хмельниччині (середина 1990-х – по даний час). Автор близько 350 наукових і науково-популярних праць, у т.ч. понад 50 монографій і книг та кілька сотень статей у періодичній пресі з проблем історичного краєзнавства, зокрема, таких солідних монографій і книг, як “Поділля: природа, людина – еволюція, історичний розвиток” від часів первісного суспільства й до сьогодення (2006), “Ратна слава Вінниччини. Час. Події. Особистості” – про воєнну історію краю від давнини до сучасності (2015), “Український Прометей Т.Г. Шевченко і Вінниччина” (2013), “З любов'ю до Батьківщини” – про розвиток і досягнення краєзнавчого руху на Вінниччині в останні роки (2017, 2018, 2019) та ін. Як історіограф і літописець поділезнавства видав кілька фундаментальних томів “Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: ХІХ – поч. ХХІ ст.” (2005, 2010, 2011, 2013), в яких подано також кілька сотень біобібліографічних нарисів-довідок про науковців і краєзнавців усього Поділля та за його межами від ХІХ ст. до сьогодення.

С.Д. Гальчак дієво співпрацює з ученими і краєзнавцями Хмельниччини, популяризує їх життя і творчість у своїх виданнях, бере участь у здійсненні спільних поділезнавчих проєктів, організації науково-краєзнавчих конференцій Вінницької та Хмельницької обласних організацій НСКУ, постійно друкується в збірниках “Освіта, наука і культура на Поділлі”, “Краєзнавець Хмельниччини”, “Хмельницькі краєзнавчі студії” та ін.

За вагомий внесок у розвиток краєзнавства, збереження національної історико-культурної спадщини удостоєний почесного звання “Заслужений працівник культури України” (2001 р.), відзнаки Національної спілки краєзнавців України “Почесний краєзнавець України” (2013), є лауреатом обласної журналістської премії ім. К. Гришина, Премії Хмельницької обласної організації НСКУ в галузі історико-краєзнавчих досліджень імені академіка І.С. Винокура (2019). Нагороджений Почесною відзнакою Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка “За вагомий внесок у розвиток освіти та науки” (2009) та “Золотою медаллю української журналістики” (2009).

Проте головним стрижнем наукової творчості Сергія Гальчака стали дослідження різних аспектів подій Другої світової війни на Вінниччині та Поділлі загалом й на цьому ґрунті здобув широке визнання в суспільстві та історичній науці в Україні і за рубежом.

Як редактор, кореспондент газет, С. Гальчак активно займався у 1970-ті – на початку 1990-х років висвітленням на їх

шпальтах у формі публікацій статей, нарисів, інтерв'ю, репортажів, документів про події, пов'язані з Другою світовою війною у Подільському регіоні. Зрештою, у 1994 р. він видав свою першу книгу з цієї тематики «В боях за Вінниччину», в якій узагальнив опис визволення радянської армією цього краю від нацистських загарбників у 1943-1944 рр. [3]. Від цього часу він перейшов з публіцистики на засади наукових досліджень і продовжив розробляти, поглиблювати, розширювати цю тему, над якою працює й сьогодні. Результатом такої праці стало здійснення трьох фундаментальних видань із значними доповненнями новим фактичним матеріалом – книг «Визволення Вінниччини від нацистських загарбників» від 20 грудня 1943 по 20 березня 1944 рр., які були здійснені у 2004 [4] і 2005 роках [5] й завершені потужною монографією автора «Поділля в роки Другої світової війни. 1939-1945» (2018) [6]. Разом з тим у цих виданнях узагальнена історія початку Другої світової війни, становище подільського населення під ярмом нацистських окупантів, його визвольний підпільний і партизанський рух весна визволення краю від загарбників у 1944 р. Можна констатувати, що за обсягом змісту, ретельністю, деталізацією і достовірністю опису й аналізу подій, військових операцій, битв у ході звільнення Вінницької області від окупантів, ці видання визнані кращими в історіографії.

Другим головним аспектом дослідження С. Гальчаком подій Другої світової війни стали спеціальні його праці з систематизації та аналізу різноаспектного життя подільського населення під гнітом нацистських загарбників. У другій половині 1990-х рр. – на початку XXI ст. у наукових збірниках України з'явилася серія статей С. Гальчака, створених із залученням нової джерельної бази за назвою «Нацистський геноцид на Вінниччині» [7], «Німецько-фашистський окупаційний режим на Вінниччині: цивільне населення – жертва терору і насильства» [8], «Сили національно-визвольного стримування на теренах Поділля в період нацистської окупації» [9] й чимало ін. Також він, як відомий архівіст та археограф, став співупорядником збірників документів і матеріалів «Жизнь в оккупации. Винницкая область 1941-1944 гг. Документы» (2010) [10] та «У лещатах «нового порядку»: населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом» (2013) [11].

Вивчення цієї проблеми вивело С. Гальчака на розробку на той час малодослідженої в історичній науці теми про депортацію окупаційною владою з 1942 р. працездатного населення Подільського регіону на каторжні роботи до третього рейху й перетворення їх на остарбайтерів (східних робітників), їхнє там становище та подальшої долі. У 1999 р. з цього приводу була опублікована його перша стаття «Опір та боротьба «остарбайтерів» – подолання у фашистській неволі» [12], потім «Депортація населення Поділля до Німеччини в роки Другої світової війни» [13], «Листи «остарбайтерів» з Поділля як документальне джерело з їхнього життя в нацистському рейху» [14] тощо. Копітка праця завершилася написанням кандидатської дисертації, успішно захищеної у

2003 р., й видання у 2004 р. монографії «Остарбайтери» з Поділля (1942-1947 рр.)» [15]. Дисертація і книга були чи не першими тоді в українській історичній науці капітальними дослідженнями проблеми остарбайтерів на регіональному рівні.

Проте С. Гальчак не полишив цю тему вивчення, а вирішив дослідити долю остарбайтерів подолян – репатріантів від початку їх повернення до рідної землі з нацистської неволи у 1945-1947 рр. і простежити їх подальший життєвий шлях до 2010 року, знаючи те, що в 1940-1980-ті рр. офіційна влада і компартія Радянського Союзу вороже ставилася до остарбайтерів, що повернулися на Батьківщину, й не бажала їх реабілітувати. Напружені пошуки в архівах України, особисті зустрічі з чисельними колишніми каторжанами у Німеччині, вивчення законодавства і правових відносин держави з ними, публікація відповідних статей і нарисів (наприклад, стаття «Ставлення державно-партійно влади СРСР та УРСР до «остарбайтерів» –репатріантів» [16]) вивершилися у видання трьох капітальних монографій: «Украинские остарбайтеры Подольского региона (Вторая мировая война. Послевоенный период» (2009) [17], «На узбіччі суспільства. Доля українських остарбайтерів (Поділля, 1942-1947)» (2009) [18] та «Становище цивільних примусових робітників Рейху в Україні (1945-2010 рр.): історичні, соціально-побутові, правові аспекти» (2012) [19]. Разом це 1824 сторінок тексту, в яких настільки масштабно і багатогранно висвітлюється вся палітра трагічного життя подільських остарбайтерів та їх подальшої долі в Україні до сьогодні, фактично здійснена їх наукова реабілітація та повне визнання їх правового становища та громадянства в Україні. Вже все це вимагає високої оцінки в суспільстві та історіографії цих видань та його автора. До речі, видані монографії стали основою створення дисертації, успішного її захисту в 2012 р. в Інституті історії України НАН України і здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Третім аспектом, над яким постійно посилено працює Сергій Гальчак, це дослідження і популяризація учасників Другої світової війни подолян-патріотів, їх самопожертв, подвигів в ім'я Перемоги над нацизмом. Тут в ньому поєдналися таланти журналіста та вченого, які дозволили об'єктивно і пристрасно створити галерею біографічних нарисів про воїнів-патріотів у книгах «Герої Поділля. Герої Радянського Союзу, уродженці Вінницької, Тернопільської та Хмельницької областей» (2010) [20], «Герої Вінниччини» (2016) [21], «Ступені мужності» (2012) [22], кожна з яких перевивалася по кілька разів. Тільки в книзі «Герої Вінниччини» автор вмістив 265 нарисів і біографічних довідок про Героїв війни, кавалерів трьох орденів «Слава» та інших мужніх вінничан.

Нарешті, С. Гальчак виступив новатором у дослідженні подій Другої світової війни, підготувавши і видавши книгу «Жіноче обличчя війни. Вінничанки на захисті Вітчизни (1941-1945)» (2015) [23]. Своє кредо автор висловив так: «Й хоч у війни, як прийнято вважати, не жіноче обличчя, у лиху годину вона завжди гото-

ва стати на захист Вітчизни... За покликом серця тисячі вінничанок взяли в руки зброю, мужньо вели боротьбу із загарбниками, до останку віддавали сили на трудовому фронті». У цьому виданні, здійснивши загальну характеристику ролі жіноцтва в ході війни, автор подав понад 4 тисяч стислих біографічних довідок про вінничанок –фронтовичок, підпільниць, партизанок, героїв-трудівниць й, цим самим, вшанував їх подвиг.

Такого ж плану була створена С.Гальчаком книга «Словом і багнетом. Журналісти Вінниччини у Другій світовій війні» (три видання: 2013, 2015 і 2016 рр.) [24]. У ній автор подав нариси і біографічні довідки про 209 журналістів-фронтовиків, 20 – учасників партизанського руху, 10 – працівників тилу тощо й, таким чином, увічнив пам'ять про них, підвищив роль і значення в суспільстві журналістської професії.

Певним етапом підведення своїх військових досліджень стало видання Сергієм Гальчаком капітальної монографії «Поділля в роки Другої світової війни» [6], яка стала гідним внеском у відзначення 75-річчя Перемоги. Особливістю і нововведенням книги є те, що автор відійшов від традиційної схеми починати опис подій цієї війни, починаючи з нападу гітлерівської Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р. і закінчуючи травнем 1945 р. Перший розділ монографії присвячено саме початку Другої світової війни у вересні 1939 р. Для радянської України та в її складі Поділля це ще були мирні дні до червня 1941 р. Проте тисячі подолян-військовослужбовців у ці роки брали безпосередню участь у військових походах СРСР 1939 року в Західну Україну, потім у Прибалтику, Молдавію та Північну Буковину, багато з них загинуло на фронтах радянсько-фінської війни 1940 року й, отже, були учасниками тодішнього перерозподілу кордонів європейських держав, військової експансії Радянського Союзу, яка загострила хід Другої світової війни. Саме про це викладається у першому розділі. У решті розділів книги узагальнено становище цивільного населення Поділля в роки нацистської окупації, національно-визвольний рух проти загарбників, доба звільнення краю від ворога та участь подолян у завершальному етапі Другої світової війни та в здобутті Великої Перемоги. Загалом зазначена монографія є дороговказом для всіх, кого цікавить Друга світова земля на наших отчих землях.

Можна зробити висновок, що за роки своєї творчості професор С.Д. Гальчак створив понад два десятки монографій, книг, наукових збірників, численні нариси і статті, присвячені дослідженню і популяризації подій Другої світової війни на Поділлі, які є цінним внеском у вітчизняну історіографію і склали цілу бібліотеку про тодішнє воєнне лихоліття в регіоні. Важливою рисою опублікованих праць ученого є добросовісність у дослідженнях, пріоритет широкого використання документів і матеріалів національного архівного фонду України і, в першу чергу, Державного архіву Вінницької області, а також достовірність у викладі фактів та історичних подій, прагнення донести правду про війну,

якомога більше повернути із забуття ратників –учасників війни з Поділля для прийдешніх поколінь, вшанувати, пропагувати добру пам'ять про них та їх подвиги. І в цьому велика дяка автору.

У свої 70 літ Сергій Дмитрович перебуває в розквіті творчості, сповнений енергії на далі потужно розбудовувати краєзнавчий рух, історико-регіональні дослідження, довершувати розгорнутий енциклопедію поділлязнавства, гідно служити розвою українського національно-культурного відродження, а, головне, залишається одним із учених-лідерів в Україні з досліджень і видань наукової літератури про Другу світову війну на регіональному рівні.

Список використаних джерел та літератури:

1. Роки ідуть – пам'ять живе. Вінниччина у Другій світовій війні 1939-1945 рр.: бібліогр. покажч. / уклад.: Г.М. Авраменко, О.Ю. Антонюк, О.М. Зелена; авт. передм. "Вінниччина в період нацистського геноциду та визволення її від гітлерівських загарбників" С.Д. Гальчак; ред.: С.В. Лавренюк. Вінниця, 2019. 456 с.
2. Гальчак Сергій Дмитрович // Сергій Гальчак. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: XIX – поч. XXI ст. 2-е вид., доп. Вінниця: ПП «Меркьюрі-Поділля», 2013. С. 507-512; Копилов С.А., Важенів Л.В., Блажевич Ю.І. та ін. Діячеві краєзнавчого руху, знаному досліднику історії Поділля доктору історичних наук, професору Сергію Дмитровичу Гальчаку – 70 // *Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзн. збірник*. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2018. Вип. 12. С.175-177
3. Гальчак С.Д. В боях за Вінниччину. Вінниця, 1994. 96 с.
4. Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників. Вінниця: Книга-Вега, 2004. 200 с.
5. Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. – 20 березня 1944 р.). 2-е вид., доп. і перероб. Вінниця: Книга-Вега, 2004. 416 с.
6. Гальчак С.Д. Поділля в роки Другої світової війни (1939-1945): монографія. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018. 656 с.
7. Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей. Київ, 2002. Вип. 6. С. 209-214.
8. Книга Скорботи України. Вінницька область: історико-меморіальне вид. Вінниця, 2001. Т. 1. С.5-23.
9. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2002. Вип. 4. С. 136-146.
10. Жизнь в оккупации. Винницкая область 1941-1944 гг. Документы / сост.: В.Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур, С.Д. Гальчак и др. Москва: Рос. полит. энциклопедия, 2010. 856 с.
11. У лещатах «нового порядку»: Вінниччина під нацистським окупаційним режимом: збірник документів і матеріалів / упоряд.: С.Д. Гальчак, В.М. Чехівський. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2013. 336 с.
12. Історія України: маловідомі імена, факти, події. Київ: Рідний край, 1999. Вип. 8. С. 477-482.
13. Історія України: маловідомі імена, факти, події. Київ: Рідний край, 2001. Вип. 12. С. 23-26.
14. Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: науковий збірник. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2002. С. 271-285.

15. Гальчак С.Д. «Остарбайтери з Поділля. 1942-1947 рр.: монографія. Вінниця: Київ-Вега, 2004. 320 с.
16. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2003. Вип. 5. С. 208-214.
17. Гальчак С.Д. Украинские остарбайтеры Подольского региона (Вторая мировая война. Послевоенный период): монография. Винница: ФОП «Меркьюри-Подолье», 2009. 544 с.
18. Гальчак С.Д. На узбіччі суспільства. Доля українських остарбайтерів (Поділля, 1942-1947). Вінниця: ТОВ «Меркьюри-Поділля», 2009. 768 с.
19. Гальчак С.Д. Становище цивільних примусових робітників Рейху в Україні (1945-2010 рр.): історичні, соціально-побутові, правові аспекти: монографія. Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2012. 512 с.
20. Гальчак С.Д. Герої Поділля. Герої Радянського Союзу, уродженці Вінницької, Тернопільської та Хмельницької областей. Вінниця, 2010. 232 с.
21. Гальчак С.Д. Герої Вінниччини. Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2016. 340 с.
22. Гальчак С.Д. Ступені мужності /вид. 2-е, доп. і перероб. Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2012. 224 с.
23. Гальчак С.Д. Жіноче обличчя війни. Вінничанки на захисті Вітчизни (1941-1945). Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2015. 460 с.
24. Гальчак С.Д. Словом і багнетом. Журналісти Вінниччини у Другій світовій війні. Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2013. 100 с.; 2015. 100 с.; 2016. 136 с.

А. В. Баженов

События Второй мировой войны на Подольи в трудах профессора Сергея Гальчака (к 75-летию Великой Победы)

В статье обобщается жизненный и творческий путь сегодня известного ученого-историка, журналиста, педагога, руководителя краеведческим движением на Восточном Подолье, доктора исторических наук, профессора Винницкого государственного педагогического университета имени Михаила Коцюбинского Сергея Дмитриевича Гальчака, характеризуются и анализируются его значительный научный вклад в исследования и издания трудов о событиях Второй мировой войны и ее последствий в Подольском регионе Украины.

Рассматривая изданные С. Гальчаком по этой проблеме два десятки монографий, книг, научных сборников и многие очерки и статьи, автор статьи определил основные направления его исследований военного периода на Подолье: 1) положение гражданского населения Подолья и Винниччины в период нацистского оккупационного режима, 2) национально-освободительная борьба подолян с ним, 3) освобождение региона от завоевателей, 4) ратная слава в этой войне уроженцев края и характеризует его инновационные диссертационные работы и монографии по изучению депортации оккупантами тысяч подолян на принудительный труд в Германию и превращения их в остарбайтеров, их репатриацию в 1945-1947 гг. на Родину, их дальнейшую судьбу до 2010 г.

Анализируется итоговая фундаментальная монография С. Гальчака «Подолье в годы Второй мировой войны (1939-1945) (2018 г.), в которой обобщены, углублены и расширены все предыдущие исследования этой темы и впервые среди этапов лихолетия рассмотрено участие подолян в этой войне от начала сентября 1939 до июня 1941 гг.

Констатується, що професор С. Гальчак сьогодні являється одним із лідерів дослідження подій Другої світової війни в Україні на регіональному рівні.

Ключеві слова: С.Д. Гальчак, Поділля, Вінницьчина, Друга світова війна, окупація, оstarбайтери, дослідження, монографія, твори.

L. V. Bazhenov

Events of the Second World War on Podillya in labor professor Sergiy Hal'chak (to the 75th anniversary of the Great Victory)

The article summarizes the life and creative path of the famous scientist-historian, journalist, teacher, manager of the local lore movement in the Eastern Podillya, doctor of historical sciences, professor of Vinnitsia Mikhaïlo Kotsyubynskyi State Pedagogical University Sergei Dmytrovich Gal'chak, published works on the events of the Second World War and its consequences in the Podilskyi region of Ukraine.

Considering the two dozen monographs, books, scientific collections and numerous essays and articles published by S. Hal'chak on this problem, the author of the article identified the main directions of his research on the war in Podillya: 1) the situation of the civilian population of Podillya and Vinnytsia region during the Nazi occupation regime, 2) national liberation struggle of the peasants, 3) liberation of the region from the invaders, 4) glory in this war natives of the region, and characterizes his innovative dissertation and study monographs the deportation by occupiers of thousands of companions for forced labor in Germany and their transformation into ostarbeiters, their repatriation in 1945-1947 to Ukraine, and their subsequent fate until 2010.

The analyzed of S. Hal'chak's monograph "Podillya in the Second World War (1939-1945) (2018), which summarizes, deepens and expands all previous studies of this topic and for the first time among the stages of distress, the participation of the Podolians in the beginning of September 1939 is covered. until June 1941.

It is stated that Professor S. Hal'chak is today one of the leaders in the study of World War II events in Ukraine at the regional level.

Key words: S.D. Hal'chak, Podillya, Vinnytsia region, World War II, occupation, Ostarbeiters, research, monograph, works.

Отримано: 8.10.2019

О. А. Баженов, А. А. Лубчинський

СЕРЕДНІЙ ПАЛЕОЛІТ УКРАЇНИ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті узагальнюється та аналізується в історіографічному плані накопичений досвід зарубіжною та українською археологічною наукою досліджень неандертальської епохи первісного суспільства, що припадає на добу середнього палеоліту в Європі та Україні, починаючи з 60-х років XIX і до початку XXI ст. Здійснюються порівняння стану вивчення проблеми в історіографії цієї доби другої половини XIX – початку XX ст., радянського періоду 20-80-х рр. XX ст. та сучасного етапу.

Висвітлюються отримані результати та подаються оцінки з досліджень середнього палеоліту в Україні кінця 40-х – початку XXI ст. таких відомих вітчизняних археологів, як П.П. Єфименко, С.М. Бібіков, О.П. Черниш, О.С. Ситник, В.М. Степанчук та ін.

Автор статті констатує, що дослідженні неандертальські пам'ятки середнього палеоліту на території України є аналогічними, синхронізуються з такими самими пам'ятками у Центральній, Західній і Південній Європі, тобто мають загальноєвропейський контекст.

Ключові слова: *Європа, Україна, середній палеоліт, муст'є, неандертальці, первісна людина, стоянка, археологічні дослідження, праці, гіпотези, історіографія.*

Вагоме значення для висвітлення й реконструкції найдавнішого минулого людства, у тому числі й України, займає доба середнього палеоліту, яка охоплює значний у хронологічному відношенні проміжок часу. Справа у тому, що середній палеоліт, або доба муст'є, розглядається дослідниками як перехідна, що завершується появою на території Європи людини сучасного фізичного типу – *Homo sapiens*, а, отже, й поширенням нового типу матеріальної культури й соціальної організації, котра була більш досконалою й адаптованою до тогочасних умов. Оскільки, як вже зазначено, середній палеоліт розглядається як перехідна доба, яка є доволі дискусійною в науковому плані, сьогодні накопичено чималий науковий матеріал, котрий потребує систематизації й узагальнення, у тому числі й історіографічного, в чому ми вбачаємо й актуальність обраної теми.

Усю історіографію з проблем середнього палеоліту слід групувати на декілька періодів: 1) історіографія другої половини XIX – початку XX ст.; радянська історіографія (20-ті рр. – кінець 80-х років XX ст.; сучасна історіографія.

Що стосується хронологічних аспектів, то останні дослідження у Європі дають змогу проводити нижню межу середнього палеоліту на рівні 300 тис. р. тому і виділяти два періоди: ранній – час формування неандертальців, поява техніки левалуа і знарядь на сколах, киснево-ізотопні стадії 7, 6 (300 – 130 тис. р. тому) і пізній – класичні неандертальці, культури левалуа-муст'є і мікоку, киснево-ізотопні стадії 5, 4 (130 – 40 тис. р. тому) [1, с.17; 2, с.51]. Варто зазначити, що запропонована хронологія для доби

середнього палеоліту є відносною й узагальнюючою та в переважній більшості, регіональною і може коливатися як у більшу, так і у меншу сторони, окрім того, вона постійно уточнюється.

Отже, історія наукових пошуків найдавніших слідів перебування на теренах України первісних людських колективів сягає другої половини XIX ст. В цей час у західноєвропейській археології було здійснено низку відкриттів, які дали змогу класифікувати в археологічному плані основні етапи людської життєдіяльності, що базувалися на вивченні давнього минулого людства на основі дослідження матеріальних або речових пам'яток й виділити кам'яну, мідно-бронзову добу та ранній залізний вік. Окрім речових знахідок, у другій половині XIX ст. було здійснено ряд палеоантропологічних знахідок, котрі дали змогу деталізувати кам'яний вік і прив'язати до конкретного етапу цієї доби відповідний тип найдавнішої, давньої і сучасної людини.

Як відомо, кісткові рештки палеоантропа були виявлені у 1856 р. в ущелині Неандерталь, неподалік Дюссельдорфа, і були введені у науковий обіг Г. Шаафгаузенем у 1858 р. під назвою неандертальців. Згодом, Г. Мортильє наприкінці 60-х рр. XIX ст. на підставі дослідження речових пам'яток, що були відкриті у печері Ле-Мустьє у Франції, виокремлює культуру мустьє, яка, по суті, у хронологічному плані й співвідносилася з неандертальцями. Водночас, статус цих людей й до сьогодні залишається дискусійним в антропологічному плані, оскільки в них вбачали й вбачають то предка сучасної людини на теренах людини, то бічний ізольований вид, який вів свій родовід від гейдельберзьких людей, то окрему расу людини сучасного фізичного типу тощо. Але те, що неандертальці стали творцями мустьєрської археологічної культури, то ця теза не викликає заперечень.

Що стосується перших наукових пошуків слідів діяльності палеолітичного люду на теренах України й Російської імперії, то у 1879 р. К.С. Мережковський проводить перші обстеження печер Криму і відразу ж знаходить тут сліди як пізнього палеоліту (Сюрень, Качинський навіс), так і пам'ятки доби мустьє. Зокрема, Вовчий грот біля с. Мазанки стає першою пам'яткою в Російській імперії й на теренах України де були виявлені мустьєрські пам'ятки, а, отже, й сліди перебування неандертальців [3, с.9; 4]. Паралельно з цими знахідками у Криму на теренах України було відкрито низку пізньопалеолітичних пам'яток на Дністрі (1883 р., В.Б. Антонович), Кирилівську стоянку (1893 р., В. Хвойка) та ін., що дало змогу розширити уявлення про сліди перебування давнього люду на цій території.

Водночас, головними проблемами виділення мустьєрських пам'яток та їх трактування на першому етапі досліджень, з сучасного погляду, стали методичні та теоретичні проблеми, що були пов'язані з замалою кількістю мустьєрських пам'яток на території України та в Російській імперії в цілому. Зокрема, речові пам'ятки з Вовчого гроту розглядали як нижньопалеолітичні, тобто, не віднесені до мустьєрської епохи, відсутність уявлень про фізичний

тип людей, які залишив ці знахідки, недосконалість методів археологічних досліджень тощо. Проте, ці пам'ятки заклали підвалини для подальших наукових пошуків, а також відсутність єдиних загальних схем розподілу палеоліту на певні періоди, що були також пов'язані з геологічними даними.

Водночас перша чверть ХХ ст. була бідна на археологічні знахідки, і особливо це стосується пам'яток, яких можна було віднести до часів середнього палеоліту. Водночас, слід відмітити діяльність Ф.К. Вовка, який хоча й був вже на той час відомим етнологом і антропологом, проте він відзначився й на археологічній ниві. З-поміж його археологічних здобутків слід виділити відкриття й дослідження Мізинської пізньопалеолітичної стоянки (1908) та, насамперед, у його викладацькій діяльності. Так, під його науковим керівництвом виховувалися такі відомі у майбутньому дослідники як П.П. Єфименко та Г.А. Бонч-Осмоловський, які у майбутньому здійснили ряд наукових відкриттів. По-суті, Ф. К. Вовк закрив як в Україні, так і Росії традиції вивчення палеоліту на європейському рівні.

Певні зрушення в дослідженні середнього палеоліту намітилися у 20-х рр. ХХ ст. У 1924 р. археологом Г.А. Бонч-Осмоловським в Криму в гроті Київ-Коба було відкрито кісткові рештки неандертальської людини. Зокрема, у видовбаному в скелястому дні грота заглибленні знайдене поховання жінки-неандерталки так званого класичного типу, що лежала на правому боці зі слегка піднятими ногами (збереглися кістки стоп, гомілки, кисті й зуб). Поблизу розташовувалося поховання однорічної дитини, теж покладеної у скорченому положенні «позі ембріона» [5, с.5-6]. Окрім Київ-Коби, Г.А. Бонч-Осмоловський обстежив низку інших печерних пам'яток де були виявлені речові пам'ятки мустьєрського часу – Шайтан-Коба, Кош-Кобу, Аджи-Кобу. Також, у 1924 р. П.П. Єфименко на правому березі р. Деркул поблизу с. Колесниківка Станично-Луганського району Луганської області відкриває мустьєрську стоянку, котра увійде в історіографію під назвою Деркульської. Поруч зі стоянкою знайдений вихід кварциту, що слугував матеріалом для виготовлення більшості знарядь (кремень використаний у поодиноких випадках).

20-30-ті рр. ХХ ст. стали важливим періодом для становлення археології та археологічних пошуків в Україні як і в плані методик, так і в теоретичних розробках, присвячених проблемам нижнього (раннього), середнього та пізнього (верхнього) палеоліту. Загалом, 20-ті рр. ХХ ст. стали часом останніх контактів вітчизняних дослідників зі своїми зарубіжними колегами а ж до середини 50-х рр. ХХ ст. Так, у 1926 р. Г.А. Бонч-Осмоловський здійснив подорож у Францію та Німеччину, де ознайомився з матеріалами мустьєрських стоянок та встановив контакти з такими ведучими тогочасними спеціалістами як А. Брейлем, Д. Пейроні, А. Мартеном. Наслідком цього спілкування стала розробка Г.А. Бонч-Осмоловським власної схеми палеоліту на підставі відомих йому на той час відкритих археологічних пам'яток. Так, ниж-

ні шари з гроту Киїк-Коба він відніс до «аморфної стадії» палеоліту, котра могла передувати шельській й ашельській добі. Згодом слідував пізній ашель, до якого були віднесено верхні шари зі стоянок Киїк-Коби, Вовчий грот [6]. Ця схема згодом буде переглянута П.П. Єфименком, який у 1928 р. запропонував власну періодизацію палеоліту Східної Європи, котра згодом буде дещо дотрацьованою і увійде до його монографії «Дородове суспільство» (1934) [7] та її другого видання «Первісне суспільство: нариси з історії палеолітичного часу» [8]. Особливістю періодизації палеоліту у доробку П.П. Єфименка була її прив'язка до французької послідовності та хронологічної шкали, що на той час було загальною тенденцією європейської археології. Так, для нижнього палеоліту (ашельської доби) дослідник відніс нижні шари з гроту Киїк-Коба, раннього мустьє – Вовчий грот, верхні шари Киїк-Коби і пізнього або класичного мустьє – знахідки з Деркуля. Загалом, у доробку П.П. Єфименка фігурували не археологічні культури, а територіальні групи пам'яток, тож і періодизації були вибудовані на засадах домінуючого тоді стадіального бачення історичного процесу.

Одним із доволі важливих і складних в питанні утвердження стадіального підходу до виділення конкретних періодів в палеоліті займала проблема культурних змін на зламі епох від ашельської доби, мустьє і верхнього (пізнього) палеоліту. В цьому відношенні майже усі радянські дослідники сприйняли версію «неандертальської фази» в еволюції людини, що була висловлена чеським антропологом А. Грдлічкою у 1929 р. [9] і повністю відповідала ідеї стадіального, поетапного розвитку людства. Іншими словами, саме у 1929 р. відбулася «прив'язка» неандертальців до археологічної культури мустьє.

Також, важливим підґрунтям для подальших археологічних досліджень стало вивчення геологічних аспектів палеоліту. Так, у 1927 р. була створена Комісія з вивчення четвертинного періоду при Академії Наук СРСР, яку очолив академік О.П. Павлов, котра з 1928 р. долучилася до роботи в Асоціації з вивчення четвертинного періоду Європи. Наслідком цієї роботи стала публікація (посмертна) О.П. Павловим дослідження, в якому геологія палеоліту була представлена у відповідності з прийнятою тоді у Європі схемою: епоха шелю була співставлена з міндель-риссом, ашель – з кінцем рису і ресс-вюрма, мустьє – з фіналом ресс-вюрмського зледеніння, а верхній палеоліт датований різними етапами вюрмського часу [10]. Таким чином, у цій роботі палеоліт України та Європейської частини Росії та Кавказу були співставлені з європейськими пам'ятками, що на той момент було знаковим для подальших досліджень.

30-ті рр. ХХ ст. відзначилися низкою відкриттів палеолітичних пам'яток на Лівобережжі Дніпра та на Заході України. Зокрема, у другій половині 30-х рр. велось активне дослідження палеоліту басейну р. Десна, де М.В. Воєводським та І.Г. Підоплічком була відкрита і досліджена серія мустьєрських та пізньопалеолітичних стоянок поблизу Чулатове, неподалік Новгород Сіверського. Натомість, на Заході України археологом Ю. Полянським від-

крита мустьєрська пам'ятка Касперівців, біля с. Касперці Заліщицького району Тернопільської області, яка була досить ґрунтовно досліджена в геологічному аспекті. Як одна з найцікавіших пам'яток середнього палеоліту Східної Європи, вона широко відома в науковій літературі. Інше місцезнаходження середнього палеоліту було виявлено Ю. Полянським поблизу с. Долини у Терехівському р-ні, що на Тернопільщині. У відслоненні берегового схилу тут знайдено кістки мамонта і кварцитовий відщеп зі слідами обробки. Ще два пункти з мустьєрськими артефактами зафіксовано дослідником біля сіл Більче-Золоте та Печірна також на Тернопільщині [11, с.143].

У післявоєнний час археологічні дослідження на території України відновилися у 1946 р. Саме в цей час археологами С.М. Бібіковим та П.Й. Борисковським було виявлено й обстежено практично першу ранньопалеолітичну стоянку біля с. Лука Врублівецька (Кам'янець-Подільський район Хмельницької області), що знаходилася у Середньому Подністрів'ї. Як наслідок, інтерес до Дністровського палеоліту зростає, що відбилося навіть у монографії П.П. Єфименка «Первісне суспільство. Нариси з історії палеолітичного часу» (1953), в якій йдеться, що пам'ятки ашельського часу варто шукати на північ від Чорного моря, в низинах Дону, Дніпра, Дністра та Дунаю [12, с.163].

Роботи із пошуку ранньопалеолітичних пам'яток продовжив до 1962 р. О.П. Черниш. У 1946–1954 рр. він провів розвідкові роботи як на правому, так і лівому березі Дністра, а також частково в районах його правобережних приток (р. Реут). Під час цих розвідок були обстежені раніше відкриті П.Й. Борисковським та С.М. Бібіковим стійбище біля с. Лука Врублівецька та виявлено 36 нових місцезнаходжень крем'яних знарядь праці ранньопалеолітичного та мустьєрського часу, що дало змогу досліднику розпочати стаціонарні археологічні дослідження в цьому регіоні, підсумком яких стало відкриття багатошарової стоянки первісних людей біля с. Молодове (Молодове I, Молодове V) Кельменецького району Чернівецької області та публікація низки матеріалів з проблем раннього, середнього та пізнього палеоліту регіону [13; 14]. Слід відзначити, що відкриття у 1959 р. залишків мустьєрського життя на стоянці Молодове I стало сенсацією у тогочасній археології. Загалом, на Молодовській стоянці було зафіксовано 9 культурних шарів: 5 мустьєрських та 4 верхньопалеолітичних.

Окрім цього, роботи С.М. Бібікова, П.Й. Борисковського, О.П. Черниша та І.К. Іванової на палеолітичних пам'ятках Середнього Подністрів'я зіграли доволі важливу роль у майбутньому при розробці проблем стратиграфії та періодизації ашельської та мустьєрської доби еволюції й локальних проявів місцевих до-мустьєрських кам'яних індустрій на території Східної Європи, включаючи Україну. У цьому контексті важливим став VI конгрес INQUA, що відбувся у Варшаві у 1961 р., на якому були здійснені спроби розв'язати спірні питання стратиграфії та періодизації палеоліту в СРСР, Чехословаччині та Польщі [15].

Варто відзначити й деякі нововведення у вітчизняній археології, що були пов'язані з аналізом кам'яного інвентарю, що почало практикуватися у зв'язку з виходом праць французького археолога Ф. Бордо наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. Насамперед, це було поступове впровадження стандартних процедур статистичного опису комплексів кам'яного інвентарю, які застосовуються й сьогодні сучасними археологами. Одним із перших в Україні ці підходи застосував П.О. Черниш.

В другій половині 50-х – наприкінці 80-х рр. ХХ ст. географія середньопалеолітичних пам'яток доволі розширюється. В Криму в 1952-1956 рр. О.О. Формозов провів дослідження стоянки біля с. Старосілля Бахчисарайського району. На ній було виявлено крем'яні знаряддя та поховання дитини з окремими неандертальськими [16]. У 1969 р. археолог Ю.Г. Колосов відкриває у Криму групу мустьєрських пам'яток в районі Білогорська (Заскальна V, VI, XI; Ак-Кая III; Пролом II та інші), для речових пам'яток яких були характерні виразні листовидні біфаси та залишки неандертальських поховань [17; 18].

У 1976 р. археологом В.М. Гладіліним було відкрито і досліджено мустьєрську стоянку неподалік с. Антонівка Донецької області та розроблено на основі схеми Ф. Борда власну систематику кам'яних знарядь раннього та середнього палеоліту України [19] тощо.

На сучасному етапі досліджень великий внесок у вивчення середнього палеоліту України здійснили О.С. Ситник, В.М. Степанчук, В.П. Чабай та інші

Що стосується території Середнього Подністров'я (Поділля), то з другої половини 70-х рр. ХХ ст. розпочала дослідження Палеолітична експедиція під керівництвом археолога О.С. Ситника, до здобутків якої слід віднести відкриття понад 40 пам'яток мустьєрського часу, 12 з яких вивчено стаціонарно. Важливою віхою у дослідженні середнього палеоліту Поділля стала публікація О.С. Ситником у 2000 р. монографії «Середній палеоліт Поділля», в якій він узагальнив свої дослідження [20]. Окрім цього, на підставі крем'яних індустрій в останні десятиліття дослідник виділив нові середньопалеолітичні осередки на Поділлі – на півночі Буглівська група (Буглів V і Ванжулів I, II та ін.), в центрі – Тернопільська група (Великий Глибочок I, Пронятин, Ігровця I та ін.); на півдні – Нічлавська група (Пилипе XI, VI, Худиківці, Михалків) і Галицька група (Єзупіль I, II, V, Галич II, Колодіїв). У зв'язку з цим О.С. Ситник також здійснив спробу систематизації та інтерпретації здобутих матеріалів, запропонувавши нову геохронологічну схему розвитку середнього палеоліту Прикарпаття, нову систему поділу пам'яток, локальні варіанти та запропонував нову інтерпретацію молодовської і стінківської мустьєрських культур [21].

Що стосується наукового доробку В.М. Степанчука, то у ньому, окрім археологічних досліджень, багато уваги приділено таким проблемам середнього палеоліту на території України, як хронології і періодизації цієї доби [23], проблеми первісного засе-

лення Східної Європи й України [23; 24], дослідженню взаємодії середньопалеолітичного населення Східної і Центральної Європи, культурного обміну, запозичень, впливів та взаємовпливів.

Відносно освоєння України за доби середнього палеоліту то В.М. Степанчук виділяє декілька географічно досить чітко лімітованих регіонів: на Закарпатті, в Подністров'ї, порожистій частині Дніпра, на Донбасі та в Криму [25, с.38]. Закономірності такого просторового розподілу він пояснює географічною обмеженістю доступних і передбачуваних біологічних та мінеральних ресурсів. Також, цікавими і обґрунтованими його реконструкції з проблем особливостей соціальної структури неандертальського суспільства за матеріалами середнього палеоліту Криму. У цій публікації автор здійснює палеодемографічні розрахунки чисельності неандертальського населення Криму, аналізує економічну діяльність неандертальських общин, розміри територій неандертальських общин, розкриває соціальні зв'язки [26].

Значний внесок у дослідження середнього палеоліту зробив В.П. Чабай. Слід зазначити, що у 1992 р. він створив та очолив Міжнародну Кримську палеолітичну експедицію. На підставі археологічних матеріалів він переконливо довів, що в час приблизно 36/34-29/28 тис. р. тому на території Криму співіснували неандертальці та ранні сапієнси, і водночас показав, що, всупереч поширеним концепціям, неандертальці не брали участі у формуванні культури верхнього палеоліту Східної Європи [27; 28]. Також, новаторськими є роботи В.П. Чабая, котрі стосуються реконструкції моделей життєдіяльності неандертальців у Криму, систем поселень для експлуатації природних ресурсів тощо. За його активної участі розпочалося планомірне вивчення та введення до наукового обігу матеріалів археологічних пам'яток первісної доби на території Криму [29].

Таким чином, огляд та аналіз в історіографічному плані археологічних досліджень середнього палеоліту України, починаючи з XIX століття по даний час, засвідчує, що на цій території, особливо в Криму, межиріччі Дністра, Південного Бугу, Дніпра та їх приток й інших місцевостях були поширені неандертальські пам'ятки (стійбища, артефакти), що датуються орієнтовно 150 – 40 тис. р. тому, які синхронізуються з аналогічними пам'ятками всієї Європи. Зрозуміло, що археологічні дослідження палеолітичного часу в Україні, в тому числі в його складі середнього етапу, ще далеко не вичерпані і є перспективними на далеку перспективу для наукових уточнень, з'ясування особливостей, відмінностей і спільних рис всього комплексу життя первісних людей зазначеної доби.

Список використаних джерел та літератури:

1. Степанчук В. Нижній і середній палеоліт України: хронологічні рамки, антропологічний тип носіїв культури, основні місцезнаходження решток викопних людей // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 10. 2006. С. 17-49.

2. Kozłowski J.K. Człowiek neandertalski i odrębność rozwoju kulturowego w środkowym paleolicie Europy // *Encyklopedia historyczna świata*. Kraków. T. I. S. 51.
3. Васильев С.А. Древнейшее прошлое человечества: поиск российских ученых. Санкт-Петербург, 2008. С. 9.
4. Мережковский К.С. Отчет о предварительных исследованиях каменного века в Крыму // *ИРГО*. Т. XVI, 1880, № 2, С. 106–146.
5. Бонч-Осмоловский Г.А. Палеолит Крыма. Вып. 2: Кость ископаемого человека из грота Киик-Коба. Москва: Изд-во АН СССР, 1941. С. 5-6.
6. Бонч-Осмоловский Г.А. Итоги изучения крымского палеолита // *Труды II Международной конференции АИЧПЕ, вып. 5*. Ленинград–Москва: ГНТГНИ, 1934. С. 114–173.
7. Ефименко П.П. Дородовое общество: очерки по истории первобытно-коммунистического общества. Ленинград: Гос. социально-экон. изд-во, 1934. 531 с.
8. Ефименко П.П. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. Ленинград: Государственное социально-экономическое изд-во, 1938. 636 с.
9. Hrdlička A. The Neanderthal phase of man. Annual report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution for 1928. Washington: Smithsonian Institution, 1929.
10. Павлов А.П. Геологическая история европейских земель и морей в связи с историей ископаемого человека / ред. М.М. Васильевский; АН СССР, посмертное изд. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1936. 343 с.
11. Ситник О.С. Юрій Полянський – перший дослідник західноукраїнського палеоліту // *Археологія*. Київ. Вып. 1. С. 140–144.
12. Ефименко П.П. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. Киев: Изд-во АН УССР, 1953. С. 163.
13. Черныш А.П. Палеолітична стоянка Молодове V. Київ: Наукова Думка, 1961. 176 с.
14. Черныш А.П. Ранний и средний палеолит Приднестровья // *ТКИЧП*. Москва: Наука, 1965. Т. XXV. 137 с.
15. Вопросы стратиграфии и периодизации Палеолита. К VI конгрессу UNQUA в Варшаве // *ТКИЧП*. Москва: Изд-во АН СССР, 1961. Т. XVIII. 263 с.
16. Формозов А.А. Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите // *МИА*. № 71, 1958. 127 с.
17. Колосов Ю.Г. Мустьерские стоянки района Белогорска. Киев: Наукова Думка, 1983. 207 с.
18. Колосов Ю.Г. Аккайская мустьерская культура. Киев: Наукова Думка, 1986.
19. Гладыин В.Н. Принципы и критерии локального подразделения раннего палеолита // *Первобытная археология: поиски и находки*. Киев: Наукова Думка, 1980, С. 21–38.
20. Ситник О.С. Середній палеоліт Поділля. Львів, 2000. 372 с.
21. Ситник О.С. Середній палеоліт Поділля: підсумки, перспективи, прорахунки // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2012. Вып. 16. С. 38–54.
22. Степанчук В.М. Нижній і середній палеоліт України: хронологічні рамки, антропологічний тип носіїв культури, основні місцезнаходження решток викопних людей // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. Вып. 10.

23. Степанчук В.М., Матвіїшина Ж.М., Рижов С.М., Кармазиненко С.П. Початкове заселення і подальше освоєння території України давньою людиною: синтез археологічних і палеогеографічних даних // *Вісник Національної академії наук України*. 2012. № 8. С. 34-46.
24. Степанчук В.М. Динаміка заселення території України в нижньому, середньому і на початку верхнього палеоліту // *Археологія*. 2006. № 1. С. 3-11.
25. Степанчук В.М., Матвіїшина Ж.М., Рижов С.М., Кармазиненко С.П. Початкове заселення і подальше освоєння території України давньою людиною: синтез археологічних і палеогеографічних даних // *Вісник Національної академії наук України*. 2012. № 8. С. 38.
26. Степанчук В.Н. Особенности социальной структуры неандертальского общества (по материалам среднего палеолита Крыма) // *Stratum Plus*. 2018. № 1. С. 43-51.
27. Чабай В.П. Средний палеолит Крыма: стратиграфия, хронология, типологическая вариабельность, восточно-европейский контекст. Киев: Шлях, 2004. 324 с.
28. Чабай В.П. Доля останніх неандертальців Східної Європи // *Археологія*, 2012. № 3. С. 5-26.
29. Чабай В.П., Демиденко Ю.Э., Евтушенко А.И. Палеолит Крыма: методы исследования и концептуальные подходы. Симферополь-Киев: Крымский филиал Института археологии НАН Украины, 2000. 104 с.

А. А. Баженов, А. А. Лубчинский

Средний палеолит Украины: историографический аспект

В статье обобщается и анализируется в историографическом плане накопленный опыт зарубежной и украинской археологической наукой исследований неандертальского эпохи первобытного общества, приходящаяся на период среднего палеолита в Европе и Украине, начиная с 60-х годов XIX и до начала XXI веков.

Осуществляются сравнения состояния изучения проблемы в историографии этого периода второй половины XIX – начала XX в., Советского периода 20-80-х гг. XX в. и современного этапа. Освещаются полученные результаты и подаются оценки по исследованиям среднего палеолита в Украине конца 40-х – начала XXI в. таких известных отечественных археологов, как П.П. Ефименко, С.М. Бибиков, А.П. Черныш, А.С. Сытник, В.М. Степанчук и др.

Автор статьи отмечает, что исследованные неандертальские памятники среднего палеолита на территории Украины аналогичны, синхронизируются с такими же памятниками в Центральной Западной и Южной Европе, то есть имеют общеевропейский контекст.

Ключевые слова: *Европа, Украина, средний палеолит, мустье, неандертальцы, первобытный человек, стоянка, археологические исследования, труда, гипотезы, историография.*

О. L. Bazhenov, A. A. Lubchinsky

Middle paleolite of Ukraine: a historiographical aspect

The article summarizes and analyzes historiographical the accumulated experience of foreign and Ukrainian archeological research of the Neanderthal era of primitive society, dating to the Middle Palaeolithic in Europe and Ukraine, from the 60s of the XIX to the beginning of the XXI century. Comparison of the study of the problem in the historiog-

raphy of this era of the second half of the nineteenth – early twentieth century, the Soviet period of 20-80-ies. and the current stage.

The results are presented and estimates from the Middle Palaeolithic studies in Ukraine in the late 1940s and early 21st centuries are presented. such well-known domestic archaeologists as P.P. Efimenko, S.M. Bibikov, O.P. Chernysh, O.S. Sitnik, V.M. Stepanchuk and others.

The author of the article states that the researches of Neanderthal monuments of the Middle Palaeolithic in the territory of Ukraine are similar, they are synchronized with the same monuments in Central, Western and Southern Europe, that is, have a pan-European context.

Key words: Europe, Ukraine, Middle Palaeolithic, Mustangs, Neanderthals, primitive man, parking, archeological studies, works, hypotheses, historiography.

Отримано: 13.09.2019

УДК 289.9(477.43)«17-18»

Н. Р. Гриськова

ПОДІЛЬСЬКА ІКОНА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ: ІСТОРИКО-РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ АСПЕКТ (на прикладі її шанування представниками різних станів)

У статті висвітлено проблему шанування різними соціальними станами відомих на Поділлі чудотворних ікон, що серед населення краю сприймалися як посередники між святими та людиною. Визначаючи місце та роль ікони у житті подолян кінця XVIII – другої половини XIX ст., не можна оминати увагою й історичні події, що відбувалися в цей час у регіоні, адже традиція шанування та масового паломництва прочан до згаданих святинь тісно переплітається з історією краю. На основі вивчення маловідомих сторінок іконошанування на Поділлі робиться спроба розкрити різні аспекти релігійно-духовного життя подолян.

Ключові слова: Поділля, ікона, релігія, іконошанування, соціальний стан, релігійно-духовне життя.

На існування глибоко шанованих на Поділлі ікон звертали увагу такі дослідники як Є. Сіцінський [16], О. Прусевич [25], В. Гульдман [4], М. Сіماشкевич [15], та ін. Проте соціальна функція цих святинь, їхнє місце та ролі в релігійно-духовному житті представників різних станів та соціальних груп, які складали основу населення регіону не були об'єктом наукового зацікавлення. Паломництво до цих святинь та їх шанування об'єднувало вірян різних етнічних та релігійних громад, тому, досліджуючи цю проблему, можна познайомитись з маловідомими сторінками історії краю, а розкриття цих питань буде актуальним як для істориків, так і для мистецтвознавців.

Здавна найбільш шанованими вважали ікони, які були посередниками між мольниками та Господом Ісусом Христом, Пресвятою Богородицею чи святими й надавали швидку допомогу тому, хто просив. Вони чудесним чином зцілювали від недуг та

допомагали у скрутних життєвих ситуаціях. Це збирало велелюдні проці до святинь нашого краю.

Однією з відомих на Поділлі ікон, до якої йшли прочани з усіх регіонів, був образ святого Іоанна Хрестителя, що знаходився у Свято-Предтеченській церкві м. Кам'янця-Подільського й розташовувався з правого боку в іконостасі. Є. Сіцинський, описуючи ікону, зазначав: «Риза Хрестителя Господнього срібна, живопис лика, рук та ніг, поновлений у недавні часи, проте образ зберігає риси старого письма; але наскільки древня ця ікона – важко визначити з точністю: в усякому разі вона більш давня інших ікон цього іконостасу, влаштованого наприкінці минулого століття (XVIII ст.)». Висота ікони «1 аршин 14 вершков, и ширина 1 аршин» [5, с.150].

Ікона користувалась неабиякою шаную серед населення Поділля і, навіть, Бессарабії. У храмовий день Різдва св. Іоанна Хрестителя (24 червня) в Кам'янці відбувався так званий «відпуст», на який в місті збиралося багато людей із навколишніх подільських сіл і Бессарабії. В той же час у Кам'янці проходив народний ярмарок, на який селяни привозили для продажу продукти свого домашнього господарства. Особливо користувалися попитом молдаванські полотна, килими й рушники зі своєрідними візерунками, шитими та витонченими.

На цей «відпуст», відомий у народі як «Іванець», збиралося дуже багато молдаван, як ніде більше на Поділлі. У натовпі, який збирався того дня в церкві й на базарі, переважали молдовани.

Цей кам'янецький відпуст із переважаючим молдаванським населенням мав дуже важливе історико-етнографічне значення. Серед істориків існувала думка, що відпусти при подільських церквах були запроваджені уніатськими священниками, які брали приклад від католицьких ксьондзів. Сама назва «відпуст» вказувала на вплив католицтва, але про кам'янецький відпуст, як зібрання народу 24 червня, можна сказати, що у запровадженні цього звичаю не було впливу уніатських та католицьких обрядів.

Відомості про існування відпусту в Предтеченській церкві сягають середини XVIII ст., а уніатська влада того часу не лише не намагалася посилювати його, але навіть протидіяла цьому. В декретах кам'янецької уніатської консисторії XVIII ст. під 1754 р. записано так: «23 червня консисторія видала наказ, щоб священники, які зібралися в Кам'янці напередодні храмового свята Предтеченської церкви, а деякі за кілька днів до свята, повернулися у свої приходи, служили там літургію й не залишали своїх прихожан без церковної служби у таке свято як Різдво Іоанна Хрестителя. У випадку непослуху наказу консисторії їм заборонялося у священнодійстві». Це розпорядження консисторії було привезено в Предтеченську церкву ексекутором. При цьому настоятель тієї церкви Павло Чежевський вирвав у ексекутора консисторський мандат і не віддавав його до 7 липня, коли консисторія вирішила заарештувати ослушника й усунути його від приходу [16, с.151].

Тоді ж священика с. Завалля о. Іоанна оштрафували на 5 гривень за те, що він не повернувся у свій приход після оголошення йому мандата консисторії. Є. Сіцинський зазначає, що панування унії у XVIII ст. не могло створити або допустити цього звичаю – зібрання православних молдаван у Кам'янці 24 червня. Навпаки, польський цивільний і духовний уряд усіма заходами намагалися перешкоджати молдаванам Задністров'я й русинам Поділля бути в близьких відносинах. Із упевненістю можна сказати, що цей церковно-народний звичай сформувався раніше XVIII ст., за більш близьких та вільних взаємовідносин правого та лівого боків Дністра, коли ще православ'я Молдаво-Валахії не загрожувало нічим Поділля, а все його корінне населення було православним [16, с.152].

У цій давньо-православній Предтеченській церкві, за свідченнями Є. Сіцинського, знаходився надгробок, поставлений 1612 року молдавським вістєрником над тілом свого сина Іоанашка та гріб Валашського принца Іоанна Кантакузіна який було сюди перенесено із с. Ластовців [16, с.152].

Ще одна гіпотеза щодо того, чому це свято та храм були такими популярними у задністровських молдаван, пов'язана з їхньою древньою історією. Предтеченська церква колись називалася Параскевською або П'ятницькою. Відомо, що молдавани свято шанують пам'ять преподобної Параскеви Сербської (14 жовтня), мощі якої почитають в Яссах. Можливо, колись храм (якщо не Предтеченський, то інший на тому місці) був спочатку присвячений Параскеві Сербській, а потім русини перейменували його в храм П'ятницький (тобто на честь Параскеви П'ятниці). Історико-етнографічні й археологічні факти вказують на якесь відношення Предтеченської церкви до задністровської Молдаво-Валахії. Але за недостатньою кількістю об'єктивних фактів Ю.Сіцинський не зміг обґрунтувати цю версію [16, с.152].

Найпоширенішим і найефективнішим способом дістатися до широких мас вірян було друковане слово та графічне зображення. Однак, книги були доступними лише заможним і освіченим людям – шляхті, частині міщанства, духовенства. Тому серед населення найбільшим був вплив графіки. Образ, який чітко передавав певну інформацію в іконографічному сюжеті, був доступним вірянам кожного стану. Друковані та графічні образи у XVIII ст. були справою різноманітних релігійних братств: римокатолицьких, унійних, православних, і завдяки їхній діяльності широко розповсюджувалися серед народу [27]. Це також був час посилення масового прочанського руху, пов'язаного із першими коронаціями образів [28, с.155].

Відповідно до свідчень історичних джерел, у 1606 р. папа Климентій VIII для поширення католицької віри вислав на Русь двох місіонерів. Це були ченці домініканського ордену, яким папа благословив у дорогу ікону, – копію образу Божої Матері (званої Сніжною) з Римської Базиліки Santa Maria Maggiore написаною на зразок «Salus populi Romani» [8, с.23-31].

Шанування «Сніжної Мадонни» набуло поширення «в католицькій Європі: Італії, Каталонії, Німеччини, Австрії, Чехії, Словенії, Польщі. У різних регіонах виникали власні варіанти іконографії. Але основний іконографічний ізвод, висхідний до стародавнього образу з храму Санта Марія Маджоре, залишався незмінним» [18, с.291].

За переказом образ Богородиці Одигітрії написав св. апостол Лука, а в VI ст. він був прославлений папою Григорієм Великим у римській базиліці Марії Маджоре [8, с.168]. Назва «Одигітрія» перекладається з грецької мови як «Шляховказівниця», що виражає концепцію Богородичних ікон в цілому, оскільки Матір Божа веде до Христа, а життя християнина є шляхом до Бога. Богородиця була немовби мостом для приходу у світ Спасителя, а також є Дороговказом вірянам на шляху до Христа [8, с.168].

Згідно з переказами, церкву Марії Маджоре було побудовано у IV столітті коштом римського патриція Джованні з Талмберга [18, с.292]. У цьому храмі знаходилася прославлена ікона Богоматері, яку назвали «Сніжна» (Santa Maria ad Nives) або «Заступницею Римлян» (Salus Populi Romani). Згідно з переказами, в ніч на 5 серпня 352 р. одночасно було видіння Богоматері багатому бездітному патрицієві Джованні з дружиною і татові Ліберії. Спрагле спадкоємця подружжя Богоматір сповістила про те, що Господь пошле їм сина, якщо вони побудують храм на її честь. На місці закладення храму випаде сніг. Дійсно, вранці 5 серпня 352 р. на Еквілінбурзьському пагорбі лежав сніг. На цьому місці й заклали собор Санта Марія Маджоре [18, с.292].

Особливе шанування ікони поширилося в кінці XVI ст. після перемоги 1571 р. сил флоту Священної Ліги (коаліції католицьких держав) над турецькою армadoю [17, с.7].

До поширення шанування образу Богородиці «Римської» особливо долучилися католицькі ордени домініканців, кармелітів та єзуїтів, які вважали її своєю покровителькою. У XVII ст. до них приєднуються уніати України та Білорусії. Історія поширення «Сніжного» образу Богоматері на території України тісно пов'язана з діяльністю домініканського ордена, який з'явився на території Волині у XIV ст. Луцький домініканський монастир був найбагатшим у краї, мав велику бібліотеку, цінні твори живопису. Основною функцією монастиря була місіонерсько-просвітницька і освітня діяльність.

У монографії Н. Кондакова [8, с.171-172] подано детальний опис образу: «Богородиця зображена в зріст, підтримуючи двома руками Немовля біля лівого плеча. Точніше, правою рукою охоплює кисть лівої, склавши їх на лівому стегні Ісуса. У лівій руці вона тримає невеликий плат візантійської придворної дами. Немовля, ледь піднявши голову до Матері, благословляє правцею, лівою рукою тримає закриту книгу. Лик Богородиці подовжений, з великими очима, лик Немовляти ще зберігає античний тип – округлий лик зі світлим хвилястим волоссям, невеликим чолом» [8, с.170]. Починаючи ще з XIV-XV ст. списки образу поши-

рювалися на Заході, а з XVII ст. –на православних територіях, в тому числі в Росії та Україні [8, с.176].

З копією цієї ікони ченці, на запрошення Кам'янецького єпископа Павла Волицького, прибули до м. Летичів. Та міський староста Ян Потоцький заборонив монахам-місіонерам оселитися в місті. Проте, на прохання дружини, дозволив їм мешкати у передмісті, в Залетичівці. Одного разу пізно вночі селяни побачили надзвичайне сяйво і подумали, що горить хата, у якій жили ченці. Але, коли вони наблизились до хатини, то стали свідками чуда: монахи молилися перед іконою Діви Марії (яку принесли з собою), а світло наче вогняний стовп, сходило від образу Богородиці в небо. Незабаром до хатини прибула шляхта з місцевим старостою і вражені побаченням впади на коліна, віддаючи шану Пресвятій Діви Марії. Після такого чудесного явлення гетьман Потоцький віддав у володіння Пресвятій Діви свій замок і увесь край.

З місцевих костельних записів відомо про ще одне чудо, яке сталося від цієї ікони. Польський вельмож Станіслав Ревера-Потоцький під час татарського набігу отримав чудесну допомогу від ікони Пресвятої Богородиці, привезеної до м. Летичева отцями домініканцями, унаслідок чого залишив лютеранську віру і прийняв римсько-католицьку [6, с.23-31].

А сталося це так. Відпочиваючи, у сні він нібито побачив постать Жінки, яка попереджала його про ворожу небезпеку. Проте, зібрана рада старшин переконала гетьмана не звертати уваги на сновидіння.

Та видіння повторилося знову. Станіслав Потоцький віддав наказ готуватись до бою. Перші промені сонця освітили татарські війська, що насувались. Заспівавши за звичаєм старовинну пісню «Богородиця», вояки кинулися у бій в якому отримали перемогу. Повернувшись у місто він забажав відвідати храм, щоб подякувати Богові за перемогу, і на одній з ікон у храмі він побачив Жінку з видіння [6, с.23-31].

Гетьман Потоцький вирішив увіковічити згадку про небесну опіку, що отримав, і разом зі своїм військом склав так зване «копитове» пожертвування на будівлю мурованого храму у м. Летичеві. До цієї ініціативи долучився також Ян Потоцький з дружиною Єлизаветою. В якості ктиторів також виступала родина Потоцьких з Кам'янця, про що свідчить надпис на стіні, котрий ледве можна прочитати [6, с.23-31].

У 1638 р. ікону Богородиці було перенесено до нового храму. У часи Національної революції XVII ст. костел пограбували та зруйнували. Чудотворну ікону ченці перевезли до Львова у храм Тіла Господнього, де Летичівський образ Божої Матері міщанами вшановували упродовж 76 років. У 1722 р. храм та монастир в Летичеві відбудували, а ікону Пресвятої Діви Марії повернули у місто. Перед нею віруючі отримували багато чудесних зцілень і благодатей, відомості про які почали записувати.

У 1777 р. було призначено комісію для перевірки чудес, що здійснювалися від цього образу. Наступного року духовна влада

підтвердила, що ікона Богородиці «Летичівська» є чудотворною, і папа Пій VI 4 жовтня 1778 р. коронував образ надіславши дві золоті корони для її оздоблення [6, с. 23-31]. Запис про цю подію зафіксовано в архівних документах 1824 року. На жаль, у цьому ж році корони було викрадено, і лише у 1880 р. папа Леон XIII подарував нові золоті корони, прикрашені перлинами і 5-ма діамантами, які й сьогодні прикрашають чудесний образ. Акт коронації сприяв тому, що Летичівський храм став святинєю для Поділля, Волині, Литви та Польщі [19, с.15].

Чудотворна ікона Пресвятої Богородиці містилася у центрі верхнього ярусу великої композиції вівтаря, прекрасно різьбленого з дерева, у фігурній ніші в оточенні шести круглих колон і скульптурних зображень білих ангелів, що тримали в руках знаряддя тортур Спасителя. Образ написано у візантійському стилі олійними фарбами на полотні розміром 128,5 x 92 см. Ні ім'я іконописця, ні дата створення ікони нам невідомі, але час її появи та стиль написання вказують на початок XVI століття.

Мафорій Марії забарвлений у зеленкувато-блакитні з теплими бронзовими відтінками тони, які гармонують із золотисто-вохристим вбранням Ісуса. З-під мафорія спалахують червоні фрагменти нижньої сукні. Срібний позолочений оклад ікони вирізнявся майстерно викарбуваними рослинними орнаментальними мотивами (стилізованими гілками й квітами граната), променистими німбами навколо голів Богородиці та Немовляти, дванадцятьма зірками над головою, позолоченими берлою у руці Марії, лозою з виноградом, що обрамляла Матір із Сином [19, с.14].

Усі рельєфні компоненти зображення склалися в єдиний нерозривний візерунок. Нерідко у костелах центральний образ прикрашали заслонним, котрий під час недільних та урочистих мес поволі опускався, відкриваючи віруючим головний вівтарний лик. Так у Летичівському костелі основне зображення перекривалося намальованим на полотні заслонним, що висвітлює одну зі сторінок життя Богородиці – «Відвідини Марією Єлисавети», який у 1850 році замінили на «Вознесіння Богородиці до неба» [19, с.15].

Сумний та важкий період для ікони Богородиці розпочався з 1914 р., коли настоятель храму о. Франциск, побоюючись знеславлення святого лику перевозить ікону до Петнічан у маєток графа Здіслава Грохольського, а згодом – до костелу Капуцинів у Вінниці. Ікона повернулася до Летичева у 1918 р., проте 14 червня 1920 р. перед нею було відправлено останню літургію, після якої ікону вивезли до Проскурова, а потім у спеціальному вагоні, пристосованому під капицю – до Варшави.

У 1935 р. ікону було урочисто перенесено до Луцького кафедрального собору і вміщено у головному вівтарі, а 10 вересня 1938 р. проголошено віддання волинської землі під опіку «Летичівської» Богородиці і названо її титулом «Пані Поділля та Волині». 6 серпня 1945 р. у вантажному вагоні серед меблів та багажу «Пані Поділля та Волині» вирушила у своє наступне вигнання на Захід, цього разу до Любліна.

27 червня 1989 р. ікона Летичівської Богородиці повернулася на Поділля, а у 1996 р. римський папа Іоан Павло II встановив 6 липня днем літургійного святкування Летичівської Богородиці для Кам'янець-Подільської дієцезії.

Історія паломництва до ікони Летичівської Богородиці нараховує чотири століття. У 1993 р. з Кам'янця-Подільського до святині прийшло перше неофіційне піше паломництво. Після відновлення Кам'янець-Подільської римо-католицької дієцезії з 1994 року розпочалися офіційні щорічні паломництва до Летичівської святині [6, с.23-31].

Подільські паломники вирушають з кількох місць. Перша група – з кафедрального собору Кам'янця-Подільського, друга – з парафіяльного храму Томашполя. Обидві групи йдуть п'ять днів, долаючи відрізки дороги від 25 до 45 кілометрів. З 1997 року з Городка прямує третя група. Особливу пошану Летичівська Богородиця має серед вихованців Вищої Духовної семінарії в Городку. Після прийняття духовного одягу, семінаристи разом зі своїми вихователями обов'язково прибувають до Летичівської святині на молитву, адже Летичівський образ Божої Матері впродовж віків був глибоко шанований серед духовенства краю [6, с.23-31].

Навіть після укладення Берестейської унії 1596 р. культ ікон був спільним для католицької, унійної та православної традиції [11, с.53]. Чудотворні ікони об'єднували людей різних віровизнань, своєрідним чином виконуючи екуменічну функцію у регіонах зі змішаним щодо віровизнання населенням і були спільним елементом релігійної традиції на території Речі Посполитої як польського, так і українського народу.

Ще одним шанованим образом Богородиці на Поділлі була Вірменська ікона Матері Божої. До неї в молитвах приходили не лише нужденні, а й представники міщанського стану та, особливо, купецтва. Відомість про цей образ подає Є.Сіцинський. Він пише, що у кінці XIX ст.: «у Миколаївському вірмено-католицькому костелі знаходиться святиня, шанована місцевими жителями, не тільки католиками, але й православними, – це древня ікона Божої Матері» [16, с.180].

Кам'янець був одним із центрів вірменської культури. Найстарішою вірменською церквою на Поділлі була церква св. Миколая, побудована в 1398 р. коштом Синана, сина Хутлубея [5, с.247-248]. Ось як виглядала вона за описом М. Бжішкяна: «Церква святого Миколая –одна з визначних будівель міста, і є відомим місцем паломництва християн завдяки чудодійній іконі Богоматері. Ця церква кам'яна, прикрашена колонами, велика, висока і красива, має шість ризниць, в головній великій і чудовій ризниці знаходиться ікона святого Миколая, в тій же ризниці є чудодійна ікона Богоматері, укладена в мідну рамку, яку відкривають кожного суботнього дня» [3, с.75].

Ікона, за описом М. Бжішкяна: «Вся покрита сріблом, крім прекрасного, променистого лику, і в променях над головою є напис золотими письменами, який до сих пір ніхто не зумів прочи-

тати. Деякі уподібнюють його з іудейськими буквами, а інші – з іншими».

Ікону було написано у візантійському стилі на кипарисовій дошці. «Голова Богоматері покрита чорною пов'язкою, на грудях риза такого ж кольору. Богомладенець, який покоїться на лівій руці Богоматері, правою рукою благословляє; пальці цієї руки складені майже так, як складають православні для здійснення хресного знамення. На іконі срібна риза, прикрашена дорогоцінним камінням та різними «вотумами» [16, с.181].

Є. Сіцинський повідомляє, що ікону привезли до Кам'янця вірмени із Севастополя (там була куплена), близько 1380 р. і до 1672 р. знаходилась у вірменському храмі св. Миколая [3, с.81]. Відповідно до іншої версії – її привезли з м. Ані. Відносять її до Х ст. [16, с.181].

Майже вся історія цієї ікони пов'язана з долею вірменської громади у Кам'янці-Подільському: з часами нелегких випробувань, вимушених мандрівок та скитань на чужині що відбулись у період турецької влади на Поділлі.

Влітку 1672 р. 300 тис. турецька армія під проводом султана Махмеда IV переправилася через Дунай і вторглася на Поділля поблизу Могильова. 8 серпня турки взяли в облогу Кам'янець і почали обстрілювати місто з гармат. Місто разом з іншими жителями активно захищали й вірмени, які добре знали турків і розуміли, що чекає на них у разі падіння міста. Турки кілька разів штурмували місто, але, зазнавши втрат (близько 2000 убитих), відступили. Розпочались переговори, у результаті яких досягнули угоди [3, с.88], що польське військо, не складаючи зброї, покине місто; жителі можуть піти разом із військами, а тим хто залишився гарантувалися недоторканність життя і майна [3, с.89].

Вірмени незабаром переконалися, що жити в місті неможливо, і вирішили покинути його. Є. Сіцинський пише, що вони хотіли повернутися у Вірменію, але це їм не вдалося. У 1673 р. караван кам'янецьких вірмен, що складався з 600 чоловік, попрямував на південь, взявши з собою чудотворну ікону Матері Божої [16, с.181]. У своєму історичному нарисі «Під хрестом» А.-Ю. Ролле описав одісею вірменських переселенців [24, с. 3-82]. Серед них були знатні купці Сефер, Буддаговічі, Вардановічі, Міссировічі, Аваговічі, а також 14 кам'янецьких черниць, які несли з собою відому ікону Богоматері. Інша група вірмен попрямувала до Адріанополя.

Після місяця поневірянь, вони досягли берегів Чорного моря і, найнявши три корабля, вийшли у відкрите море. Але на морі піднялася буря і погнала кораблі в іншому напрямку [3, с.90].

Вірмени, які досягли суші, а також ті, які попрямували до Адріанополя, за наказом султана отримали дозвіл влаштуватися на проживання в Македонії [3, с.90]. Завдяки матеріальній підтримці багатого константинопольського вірменина Абрама Челебі кам'янецькі вірмени (лише половина переселенців з Кам'янця у 300 осіб) разом із чудотворним образом прибули в Філіппополь (нині м. Пловдив) [12, с.43].

Переселенці поступово звикали до нових умов, займалися торгівлею та іншими промислами але все ж «прекрасна країна, – пише М. Доронович, – не приваблювала їх, їхні погляди постійно були звернені на далеку північ, – в рідне Поділля, яке так постраждало в боротьбі з сильним ворогом». І в ці нелегкі часи єдиною утіхою та помічницею для них був образ Пресвятої Богородиці [5, с.259].

Вони розуміли, що позбутися від турецького панування можна лише переселившись до Польщі, і тому почали залишати Македонію. Спочатку поїхали багаті торговці, а потім черниці. Після довгих поневірянь кам'янецькі вірмени досягли Львова. У 1682 р. туди прибув і кам'янецький вірменин Каспер Бутаховіч, який привіз з собою ікону Богоматері. Він стає піклувальником братства вірмен, які виїхали з Кам'янця [5, с.261].

Турки залишили Кам'янець 22 вересня 1699 р., завдавши великої шкоди цьому колись квітучому і впорядкованому місту. Разом із польськими військами з Галичини повернулося й вірменське населення міста, яке привезло із собою відомий нам образ Богородиці [16, с.46]. З доповідної записки дізнаємося, що вірменський квартал сильно постраждав, а будинки вірмен та храми були зруйновані або покинуті [13, с.583].

На жаль, церкви св. Миколая і Благовіщення були в зруйнованому стані, тому 22 травня 1700 р. ікону було урочисто встановлено в каплиці св. Степаноса, нашвидку збудовану в дзвіниці церкви св. Миколая [5, с.236]. Припускають, що каплицю було названо ім'ям св. Степаноса в пам'ять про однойменну церкву, що існувала в Кам'янці [26, с.39].

За іншими відомостями, під час турецького набігу ікона потрапила до рук невірних та була відвезена в Македонію, де в одній турецькій сім'ї служила дошкою, на якій місили тісто. Кам'янецькі вірмени-купці, заїхавши в Македонію у своїх торгових справах, викупили ікону та повернули її в Миколаївський храм. Фрагмент цього передання було викладено Є. Сіцинським в історичному описі м. Кам'янець-Подільський [16, с.181].

Після реставрації храму в 1767 р. ікона перебувала у церкві св. Миколая і залишалася там до 20-х рр. ХХ ст. Так чудотворний образ Божої Матері був тісно пов'язаний з історією вірменської громади на Поділлі. Згідно з усними відомостями, що дійшли до нас, у 20-х рр. ікону було вивезено до Харкова [6, с.23-31] потім вона знаходилася в музеї м. Рівного, а зараз, за інформацією польського дослідника Я. Хшонщевського, зберігається у фондах Національного музею Східного і Західного мистецтва у м. Києві (інв. № 168) [26, с.39].

Тогочасну Річ Посполиту, а з нею й Поділля об'єднувала одна мета: боротьба з турецькою загрозою. Чудотворні образи в цьому випадку виконували також функцію духовної підтримки. Віряни були переконані, що вони охороняють Польщу та Литву разом із військом, яке стояло на кордонах держави. Культ Богородиці можна назвати характерною рисою релігійності жителів Поділля. Багато Богородичних ікон перевозили із Литви до Польщі, інші пе-

реміщали у протилежному напрямку, маючи захищати нові кордони Речі Посполитої від «язичницьких» татар і турків [12, с.51].

До захисту Діви Марії зверталися у час небезпек – епідемій, голоду, воєн. Війни були особливо частими у XVII ст. Тоді ж багато зображень стали називати чудотворними, бо, як вірили, з їхньою допомогою вдалося уникнути загрози з боку ворожого війська чи епідемії. Небезпека об'єднувала мешканців певного регіону у спільній молитві про порятунок. У цей час будь-яку різницю у віровизнанні забували. Навіть коли загроза зникала, залишався сильний емоційний зв'язок із конкретним, «тим єдиним» образом Богородиці, завдяки якому вціліло населення певного міста, села чи округи. Подібно діяли, коли доводилося боротися з епідемією чи нестачею необхідних для життя засобів.

Тому серед воїнства та лицарів, як одній із соціальних груп, глибоко вшановували Тиннинську ікону Богородиці, яку вважали чудотворною та швидкою помічницею під час військових дій та кампаній. Ще у XIX ст. існувало повір'я, що в часи, коли на місті м. Тинної була пуста, перехожі чули навколо цього місця удару дзвону, які зумовили в майбутньому назву містечка. Незабаром після заснування містечка, у тому місці, де чули дзвін, знайшли ікону Богородиці. Це сталося 2 липня і з того часу до м. Тинної в цей день збиралася величезна кількість богомольців [13, с.729].

Тиннинська ікона Богородиці відома ще з XIV ст. коли Томаш Гумецький, подільський ловчий та володар м. Тинної, збудував кам'яний костел та «поклав там здавна славний образ Божої Матері». З того часу здебільшого воїнство зверталось за покровительством до цього образу. Мартин Калиновський, після походу проти татар, в подяку за опіку пожертвував Чудотворному образу 50 тис. злотих. У 1665 р., коли м. Тинна перебувала в руках козаків, власниця містечка Христина Гумецька забрала ікону до Кам'янця, де її встановили у кафедральному костелі. Проте вже у 1672 р. Кам'янець захопили турки, які пограбували кафедральний костел і перетворили його на мечеть. Побожна Христина Гумецька викупила з рук загарбників Чудотворний образ і встановила його у кафедральному костелі Львова. У 1717 р. коштом Стефана Гумецького було відбудовано костел в Тинні і повернуто до нього зі Львова ікону Божої Матері.

Образ Тиннинської Богородиці було написано на кипарисовій дошці, на зразок відомої Ченстоховської Діви Марії. Ікону було оздоблено багатою рамою та золотими коронами і містилася у головному вівтарі храму. Щорічно, в день 2 липня, в Тиннинській храм збиралося безліч люду з околиць на поклон до ікони Божої Матері, названої в народі «Ягідною». Наприкінці XIX – на початку XX ст. ікона перебувала у православної церкві Різдва Богородиці м. Тинна, службу у якій проводив Подільській єпископ. Більше відомостей про цю ікону у літературі немає, як і ніхто не знає де і куди вона зникла [2, с.26].

З кінця XVII і протягом XVIII ст. все більш зростало шанування Богоматері. Особливу увагу приділяли «маріологічній гім-

нології»: протягом двадцяти п'яти років Києво-Печерська лавра чотири рази видавала «Акафісти» Богородиці [14]. Богородична тематика наскрізь пронизує літературу, їй присвячено окремі твори свт. Димитрія Ростовського «Руно орошенное» (Ч., 1684), архим. Іоаннікія (Галаятовського) «Небо нове» (Л., 1662, 1665), игум. Антонія (Радивилівського) Збірник проповідей «Огородок Марії Богородиці» (К., тисячі шістсот сімдесят шість) [9, с.125].

Завдяки молитві, читанню й співу тексту Акафиста Божій Матері відомість про оздоровлення за допомогою чуда або милості, отримані через таке моління, із певного місця розходилася по округі, зміцнюючи місцевий культ, який поступово поширювався на нові території, часто перетинаючись із «сферами впливу» інших релігійних осередків [12, с.54]. Ці образи виконували також інтеграційну функцію серед християн різних обрядів населення краю. І правителі й піддані разом з усім народом втішались допомогою та надприродною опікою Господа Бога і Діви Марії в скрутні часи [12, с.54].

Не можна обминути увагою ще один образ – «Чорноострівську» ікону Божої Матері «з вишеньками», як її називають у народі. Глибокої шани та возвеличень цей образ мав серед жіночого населення Поділля. Особливість цієї ікони полягає в тому, що перед нею з давніх-давен возносили свої молитви жінки які не могли завагітніти або втратили діток чи ще гірше за невинно убієнних діток (вчинили гріх абортів). Згадки про шанування цього образу Богородиці сягають середини XVII ст. Перша історична згадка відноситься до подій Національної революції – 1648 р. Під час козацько-польської війни в бою під м. Пилявою з палаючої маленької церкви на одному з хуторів неподалік містечка два монахи-францисканці –Козьма й Дем'ян врятували ікону, Євангеліє, чашу й інші церковні речі. Козаки ікону та речі забрали, а монахів відпустили [1].

У 1653 р. з козацького табору, що стояв під м. Чорним островом, ікону було подаровано сотником Созонтом із м. Збрижа місцевій церкві в подяку за зцілення від хвороби його дочки Павліни, яка, скупавшись в місцевому джерелі, одужала.

Досить цікава іконографія цього образу, де Діва Марія зображена у зріст, а на руках, підтягнувши ніжки та розкривши обійми, сидить маленький Ісус. На Богородиці та Її Синові вишиті українські сорочки. Спаситель тримає у руці кілька червоних ягід. На жаль, датування і точне місце її написання поки що залишаються до кінця не відомими. Хоча є версія, що ікону було написано в Почаєві.

У 1680 р. на іконі чудесним чином з'явилися три вишеньки в руці Ісуса, що, за розповіддю настоятеля храму о. Віталія Масловського, пояснюється так: «Одна бідна вдова йшла із Вінниці до Почаєва й пристала до прощі яка здійснювалась біля храму. Вона поставила біля ікони горнятко із вишнями, які нарвала по дорозі. А на ранок, а це був день Іоанна Хрестителя, вишеньки з'явилися в руках у Ісуса, – розповідав. – Відтоді на

Поділлі існує традиція: жінки, у яких були викидні чи повмирили маленькі діти, не їдять вишень до Іоанна Хрестителя» [1].

У 1700 р. сталося чергове чудо біля ікони. На відпусті храму сплели вінок з вишень, яким прикрасили ікону, під час водосвятного молебню листя на вінку чудесним чином почервоніло і стало як ягоди – червоне. На пожертви панів і вірних у 1740 р. на ікону було встановлено ризу із срібла з позолотою, яку прикрасили подячними мотивами (подяки за зцілення).

У 1891 р. містечко Чорний Острів, під час візитації храмів, відвідав православний єпископ Подільський і Брацлавський пресвященніший Димитрій. Він із настоятелем храму Феофаном Веселовським й супроводжуючими священиками відслужив перед місцевошанованою іконою молебень Божій Матері.

Ікона, написана в українському стилі, не подобалася радянській владі, тому в 1933 р. вишиванки на іконі було замальовано. В 1936 році під час гонінь на віру Христову і закриття церкви ікону ще з декількома іншими було врятовано від знищення селянином села Мар'янівки Йосипом Петровичем Ліпницьким, який на той час був старостою церкви.

У 1941 році під час німецької окупації, коли храм було відкрито, святиню повернули до храму, де вона перебуває й донині. У 2003 р. під час реставрації ікони художник з м. Хмельницького Олександр Островський виявив на ній замальовану у 30-х рр. вишиванку.

Наведені вище події й дати повністю знаходять своє підтвердження в історичній документації, яку зібрав о. Віталієм Масловським й вмістив на зворотному боці картонної репродукції ікони [1].

В історичному дослідженні культу ікон Богородиці перш за все слід звертати увагу на зовнішні прояви певних зразків поведінки населення Подільського регіону. У його релігійному світогляді Божя Матір займала особливе місце – не лише клопоталася проханнями вірян, а й, насамперед, відвертала від людей Божий гнів або пом'якшувала його наслідки. У цьому розумінні Діва Марія була посередником між людьми і Богом [12, с.54].

Серед народу були популярними численні молитви до Божої Матері та пісні до Неї, а також відповідні графічні зображення та медальйони. Графіка стала особливо популярною у XVIII ст., коли зайняла одне із провідних місць серед занять місцевих митців у Речі Посполитій. Це, безперечно, вплинуло на зростання, значення і розповсюдження гравюр та медаліків на релігійну тематику [12, с.54].

Потреби вірян також задовольняли численні монастирські та приватні друкарні, з якими співпрацювали різні гравери [23, с.34-41]. Рівень їхньої творчості був дуже неоднорідний, траплялися графіки, чії твори нагадували народне ремесло, але не бракувало й праць, які доводили, що їх автор добре опанував свій фах і щодо форми, і щодо змісту.

Зображення чудотворного образу Вірменської Богородиці доносять до нас кілька видань XIX – початку XX ст. Фотознімок ікони публікували кілька разів. Г. Алішан опублікував два знімки

(у відкритому вигляді й закриту оздоблену дорогоцінним камінням) [3, с.40-41].

Гравюра із зображенням Вірменської ікони Богородиці львівського майстра І. Филиповича також пов'язана із Кам'янцем-Подільським. Її схема, з поділом на розміщений у центрі образ Богородиці та оточенням святих та ангела, залишилася без змін. Відмінностей у наслідуванні, порівняно з оригіналом, гравер досяг завдяки модифікації окремих деталей, що мали пов'язувати твір з конкретним місцем та об'єктом. Насамперед, гравер пов'язав образ із Кам'янцем-Подільським, замінивши ченців-домініканців на св. Миколая і св. Григорія. Особливо помітно автор змінив фігуру архангела Михаїла, чий лик було закрито сонячним щитом – вказівкою на герб Кам'янця-Подільського та цілого воєводства. Окрім того, біля боку фігури видно напис «Palatinato Podoliae». Нижче, замість Львова, символічно представлено левом із герба та домініканською святинею, автор умістив панораму Кам'янця-Подільського [12, с.58].

Особливо цікавим є напис внизу гравюри: «Mocny Puklerzu Sarmackiey Korony Zaslaniay Polskę z Bisurmańskiey strony, Chciey województwo podolskie przyboku, Mieć wraz z Kamieńcem u zemną na oku. Oto prosi niegodny Karłan X. Walerian Melkonowicz» («Міцний щите сарматської корони, захисти Польщу з бусурманської сторони, бажай мати Подільське воєводство біля себе разом із Кам'янцем та мною на очах. Оце прохає недостойний священник о. Валеріан Мельконович»). Тут дуже добре проявляється взаємний зв'язок між образом і словом – Богородиця є тим «щитом», до якого належить звертатися з проханням про охорону Кам'янця (показаного у панорамі) та цілого воєводства (символічно зображеного за допомогою сонячного щита) [12, с.58].

У Вірменському кафедральному соборі Успіння Пресвятої Богородиці у Львові зберігається Кам'янецька чудотворна ікона Матері Божої. Звідки у Львові ця ікона – достеменно невідомо. Припускають, що це копія з Вірменської ікони Божої Матері, яка перебувала у Львові в 17 с. (цим часом вона й датується). Цей образ також коронований і має срібно-золочені шати [7, с.192].

Отже, традиція іконошанування була невід'ємно пов'язана з історичним, етнічним, національним та конфесійним життям людей, що проживали на Поділлі. Шанування ікон зміцнювало дух народу, надавало духовних сил для боротьби з ворогами та життєвими труднощами, воно несло в собі ідейно-естетичну систему, яка функціонувала через вшанування віруючими. Історія шанування цих святинь тісно пов'язана з історією краю, тому допомагає розкрити маловідомі сторінки з минулого Поділля, наближає до розуміння духовного життя тогочасного населення.

Історична пам'ять зберегла незначну кількість фактів про чудотворні ікони, які тепер і колись вшановували наші земляки. Це випадки чудесного оздоровлення, зцілення, народження дітей завдяки молитвам перед іконами, які саме тому вважають чудотворними. Адже чудотворність ікон – це дія Божа у світі для тих, хто їйому рівно молиться, а головне – вірить.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бєсїда проведена Ксенїєю Жужа з настоятелем Свято-Преображенського храму (м. Чорний Острів) отцем Віталїєм Масловським. 18 березня 2018 року. // *Матеріали з особистого архіву автора.*
2. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т.Х. Ч.2. Подольская губерния. СПб., 1849. 159 с.
3. Григорян В.Р. История армянских колоний Украины и Польши (Армяне в Подолии). Ереван. 1980. 292 с.
4. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. Камянец-Подольский, 1901. 401 с.
5. Доронович М. Армяне в Подолии и первая церковь их в городе Каменце, ныне градская церковь православная во имя святителя Николая // *Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии.* 1878—1879. № 2. С. 247-248.
6. Задорожнюк А.Б. Чудотворні ікони Богородиці на Поділлі // *Київська старовина.* 2009. № 3. С. 23-31.
7. Клапчук М.В. Ікони Богородиці та їх використання в туризмі Львова // *Карпатський край.* 2016. №1. С. 192-199.
8. Кондаков Н.П. Иконография Богоматери. Санкт-Петербург, 1914. Т. II. С. 414.
9. Міляєва Л.С. Чудотворні ікони Богородиці в Києві XVII ст. та образ Любидької Богоматері пензля Івана Мирського // *Записки наук. тов. ім. Шевченка.* 1994. Т. III. С. 129-139.
10. Миронович І. Из м. Тынной. (Архиерейское служение 2 июля) // *Подольские Епархиальные Ведомости.* 1892. № 40. С. 729-731.
11. Нікляс Т. «Подрібні мідерити» – аналіз вибраних прикладів львівської графіки XVIII ст. у контексті концепції довгого тривання // *Вісник Львівського університету.* 2011. Вип. 6. С. 48-60.
12. Овнанян С.В. Армяно-болгарские исторические связи и армянские колонии в Болгарии во второй половине XIX в. Ереван, 1968.
13. Описание города Каменца, составленное комиссией, наряженной Каменецким староствою 1700 сентября 15 // *Архив Юго-Западной России.* 1886. Т. I. С. 583.
14. Попов А.В. Православные русские акафисты. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Aleksandr_Popov/pravoslavnyue-russkie-akafisty/8 (дата обращения: 24.05.2018).
15. Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии. Каменец-Подольский. 1872. С. 536.
16. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Киев. 1895. С. 250.
17. Степовик Д. Святыня двох Церков. Величі і драма // *Музейний провулок.* 2009. № 3. С. 5-9.
18. Суворова Е.Ю. Отражение иконографии «Salus Populi Romani» («Спасение римского народа») в русской культуре XVII – XIX вв. // *CLIO-SCIENCE: Проблемы истории и междисциплинарного синтеза. Сборник научных трудов.* Москва. 2016. Вып. VII. С. 297-298.
19. Урсу Н.О. Храмы домініканського ордену на землях Східного Поділля. С. 14.
20. Языкова И. Богословие иконы. Москва. 1995. С. 212.
21. Katalog medali religijnych, odnoszacych sie do koscjola katolickiego we wszystkich krajach dawnej Polski zbioru T. Rewolinskiego. Radom. 1887. S. 88.
22. Garzdecki J. Mistrz zapomniany: O Michale Greimie z Kamienca. Krakow. 1972. S. 394
23. Wanat B.J. Drukarnia karmelu Fortecy Najświętszej Maryi Panny w Berdyczowie. Kraków. 2002. S. 34-41.

24. Dr. Antoni J. Nowe opowiadania historyczne. Lwów. 1878. S. 3-82.
25. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski: szkic historyczny. Kijow-Warszawa. 1915. S. 130.
26. Chrzaszczwski J. Ormiańskie swiatynie na Podolu. Krakow. 1998. S. 126.
27. Flaga J. Bractwa religijne Rzeczpospolitej w XVII i XVIII wieku. Lublin. 2004.
28. Jackowski A. Pielgrzymowanie. Wrocław. 1998. S. 155.

Н. Р. Гриськова

Подольская икона как социальный институт: историко-религиоведческий аспект (на примере ее почитания представителями различных состояний)

В статье освещается проблема почитания различными социальными сословиями известных на Подолье чудотворных икон, которые воспринимались среди населения края как посредники между святыми и человеком. Определяя место и роль иконы в жизни подолян конца XVIII-второй половины XIX в., нельзя обойти вниманием и исторические события, происходившие в это время в регионе, ведь традициям тесно переплетается с историей края. На основе изучения малоизвестных страниц иконопочитания на Подолье делается попытка раскрыть различные аспекты религиозно-духовной жизни подолян.

Ключевые слова: Подолье, икона, религия, иконопочитание, социальное положение, религиозно-духовную жизнь.

N. Griscova

Podillyans Icon as a Social Institute: historical and religious aspect (on the example of her worship by representatives of different classes)

The article deals with the problem of veneration of miraculous icons, known in the Podillya, by various social states. These icons were perceived by the locals as mediators between saints and man. Determining the place and role of the icon in the life of the Podillyans of the late eighteenth-second half of the nineteenth century, the historical events that took place in the region at this time cannot be overlooked, as the tradition of worshiping and mass pilgrimage of people to the mentioned shrines is closely intertwined with the history of the region. Based on the study of the little-known pages of icon worshiping in the Podillya, an attempt to uncover various aspects of the religious and spiritual life of the Podillyans is made. The tradition of icon worshiping was not only a religious and spiritual spectrum of the life of the population of our region, it is inseparably connected with the historical, ethnic, national and denominational life of the people who lived in Podillya. Icon veneration strengthened the spirit of the people and provided spiritual strength to combat enemies and life strife; it carried an ideological and aesthetic system that functioned through the worshiping. The history of veneration of these shrines is closely connected with the history of the region, so it helps to uncover the little-known pages from the past of Podillya, brings to a closer understanding of the spiritual life of the population at that time.

Key words: Podillya, icon, religion, icon worshiping, social status, religious and spiritual life.

Отримано: 3.10.2019

А. А. Лубчинський, О. Л. Баженов

ВИСВІТЛЕННЯ ПРАВОВИХ АСПЕКТІВ ВПРОВАДЖЕННЯ НЕПУ НА ПОДІЛЛІ В РЕГІОНАЛЬНІЙ ПРЕСІ

Стаття розглядає рівень забезпечення поінформованості українського міського та сільського населення щодо правових заходів радянського уряду спрямованих на запровадження нової економічної політики в 20-х рр. ХХ ст.

Преса – багатовекторне і виняткове історичне джерело як за своїм змістом, так і за формою інтерпретації відомостей, спосіб інформування суспільства загалом і окремої регіональної громади про програми різних політичних партій, діяльність органів державної влади, громадських, просвітницьких організацій тощо. Особливо активно пресу всіх рівнів розповсюдження використовувала радянська влада. Всі важливі питання політики, економіки, культури знайшли відбиття в тогочасній пресі.

Велику увагу радянська влада приділяла функціонуванню регіональної преси. Через неї населення окремих регіонів дізнавалось про запровадження політичних та економічних перетворень, важливі події в інших частинах країни, культурні та освітні заходи. Саме з регіональних періодичних видань селяни отримували інформацію про впровадження низки законів, що передували запровадженню нової економічної політики.

Дана наукова розвідка є лише підґрунтям для продовження досліджень з цієї теми. Її практичне значення полягає у можливості використання виявленого фактичного матеріалу, його наукової інтерпретації та висновків при підготовці наступних досліджень з краєзнавства Поділля.

Ключові слова: *регіональна преса, нова економічна політика, натуральний податок, кооперація, декрет, закон, матеріальне стимулювання.*

Українське село та його виробнича сфера 20-х рр. ХХ ст. все частіше стає об'єктом дослідження науковців, публіцистів, представників громадськості. Становище України у той час було важким. Українські землі знову опинилися під іноземним пануванням. Більшовики створили апарат насильства у вигляді Надзвичайної Комісії, будувалися концентраційні табори для інакомислячих. Велася безкомпромісна боротьба з «контрреволюцією». В Україні панувало більшовицьке свавілля та громадянське безправ'я. Тому тема правової інформованості пересічних громадян в часи впровадження політико-економічних перетворень є вельми актуальною.

Дана проблема знайшла відображення в українській історіографії. Різноманітні аспекти впровадження непу в Україні висвітлювали В.В. Каалініченко [1], І.В. Рибак [2], О.М. Завальнюк [3], О.С. Каденюк [4] та інші. Зазначені автори розглядають процес впровадження аграрної та земельної реформ, форм і методів землекористування, шляхів та напрямків розвитку аграрного сектору України 20-х років ХХ ст. з політичної, соціальної та еко-

номічної точки зору. Однак правовій стороні інформування населення приділяють незначну увагу. В їхніх працях визначається роль і місце незаможницьких організацій в процесі здійснення радянських аграрних перетворень в Україні. Проте не досліджено джерела інформованості членів комітетів незаможних селян та комітетів взаємодопомоги про їхні права та обов'язки які вони могли отримати не тільки від уповноважених осіб, а ще з регіональних ЗМІ.

На особливу увагу, у характеристиці діяльності регіональної преси на початку 20-х років, заслуговує монографія М.В. Баранника та П.В. Голобуцького «Історія преси в Україні» [5].

Питання правового регулювання різних галузей виробництва присвячено роботи Р.П. Панасюка [6], В.І. Гринчуцького [7]. Особливо варто виділити дисертаційне дослідження Д.А. Григоренка «Законодавче регулювання торгівлі в Україні за часів НЕП (1921-1929 рр.)», в якій автор торкається теми ролі центральних та регіональних ЗМІ в інформуванні населення про зміни у законодавчій базі [8].

Матеріали регіональної преси активно використовує у дослідженні, що характеризує Поділля напередодні запровадження непу М.П. Олійник [9].

Унікальним джерелом стану поінформованості мешканців української глибинки була регіональна преса. Це газети губернського та повітового рівня. До таких на Поділлі можна віднести «Вісти» Кам'янець-Подільського виконкому та кам'янецького комітету КП(б)У [10], «Червоний край», селянська газета Вінницького й Тульчинського окркомів КП(б)У й окрвиконкомів [8], «Червоний кордон» тощо. Безперечно не менш унікальними залишаються архівні джерела усіх рівнів підпорядкування (від міських і районних до центральних).

Незадоволення широких верств населення країни, особливо сільського, економічною політикою більшовиків змусило В.І. Леніна визнати повний крах політики «воєнного комунізму» і перейти до нової економічної політики (непу). Щоб зберегти владу в своїх руках, більшовики змушені були піти на поступки селянству, відмовитися від продрозверстки і перейти до натуральної, а згодом до грошового податку, дозволивши вільну роздрібну торгівлю, дати змогу громадянам виявити певну особисту ініціативу.

Запровадження непу повинно було врятувати економіку від повного розвалу. Головна увага в новій економічній політиці приділялася заходам щодо піднесення продуктивності сільського господарства на основі заінтересованості селянина в своїй праці. З цією метою в країні запроваджувався натуральний податок, значно менший від продрозверстки, розміри якого доводилися до селянина навесні (перед посівною), хоча податкові ставки протягом року могли збільшуватися. Всі надлишки після внесення податку залишалися селянинові, якими він міг вільно розпоряджатися.

Натуральний податок розглядався як частина відрахувань від виробленої продукції з урахуванням розмірів урожаю, мате-

ріального становища, кількості членів сім'ї та інших показників, що характеризували господарство. У передовиці газети «Вісти» таким чином пояснюється розмір «харчового» податку – «Податок береться на відсоток або якась частина від продуктів... При встановленні податку береться на увагу загальна кількість землі, майновий стан, кількість їдців та наявність скотини у господарстві». Газета запевняла, що біднота з малою кількістю землі, «... без скотини, реманенту і великою кількістю їдців...» не буде платити податок. Але в той же час у статті зазначалось, що біднякам для сплати податку у подальшому радять по-перше об'єднуватись в артілі, комуни чи трудові товариства. Об'єднувати свій інвентар та тяглову худобу для взаємодопомоги. По-друге переходити від землеробства до вільної праці, виїздити до промислових центрів. Хто не схоче виїздити то хай займаються валкою лісу, добуванням торфу чи працюють на вугільних копальнях [10, 1]. Таким чином більшовики давали зрозуміти, що сільська біднота рано чи пізно, але буде платити податки тому і заохочувала їх до створення простіших форм колективного обробітку землі або до зміни видів господарювання чи трудової міграції.

З 1923 р. і на наступні роки був запроваджений єдиний сільськогосподарський податок, який замінив численні натуральні податки. Після проведення грошової реформи, яка зміцнила фінансову систему, податок сплачували в основному грошима. Поступово переборювалася інфляція, зміцнювалася грошова система. Велика мережа бірж, ярмарків, різноманітних торгових підприємств встановлювала зв'язок державної промисловості з селянством. Було відкрито ряд банків – Банк споживчої кооперації, Торгово-промисловий банк та ін.

Для реалізації надлишкової продукції, що залишалась у селян, необхідно було відновити вільну торгівлю, яка була заборонена в період «воєнного комунізму». Відновлення торгівлі в країні давало змогу оживити господарство, дістати продукти харчування і сировину, необхідну для відбудови промисловості.

На початку 20-х років влада зрозуміла, що держава не спроможна забезпечити село промисловими товарами та сільськогосподарським реманентом у необхідному обсязі та створити відповідний рівень торгівлі на селі. Тому ЦВК і РНК СРСР розглянули проект постанови «Про право займатись торговельним промислом» [11, арк.5]. Де зазначалось, що торговельним промислом можливо було займатись як одноосібно так і в якості співвласника.

Нестача кваліфікованих кадрів у промисловості лягла в основу прорахунків і упущень які призвели до виникнення дефіциту промислових товарів. Це стало причиною виникнення розгалуженого кустарного виробництва яке держава легалізувала, що породило розквіт приватної торгівлі на селі і в містах. Швидкими темпами почала розвиватися кустарно-промислова кооперація, яка об'єднувала дрібних кустарів і міських ремісників.

Саме у сфері торгівлі приватний капітал в часи непу завойовував найбільш сильні позиції. На другому місті було кустарне ви-

робництво в місті та на селі яке функціонувало завдяки дефіциту певних видів промислових товарів (взуття, верхній одяг, сільсько-господарський реманент тощо). Ці два види підприємництва були тісно взаємопов'язані тому, що існували завдяки один одного.

Неп сприяв розвитку кооперації. Вона почала відроджуватися як розгалужена система самодіяльних господарських організацій. Поширився добровільний кооперативний рух, розгорталася діяльність промислової, споживчої, сільськогосподарської, кредитної кооперації.

Кооперативна система почала формуватися ще до офіційного впровадження непу в Україні. Рішення про це було прийнято ВУЦВК в березні 1921 р. В «Декреті про споживчу кооперацію» зазначалось, що усі громадяни УСРР віднині об'єднуються у споживчі товариства (ст. 1), в містах «...не може бути більше ніж одне споживче товариство» (ст. 2), «Споживчим товариствам надається право обміну та закупок сільськогосподарського виробу, а також кустарних та ремісничих виробів. Закупівля може здійснюватися у самостійних міських та сільських виробників, селян кустарів, ремісників та кооператорів складаючи з ними договори, що не перечать радянському законодавству» (ст. 5) [12, 1]. Влада надавала право споживчим товариствам займатись власним виробництвом – «... мати городи молочні ферми тощо» (ст. 6) [12, 1]. Згідно статті 8 зазначеного декрету на споживчу кооперацію покладался обов'язок розподілу між бідними верствами населення товарів широкого вжитку які держава надавала безкоштовно. Таким чином законодавство про кооперацію з однієї сторони нібито полегшувало життя малозабезпечених верств населення, а з іншої усе більше робило їх своїми заручниками.

В Україні формувалась єдина система кооперації, яка об'єднувала всі споживчі товариства в містах і селах у вигляді повітових, губернських та центральних. Великих успіхів досягла кооперація в справі заготівлі та збуту продукції.

У жовтні 1921 р. з єдиної системи споживчої кооперації відокремилася сільськогосподарська кооперація, в якій було створено машинно-тракторні, тваринницькі, насіннєві, цукробурякові, меліоративні та інші товариства.

У роки непу було частково відбудовано шахти Донбасу. Однак справа відбудови просувалась малими темпами, що не задовольняло уряд країни і, тому було вирішено оголосити про трудову мобілізацію. Ось як цей процес відображався у регіональній пресі у статті «Відбудування Донбасу». «Український Комітет Державного будівництва оголосив про трудову мобілізацію 30 цивільних інженерів залізничних та ґрунтових шляхів, 40 техніків-будівників, 30 техніків-путейців. Оскільки Україна не мала в Донецькому регіоні кваліфікованих працівників вирішено досягти через Головний Комітет праці негайно надіслати в Донецький басейн: 1700 каменярів, 300 штукатурів, 400 теслярів, 500 дахівщиків, 100 школярів, 50 молотобойців та 50 ковалів. Українському кошторисному відділу запропонувати терміново задовольнити вимо-

ги Українського Комітету Державного будівництва інструментами для Донбасу» [10, 1].

Почалася поступова відбудова металургійних заводів. Згодом у квітні 1925 р. запрацював Дніпровський металургійний завод, а у вересні – Петровський завод. Йшло будівництво Штерівської та Чугуївської ДРЕС, Дніпровської ГЕС. Видавали продукцію заводи сільськогосподарського машинобудування.

Кращих результатів, ніж у важкій промисловості, було досягнуто у легкій і харчовій. Успішно розвивалися м'ясна і хлібопекарська галузі.

Політика непу не була прийнята однозначно і схвально керівними діями компартії України. В окремих з них збереглася ностальгія за системою і методами «воєнного комунізму».

Оскільки більшовикам важко було зразу здійснювати контроль над сільськими радами і українським селом загалом, вони пішли на утворення у 1920 р. у Російській Федерації, а з квітня 1921 р. в Україні, альтернативних сільським радам органів – комітетів незаможних селян (КНС). З їх допомогою партапарат застосовував репресії проти заможних селян: «розкуркулювання», придушував «політичний бандитизм», проводив перерозподіл земельних наділів, викачував зерно з голодуючих місцевостей. Значна частина селянства з недовірою ставилась до офіційної влади. Тому товариства взаємодопомоги, комбідни, комнезали повинні були допомогти виконати головну задачу – розколотися село за майновою ознакою і вижити з нього заможних селян.

Ось як це висвітлюється у повітові газеті «Вісти». Передовиця містить заголовок «Декрет про комітети незаможних селян» 13 квітня 1921 р. і надалі у преамбулі сказано – «Для захисту інтересів бідноти і середняків, для зміцнення Радянської влади і, виконуючи постанову 5-го Всеукраїнського з'їзду Рад, ВУЦВК Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських депутатів оголошує всі і, що мають надалі виникнути Комітети незаможних селян і селянок організаціями державного значення» [13, 1]. Декрет було надруковано у трьох послідовних примірниках газети. Зокрема у номері від 17 травня містились розділи про права незаможних селян у складі КНС, відомості про склад КНС і особливо про тих хто не мав права претендувати на участь у КНС, а це «... капіталісти, поміщики, орендарі землі; куркулі; торгівці та лихварі; спекулянти та перекупщици; приватні торгівці; особи, що служили в інших окрім Червоної Армії; бандити; дезертири з Червоної Армії та трудового фронту; самогогонщики; карні злочинці; духовні особи; душевно хворі.» [13, 1]. Далі вміщено систему КНС, обов'язки членів КНС серед яких варто відмітити такий «Захищати словом і ділом Радянську владу проти всіх внутрішніх і зовнішніх ворогів» (пункт 33 Декрету від 18 травня 1921 р.). Таким чином можна зробити висновок, що не дивлячись на незначні, згодом з'ясується, що тимчасові, поступки по лібералізації економічних відносин в місті та селі в часи непу Радянська влада не відмовлялась від тоталітарного типу правління яке пізніше відобразилось у голодоморі та масових репресіях.

Українська регіональна преса на початку 20-х рр. ХХ ст. ставала щоденною потребою головним чином малоосвічених селянина і робітника. Новостворені радянські губернські та повітові видання висвітлюють громадське життя з погляду не тільки національного, а й державно-партійного. Регіональна преса для багатьох жителів української глибинки була єдиним джерелом інформації про запровадження в Україні новітніх партійних, адміністративних та економічних перетворень.

Не знаючи цензури, вітчизняна регіональна періодика почала вільно висловлювати свої міркування і сподівання, що викликало великий попит на неї. Українська регіональна преса опікувалася завданнями революційного будівництва нового життя в Україні, привертала увагу читачів злободенними питаннями, її шпальти були переповнені гострими дискусіями, різними думками.

Газети та журнали висвітлювали не тільки політичні, громадські справи, але й загальнонаціональні, не забуваючи про місцеві. Особливої уваги заслуговують дописи міських та сільських кореспондентів. Міські та сільські жителі часто використовували пресу як засіб впливу на зловживання радянських чиновників. Українська регіональна періодика у цей час стає різноманітною щодо напрямів і змісту (партійна і безпартійна, громадська, земська і кооперативна, наукова і релігійна). Однак не зважаючи на те хто є засновником періодичного видання головне завдання яке воно повинно виконувати це інформувати читачів про поточні зміни у внутрішній та зовнішній політиці держави, освіти, культурі економіці тощо.

Список використаних джерел та літератури:

1. Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929). Харків: Основа, 1991. 131с.
2. Рибак І.В. Селянська взаємодопомога в Україні 1921-1932рр. Київ, «Рідний край», 1999. 90 с.; Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921-1991). Кам'янець-Подільський, 2000. 304 с.; Рибак І.В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу. Кам'янець-Подільський, 2008. 244 с.
3. Завальнюк О.М., Рибак І.В. Новітня аграрна історія України. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. 288 с.
4. Каденюк О.С. Аграрна історія України. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2005. 300 с.
5. Баранник М.В., Голобуцький П.В. Історія преси в Україні [Електронний ресурс] // *Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й* / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Istoriija_presy_v_Ukr (останній перегляд: 13.10.2019)
6. Панасюк Р.П. Правове забезпечення української кооперації в роки нової економічної політики (1920-ті рр. ХХ ст.) // *Часопис Київського університету права*. 2014. № 3. С. 22-27. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkur_2014_3_6 (останній перегляд: 12.10.2019)
7. Гринчуцький В.І. Державне регулювання промисловості в роки НЕПу // *Вісник ТДТУ*. 1996. № 1. С. 52-57. URL: <http://elartu.tntu.edu.ua/handle/123456789/17> (останній перегляд: 12.10.2019)

8. Григоренко Д.А. Законодавче регулювання торгівлі в Україні за часів НЕП (1921-1929 рр.): автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / кер. роботи Д.А. Тихоненков; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 20 с.
9. Олійник М.П. Поділля напередодні запровадження НЕПу // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки.* 2017. Вип. 26. С. 53-58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzpuoai_2017_26_9 (останній перегляд: 10.10.2019)
10. Харчовий податок на Поділлі // *Вісти Кам'янець-Подільського виконкому та кам'янецького комітету КП(б)У.* 1921. № 16 (116). 8 травня.
11. Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 36. Арк. 5.
12. Декрет про споживчу кооперацію // *Вісти Кам'янець-Подільського виконкому та кам'янецького комітету КП(б)У.* 1921. № 18 (118). 11 травня.
13. Декрет про комітети незаможних селян // *Вісти Кам'янець-Подільського виконкому та кам'янецького комітету КП(б)У.* 1921. № 20-22 (120-122). 17-19 травня.

А. А. Лубчинский, А. Л. Баженов

Освещение правового аспекта внедрения НЭПа на Подолье в региональной прессе

Статья рассматривает уровень обеспечения осведомленности украинского городского и сельского населения по правовым мероприятиям советского правительства направленных на внедрение новой экономической политики в 20-х гг. XX в.

Пресса – многовекторный и исключительный исторический источник как по своему содержанию, так и по форме интерпретации сведений, способ информирования общества в целом и отдельной региональной общины о программах различных политических партий, деятельности органов государственной власти, общественных, просветительских организаций. Особенно активно прессу всех уровней распространения использовала советская власть. Все важные вопросы политики, экономики, культуры нашли отражение в прессе.

Большое внимание советская власть уделяла функционированию региональной прессы. Через нее населения отдельных регионов узнавало о введении политических и экономических преобразований, важные события в других частях страны, культурные и образовательные мероприятия. Именно из региональных периодических изданий крестьяне получали информацию о внедрении ряда законов, которые предшествовали введению новой экономической политики.

Данная научная статья является лишь основой для продолжения исследований по этой теме. Ее практическое значение состоит в возможности использования выявленного фактического материала, его научной интерпретации и выводов при подготовке последующих исследований по краеведению Подолья.

Ключевые слова: *региональная пресса, новая экономическая политика, натуральный налог, кооперация, декрет, закон, материальное стимулирование.*

A. A. Lubchinsky, O. L. Bazhenov

Covering the legal aspects of the NEP implementation on Podillya in the regional press

The article looks at the level of awareness of the Ukrainian urban and rural population about the legal measures of the Soviet government aimed at introducing a new economic policy in the 1920s.

The press is a multi-vector and exclusive historical source, both in its content and in the form of interpretation of information, a way of informing the society in general and the individual regional community about the programs of different political parties, the activities of state authorities, public, educational organizations, etc. Particularly active press of all levels of distribution was used by the Soviet authorities. All important issues of politics, economy, culture were reflected in the press of that time.

The Soviet authorities paid great attention to the functioning of the regional press. Through it, the population of individual regions learned about the introduction of political and economic transformations, important events in other parts of the country, cultural and educational activities. It was from the regional periodicals that the peasants received information on the implementation of a number of laws that preceded the introduction of the new economic policy.

This scientific exploration is only the basis for continuing research on this topic. Its practical importance lies in the possibility of using the discovered factual material, its scientific interpretation and conclusions in the preparation of subsequent studies in the region of Podillya.

Key words: regional press, new economic policy, natural tax, cooperation, decree, law, financial incentives.

Отримано: 20.10.2019

УДК 930(477)«17/18»

О. Є. Пилипенко

НАУКОВІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВИТИ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Наукова стаття присвячена висвітленню та класифікації основних видів джерел з історії становлення університетської освіти на території Наддніпрянської України. Проаналізовано основні групи джерел з історії Харківського, Київського та Одеського університетів. Особливу увагу приділено архівним, опублікованим, офіційним і нарративним джерелам першої половини ХІХ ст. Досліджені джерела дозволяють проаналізувати організацію педагогічного процесу в університетах Наддніпрянської України, систему підготовки нових наукових кадрів, роботу Наукових рад, захист докторських дисертацій, матеріальний і соціальний статус професорів тощо.

Ключові слова: джерела, наука, Наддніпрянська Україна, університети, архіви, публіцистика.

Дослідження історії діяльності науково-педагогічних кадрів університетів Наддніпрянської України ХІХ ст. ґрунтується на широкій базі джерел, яка складається зі значної кількості опублікованих та архівних документів і матеріалів. Основу джерельної бази складають архівні документи, виявлені у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІА України в Києві), Державного архіву м. Києва (Держархів м. Києва), Державного архіву Харківської області (Держархів Харківської області), Інституту рукописів Національної бібліотеки

України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ) та опубліковані збірники поточної документації Міністерства народної освіти. Автором здійснено класифікацію наявних джерел з зазначеної теми.

До першої групи належать нормативно-правові документи, які визначали процес формування, становленні і діяльності Харківського і Київського університетів. Цікаві документи оприлюднені у наступних багатотомних виданнях: «Сборник постановлений по Министерству народного просвещения» [1], «Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения» [2], «Полное собрание законов Российской империи» [3].

У цих збірниках опубліковані нормативно-правові документи, опрацювання яких дало змогу з'ясувати основні засади імперської освітньої політики стосовно розвитку університетів Наддніпрянської України першої половини XIX ст. і щодо формування їх професорсько-викладацького складу. Аналіз царських указів, а також постанов, розпоряджень і циркулярів Міністерства народної освіти, директив генерал-губернаторів і попечителів навчальних округів встановлює і розкриває зміст і сутність імперської вищої освіти, засоби та механізми керування нею, вектори її розвитку, реформування, ідеологічний характер та інші аспекти.

Ці опубліковані джерела несуть у собі фактичну інформацію щодо організаційного оформлення і функціонування університетів, управління ними, структури та характеру їх навчально-педагогічної, науково-дослідної, адміністративної і господарської діяльності, матеріального забезпечення, підготовки та атестації професорсько-викладацького персоналу тощо, що надає можливість ґрунтовного і всебічного вивчення пропонуваної теми.

Імператорські укази; постанови, розпорядження і циркуляри царського уряду (зокрема, Міністерства народної освіти); директиви, звіти і пропозиції міністра народної освіти, генерал-губернаторів, попечителів навчальних округів визначили правові засади діяльності перших українських університетів, які регламентували усі сторони їх життя. Стрижневе значення серед них, безумовно, мають університетські статuti 1804, 1833, 1835, 1842 і 1863 рр. [4]. Останні дозволяють ученим вивчити структуру професорсько-викладацької корпорації, принципи організації її навчально-педагогічної і науково-дослідної роботи та визначити соціально-правове та матеріальне становище у суспільстві.

Другу групу джерел складають діловодні документи, звіти про діяльність університетів Наддніпрянської України, договірні записки, службове листування. До цієї групи відносяться документи, які відображають повсякденну роботу викладачів: звіти ректорів університетів і самих університетів; документи органів управління університетами (вчених рад, правлінь, університетських загальних зборів, факультетських зборів, університетських судів, університетської поліції, спеціальних університетських комісій) стосовно навчально-методичної, науково-дослідної, адміністративно-організаційної, виховної, фінансово-господарської роботи цих ви-

пцих навчальних закладів; звіти викладачів, підрахунки та інші документи. До *третьої групи відносяться статистичні документи* – формулярні (послужні) списки викладачів, які присвячені діяльності університетів у цілому, а також їх факультетів, кафедр та окремо професорів і викладачів протягом певних відрізків часу. Використання такого комплексу документів та інших джерел дозволило автору об'єктивно і максимально точно відтворити історичні події дисертаційної теми і здійснити їх аналіз.

Фонд 442 «Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора» ЦДДА України в Києві містить документи про урочисте відкриття 15 липня 1834 р. Київського університету св. Володимира, про передачу новоствореному університету коштів і навчально-допоміжних закладів Волинсько-Кременецького ліцею, а також проекти приміщення університету, складені академіком архітектури В. Беретті, листування про вибір місця для будівництва, пофарбування університету, матеріали про церемонію закладки будинку і закінчення будівництва у 1842 р. У цьому ж фонді знаходяться нормативно-правові документи щодо функціонування Київського університету та наукових товариств, які існували при ньому.

У фонді 707 цієї ж архівної установи «Управління Київським навчальним округом» зберігається чимала кількість формулярних списків визначних працівників університету св. Володимира (М. Максимовича, К. Неволіна, В. Караваєва, М. Іванишева та ін.), які містять біографічні дані учених та інформацію про їх професійну діяльність. У ЦДДА України в Києві зберігаються й іменні фонди деяких представників професорсько-викладацького складу університетів Наддніпрянської України першої половини XIX ст., в яких знаходяться відомості про їх науково-педагогічну роботу, бібліографічний матеріал, листи тощо. Тут ми зустрічаємо й унікальні дані про перші роки діяльності університету. Також у фонді 707 є листи, приписи та розпорядження міністрів народної освіти, які яскраво ілюструють внутрішню політику уряду щодо представників науково-педагогічної інтелігенції. Міститься у ньому і указ імператора від 14 листопада 1833 р. про заснування університету св. Володимира.

Фонд Управління Київського навчального округу зберігає значну кількість документів, які характеризують економічну базу університету. Багато відомостей про матеріальне становище і цінності є в щорічних звітах університету, кошторисах прибутків і витрат. Ці звіти також є джерелом для вивчення становища професури в університеті. У них вміщені дані про кількість викладачів, їх суспільний стан і віросповідання, переміщення з одного місця роботи в інше тощо (Ф. 707. Оп. 311. Спр. 149 – хірург Ю. Шимановський; Ф. 707. Оп. 319. Спр. 130; Ф. 707. Оп. 320. Спр. 91 – М. Костомаров; Ф. 707. Оп. 36. Спр. 397 – П. Павлов; Ф. 2045 – О. Потебня).

Серед матеріалів про призначення та обрання ректорів, деканів, професорів та інших викладачів особливої уваги заслуго-

вують документи про першого ректора Київського університету М. Максимовича (Ф. 707. Оп. 1. Спр. 610, 631; Оп. 275. Спр. 6, 154; Оп. 279. Спр. 245), ректорів К. Неволіна (Ф. 707. Оп. 278. Спр. 143; Ф. 707. Оп. 7. Спр. 241), В. Федорова (Ф. 707. Оп. 9. Спр. 104), Р. Траутфеттера (Ф. 707. Оп. 13. Спр. 217; Оп. 15. Спр. 467), М. Іванишева (Ф. 707. Оп. 298. Спр. 146; Оп. 301. Спр. 5; Ф. 707. Оп. 6. Спр. 214-а) та інших; про перших професорів юридичного факультету І. Даниловича, С. Орнатського (Ф. 707. Оп. 1. Спр. 613; Оп. 5. Спр. 41) тощо. У службових і формулярних списках зберігаються відомості про професорів Х. Гюббенета, П. Павлова (Ф. 707. Оп. 35. Спр. 489; 61; Оп. 36. Спр. 352) та інших.

Починаючи з 40-х рр. XIX ст., у Київському університеті стало приділятися більше уваги практичним заняттям студентів. Відомості про них містяться у річних звітах, довідках, донесеннях деканів факультетів і професорів (Ф. 707. Оп. 14. Спр. 141; Оп. 24. Спр. 322). Важливе значення для ефективної діяльності університету мали навчально-допоміжні структури зокрема такі, як: астрономічна обсерваторія (Ф. 442. Оп. 66. Спр. 559; Оп. 1. Спр. 5607), ботанічний сад (Ф. 707. Оп. 275. Спр. 73; Оп. 276. Спр. 549, 794; Оп. 278. Спр. 17), наукова бібліотека (Ф. 707. Оп. 465. Спр. 29, 58, 115, 119, 185, 190; Оп. 294. Спр. 77). У річних звітах цих установ та протоколах засідань Ради університету є дані про їх заснування, поповнення фондів, проведення спостережень, асигнування тощо. Документи, що зберігаються у ЦДІА України в Києві, досить повно репрезентують соціально-правове, професійне та матеріальне становище професури, а також допомагають скласти життєписи окремих науково-педагогічних працівників і більш повно розкрити різні аспекти діяльності університетів.

Частина документів про діяльність Харківського університету зберігається у Державному архіві Харківської області. Джерельна база даної установи досить обмежена, що пояснюється знищенням частини фондів під час Другої світової війни, а також перевезенням у той час значної кількості матеріалів до Центрального державного історичного архіву у місті Ленінграді, які і після закінчення війни залишились там на зберіганні, не будучи повернутими до Харкова. Важлива інформація міститься у фонді 667 «Харківський університет» і фонді 3 «Канцелярія Харківського губернатора». Хронологічний обсяг архівних документів особового фонду 1011 «О.П. Рославський-Петровський – історик, професор, ректор імператорського Харківського університету (1816-1871 рр.)» збігається у часі з періодом деканства О. Рославського-Петровського на історико-філологічному факультеті і на посаді ректора Харківського університету (1858-1862 рр.). У фонді містяться справи про захист дисертації, початок наукової діяльності та основні досягнення ученого. А про світогляд та педагогічні погляди відомого вітчизняного науковця можна дізнатись з його листування. Фонд 149 «Пахман С.В.» дозволяє дослідити науково-педагогічну діяльність іншого визначного харківського професора – фахівця з цивільного права, сенатора С. Пахмана.

У фондах Державного архіву міста Києва міститься багато документів і матеріалів, які допомагають дослідникам розкрити різноманітні напрями діяльності Київського університету св. Володимира. Так, у фонді 16 «Київський університет» зберігаються документи, у яких висвітлюється робота його науково-педагогічного персоналу на навчально-педагогічній, науково-дослідній, адміністративній і культурно-просвітницькій ниві, побут професури, діяльність наукових товариств, що існували при університеті, тощо.

Документи з історії становлення та діяльності професорсько-викладацьких кадрів університетів Наддніпрянщини у першій половині XIX ст. знаходяться також в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України. Зокрема, Ф. VIII «Київський університет св. Володимира», Ф. I «Загально-історичний» та іменні фонди визначних університетських учених М. Костомарова (Ф. 22), М. Максимовича (Ф. 32), М. Бунге (Ф. 57), О. Романовича-Славатинського (Ф. 144) та інших дозволяють дослідити різні аспекти існування університету св. Володимира. Наприклад, у фонді «Київський університет св. Володимира» зберігаються матеріали про персональні дані викладачів цього вищого навчального закладу, педагогічну і наукову роботу професорів, курси лекцій, документи з організації відряджень.

Іменні фонди науково-педагогічних співробітників висвітлюють їх участь в організації навчально-методичного процесу (підготовка посібників, курсів лекцій, навчальних програм, екзаменаційних білетів тощо), провадженні науково-дослідної роботи (написання монографій і статей, участь в експедиціях, польових, клінічних, виробничих та інших дослідженнях, спостереженнях, експериментах тощо), громадській, культурно-просвітницькій і благодійницькій діяльності (читання публічних лекцій, профілактика хворобі розповсюдження грамотності серед населення, рекомендації і заходи щодо поліпшення екологічної ситуації у містах і селах, допомога з організації роботи закладів середньої і початкової освіти, видання газет і журналів, внесення пожертввань) та інше. Так, наприклад, у Ф. 57 «Бунге М.Х.» містяться відомості про обрання цього відомого дореволюційного ученого і державного діяча на посаду ректора університету св. Володимира, а також почесним членом Московського та Санкт-Петербурзького імператорського університетів.

З кожним роком все більше описів іменних фондів визначних науковців минулого друкуються і розміщуються у літературі довідкового та біографічного характеру, а також у Всесвітній мережі Інтернет. У цих документах висвітлюється науково-дослідна, навчально-педагогічна, адміністративна, громадська та культурно-просвітницька робота учених, їх шлях до наукових знань, відкриттів і винаходів, творчий доробок, біографія, які дають змогу сучасним дослідникам проаналізувати і визначити їх внесок у розвиток вітчизняної, а іноді й світової освіти, науки і

техніки. Але дослідження архівних джерел з особистих фондів повинно будуватись на відповідних методологічних засадах і принципах, що передбачає комплексність і критичність у підходах до вивчення джерел, їх порівняння і зіставлення між собою тощо.

Таким чином, низка архівних документів і матеріалів, яка була опрацьована у процесі дослідження запропонованої теми, за своєю інформативністю і змістовністю дозволила встановити та висвітлити головні питання і проблеми становлення і організації праці професорсько-викладацького складу університетів Наддніпрянської України у першій половині XIX ст. Це надало автору можливість розкрити різні аспекти підготовки та атестації науково-педагогічних кадрів, їх соціально-правового, професійного та матеріального статусу, наукового і навчального процесу, наукових закордонних відряджень, а також подорожей та експедицій у межах Російської імперії. Використані архівні джерела офіційних установ та авторства державних чиновників високого рангу (директиви, циркуляри, розпорядження, звіти, пропозиції міністрів освіти, попечителів, генерал-губернаторів, ректорів, статистичні дані кількісних показників професорсько-викладацького складу, документи про обрання та призначення ректорів, деканів, професорів, ад'юнктів та інших університетських викладачів тощо) дозволили створити комплексну картину формування та діяльності перших науково-педагогічних колективів Наддніпрянської України дореформеної доби XIX ст.

Велике значення для досліджень становлять видання «Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905)», «Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905)», «Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905)», «Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования» (1805-1905) [5], «Владимирский-Буданов М. Ф. История императорского университета св. Владимира. Т. 1. Университет св. Владимира в царствование императора Николая Павловича» [6], «Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета св. Владимира (1834-1884)» [7], «Киевский университет: Документы и материалы. 1834-1984» [8], а також щорічні звіти університетів за підсумками навчальних років [9].

Важливими джерелами є спеціальні біографічно-довідкові видання, словники і статистичні збірники [10], використання яких вимагало дослідження історії формування і становлення вітчизняної науково-педагогічної інтелігенції. Вони рясно наповнені фактологічним матеріалом, всебічно розкривають різні аспекти навчально-методичної, науково-дослідної, виховної, організаційної і економічно-господарської роботи університетів Наддніпрянщини протягом дореформеної доби XIX ст. Опрацювання опублікованих джерел дало нам змогу зібрати великий обсяг статистично-довідкового матеріалу і здійснити сис-

темну обробку отриманих даних для їх подальшого використання у процесі дослідження означеної теми.

Значну цінність для дослідників становлять публікації звітів спеціальних комісій, створених для вирішення нагальних питань університетської освіти. У цих виданнях висловлювались думки і пропозиції провідних учених, державних і громадських діячів тих часів щодо удосконалення життєдіяльності університетів і їх науково-педагогічних працівників (наприклад, спрощення процесу набуття ученими наукових ступенів, поліпшення їх грошового утримання, підвищення соціально-правового статусу тощо) [11]. Означені опубліковані джерела допомагають повніше розкрити картину тогочасного соціального і професійного становища професорсько-викладацьких кадрів університетів, їх участь у становленні і розвитку системи вітчизняної вищої освіти.

Четверту групу складають нарративні джерела: списки урочистих подій, зміни у структурі освітньо-виховного процесу, автобіографії, подорожні нотатки, щоденники тощо, які публікувалися, як правило, у тогочасних періодичних виданнях.

Певна частина матеріалу була запозичена в результаті вивчення мемуарної літератури: (автобіографічні матеріали, мемуарна література, спогади сучасників та самих професорів і викладачів, документи приватного характеру, щоденники і листування учених; наукові та публіцистичні матеріали у журналах, газетах, щорічниках, альманахах та інших періодичних друкованих виданнях (у тому числі й в університетських).

Мемуари та автобіографії містять свідчення безпосередніх учасників тих явищ і подій, що відбувалися в університетському середовищі досліджуваного періоду, характеризують кваліфікаційний рівень професорів і викладачів, методикку і стиль їх викладання, суспільно-політичні погляди, участь у громадському житті тощо. Ці джерела, як правило, рясно насичені цінними фактами і відзначаються значною інформативністю, але їх суттєвим недоліком є відверто суб'єктивний характер викладення матеріалу. З них варто виділити спогади К. фон Роммеля, Л. фон Якоба, М. Де-Пуле, М. Леваковського, М. Ковалевського, І. Любарського, О. Ільїнського, В. Авсеєнко, Д. Аверкієва та інших [12]. Автори акцентують свою увагу на процесі заснування перших університетів Наддніпрянської України, організацію в них навчального процесу та становлення їх професорсько-викладацького складу. Важливі дані про кількісний і якісний склад викладачів знаходимо у спогадах учених, які у різні роки були пов'язані з Київським і Харківським університетами [13].

Долучилися до перевидання джерел мемуарного характеру і сучасні науковці перших університетів Наддніпрянщини. Так, учені-історики Київського національного університету імені Тараса Шевченка В. Короткий і В. Ульяновський видали двотомний збірник «З іменем святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах» [14], до якого увій-

шло зібрання репринтних видань дореволюційних мемуаристів з означеної тематики. Аналогічний збірник у двох томах, який має назву «Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців» [15], видали й сучасні фахівці з історії Харківського національного університету імені Василя Назаровича Каразіна.

Окрім відомостей загального характеру, в яких йдеться про історію зародження, становлення і розвитку університетської освіти на українських землях, в опублікованих спогадах сучасників також міститься чимало інформації про особистісні стосунки представників науково-педагогічних колективів та їх відносини зі студентами, побут і субкультуру професорського середовища та його вплив на розвиток освітньо-культурного рівня населення тих міст, де розташовувалися університети, джерела сторонніх додаткових підробітків професорів і викладачів та навіть історії з їх приватного життя.

У нашому дослідженні широко використовувалися матеріали з журналів, які видавалися у столицях і на місцях. Ці джерела висвітлюють різні аспекти історії університетського життя і діяльності науково-педагогічних колективів [16]. У офіційному віснику профільного міністерства, який протягом дореволюційної доби у Російській імперії носив назви «Периодическое сочинение об успехах народного просвещения» (1803-1819 рр.), «Журнал департамента народного просвещения» (1821-1824 рр.) і «Журнал Министерства народного просвещения» (1834-1917 рр.), регулярно подавалася різнобічна інформація щодо діяльності університетів: статистичні дані про чисельність їхніх працівників, щорічні огляди викладання, провадження наукової атестації учених, звіти «професорантів» про виконання планів роботи під час закордонних стажувань та багато іншого [17].

Наприклад, у журналах «Вестник воспитания» [18] і «Вестник Европы» [19] публікувалися матеріали, в яких розкривались ключові проблеми тодішнього стану вищої освіти, існування університетів, а також життя і діяльності їх професорсько-викладацького складу. Конкретно у цих публікаціях висвітлювалися питання процесу становлення навчально-педагогічної роботи у вітчизняних університетах, незадовільного стану матеріального забезпечення їх молодшого викладацького персоналу, піддавалася конструктивній критиці надмірна ускладненість системи наукової атестації учених, розглядалися різні напрямки культурно-просвітницької діяльності професорів і викладачів тощо. У тодішніх журналах активно розміщувалися мемуари сучасників, особливо колишніх студентів університетів та їх професорів, а також деяких державних чиновників вищого рангу і відомих суспільно-громадських діячів.

Отже, виявлені у державних архівах і бібліотеках у значній кількості опубліковані і неопубліковані джерела дозволили автору зробити комплексне дослідження цих документів і матеріалів та провести на їх основі аналіз головних завдань, які перед нами

стояли, з метою всебічного висвітлення і розкриття усіх аспектів і проблем пропонованої теми.

Слід окремо зупинитися на використанні у дослідженні назви «Україна». Річ у тім, що у XIX ст. вказана назва офіційно не вживалася. В архівних джерелах знаходимо такі назви українських земель: «Малоросія», «Новоросія» або «Новоросійський край», «Південно-Західний край». Лише адміністративно-територіальна одиниця, центром якої було місто Харків, у 1765-1780 та 1797-1835 рр. мала назву Слобідсько-Українська губернія. Але з 1835 р. вона була перейменована на Харківську губернію. Тому під термінами «українські університети» та «вітчизняні університети» ми мали на увазі вищі навчальні заклади, які знаходились на території Наддніпрянської України, що у ті часи входила до складу Російської імперії.

Таким чином, наявна джерельна база є достатньою і дозволяє здійснити повноцінне комплексне дослідження обраної теми. Найбільш цінними і важливими джерелами були неопубліковані та статистичні документи. Архівні та нарративні документи стосуються різних історичних періодів і проливають світло на життя і діяльність окремих учених. Провідними у роботі стали наступні наукові методи: історичний, описовий, компаративний, статистичний, синтезу і аналізу, порівняльний, ретроспективний, реконструкції, діалектичний, моделювання та інші.

Список використаних джерел та літератури:

1. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии наук, 1864. Т. 1 (1802-1825). 1644 стб.; Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии наук, 1864. Т. 2 (1825-1855). Отд. 1 (1825-1839). 1224 стб.; Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии наук, 1864. Т. 2 (1825-1855). Отд. 2 (1840-1855). 1352 стб.; Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии наук, 1865. Т. 3 (1855-1864). 1434 стб.
2. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии наук, 1866. Т. 1 (1802-1834). 1089 стб.; Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии наук, 1866. Т. 2 (1835-1849). 1102 стб.; Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии наук, 1867. Т. 3 (1850-1864). 1064 стб.
3. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. 1649-1825 гг. (в 45 томах). Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830; Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе. 1825-1881 гг. (в 55 томах). Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830-1884.
4. Устав императорского Харьковского университета 1804 г. // *Периодические сочинения об успехах народного просвещения*. 1805. № 10. С. 235-290; Об Уставе университета св. Владимира [25 декабря

- 1833 г.] // *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1825–1855)*. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии наук, 1864. Т. 2. Отд. 1 (1825–1839). Стб. 482–498; *Общий Устав императорских российских университетов [26 июля 1835 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1825–1855)*. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии наук, 1864. Т. 2. Отд. 1 (1825–1839). Стб. 742–769; *Об Уставе и штате императорского университета св. Владимира и штате управления Киевским учебным округом [9 июня 1842 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1825–1855)*. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии наук, 1864. Т. 2. Отд. 2 (1840–1855). Стб. 227–240; *Университетский устав 1863 года*. Санкт-Петербург: Тип. Императорской академии наук, 1863. 128 с.
5. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / [под ред. М.Г. Халанского, Д.И. Багалая]. Харьков: Тип. Адольфа Дарре, 1908. 168 с.; Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / [под ред. И.П. Скворцова и Д.И. Багалая]. Харьков: Тип. «Печатное дело», 1905–1906. 471 с.; Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / [под ред. И.П. Осипова, Д.И. Багалая]. Харьков: Тип. фирмы «Адольфа Дарре», 1908. 357 с.; Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / [под ред. М.П. Чубинского, Д.И. Багалая]. Харьков: Тип. «Печатное дело», 1908. 311 с.
 6. Владимирский-Буданов М.Ф. История императорского университета св. Владимира. Т. 1. Университет св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. Киев: Тип. Императорского университета св. Владимира, 1884. 674с.
 7. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета св. Владимира (1834–1884) / [под ред. В.С. Иконникова]. Киев: Тип. Императорского университета св. Владимира, 1884. 818 с.
 8. Киевский университет: документы и материалы (1834–1984) / [сост. В.А. Замлинский и др.; ред. кол.: М.У. Белый, Л.В. Губерский, И.И. Ляшко и др.]. Київ: КГУ, Вища школа, 1984. 191 с.
 9. Краткий отчёт и речь, читанные в торжественном собрании императорского университета св. Владимира 9 июня 1855 г. Киев: Тип. Императорского университета св. Владимира, 1855. 32 с.; Краткий отчёт по императорскому университету св. Владимира в 1858–59 учебном году. Киев: Тип. Императорского университета св. Владимира, 1860. 27 с.; Краткий отчёт по императорскому университету св. Владимира в 1859–60 учебном году. Киев: Тип. Императорского университета св. Владимира, 1861. 19 с.; Отчёт и речь, читанные в торжественном собрании университета св. Владимира 30-го августа 1861 г. Киев: Тип. Императорского университета св. Владимира, 1861. 18 с.; Отчёт о состоянии императорского Харьковского университета за 1851–1852-й учебный год. Харьков: Тип. Императорского Харьковского университета, 1852. 72 с.; Отчёт о состоянии императорского Харьковского университета за 1852–1853-й академический год. Харьков: Тип. императорского Харьковского университета, 1853. 41 с.
 10. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета св. Владимира (1834–1884) / [под ред. В.С. Иконникова]. Киев: Тип. Императорского университета св. Владимира,

1884. 818 с.; Академические списки императорского университета св. Владимира (1834–1884). Киев: Тип. Императорского университета св. Владимира, 1884. 200 с.; Историко-статистические записки об учёных и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета св. Владимира (1834–1884) / [под ред. В.С. Иконникова]. Киев: Тип. императорского университета св. Владимира, 1884. 398 с.; Професори Київського університету. Біографічний довідник / [упоряд. С.Ю. Алтухова, К.В. Бойко, І.В. Ващенко та ін.] Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. 591 с.; Ректори Київського університету. 1834–2006 / [В.В. Скопенко, В.А. Короткий, Т.В. Табенська, І.І. Тіщенко, А.В. Шевченко]. Київ: КДУ, 2006. 336 с.; Хіміку Київського університету: довідник (70-річчю хімічного факультету присвячується) / [авт. кол.: М.С. Слободяник, В.М. Козак, Н.О. Щаркіна та ін.] Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2003. 140 с.; Биографический словарь профессоров и преподавателей историко-филологического факультета Харьковского университета // *Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905)* / [под ред. М.Г. Халанского, Д.И. Багалая]. Харьков: Тип. Адольфа Дарре, 1908. 390 с.; Биографический словарь профессоров и преподавателей медицинского факультета Харьковского университета // *Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)* / [под ред. И.П. Скворцова и Д.И. Багалая]. Харьков: Тип. «Печатное дело», 1905–1906. 314 с.; Биографический словарь профессоров и преподавателей физико-математического факультета Харьковского университета // *Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)* / [под ред. И.П. Осипова, Д.И. Багалая]. Харьков: Тип. фирмы «Адольфа Дарре», 1908. 248 с.; Биографический словарь профессоров и преподавателей юридического факультета Харьковского университета // *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)* / [под ред. М.П. Чубинского, Д.И. Багалая]. Харьков: Тип. «Печатное дело», 1908. С. 164–301; Харьковский государственный университет: Библиографический словарь учёных Харьковского университета / [гл. ред. В.А. Савич]. Харьков: Изд-во Харьковского университета, 1995. Т. 1: Ректоры (1805–1919), (1933–1995). 127 с.; Выдающиеся педагоги высшей школы города Харькова: Биографический словарь. Харьков: Книжная фабрика «Глобус», 1998. 732 с.; Вчені Харківського державного медичного університету (1805–2005) / [за ред. А.Я. Циганенка]. Харків, 2002. 470 с.; Кононенко М.П. Українські вчені-натуралісти, математики, лікарі, педагоги: посібник-довідник. Київ: Український центр духовної культури, 2001. 308 с.; Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.). Биографический словарь / [под общ. ред. А.Ю. Андреева; сост. А.М. Феофанов]. Москва: РОССПЭН, 2011. 209 с.
11. Замечания на проект Общего устава императорских российских университетов. Санкт-Петербург: Тип. Императорской академии наук, 1862. Ч. I. 479 с.; Ч. II. 533 с.; Пирогов Н.И. Университетский вопрос. Дополнения к замечаниям на проект общего устава императорских российских университетов. Санкт-Петербург: Тип. И. Огризко, 1863. 85 с.
12. Роммель К.Д., Балясний Я. Пять лет из истории Харьковского университета. Воспоминания профессора Роммеля о своём времени, Харькове и Харьковском университете (1785–1815). Харьков: Тип. императорского Харьковского университета, 1868. 111 с.; Якоб А.Г.

- Спогади про мое життя. Харків: Вид-во ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2016. 299 с.; Де-Пуле М.Ф. Харьковский университет и Д.И. Каченовский. Культурный очерк и воспоминания из 40-х годов / М.П. Де-Пуле // *Вестник Европы*. 1874. Кн. 1. Январь. С. 75-115; 1874. Кн. 2. Февраль. С. 565-588; Леваковский Н.Ф. Университет [Харьковский] 50-х годов (Из воспоминаний) / сообщ. Н.О. Леваковская // *Русская старина*. 1917. № 4-6. С. 63-79; Любарский И.В. Воспоминания о Харьковском университете 1850-1855 гг. // *Исторический вестник*. 1891. № 8. С. 373-393; Ковалевский М.М. Моё научное и литературное скитальчество // *Русская мысль*. 1895. № 1. С. 61-80; Ильинский А.И. За полстолетия (1841-1892): Воспоминания о пережитом // *Русская старина*. 1894. № 4. С. 3-35; Лавровский Н.А. Из первоначальной истории Харьковского университета // *Журнал Министерства народного просвещения*. 1869. № 10. Отд II. С. 235-260; Авсеенко В.Г. Школьные годы: отрывки из воспоминаний (1852-1863) // *Исторический вестник*. 1881. № 4. С. 707-734; Аверкиев Д. Университетские отцы и дети // *Эпоха*. 1864. № 1-2. С. 325-349.
13. Вейнберг П. И. Харьковский университет в пятидесятых годах (Из моих воспоминаний) // *Русское богатство*. 1905. № 2. С. 245-258; Лавровский Н.А. Эпизод из истории Харьковского университета. Москва: Тип. Московского императорского университета, 1873. 58 с.; Чалый М.К. Воспоминания // *Киевская старина*. 1889. Т. 27. № 11. С. 257-280; Лапшин В.И. Из воспоминаний: Харьковский университет в 1835-1865 гг. // *Журнал Министерства народного просвещения*. 1890. Ч. 269. № 5. С. 120-139; Оповідання А.А. Солтановського про кийівське життя 1840-х рр., опущені з цензурних міркувань при виданні 1890-рр. // *Україна. Історична секція*. Київ: Держвидав України (Всеукраїнська академія наук), 1924. Кн. 3. С. 77-98; Пантелеев Л. Из истории первых лет университета святого Владимира // *Русское богатство*. 1906. № 12. Отд. 1. С. 183-205.
 14. З іменем святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах. У 2-х кн. / [упор. В.А. Короткий, В.І. Ульяновський]. Київ: Заповіт, 1994. Кн. 1. 398 с.; Кн. 2. 453 с.
 15. Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців / [уклад.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко, В.І. Кадєєв та інші; наук. ред. С.І. Посохов]. Харків: «Видавництво Saga», 2011. Т. 1. 540 с.; Т. 2. 550 с.
 16. Ренненкампф Н.К. Киевская университетская старина // *Русская старина*. 1899. № 7. С. 31-49; Ничпаевский Л. Воспоминания о Харьковском университете. 1823-1829 годы // *Русская старина*. 1907. № 8. С. 363-400.
 17. О лицах, командированных Министерством народного просвещения за границу для приготовления к званию профессором и преподавателей с 1808 по 1860 год // *Журнал Министерства народного просвещения*. 1864. Ч. 121 (СХХI). № 2. С. 335-354; Краткое сведение о состоянии университета св. Владимира // *Журнал Министерства народного просвещения*. 1834. Ч. 3. № 7. С. 103-106.
 18. Якушкин В.Е. Из истории русских университетов в XIX веке // *Вестник воспитания*. 1901. № 10. С. 34-58.
 19. Виноградов П.Г. Учебное дело в наших университетах // *Вестник Европы*. 1901. № 10. С. 537-573; Романович-Славатинский А.В. Моя жизнь и академическая деятельность 1832-1884 гг. Воспоминания и заметки // *Вестник Европы*. 1903. № 1. С. 138-197; № 2. С. 606-650; № 3. С. 168-214; № 5. С. 181-205; № 6. С. 499-508.

**Научные источники по истории становления
университетского образования в Надднепрянской Украине
в первой половине XIX века**

Научная статья посвящена освещению и классификации основных видов источников по истории становления университетского образования на территории Надднепрянской Украины. Проанализированы основные группы источников по истории Харьковского, Киевского и Одесского университетов. Особенное внимание уделено архивным, опубликованным, официальным и нарративным источникам первой половины XIX в. Исследованные источники позволяют проанализировать организацию педагогического процесса в университетах Надднепрянской Украины, систему подготовки новых научных кадров, работу научных советов, защиту докторских диссертаций, материальный и социальный статус профессоров и т. д.

Ключевые слова: источники, наука, Надднепрянская Украина, университеты, архивы, публицистика.

A. Pilipenko

**Scientific sources of history of formation university education in
Adventures Ukraine in the first half of the nineteenth century**

The scientific article is devoted to the coverage and classification of the main types of sources from the history of formation of university education in the territory of Dnieper Ukraine. The main groups of sources on the history of Kharkov, Kyiv and Odessa universities are analyzed. Particular attention is paid to the archival, published, official and narrative sources of the first half of the nineteenth century. The researched sources allow to analyzed the organization of the pedagogical process in the universities of the Dnieper Ukraine, the system of training of new scientific personnel, the work of the Scientific Councils, the defence of doctoral dissertations, the material and social status of professors, etc.

Key words: sources, science, Dnieper Ukraine, universities, archives, journalism.

Отримано: 19.09.2019

УДК 930(477)«18/19»

О. В. Ребрик

**ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ РОЗВИТКУ ШЛЯХІВ
СПОЛУЧЕННЯ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
НАПРИКІНЦІ XVIII – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.**

У статті зроблена спроба узагальнити, якою мірою проблема розвитку шляхів сполучення в Правобережній Україні в період з кінця XVIII до середини XIX ст. відображена у науковій історичній літературі. Виділено три основних періоди розвитку історіографії питання. Охарактеризовано найбільш важливі праці кожного з них. Наголошено на внеску дослідників у вивчення питання. Відзначено особливості відображення в літературі специфіки становлення, розвитку і функціонування шляхового господарства. Зазначено, які аспекти розкриті найбільше, які недо-

статньою мірою, а які залишилися поза увагою авторів публікацій. Підкреслено, що завдяки зусиллям багатьох дослідників нагромаджено значний фактичний матеріал, що дозволяє розглядати проблему на сучасній теоретико-методологічній основі.

Ключові слова: історіографія, шляхи сполучення, поштовий зв'язок, транзит, Правобережна Україна.

Серед багатьох питань минулого, які потребують дослідження з відмовою від стереотипів радянської доби, що вирізнялася відомою стерилізацією про те, які теми і як їх слід відтворювати, важливе місце посідає проблема розвитку шляхів сполучення в Правобережній Україні після її анексії Російською імперією. Важливість даного дослідження полягає у всебічному розкритті впливів і чинників, які визначили тенденції та характер змін у розвитку й функціонуванні торговельних шляхів і поштових Правобережжя та місця в цьому населення регіону. Тому її дослідження варто почати з аналізу та осмислення накопиченої наукової літератури.

Питаннями розвитку Правобережної України, зокрема шляхів сполучення регіону, в період з кінця XVIII і до середини XIX ст. почали виявляти зацікавлення ще в XIX ст. Одним із перших це зробив В. Антонович [1]. Видатний український історик безпосередньо характеристики розвитку шляхів сполучення не давав, але охарактеризував умови, в яких вони формувались і утримувались.

Цікаву розвідку про розвиток українських доріг у XVII ст. в радянські часи залишив І. Крип'якевич [25, с.125-140]. Хоч стаття хронологічно не співпадає з нашим дослідженням, вона дозволяє сформулювати уявлення про витоки шляхів сполучення і їх місце в житті нашого народу. Посилаючись на карти України Г.Л. де Боплана, історик підкреслив, що вони є основним джерелом до комунікаційної сітки, а важливим доповненням – тогочасні діарії та ітнерарії, в яких детально зазначені місцевості, якими переміщались різні посли, купці та інші подорожні в епоху Хмельниччини. Загалом у статті докладно описано 53 дороги, включаючи спільну дорогу обох боків Дніпра та низку перевозів по воді і по льоду через головну українську річку. Не оминув автор значення шляхів сполучення з військової точки зору та швидкості комунікації.

Згаданий Г.Л. де Боплан вважав найважливішим у цьому на Поділлі м. Бар, де сходилось 10 доріг, не враховуючи Кучманського шляху, який проходив на південь від Бару [2]. Тут важливо особливо наголосити на тому, що одним із перших в середині 20-х рр. минулого століття до праці французького інженера звернувся відомий історик з Галичини І. Крип'якевич. За підсумками вивчення цієї праці, де було відображено головні дороги Придніпрянщини – основного джерела до пізнання комунікаційної сітки України та залучення численних російських і польських джерел дослідник опублікував розлогу статтю про українські дороги в половині XVII ст. як частину студій про держа-

ву Б. Хмельницького в Записках Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові [25, с.125-140]. Характерно, що в праці, яка побачила світ майже 100 років тому, професор акцентував на тому, що цими дорогами переїздили різні послы, купці та інші подорожні. Водночас він зосередив увагу на значних змінах у шляхах комунікації, які настали з утворенням козацької держави. Зазначену тезу автор підкріпив розлогім оглядом доріг окремо за 1630–1640-ті і 1648–1657-ті рр. У зв'язку з цим його праця має як загальнонаукове, так і джерелознавче значення.

Окремі питання розвитку й функціонування шляхів сполучення знайшли відображення в працях М. Грушевського [11–14]. За його оцінкою, Польща виступала транзитною територією для західноєвропейських впливів в Україні. Якщо духовно-культурні зв'язки розвивалися насамперед з Італією та Францією, то технічно-культурні – з Німеччиною. «Вроцлав і Гданськ, два історичні ринки українського експорту (зруйнованого тільки силоміць російським урядом в XVIII ст.) були головними посередниками й джерелами сих західних, німецьких впливів». Загальним місцем для незалежної суспільної думки першої половини ХХ ст. був висновок про те, що приєднання України до Московського царства призвело до розриву традиційних зв'язків з Західною Європою, насильницької зміни зовнішньоторговельних пріоритетів та геополітичних орієнтацій. Свідома централізація суспільного та культурного життя з боку царського уряду встановлювала заборону виїжджати без спеціального дозволу, на навчання, відбивалася в системі розпоряджень влади, що спрямовували українську торгівлю лише через північні порти імперії і т. ін. «Російська торговельна і митна політика, не спиняючись ні перед чим, щоб розірвати й зруйнувати торговельні зв'язки України з її історично сформованими західними ринками, щоб знищити взагалі українську торгівлю й віддати український торг в руки купецтва московського й притягнути Україну економічно до півночі, до великоруських центрів – Петербургу і Москви» [14, с.15, 16].

Питанню торговельних шляхів приділяв увагу видатний український географ С. Рудницький. Він передусім вважав, що велику роль в історії України відіграв той факт, що її територія була перехрестям не тільки міграційних, а й торговельних шляхів. Якщо річкова система формувала зв'язки по лінії Північ – Південь, то сухопутні магістрали сприяли контактам Сходу і Заходу через її територію: Україна лежить при найкоротшім сухопутнім шляху із Західної Європи до Індії ... [40, с.50]. З давніх-давен територією країни проходили важливі торговельні комунікації між країнами балтійськими і середземноморськими, Західною і Центральною Європою, Середньою Азією та Китаєм.

«Українські землі не є ніякою закутиною. Під оглядом торговельним і геополітичним – це одна з найважливіших земель світу. Це значення України тільки зростатиме в сучасному». Ю. Липа розглядав ріки азами геополітики, оскільки «найзручніші магістралі давніх часів, відігравали велику роль у формуванні націо-

нальних спільнот: річна мережа формує одність території, її торгівлі, влади, звичаїв, врешті, мови і релігії». Він особливо наголошував, що мережа судноплавних річок зі спокійним, рівнинним плином води сприяла не лише формуванню внутрішньої єдності території, а й зміцненню зв'язків із зовнішнім світом. За його переконанням, «Річна система українських шляхів кінчається з гирлами рік. Але це не кінець лучби, це розвинення її в ще більшу систему, систему морську. Чорне море органічно зв'язане з українськими ріками виявом і матеріальних, і духовних тенденцій української території». Саме система внутрішніх водних шляхів створила геополітичну вісь України: «Тільки вісь Південь – Північ є віссю українських земель» [26, с.57, 58, 118, 286].

Не приділяючи спеціальної уваги питанням торговельних шляхів, у низці своїх праць О. Оглобин запровадив і здебільшого вживав термін «Український транзит». Вчений пояснював це тим, що, по-перше, «так званий одеський транзит» був фактично спадкоємцем найзначніших транзитних шляхів, котрі з стародавніх часів проходили через Україну, а, по-друге, що «транзит цей проходить по території України і приносив користь саме Україні [39, с. 31, 40].

Окремі фрагменти та епізоди про розвиток торговельних шляхів містить монографія І. Слабесва, присвячена висвітленню розвитку в Україні чумацького промислу. Зокрема, вчений наголосив, що чумаки Правобережжя користувалися зручнішими для них шляхами і трактами, особливо це стосувалося центральних районів України, розташованих у середньому Подніпров'ї. В процесі розвитку чумацького промислу на Україні склалась велика сітка шляхів, що одержали назву чумацьких. В багатьох випадках ці шляхи не збігалися з іншими, що йшли в тих же напрямках. Одна група чумацьких трактів йшла у Крим, друга – у Галичину, третя – на Дон. Чумаки прокладали свої шляхи з таким, розрахунком, щоб вздовж них завжди були добрі випаси і водопої, менше траплялись переправи через річки, круті підйоми, піски, які з дуже навантаженими возами було важко долати. Тому чумацькі шляхи не завжди йшли в найкоротшому напрямку. Чумацькі шляхи, як і взагалі шляхи на Україні, були в поганому стані, бо ніхто не займався доглядом за ними [41, с.17, 26, 28, 29, 37-38].

Епізодично, в контексті розкриття втеч селян на південь України від свавілля держави і магнатів, питання шляхів сполучення частково розкривав А. Бачинський [7, с.97-101]. Зокрема, автори звернули увагу на те, що території пониззя Дунаю і Таврійської губернії приваблювали втікачів близькістю до торговельних шляхів, через які селяни могли емігрувати до інших країн у пошуках кращої долі.

Окремі епізоди про торговельні шляхи знаходимо в працях В. Борисенка [8], І. Гуржія [16-18], І. Шульги [47], зокрема про те, що розвиток торгівлі супроводжувався появою не тільки нових маршрутів і доріг, а відповідної інфраструктури (заїжджих, постоялих і гостинних дворів, трактирів тощо).

З-поміж небагатьох сучасних розвідок в українській історіографії про формування системи шляхів сполучення та створення поштової служби на території Правобережної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.), що нещодавно з'явилася в її просторі, є доволі змістовна стаття відомого вітчизняного історика з Тернополя М. Бармака [4–6]. Проте її джерельна основа не містить посилань на архівні документи чи матеріали.

Питання розвитку шляхів сполучення знайшли своє відображення в монографії Г. Казьмирчука і Т. Соловйової «Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст.». Зокрема, в додатках автори наводять таблиці, де зазначені столичні, губернські і повітові поштові дороги та відстані між поштовими станціями у Подільській і Волинській губерніях станом на 1823–1825 рр. [24, с.165-173].

Окремі фрагменти з теми дослідження розкриті в колективній монографії О. Гуржія, О. Ресента і Н. Шапошнікової «Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні» [21]. Ключовим для нас видається те, що в праці зміни у системі шляхів сполучення аналізуються у взаємозв'язку з промисловим переворотом і розвитком як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі, в якій велику роль відігравали «старі» українські міста, котрі досить швидко розвивалися.

Одним із перших серед сучасних українських істориків до проблеми поштового зв'язку на теренах Гетьманщини в другій половині XVII – XVIII ст. на вітчизняних архівних джерелах звернувся О. Гуржій [19]. В його статті, що побачила світ у 2003 р., розкриті механізми організації поштової справи, розгалужену мережу поштового сполучення на теренах Лівобережної України. Щоправда, в ній переважно йдеться про організацію і технологію поштового зв'язку. Фрагмент щодо налагодження «великих шляхів» у південному напрямі зазначено в порівняно невеликій розвідці О. Гуржія «Проблеми формування південних губерній Російської імперії в політиці Катерини II» [20]. Особливо цікавим у ній є те, що чітко вказані шість головних шляхів у Лівобережній і південній Україні й наголошено на поліпшенні стану старих шляхів і прокладенні нових у період підготовки та подорожі імператриці в Крим у 1786–1787 рр.

М. Глушко присвятив шляхам сполучення і транспортним засобам в Українських Карпатах у другій половині XIX ст. доволі інформативну монографію, опубліковану в Київському видавництві «Наукова думка» у 1993 р. [10]. Червоною ниткою через працю проходить теза про те, що транспорт є основою розвитку господарства будь-якої території. Від рівня його розвитку багато в чому залежить соціально-економічна ситуація району, рівень благоустрою та добробут окремих громадян. Зміст монографії дозволяє зробити певні порівняння мереж і функціональної ролі наземних комунікацій Закарпаття і Правобережжя. Зокрема, в роботі досить чітко виділено три категорії карпатських доріг: державних, які проходили традиційними стародавніми маршрутами,

тобто вздовж основних водних артерій й мали стратегічне значення; крайових і гмінних. Характерним є те, що автор акцентує увагу на тому, що будівництво і впорядкування державних доріг у Карпатах відбувалося вже наприкінці XVIII – в першій чверті XIX ст., наприкінці 40–60-х рр. вживаються широкомасштабні заходи з розширення їх проїжджого полотна, спорудження насипу, зміни маршрутів і різних комунікаційних об'єктів. Більше того, з 50-х рр. XIX ст. в Східній Галичині і Північній Буковині почалося інтенсивне будівництво доріг крайового значення. Тому, попри те, що книга має історико-етнографічний контекст і не співпадає у часі з нашим дослідженням, в ній досліджені умови розвитку комунікацій і традиційного транспорту українців Карпат й звернено увагу на такі питання, як мережа і функціональна роль наземних шляхів сполучення, засоби сухопутного гужового транспорту, сплави на ріках Українських Карпат, технологія та його види тощо.

Загальний огляд розвитку шляхів сполучення на теренах України зробили В. Мухін, В. Мороз, П. Дюков, В. Іванов і В. Юрій у книзі «Від гінця до Інтернету. Нариси з історії української пошти» [38]. Одеський дослідник Т. Гончарук у своїй монографії з історії транзиту західноєвропейських товарів через Наддніпрянську Україну в першій половині XIX ст. показав роль у цьому торговельних шляхів [12].

Більш системно окремі аспекти розвитку шляхів сполучення розкриті в кількох статтях і окремому розділі відомого сучасного українського історика А. Філінюка. Зокрема, протягом 2000–2001 рр. дослідник опублікував дві статті, присвячені формуванню поштового зв'язку в Правобережній Україні на межі XVIII – XIX ст. [42; 44]. Доволі розгорнуту характеристику розвитку торговельних шляхів і трактів регіону в контексті урядової політики щодо залучення Правобережжя в торговельно-економічні зв'язки Російської імперії автор зробив в окремому параграфі третього розділу монографії «Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії», опублікованій у 2006 р. в співавторстві з Т. Ігнат'євою [45]. До того ж, у їхній книзі вміщені змістовні додатки про відстані між губернським центром та іншими містами Поділля, опис поштових станцій на різних дорогах, список доріг для транзитного сполучення з м. Одесою за кордон і від кордону до м. Одеси. Проте весь матеріал у роботах стосується переважно перших десятиліть після приєднання до Російської імперії, а тому не дає можливості сформулювати цілісне уявлення про те, що собою представляв розвиток поштових трактів і торговельних шляхів упродовж першої половини XIX ст. Підкреслимо, що найціннішу інформацію про значення архівних джерел щодо вивчення проблеми було вміщено в його розвідці про Правобережну Україну в документах і матеріалах національного архівного фонду України [43] і нещодавно опублікованій статті А. Філінюка і автора цієї розвідки «Фонди ЦДДА України в Києві як джерело з історії пошто-

вих і торговельних шляхів у Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.» [46, с.225-230].

В 2000 р. опублікувала невелику статтю про торговельні шляхи і тракти Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. в збірнику за підсумками десятої Подільської історико-краєзнавчої конференції Т. Ігнат'єва [22, с.261-264], де розкрила свій погляд на чинники, котрі зумовлювали їх розвиток.

Монографію і цілу серію праць з історії пошти на українських землях опублікувала І. Міронова [27–37]. Характерно, що всі вони ґрунтуються на значній фактографічній основі, почерпнутій у фонді ЦДІА України в Києві. З точки зору нашого дослідження це означає, що використані дослідницею фонди наповнені значним фактичним матеріалом, який хронологічно відноситься до 40-х рр. XVIII і аж до XX ст. Як справедливо зазначає автор, саме модернізація, в яку Російська імперія вступила в XIX ст., «була складним комплексним процесом, який охопив економічну, соціальну, правову, політичну і культурну сфери життя суспільства», «зробила необхідною революцію в засобах зв'язку. Традиційна система передачі повідомлень на відстані вже не могла задовольняти темпам розвитку торгівлі і промисловості, потребам оборони і управління державою. Цим пояснюється та увага, яку російський уряд постійно приділяв розвитку поштових, а згодом і телеграфних установ в імперії. Таким чином, XIX ст. висуло перед галуззю зв'язку масштабні завдання щодо вдосконалення комунікаційної інфраструктури і повсякденного впровадження нових поштових і телеграфних послуг [29, с.288-289].

В іншій своїй праці С. Міронова наголосила, що ще 31 травня 1765 р. П. Румянцев підписав інструкцію «Установлення про кінну пошту в Малій Росії», метою якої було підпорядкувати всю поштову справу в Україні імперським порядкам. Не менш важливу тезу дослідниця обґрунтувала про те, що наприкінці XVIII ст. після остаточного закріплення Криму за Росією (1783 р.) та початком інтенсивного заселення причорноморських володінь, українська поштова лінія вийшла за значенням на одне з перших місць у Російській імперії [31, с.396, 402].

Загальний екскурс про історичні аспекти формування шляхів у Волинській області зробили волинські дослідники І. Волошин, М. Лепкий і А. Матвійчук у статті, опублікованій у журналі «Історія української географії». Однак фактичний матеріал про те, яким був їх стан і якість шляхів у досліджуваному періоді, в їхній розвідці відсутній [9].

Здавалось напрями до теми нашого дослідження не має відношення праця російського дослідника К. Базилевича про пошту в Росії у XIX ст., що побачила світ ще у 1927 р.[3]. Ознайомлення з її змістом засвідчило, що в ній подано чимало цікавої інформації і про шляхи сполучення в Правобережній Україні у XVIII ст. Попри надмірну заполітизованість книги, цінними у ній є, зокрема повідомлення про роль Києва і шляхів сполучення з важливими торговельними центрами не лише України, а й Польщі, Словаччини

та інших європейських країн. Із числа сучасних наукових праць, які з'явилися у Російській Федерації, привертає увагу колективна монографія про спорудження доріг і мостів [23]. Характеризуючи її, варто зазначити кілька принципових аспектів. По-перше, у передмові автори праці наголосили, що формування та функціонування шляхів сполучення включало в себе дороги, мости і різні споруди. По-друге, підкреслили, що протягом всієї російської цивілізації (а дослідники її витoki починають з часів Київської Русі) стан доріг залишав бути кращим. По-третє, на переконання авторів, суттєве поліпшення доріг у Росії відбулось за часів правління Миколи I, з ім'ям якого було пов'язане запровадження в 1834 р. «особливого земського допоміжного збору», котрим передбачалося, що будівництво шосе між губерніями належить до числа «загальнодержавних земських повинностей», а облаштування та утримання шосе всередині губерній – до числа «губернських земських повинностей». По-четверте, приділивши дорогам і мостам Російської імперії в XVIII – на початку XX ст. другу главу, дослідники помістили в праці лише одну згадку про спорудження залізного моста через р. Дніпро у Києві. Інші відомості про дорожнє господарство в Україні в роботі відсутні. Більше того, в ній немає жодного посилання на українські державні архіви.

Окремі фрагменти про залучення архівних джерел для дослідження шляхів сполучення в Правобережній Україні у досліджуваному періоді відтворені в дисертаціях Н. Галич [48], Т. Гончарука [49], вже згаданого М. Глушка [50], С. Орехової [51] та Ю. Руденка [52]. Зокрема, М. Глушко в одному з розділів своєї докторської дисертації детально простежив процес витіснення вола конем як упряжної тварини і господарстві українців. Зокрема, на основі документальних матеріалів (архівних, історичних, етнографічних) з'ясував головні соціально-економічні причини заміни вола як традиційної робочої худоби конем та проаналізував цей процес на теренах різних регіонів України – Закарпаття і Галичини, Волині і Поділля, Полісся і Середнього Подніпров'я тощо. На думку дослідника, витіснення вола конем зумовили такі основні фактори: а) занепад у другій половині XIX ст. чумацтва як промислу; б) розвиток візництва, в якому, на відміну від першого, використовували переважно коней; в) скорочення пасовищних угідь як кормової бази літнього утримування великої рогатої худоби у зв'язку з їх вилученням для вирощування злакових і технічних культур (лісостепова і степова зони); г) спорудження залізниць, що різко зменшило обсяги перевезення товарів гужовим транспортом, зокрема за допомогою повільних волів; д) розповсюдження серед заможної частини українського селянства плугів, сівалок, молотарок, косарок та іншої сільськогосподарської техніки фабричного виробництва, розрахованої лише на кінську тяглову силу тощо [50].

Таким чином, історіографічний огляд наукової літератури засвідчив, що проблема шляхів сполучення Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. знайшла деяке ви-

світлення. Воно відбулося щонайменше в кілька етапів. На першому з них, який припав на XIX – початок XX ст., окремі фрагменти про функціонування шляхового сполучення розглядались у контексті господарського розвитку і поштового зв'язку. В радянські часи істотних змін у розкритті проблеми не відбулось. Виняток склали праці І. Крип'якевича, Ю. Липи, С. Рудницького, де почали акцентувати увагу на геополітичний контекст. Найбільш активно вивчається це питання на сучасному етапі. Помітних успіхів у цьому досягли в радянські часи І. Крип'якевич, а на сучасному етапі М. Бармак, Т. Гончарук, Т. Ігнат'єва, Г. Казьмирчук, Т. Соловійова та А. Філінюк, які безпосередньо їй присвятили свої публікації. Цікаві напрацювання зробив М. Глушко, який дослідив етнографічні характеристики транспортного сполучення, та І. Міронова, котра чимало зробила для наукової реконструкції поштового зв'язку. Проте досі винесена в заголовок тема не знайшла комплексного, всебічного розкриття.

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонович В. Исследование о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700–1798 (Предисловие в II тому VI части Архива Юго-Западной России) / [Владимир Антонович]. Киев: Тип. И. и А. Давыденко, 1870. 64 с.
2. Боплан Г.А. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн / [пер. з фр. В. Косиц]. Львів: Мета. 1998. 179 с.
3. Базилевич К. Почта в России в XIX веке. Москва: Изд-во НКПТ, 1927. 196 с.
4. Бармак М. В. Казенні палати в системі управління Російської імперії (на матеріалах Київської, Подільської та Волинської губерній) // *Сторінки історії: збірник наукових праць* / [відп. ред. Н.Ф. Гнатюк]. Київ: ІВЦ «Видавництво «Політехніка». Вип. 21. С. 3-11.
5. Бармак М.В. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII – XIX ст.). Тернопіль: Астон, 2016. 392 с.
6. Бармак М. Формування системи шляхів сполучення та створення поштової служби на території Правобережної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: збірник наукових праць* / [за заг. ред. проф. П. Григорчука]. Вінниця, 2007. Вип. 12. С. 12-15.
7. Вачинський А.Д. Народна колонізація пониззя Дунаю (остання чверть XVIII – початок XIX ст.) // *Укр. іст. журн.* 1964. № 2. С. 97-101.
8. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. Київ: Наук. думка, 1986. 262 с.
9. Волошин І., Лепкий М., Матвійчук А. Історичні аспекти формування сучасних шляхів Волинської області // *Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис*. Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. Вип. 2 (14). URL: <http://ukr-tur.narod.ru/istoukrgeo/allpubl/natur/2/istaspforvolyn.htm>
10. Глушко М. Шляхи сполучення і транспортні засоби в українських Карпатах другої половини XIX – початку XX ст. Київ: Наук. думка, 1993. 226 с.

11. Гончарук Т.Г. Транзит західноєвропейських товарів через Наддніпрянську Україну першої половини XIX ст. / [за ред. чл.-кор НАН України О.П. Реєнта]. Одеса: АСТРОПРИНТ, 2008. 280 с.
12. Грушевський М.С. Барське староство. Історичні нариси (XV – XVIII ст.) // *М.С. Грушевський; післямова, примітки та покажчики М.Г. Крикуна; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Репринтне видання. Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян «Місіонер», 1996. С. II-VI, 1-404.*
13. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. Репринтне відтворення видання 1913 року. Київ, 1992. 524 с.
14. Грушевський М.С. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали / [ред. і вст. ст. Л. Винара]. Нью-Йорк – Львів – Київ – Торонто – Мюнхен, 1992. 278 с.
15. Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії. Київ: Наук. думка, 1991. 121 с.
16. Гуржій І.О. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (3 кінця 80-х років XVIII до першої половини XIX ст. Київ: Рад. шк., 1958. 168 с.
17. Гуржій І.О. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. Київ: Держполітвидав, 1954. 452 с.
18. Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України XVIII – першої половини XIX ст. // *Укр. іст журн.* 1959. № 5 С. 36-52.
19. Гуржій О. Пошта Гетьманщини в другій половині XVII – XVIII ст. // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* Київ, 2002. Вип. 6. С. 167-182.
20. Гуржій О.І. Проблеми формування південних губерній Російської імперії в політиці Катерини II. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2017. 76 с.
21. Гуржій О., Реєнт О., Шапошнікова Н. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII – початок XX ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2018. 365 с.
22. Ігнат'єва Т.В. Торгові шляхи і тракти Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // *Матеріали X-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції* / [редкол.: Винокур І. С. (відп. ред.), Баженов А. В., Блажевич Ю. І. та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 2000. С. 261-264.
23. Історическіе очерки строительства дорог и мостов: монография / [В.П. Бойко, В.Н. Ефименко, А.П. Кадесников, В.М. Картопольцев, В.Н. Музаев; отв. ред. проф. А.С. Ляхович]. 2-е изд., перераб. и доп. Томск: Изд-во Том. Гос. архит.-строит. ун-та, 2012. 150 с.+76 илл.
24. Казьмирчук Г.Д., Соловійова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. Київ: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. 174 с.
25. Крип'якевич І. Українські дороги в половині XVII в. // *Записки Наукового Товариства імені Т. Г. Шевченка. Т. 144/145.* Львів, 1926. С. 125-140.
26. Липа Ю. Призначення України. Львів: Просвіта, 1992. 270 с.
27. Міронова І.С. Морські пароплавні товариства півдня України в міжнародній пошті XIX ст. // *Історичний архів (збірник наукових праць).* 2009. С. 54-58. // URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Ians/2009_3/3-9.pdf

28. Міронова І.С. Поштові реформи на території України у XIX столітті. URL: https://revolution.allbest.ru/history/00292852_0.html
29. Міронова І.С. Поштово-телеграфний зв'язок на півдні Російської імперії в роки правління Олександра III (1881–1894 рр.) // «Записки історичного факультету». Вип. 23: наук.-істор. видання / [колектив авторів]. Одеса: Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова, 2013. С. 288–303.
30. Міронова І.С. Поштові і поштово-телеграфні установи на півдні України в системі зв'язку російської держави (друга половина XVII – початок XX ст.). Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. 564 с.
31. Миронова И.С. Развитие почтовых отношений в Украине в период правления Екатерины II // *Prace naukowe Akademii im. Jana Dlugosza w Czestochowie. Seria: Zeszyty Historyczne*. 2010. Z. XI. С. 391–402.
32. Міронова І.С. Розвиток військово-польової пошти в Україні (XVIII – XIX ст.) // *Видання ЧДУ імені Петра Могили. Наукові праці. Історія*. Т. 83. Вип. 70. 2008. С. 10–14. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2008/83-70-2.pdf>
33. Міронова І.С. Розвиток залізничної пошти в Україні в другій половині XIX ст. // *Наукові праці. Історія*. 2006. Т. 62. Вип. 49. С. 18–22. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2006/62-49-3.pdf>
34. Міронова І.С. Системи утримання поштових станцій України в кінці XVIII – на початку XIX ст. // *Наукові праці. Історія*. Т. 74. Вип. 61. С. 17–22.
35. Міронова І.С. Становище сільської пошти в Україні в 40–60-і рр. XIX ст. // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2007. Вип. XXI. С. 54–59.
36. Міронова І.С. Українська пошта в період правління Єлизавети Петрівни (1741–1761 рр.) // *Український архів*. 2010. Вип. 4. С. 59–64.
37. Міронова І.С. Що таке пошта? (старий та новий погляд на проблему) // *Література та культура Полісся*. 2010. Вип. 57. С. 98–108.
38. Мухін В., Мороз В., Дюков П., Іванов В., Юрій В. Від гінця до Інтернету. Нариси з історії української пошти. Київ: [Б.в.], 2002. 327 с.
39. Оглоблин О.П. Нариси з історії капіталізму на Україні. Харків, 1931. 234 с.
40. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. Берлін: Укр. слово, 1923. 282 [2] с.
41. Слабеев І. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.). Київ: Наук. думка, 1964. 140 с.
42. Філінюк А.Г. До питання про формування поштового зв'язку в Правобережній Україні на рубежі XVIII – XIX ст. // *Матеріали IV Буковинської міжн. іст.-краєзн. конф., присвяч. 125-річчю заснування нац. ун-ту ім. Ю. Федьковича, 5 жовтня 2000 р.* Чернівці: Золоті литаври, 2001. С. 42–46.
43. Філінюк А.Г. Правобережна Україна на межі XVIII – XIX ст. в документах і матеріалах національного архівного фонду України // *Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів національного архівного фонду України: наук. збірник за підсумками Всеукр. наук.-практ. конф., Кам'янець-Подільський, 20–21 вер. 2012 р. Присвяч. 75-й річниці утворення Хмельницької області та 90-річчю Держ. архіву Хмельницької області*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. С. 109–117.
44. Філінюк А.Г. Формування поштового зв'язку в Правобережній Україні на рубежі XVIII – XIX ст. // *Матеріали X-ої Подільської іст.-краєзн. конф.* / [ред. кол.: Винокур І.С. (відп. ред.), Баженов А.В., Блажевич Ю.І. та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 2000. С. 255–261.

45. Філінюк А.Г., Ігнат'єва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX ст.): монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, ред.-вид. відділ, 2006. 316 с.
46. Філінюк А.Г., Ребрик О.В. Фонди ЦДДА України в Києві як джерело з історії поштових і торговельних шляхів у Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // *Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина»*. 2019. № 1 (4). С. 225-230.
47. Шульга И.Г. Развитие торговли на Левобережной Украине во второй половине XVIII в. // *Вопросы генезиса капитализма в России*. Ленинград, 1960. С. 157-168.
48. Галич Н.В. Развитие поштовой справи в Украине у XIX – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України. Черкаси, 2012. 210 с.
49. Гончарук Т.Г. Транзитна торгівля в Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України. Київ, 2010. 28 с.
50. Глушко М.С. Генезис тваринного запрягу в Україні (культурно-історична проблема): автореф. дис. ... д. іст. наук: спец. 07.00.05 – етнологія. Львів, 2004. 36 с. URL: https://revolution.allbest.ru/moscow/00439742_0.html#text
51. Орехова С.Є. Історія розвитку поштового зв'язку у Донецькій області XIX – XX ст.: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України. Донецьк, 2006. 503 с.
52. Руденко Ю.М. Діяльність установ пошти і телеграфу на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України. Черкаси, 2018. 243 с.

А. В. Ребрик

Некоторые вопросы историографии развития путей сообщения в Правобережной Украине в конце XVIII – в первой половине XIX ст.

В статье предпринята попытка обобщить, в какой степени проблема развития путей сообщения в Правобережной Украине в период с конца XVIII до середины XIX ст. освещена в научной исторической литературе. Выделено три основных периода развития историографии вопроса. Охарактеризовано наиболее важные труды каждого из них. Подчеркнуто о вкладе исследователей в изучение вопроса. Отмечено особенности освещения в литературе специфики становления, развития и функционирования путевого хозяйства. Указано, какие аспекты раскрыты в наибольшей мере, какие недостаточны, а какие остались вне внимания авторов публикаций. Подчеркнуто также, что благодаря усилиям многих исследователей накоплен значительный фактический материал, что позволяет рассматривать и переосмысливать проблему на современной теоретико-методологической основе.

Ключевые слова: историография, пути сообщения, почтовая связь, транзит, Правобережная Украина.

A. W. Rebryk

Some questions of historiography of the development of communication lines in the Right-Bank Ukraine at the end of the XVIII – in the first half of the XIX century

The article attempts to generalize to what extent the problem of the development of communication lines in the Right-Bank Ukraine from the

end of the XVIII to the middle of the XIX century. highlighted in scientific historical literature. Three main periods of the development of the historiography of the issue are distinguished. The most important works of each of them are characterized. The contribution of researchers to the study of the issue is emphasized. The peculiarities of lighting in the literature of the specifics of the formation, development and functioning of track facilities are noted. It is indicated which aspects are disclosed to the greatest extent, which are insufficient, and which remained out of the attention of the authors of publications. It was also emphasized that thanks to the efforts of many researchers, significant factual material has been accumulated, which allows us to consider and rethink the problem on a modern theoretical and methodological basis.

Key words: historiography, means of communication, postal service, transit, right-bank Ukraine.

Отримано: 4.09.2019

УДК 930:94(477)«16»

I. I. Савчук

РІЧПОСПОЛИТСЬКА ПРОБЛЕМАТИКА НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «УКРАЇНА»

У статті розглянуто діяльність часопису «Україна», що виходив у Києві протягом 1914, 1917 – 1918, 1924 – 1930-х рр. і його роль у польсько-українських взаєминах. Особливу увагу зосереджено на наукових публікаціях авторів журналу, присвячених річпосполитській проблематиці. Зроблено висновок про вагомий внесок публікацій часопису у висвітлення колоністичної проблематики.

Ключові слова: журнал «Україна», українсько-польський діалог, редакційна політика.

Українсько-польський культурний діалог упродовж тривалого часу розвивався у складних суспільно-політичних умовах. Драматичний досвід спільної історії найяскравіше простежується у міжвоєнне двадцятиліття [5]. У першій третині ХХ ст. в Києві періодичні видання були важливим чинником у розвитку національного, культурного та політичного життя українців, об'єднуючи навколо себе талановитих істориків та журналістів. Публікації на сторінках преси стали цінним джерелом з історії українсько-польських взаємин. Ця складна та важлива тема українсько-польських взаємин певною мірою висвітлена в журналі «Україна», котрий виходив у Києві протягом 1914, 1917 – 1918, 1924 – 1930-х рр. На сторінках часопису досліджувалися проблеми української історії від найдавніших часів до початку ХХ ст., історико-церковна проблематика, питання етнографії тощо [1, арк. 54]. Окреме місце займала польська тематика. На шпальтах журналу були репрезентовані такі рубрики: «Статті», «Матеріали і замітки», «Критика, рецензії і обговорення», «Хроніка» [13, с.5]. Польська проблематика на сторінках «України» найчастіше з'являлася у рецензіях та відгуках на нові періодичні видання та книжки, а також публікувалися матеріали про польсько-

українські відносини. Автори публікацій на сторінках «України» намагалися познайомити читачів з працями польських істориків, розширюючи таким чином коло читачів журналу. Такі публікації друкувалися періодично і не могли досить докладно показати розвиток українсько-польських взаємин. Це було пов'язано з тим, що міжвоєнне двадцятиліття сприяло загостренню польсько-українських відносин, оскільки національна політика Польщі була спрямована на обмеження прав національних меншин, зокрема українців. Це, в свою чергу, спричиняла взаємне побоювання, протиріччя, викликало загальну недовіру, що підсилювало напруження у суспільстві. Безумовно, це знайшло своє віддзеркалення у науковому житті, зокрема в настроениях, виявлених на сторінках загальноукраїнських періодичних виданнях [5, с.78].

На шпальтах часопису висвітлюються окремі питання річпосполитської проблематики, котрі стали предметом нашого дослідження. У третьому номері журналу за 1914 рік була опублікована рецензія М. Мочульського на бібліографічний нарис Ф. Гавелка під назвою «Bibliografia luboznawstwa polskiego». Доктор Гавелка, за словами рецензента, мав на меті проаналізувати нариси з історії польської етнографії, котрі вийшли протягом 1800 – 1910 рр. Окремо критик акцентував увагу на використанні автором українських етнографічних розвідок В. Гнатюка, І. Франка, В. Перетца та ін. Бібліографія польського історика містила інформацію про одяг, вірування та обряди певного регіону, але, за словами Мочульського, дублювала вже опубліковану працю П. Дропійовського [11, с.112]. Також заслуговує на увагу замітка одного з постійних дописувачів журналу М. Возняка. У ній автор подав і проаналізував вірш урядника канцелярії гетьмана Синявського Петра Болеста про битву під Полтавою 1709 р. [2, с. 59] Останній, за словами автора, був очевидцем трагічних подій 1709 року. Аналізуючи зміст М. Возняка зауважив, що симпатії автора були на боці російської армії, про що свідчить панегірик, виданий на честь перемоги Петра І. Вчений підкреслив, що «Opisanie» П. Болеста, незважаючи на упереджене ставлення, було написане очевидцем подій, і в цьому є його певна вартість [2, с.59-61].

Окремої уваги заслуговує розвідка С. Глушка під назвою «Куліш про свої зносини з Поляками», у якій висвітлено українсько-польські відносини в ХІХ ст. [3, с.103] Основою для написання статті, за словами автора, послужили спогади П. Куліша, написані після приїзду до Львова у 1882 р., де він проаналізував польсько-українське протистояння в Галичині, прагнення поляків встановити на цих землях свій суспільно-політичний лад. С. Глушко, описав настрої української галицької шляхти, простого населення, котрі прагнуть демократичних свобод, звільнення від соціально-економічного та політичного гніту [3, с.104]. Симпатії Куліша, за словами автора, були на боці української знаті, котра обрала шлях боротьби за свої політичні права і свободи.

Як ми вже згадували більшість публікацій «України» з польської проблематики були представлені в журналі у розділі «Критика,

звідомлення, обговорення». Починаючи з 1924 року всі наступні рецензії стосувалися праць польських учених з історії суспільно-політичного та культурного життя Польщі. Одна із таких рецензій була опублікована у четвертій книзі «України» за 1924 р. Один з постійних дописувачів часопису М. Мочульський прорецензував книгу Я. Птасьніка «Kultura włoska wieków srednich w Polsce», котра вийшла друком у Варшаві 1922 року. За словами критика, автор спробував проаналізувати вплив італійської культури на польське суспільне життя періоду Середньовіччя, зокрема на духовне життя, промисловість та торгівлю [12, с.159]. Рецензент вказав на те, що в книзі подається детальний опис торгівельних зв'язків Польщі та Італії (продаж шкіри, хутра, фарби тощо). М.Мочульський підкреслив той факт, що окрім згаданих товарів, італійці вивозили до Венеції невільників, поміж яких було багато українців [12, с.159-160]. На цьому, за словами рецензента, акцентує увагу польський дослідник, подаючи кілька прикладів. В цілому, праця Я. Птасьніка, як зауважив рецензент, є одним з джерел до вивчення польсько-італійських відносин XV – XVI ст.

В поле зору нашої уваги потрапила рецензія П. Клименка на брошуру польського історика Станіслава Закревського, присвячена подіям захоплення Галичини Польщею в XIV ст. Цікаво, що провінційний польський дослідник, як його називав наш рецензент, факт приєднання Галицької Русі до Польщі вважав добровільним [8, с.149]. Аналізуючи працю вченого, П. Клименко відзначив, що автор поверхово виклав матеріал, не дослідив польсько-українські зв'язки другої половини XIV ст., які мали вплив на приєднання поляками Галичини. Як підсумок, рецензент зазначив, що брошура С. Закревського певною мірою висвітлює історичні події, але її слід вважати лише науково-популярним виданням [8, с.150].

Окремо слід виділити рецензію головного редактора «України» М. Грушевського, котрий неодноразово публікував критичні замітки на праці вітчизняних та зарубіжних учених. Одну із них було надруковано в першому номері журналу за 1926 р. В ній М. Грушевський прорецензував статтю польського колеги К. Добровольського, присвячену релігійним сектам в Польщі. Студія краківського дослідника, за словами рецензента, містила відомості про вальденсамів, бегардів, братів свобідного духу, що діяли на території Польщі в XIV – XV ст. [6, с.139] Підсумовуючи, М. Грушевський відзначив, що незважаючи на поодинокі дослідження, питання діяльності релігійних сект недостатньо розкрито, оскільки потребує детальнішого опрацювання джерел у Польщі.

Варто виокремити ще одну рецензію М. Грушевського, на працю Я. Лося «Początki pismennictwa polskiego». Автор називав книгу професора Краківського університету важливим джерелом з історії польського письменства [7, с.198]. М. Грушевський детально проаналізував зміст і структуру розвідки, виділивши чотири частини: слова і фрази польські в латинських текстах; граматики, риторика, словники; прозаїчні (релігійні, історичні, політичні) та віршовані тексти [7, с.199]. Аналізуючи зміст праці, ре-

цензент підкреслив її важливість для істориків-лінгвістів, оскільки в ній простежується образ формування літературної мови, зміни в орфографії, граматиці і стилістиці.

Заслуговує уваги рецензійна розвідка українського історика, краєзнавця К. Харламповича, в котрій він детально проаналізував курс «Історія середньовічної Польщі», написаний Р. Гродецьким, С. Захоровським та Я. Домбровським [14, с.156]. Курс охоплює період Середньовічної історії Польщі X – XVI ст., складається з 839 сторінок тексту, провідною ідеєю якого, як зауважив критик, є історія становлення польської держави, процес об'єднання удільних князівств. Вивчаючи працю К. Харлампович відзначав, що автори зосередили увагу на викладенні політичної історії, зовнішніх відносинах Польщі, опустивши проблеми внутрішнього життя суспільства та культури [14, с.157]. В тексті частково розкрито питання відносин Польщі та Київської Русі, але, як вважав К. Харлампович, такий виклад має однобокий характер, тому що в бібліографії відсутній доробок українських істориків. Подається лише праця М. Грушевського «Історія України-Руси», але із застереженням про її нібито однобічність [14, с.157-158]. Поряд з цим, критик назвав курс «Історія середньовічної Польщі» цікавим виданням, яке легко читається, написано живою літературною мовою і містить мистецькі портрети-характеристики історичних діячів.

Нашу увагу привернула рецензія Д. Дорошенка, на статтю невідомого автора «Поляки на Радянській Україні в польському освітленні», котра була опублікована в часописі «Sprawy Narodowosciowe» за 1928 р. У вступному розділі автор подав короткий історичний огляд заселення поляками українських земель, починаючи з часів раннього Середньовіччя. Окрім того, він підкреслив, що велика кількість поляків проживали в Києві і на початку Першої світової війни, про що свідчило створення Польського наукового товариства [10, с.181]. Аналізуючи статтю рецензент відзначив той факт, що станом на 1917 рік кількість польських шкіл становила 1300, в яких навчалися близько 84500 учнів [10, с.181]. Ситуація змінилася після закінчення війни, оскільки значна кількість польської інтелігенції виїхала на терени етнічної Польщі. Автор, за словами Д. Дорошенка, у своєму огляді аналізує стан шкільництва, видавничої справи, культурне та господарське життя польського населення в Україні.

Цікавою є рецензія Я. Гординського на монографію польського історика К. Бадецького «Literatura mieszczańska w Polsce XVII wieku». Вказана праця, за словами критика, включає 182 польських стародруки XVII ст., котрі складають 87 окремих творів. Вона містить докладний огляд міщанської (народної) літератури і є важливим джерелом для польських істориків та літературознавців [4, с.136].

Окремо слід сказати про рецензію М. Кордуби на книгу М. Бобжинського «Dzieje Polski w zagysie», котра вийшла 1927 року в Кракові. Критик називав видання цікавим для польської історичної науки, оскільки в ньому детально викладено історію ста-

новлення польської держави. Окремо М. Кордуба зупинився на проблемі цивілізаційного впливу візантійської культури з Русі до Польщі в X – XII ст. [9, с.135] Рецензент наприкінці огляду підсумував, що праця М. Бобжинського цікава, містить багато достовірного матеріалу, але лише частково розкриває питання політичних відносин Польщі та Русі. Зокрема тому, що автор свідомо ігнорував українські історіографічні праці, зокрема «Історію» М. Грушевського [9, с.137].

Як підсумок, відзначимо, що матеріали журналу «Україна», котрий виходив у Києві протягом 1914 – 1918, 1924 – 1930-х рр. дають можливість ознайомитися з цілим спектром проблем польської історичної науки. Прорецензовані праці з полоністики вказували на рівень зацікавленості цією проблематикою тогочасної історичної науки. Водночас польська проблематика і до сьогодні не втратила свого науково-пізнавального значення і залишається однією з джерел інформації для дослідників українсько-польських відносин. Попри гострі політичні проблеми публікації в «Україні» виконували роль консолідуючого фактора для прогресивних інтелектуальних сил обох народів. Автори журналу намагалися публікувати рецензії на актуальні праці своїх польських колег, а це в свою чергу сприяло налагодженню польсько-українського діалогу. Відкритість, універсальність і популярність часопису «Україна» зробили його трибуною та активним учасником обговорення широкого спектру проблем з полоністики.

Список використаних джерел та літератури:

1. Інститут Рукопису НБУ імені В.І. Вернадського. Ф. Х. Архів ВУАН. Од. зб. 32919. Протоколи засідань Ради Українського Наукового Товариства в Києві 1907 – 1921 рр. 150 арк.
2. Возняк М. Польська вірша про битву під Полтавою // *Україна*. 1914. Кн. 4. С. 59-70.
3. Глушко С. Куліш про свої зносини з Поляками // *Україна*. 1924. Кн. 3. С. 103-109.
4. Гординський Я. [Рец.:] Karol Badecki. Literatura mieszczańska w Polsce XVII wieku // *Україна*. Кн. 34. С.135-138.
5. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX ст. Київ, 1998. 249 с.
6. Грушевський М. [Рец.:] Kazimierz Dobrowolski. Pierwsze sekty religijne w Polsce // *Україна*. 1926. Кн. 1. С. 139.
7. Грушевський М. [Рец.:] Jan Łoś. Początki piśmiennictwa polskiego // *Україна*. 1927. Кн. 1-2. С. 198-200.
8. Клименко П. [Рец.:] Dr. Stanisław Zakrewski. Wpływ sprawy ruskiej na państwo Polskie w XIV w. // *Україна*. Кн. 5. С. 149-151.
9. Кордуба М. [Рец.:] Michał Bobrzyński. Dzieje Polski w zarysie // *Україна*. Кн. 38. С. 134-137.
10. М. Ж. [Рец.:] Поляки на Радянській Україні в польському освітленні // *Україна*. Кн. 1. С. 181-182.
11. Мочульський М. [Рец.:] Dr. Franciszek Gawełek. Bibliografia luboźnawstwa polskiego // *Україна*. 1914. Кн. 3. С. 112-115.
12. Мочульський М. [Рец.:] Jan Ptaśnik. Kultura włoska wieków srednich w Polsce // *Україна*. 1924. Кн. 4. С. 159-160.

13. «Україна» науковий часопис українознавства (1907 – 1932): покажчик змісту / К. Майборода, В. Врублевський. Київ, 1993. 140 с.
14. Харлампович К. [Ред.:] Roman Grodecki, Stanislaw Zachorowski, Jan Dąbrowski. Dzieje Polski średniowiecznej // *Україна*. 1927. Кн. 5. С. 156-160.

И. И. Савчук

**Речпосполитская проблематика на страницах
журнала «Украина»**

В статье рассмотрена деятельность журнала «Украина», который выходил в Киеве в течение 1914, 1917 – 1918, 1924 – 1930-х гг. и его роль в польско-украинских отношениях. Особое внимание сосредоточено на научных публикациях авторов журнала, посвященных речпосполитского проблематике.

Сделан вывод о весомом вкладе публикаций журнала в освещении полонистичной проблематике.

Ключевые слова: журнал «Украина», украинский-польский диалог, редакционная политика.

I. Savchuk

Richpolitical issues on the Pages in magazine «Ukraine»

The article deals with the activities of magazine «Ukraine», published in Kyiv during 1914, 1917 – 1918, 1924 – 1930 and its role in Polish-Ukrainian relations. Particular attention is focused on scientific publications of the authors of the magazine on the subject of the polish issues.

A significant contribution of the journal's publications to the coverage of the colonial issues has been made.

Key words: magazine «Ukraine», Ukrainian-polish dialogue, editorial policy.

Отримано: 3.11.2019

УДК 94(477):930-057.4Максимович

С. В. Трубчанінов

**ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ УЯВЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ ОСЯГНЕННЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ МИХАЙЛОМ МАКСИМОВИЧЕМ**

М. Максимович як учений-енциклопедист проявив свої непересічні здібності у різних галузях науки. Перша його велика праця на українську тематику (збірка «Малоросійські пісні») з'явилася ще в 1827 р. У передмові до неї, яку М. Грушевський назвав маніфестом українського народництва, М. Максимович виклав своє загальне бачення історичного процесу в Україні. Незважаючи на відсутність узагальнюючих праць з історії України, роботи ученого стали свого роду «цеглинами» для майбутньої будівлі української історичної науки.

В. Антонович вважав М. Максимовича також зачинателем історичної географії. До другого тому 3-х томного зібрання праць ученого увійшли 40 «історично-топографічних» праць М. Максимовича. На думку М. Грушевського, М. Максимович гідно захищав надбання українського народу від різних зазіхань. В цьому контексті значний інтерес представляє його листування з російським істориком М. Погодіним, яке тривало декілька десятиліть, до останніх днів життя ученого. Незважаючи на дружні взаємини, які виникли

під час їхньої праці в Московському університеті, М. Максимович рідше виступав проти поглядів М. Погодіна на окремі сторінки історії Київської Русі. Через призму своєї історико-географічної візії М. Максимович спробував розв'язати цілу низку важливих історичних проблем, серед яких: походження Русі, поява і використання понять «варяг», «Русь» та ін.

Ключові слова: історична географія, уявлення, наука, Михайло Максимович.

Нашадок козацького роду з Полтавської губернії, перший ректор Київського університету М. Максимович (1804–1873) був ученим-енциклопедистом, який проявив свої непересічні здібності у різних науках. Д. Багалій у своєму курсі з історіографії (1911) наголошував, що М. Максимовича «всі називали південно-російським університетом, оскільки він поєднував в собі три спеціальності» [2, с.425]. Згадуючи про М. Максимовича М. Драгоманов вказував, що той був «цілою науковою історико-філологічною установою і разом з тим живою народною людиною» [5, с.453]. Дослідників інтелектуальної біографії М. Максимовича вражає розмаїття його академічних і громадських ролей. Одні вважають його «поміркованим українофілом», інші – «георетиком-етнографом», «істориком-аналітиком», «філологом-критиком історичних праць» і навіть «хрещеним батьком» українського Відродження [44, с.480].

Поза сумнівом, учений здійснив вагомий внесок в українську історичну науку. Д. Багалій підкреслював, що праці М. Максимовича, кажучи його словами, були «цеглинами» для майбутньої «будівлі південно-російської історії». Але цим аж ніяк не применшується значення його робіт: «цеглини» ці «випалені, оброблені і споряджені критикою» [2, с.425]. В. Короткий наголошує на тому, що М. Максимович мав власну концепцію історії України, а його наукова спадщина має значно глибше теоретичне підґрунтя і набагато ширше традиційної про неї уяви [6, с.64]. Різні сторінки діяльності М. Максимовича, направленість та зміст його історичних праць привертають увагу багатьох сучасних дослідників [6; 39-42; 44]. Проте не всі аспекти його творчості ще достатньо з'ясовані. Так, В. Антонович називав М. Максимовича засновником історичної географії, а його праці по давній топографії Києва та історичній географії Київського князівства вважав «азбукою» для археологів [1, с.78]. Метою даної розвідки є дослідження впливу історико-географічних уявлень М. Максимовича на його наукове осягнення історії України.

Важливою подією в інтелектуальній біографії М. Максимовича є несподіване перетворення московського вченого-природника в київського, а пізніше наддніпрянського гуманітарія-історика, яке ще й до сьогодні не з'ясоване повною мірою. Допускають, що саме ця метаморфоза стала тим інтелектуальним сплавом, завдяки якому сформувалися самобутні погляди вченого. Проте, як зазначає О. Ясь, зацікавлення гуманітаристикою М. Максимович проявляв ще в юнацькі часи. Значний вплив на нього мали його родичі –

дядьки Тимківські, які зробили успішні кар'єри на російській урядовій службі та в академічному світі [44, с.481]. О. Грушевський вважав, що розвиток наукових інтересів М. Максимовича в московський період його діяльності знайшов відображення в таких його творах: збірки народних пісень, аналіз «Полтави» О. Пушкіна, «Міркування про природу» та університетська промова про російську освіту [3, с.378]. До цього слід додати активну участь М. Максимовича в неформальному просторі тогочасного публічного життя Москви – літературно-філософських салонах, наукових товариствах та часописах. У Москві молодий українець виявив себе як вправний рецензент та полеміст, автор праць не тільки на природничі теми, а й з питань літератури, етнографії, фольклористики, історії та філософії [44, с.482].

У 1827 р. відбулася з першого погляду звичайна подія – молодий викладач ботаніки Московського університету, який захопився українським фольклором, видав збірку «малоросійських» пісень, що містив записи 120 народних творів, невеличку передмову, коментарі і словничок. Збірка принесла М. Максимовичу велику популярність, завдяки якій він спізнався з М. Гоголем, В. Жуковським, О. Пушкіним та багатьма іншими письменниками, поетами та інтелектуалами. Учнем М. Грушевського Ф. Савченком була навіть висунута гіпотеза, що саме ця збірка «спокусила» М. Максимовича перетворитися із «професора-ботаніка на ректора-словесника» [44, с.483].

М. Грушевський наголошував, що завдяки збірці пісень М. Максимовича 1827 року «народна українська маса, як продукт певних географічних, економічних і культурних умов, ставала в центрі дослідчої уваги і культурної праці», а передмову М. Максимовича до збірки він назвав маніфестом українського народництва [4, с.245].

У своїй передмові до збірки пісень упорядник, поряд із мовознавчою характеристикою, здійснив також невеличкий екскурс в історію. Всього в одній фразі М. Максимович виклав своє загальне бачення історичного процесу: «Малоросія, яка з'явилася подібно до комети, довго тривожила своїх сусідів, довго перепадала з одного боку на інший та була охоплена лихами і неспокоєм, які не давали розвиватися народному духу і чинили тільки внутрішнє хвилювання. Масу її склали не лише Слов'янські племена, але й інші Європейці, а ще більше здається Азіати» [32, с.IV].

На початку 40-х років XIX ст. М. Максимович публікував свої студії, у т.ч. й історико-географічного спрямування, у заснованому ним літературно-історичному альманасі «Київлянин». Пізніше його праці виходили також в «Київських епархіальних відомостях», «Київському телеграфі», «Москвитянині». Серед найголовніших праць даного спрямування відзначимо «Огляд старого Києва» (1840) [30] та «Топографічні замітки Киянина» (1841) [36]. З'ясовуючи топографію стародавнього Києва, вчений уточнював історію його виникнення та розташування перших міських поселень і укріплень («Про гору Щекавицю» [20], «Литовський

замок в Києві» [17]), характеризував культові споруди, інші важливі історико-культурні пам'ятки разом з їхнім оточенням (Печерська лавра [30, с.5-11], Видубицький монастир [11], Софійський собор [30, с.28-38], церква св. Андрія [30, с.11-22] та ін.). М. Максимович описував також околиці Києва, зокрема Межигірський та Гнилицький монастирі [19; 34; 35].

Значна частина історико-географічних студій вченого присвячена території колишнього Переяславського князівства – містам Переяславу, Полтаві, Золотоноші та ін. [13; 21; 23; 33]. На I Археологічному з'їзді (1869) М. Максимович виступив з доповіддю про давні вали, споруджені за часів Володимира Святославовича на південь від Києва, для захисту Русі від печенігів [24]. У той же час Волині припало лише кілька розвідок, в яких М. Максимович, зокрема, розповідає про давні міста краю (Степань [22], Пересопниця та Дубровиця [10]), про Волинську землю до XI ст. [9], а також характеризує риси історії краю від заснування міста Володимира-Волинського до кінця XV ст. [12].

В. Антонович вважає, що першою роботою з історичної географії стала «монографія» М. Максимовича «Про десять древніх російських міст», якою було започатковано дослідження «з історії заселення краю і особливо колонізації південно-російської» [1, с.78]. Йдеться про статтю «Про десять міст і окремі села давньої України», яка була написана як лист М. Погодіну і була опублікована в «Москвитяніні» в 1854 р.[23]. Слід зазначити, що листування між М. Максимовичем та М. Погодіним тривало безперервно протягом 40 років, починаючи з 1834 р. Частина листів, в яких піднімалися дискусійні питання з історії, публікувалися в тогочасних часописах та викликали жваве обговорення громадськості. На жаль, це листування не дійшло до нас в повному обсязі [38, с.2, 4]. М. Грушевський високо цінував листи М. Максимовича до М. Погодіна, що «читаються ... з великою приємністю, яку викликає сей щирий, благородний, цілком свобідний від якої-небудь полемічної заїлості і націоналістичного шовінізму, але zarazом перейнятий глибоким почуттям свого наукового і громадського обов'язку тон, в якому М[аксимович] боронив історичне добро українського народу від московських претензій, висловлених вустами його близького приятеля і товариша» [4, с.258].

Коли за ініціативою В. Антоновича було здійснено посмертне 3-томне видання творів М. Максимовича, до другого тому увійшли історично-географічні, археологічні та етнографічні праці різних років. «Історично-топографічний» відділ цього тому налічував 40 робіт, серед яких була і більшість вище зазначених праць. Проте історико-географічний підхід учений продемонстрував і в інших своїх творах.

Мало відомий наступний факт, про який майже через півстоліття згадував М. Погодін: після опублікування магістерської дисертації останнього (1824), яка була присвячена норманській проблемі, М. Максимович написав жартівливу пісеньку, в якій були такі слова:

Варяги-Русь – не Шведы,
Варяги-Русь – не Пруссы,
Варяги – не Козары,
Варяги составляли
Особенное племя
Норманское [43, с.52-53].

Жартівливе переспікування тез дисертації М. Погодіна М. Максимовичем пізніше переросло в справжню інтелектуальну дуель між двома вченими, незважаючи на те, що за словами О. Грушевського, їх єднала – крім постійної і тривалої дружби, спільна світоглядна риса – «національна основа поглядів і переконань» [3, с.385]. З приводу останнього слід зазначити, що в той час, коли М. Максимович розгорнув свої історичні та філологічні дослідження, в імперії Романових панував офіційний погляд на східнослов'янські народи як «відділи» («галузі» або «покоління») російського народу, що користувалися «наріччями» російської мови (великоруським, малоросійським, білоруським). Самовизначення допускалося тільки в одному випадку – у використанні ендоніму або регіоніму [7, с.205].

Через призму своєї історико-географічної візії М. Максимович спробував розв'язати широке коло важливих проблем історії східних слов'ян та Київської Русі. Вирішенню цих питань були присвячені такі твори: «Звідки йде Руська земля по сказанню Несторової повісті та інших старовинних писаннях руських» (1837) [31], «Історія давньої руської словесності» (1839) [16], «Про походження Варяго-Русів» (1841) [27] та ін. М. Максимович спробував з'ясувати та дослідити походження Русі, появу і використання термінів «варяги», «нормани» та «Русь», поширення християнства, роль Київської держави у міжнародних відносинах того часу, наслідки феодальної роздробленості та монголо-татарської навали та ін.

У 30–50-х рр. XIX ст. у російській науці і суспільстві актуалізувалося питання про походження перших правителів Русі та формування державності у Східній Європі, що поклало початок довготривалій дискусії про роль варягів у цьому процесі та їхню етнічну приналежність. М. Максимович добре знав праці своїх попередників. На основі доступних тогочасній науці історичних джерел, переважно літописних, він стверджував, що варягами були балтійські слов'яни [42, с.281-284].

Як неодноразово підкреслював М. Максимович, у повісті Нестора аж ніяк не сказано, що руси були скандинавським племенем. Так, в листі М. Погодіну, опублікованому в «Москвитянині» (1841), М. Максимович писав, що хоча він, як і адресат його листа, вважав русів варягами чи норманами, проте, на відміну від М. Погодіна, не вважав їх скандинавами [27, с.96]. Він наголошував, що у давньоруських літописах варяги спершу згадуються як заморські вороги і розбійники, а вже потім як запрошені з-за моря правителі та найманці (відомі в Царгороді як варанги). У германців та інших народів норманами також називали пів-

нічних ворогів – войовників чи розбійників. У цьому відношенні Несторові варяги теж саме, що й нормани [31, с.39-40].

Київський учений стверджував: «Руси на Півночі могли називатися Варягами, зараховуватися до них, і не бути співплеменниками інших Варягів; але по спільному перебуванню їх на Варязькому морі, – за однаковим з ними на тому морі способом життя Варязькому, і навіть може бути за свою участь в їхніх подвигах на суші». Науковець вказував, що серед північно-західних поморських слов'ян виділялися Ружани з острова Ругена, яких також називали Ругіянами, Ранами або ж Русами [31, с.18, 22, 25].

М. Максимович звернув увагу на активність сина короля Ютландії Рюрика (Рьоріка), якого він ототожнив з літописним Рюриком [31, с.22]. Дослідник припускав, що верхівку дружини, яка прийшла з Рюриком у Новгородську землю, склали варяги-дани, проте під його прапорами прийшло також чимало слов'ян-русів із земель на захід від гирла Одера [31, с. 22-23, 25-26]. Цікаво, що М. Погодін, який відкидав запропонований М. Максимовичем зв'язок між західними слов'янами та норманами, у той же час схвально віднісся до гіпотези останнього щодо походження Рюрика [38, с.14]. М. Максимович допускав, що руси прийшли на Дніпро з Аскольдом і Діром та заволоділи землею полян [31, с.16, 31]. Саме з часів Аскольда і Діра і розпочинається історія Руської Землі [31, с.33]. На думку дослідника руси були одного племені і мови з дніпровськими слов'янами. Більше того, вони були визволителями від хозарської данини, тому руси тісно поріднилися і змішалися із східними слов'янами [31, с.41].

У той же час варяги, як наголошує М. Максимович, були іноплеменними та іншомовними, по відношенню до слов'ян. У XI і XII ст. словом «варяг» на Русі називали заморських іноземців та іновірців [16, с.42-43]. «Іноплеменні нам варяги у нас, – писав учений, – в Руській Землі приймали іноді ім'я Русі, але як місцеве, тимчасове, за службою своєю». Науковець підкреслював, що варязький і новгородський князь Олег став називатися руським князем лише після оволодіння Києвом. Так само в 1320 р. став зватися литовський князь Гедимін та польський король Казимир, який назвався «королем руським» після завоювання Галичини в 1340 р.[31, с.19, 30]. Учений також вважав, що Олег і його наступники поширили назву Русь і на інші області підвладні Києву, коли більше століття (до 988 р.) вони здійснювали величезні завоювання [16, с.54-55; 31, с.34-36].

З огляду на новітній розвиток історичної науки можемо констатувати, що спосіб розв'язання «варязького питання», запропонований М. Максимовичем, не був досконалим. На слабкість його аргументації звертав увагу ще М. Грушевський. Однак сучасники високо поцінювали внесок ученого у розробку цієї проблематики, оскільки він намітив шляхи її розв'язання та пробудив інтерес до даної проблеми широких науково-освітніх кіл. Заслугою М. Максимовича стало те, що він систематизував наявну для свого часу історіографію цього питання, розділивши його вивчен-

ня по історіографічним школам. Сам учений був послідовником Ломоносовської школи [42, с.288-289]. Погляди М. Максимовича на «варязьке питання» були підтримані і розвинуті у працях українських істориків другої половини XIX – початку XX ст. [42, с.291]. У наш час питання про походження Русі та ім'я її носіїв залишається дискусійним, а позиції сторін не втратили чіткої виразності наукових шкіл минулого. Так, деякі новітні історики поділяють концепцію М. Максимовича, згідно якої прабатьківщина Русі локалізується на острові Рюген [42, с.294].

Часи правління князя Володимира М. Максимович охарактеризував як період найвищого розквіту могутності Київської Русі. У народній пам'яті це був «богатирський вік Володимира і в народних піснях цей Князь величався Сонцем» [16, с.59].

Розглядаючи феодальну роздробленість у Київській Русі, російські історики – сучасники М. Максимовича – наголошували виключно на її негативних наслідках. Він також, в цілому негативно оцінюючи міжусобну боротьбу між князями після смерті Ярослава Мудрого, все ж підкреслював, що незважаючи на князівські міжусобиці, соціально-економічній та культурний розвиток Русі не зупинявся [16, с.60]. Причиною роздроблення Русі та міжусобиць вчений вважав варязьке панування по уділах: «воно саме підірвало цілісність давньої Русі, її ж силою створене» [16, с.69]. В період роздробленості відбувалося падіння ролі Києва та піднесення інших князівств: «виснажуючись в цілому осередку своєму – в Києві, руське життя розсіялося по всіх кінцях Володимирової Русі». В Південній Русі, як підкреслював М. Максимович, осередками державного життя, окрім Києва, головним чином були Чернігів, Володимир-Волинський та Галич [16, с.67]. Прагнучи піднести свої уділи, князі будували міста, зводили церкви, засновували школи, поширювали єдність понять, законів і цивільного порядку [16, с.70-71].

У багатьох своїх працях М. Максимович обґрунтував ідею киевоцентризму. Він називав Київ духовною столицею: «Київ і понині є головне місто Руської святині, і для цілої Русі не втрапив тієї церковної величі, що складала першу основу всієї величі Руської, з якої розвинулась, якою спасалась і утвердилась народна самобутність Русі православної» [28, с.6]. На схилі життя, на урочистостях з приводу своєї 50-літньої літературної праці, М. Максимович казав, що він, як уродженець південної, Київської Русі, де земля і небо його предків, переважно їй належав і належить донині, та присвячує переважно їй свою розумову діяльність. Але, змужнівши у Москві, він також полюбив і північну, Московську Русь, як рідну сестру Київської Русі, як другу половину однієї «святої Володимирової Русі». Учений підкреслював, що він дивиться на всю єдину руську землю – над Дніпром, з вишини старокиївської, з пагорба св. Андрія Первозванного [43, с.61].

В адресованих М. Погодіну «Філологічних листах» (1856) М. Максимович більш ґрунтовно розвинув тезу, вперше озвучену ще в працях 1830-х рр., що осередком малоросійської (українсь-

кої) мови було Київське Подніпров'я з його культурним і соціально-політичним процесом X–XII ст. Київські літературні пам'ятки тієї доби під церковнослов'янською поволокою, на думку вченого, мають прикметні риси не північні (великоруські), як намагався довести М. Погодін, а полудневі (українські). Київська культура і письменство належать українському племені і ним творилися [4, с.253]. Історичні слова київського князя Ізяслава суздальському Юрієві, процитовані М. Максимовичем на адресу М. Погодіна: «Кланяємось тобі! Ти нам брат! Але йди у свій Суздаль», могли, на думку М. Грушевського «служити епіграфом всього великого історичного діла, проробленого нашим першим ректором, і з ним – українською історіографією сього століття, що почалася в 1820-х роках» [4, с.258].

М. Максимович не міг не приділити уваги монголо-татарській навалі, під час якої значна частина населення Русі загинула, а велика кількість матеріальних і духовних надбань була знищена. Одним із найбільш дискусійних питань в тогочасній історичній науці була концепція так званого «запустіння Київської Русі» під час монголо-татарського нашествия. Так, московський історик М. Погодін, посилаючись на літописи та свідчення папського посла П'єтро Карпіні, наполягав, що навала хана Батия надовго спустошила Київську Русь, внаслідок чого «києво-переславські поляни шукали собі прихистку та спасіння на Півночі». Землі Середнього Подніпров'я, на думку М. Погодіна, пізніше були наново заселені прийдшим населенням із Карпатського регіону. У своєму листі М. Погодіну, опублікованому в 1857 р., М. Максимович розкритикував концепцію московського професора. Київський вчений підкреслював, що руське населення під час татарської навали гинуло в містах, які чинили спротив нападаючим. Але, незважаючи на жахливі руйнування, міста поступово відбудовувалися, а населення пристосувалося до нових соціально-економічних та військово-політичних умов. Письменні джерела, на думку М. Максимовича, не дають підстав говорити про переселення полян з Київської сторони на Північ, або ж про спустошення Києво-Переславської землі [25, с.132-134, 137].

Вчений вказував, що гіперболічні висловлювання літописця не слід сприймати буквально, особливо, якщо мається на увазі спустошення і безлюддя Києво-Переславської землі [25, с.135]. «Народ Український, так само як і Волинський, і Галицький, убивав сотнями і тисячами, від сутичок з татарами, від хижацького полонення ними, – писав М. Максимович, – проте народонаселення України, так само як і Волині і Галича, існувало як і раніше, так існує і до сьогодні, в стародавніх містах і селах, примножених новозаселеними» [25, с.136]. Варто відзначити, що дана полеміка двох вчених, наукова аргументація М. Максимовича обговорювалися не лише в Києві чи Москві, але і в колах української інтелігенції Галичини [40, с.62].

Періоду перебування Наддніпрянщини під литовською зверхністю М. Максимович приділяв дещо меншу увагу. Зокрема, цій історичній добі присвячені такі нариси вченого: «Дещо про землю

Київську» [18], «Замітка про землю Волинську» [12], «Литовський замок в Києві» [17] та ін. На думку М. Максимовича, Київське князівство (разом із давнім Переяславським) опинилося під владою литовського князя Гедиміна після його походу 1320 р. [18, с.151]. Замок у Києві за литовської доби вчений локалізував на Замковій горі (Киселівці) [17].

Вагоме місце у творах М. Максимовича займали питання історії козацтва. Дискусійним серед істориків першої половини XIX ст. було питання про походження та ранню історію козацтва. Так, частина вчених доводила, що козаки мали нормано-скандинавське походження. А на думку М. Погодіна, козаки з'явилися внаслідок змішування слов'янських і тюркських елементів. М. Максимович критикував такі погляди на походження козацтва. Він підкреслював, що українське козацтво не було окремою народністю: «наші Козаки ніхто інші, як Українці, навіть і при тій догадці або мрії моїй, що першим початком нашого козацтва були давні Тмутороканці після падіння їхнього князівства (а слово Козак було і в мові Половецькій)». М. Максимович вважав козацтво особливим соціальним станом тогочасного українського суспільства [37, с.128].

Учений приділяв важливе значення науковому історико-географічному вивченню Середнього Подніпров'я в козацьку добу. У зв'язку з цим він критикував твердження М. Костомарова (з посиланнями останнього на «Історію Русів»), що гетьман Ружинський з дозволу короля Сигізмунда I заснував 20 козацьких полків, по дві тисячі козаків кожний [15, с.307]. У той же час М. Максимович ґрунтовно дослідив устрій Української держави за часів Б. Хмельницького: вказав на давні полки, виділив полки, які виникли в 1648–1649 рр., охарактеризував полковий устрій після Зборівського миру [29]. Описуючи невелику адміністративну одиницю Гетьманщини – Бубнівську сотню Переяславського полку (свою малу Батьківщину. – С. Т.), вчений показав особливості географічного становища, зовнішньополітичні реалії, рівень господарського і культурного розвитку всього українського Лівобережжя в середині XVI – на початку XIX ст. [8].

Отже, наукове осягнення історії України М. Максимовичем тісно перепліталася з його історико-географічними уявленнями, які знайшли відображення у численних текстах ученого – книгах, статтях, нарисах, замітках, листуванні з іншими відомими особистостями. Через призму своєї історико-географічної візії вчений намагався розв'язати широке коло важливих історичних проблем: витоки державності у східних слов'ян, етапи розвитку Київської Русі, походження українського козацтва та ін. Також М. Максимович був автором десятків невеликих розвідок, які присвячено локальним проблемам історичної географії України.

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонович В.Б. [Промова на засіданні, присвяченому пам'яті М. Максимовича] // *Записки Юго-западного Отдела Императорского Русского*

- географического общества. Киев: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1874. Т. 1: За 1873 год. С. 78-79.
2. Багалей Д.И. Русская историография. Харьков: [Об-во взаимопом. студентов-филол. Харьков. ун-та], 1911. 186, 462 с.
 3. Грушевский М.С. М.А. Максимович (1804–1873). Из украинской историографии XIX в. // *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук*. 1906. Т. XI. Кн. 1. С. 375-416.
 4. Грушевський М.С. «Малоросійські пісні» Максимовича і століття української наукової праці // *Грушевський М.С. Твори: у 50 т.* / редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2015. Т. 10. Кн. 1. С. 244-259.
 5. Драгоманов М. М.А. Максимович. Его литературное и общественное значение [Некролог] // *Вестник Европы*. 1874. Т. II. № 3. С. 442-453.
 6. Короткий В. Михайло Максимович // *Історіографічні дослідження в Україні* / відп. ред. Ю.А. Пінчук. Київ, 2005. Вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. С. 35-71.
 7. Лескинен М.В. Историко-этнографические и лингвистические исследования XIX в. и их влияние на эволюцию представлений о «едином русском народе»: история племенных классификаций и научная аргументация // *Малороссы vs украинцы: Украинский вопрос в науке, государственной и культурной политике Российской империи и СССР. Очерки*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2018. С. 205-252.
 8. Максимович М.А. Бубновская сотня // *Максимович М.А. Собр. соч.: в 3-х т.* Киев: Тип. М.П. Фрица, 1876. Т. I. С. 747-834.
 9. Максимович М.А. Вольны до XI века // *Киевлянин* / изд. М. Максимович. Киев, 1841. Кн. 2. С. 289-297.
 10. Максимович М.А. Воспоминание о городах Пересопнице и Дубровицах и о Князьях, ими владевших // *Киевлянин* / изд. М. Максимович. Киев, 1840. Кн. 1. С. 231-253.
 11. Максимович М.А. Выдубицкий монастырь // *Киевлянин* / изд. М. Максимович. Киев, 1841. Кн. 2. С. 5-26.
 12. Максимович М.А. Заметка о земле Вольнской // *Максимович М.А. Собр. соч.: в 3-х т.* Киев: Тип. М.П. Фрица, 1876. Т. I. С. 160-163.
 13. Максимович М.А. Заметки о некоторых летописных названиях местностей // *Максимович М.А. Собр. соч.: в 3-х т.* Киев: Тип. М.П. Фрица, 1877. Т. II. С. 349-352.
 14. Максимович М.А. Историко-топографические заметки // *Максимович М.А. Собр. соч.: в 3-х т.* Киев: Тип. М.П. Фрица, 1876. Т. I. С. 846-847.
 15. Максимович М.А. Исторические письма о козаках Приднепровских // *Максимович М.А. Собр. соч.: в 3-х т.* Киев: Тип. М.П. Фрица, 1876. Т. I. С. 277-316.
 16. Максимович М.А. История древней русской словесности. Киев: Универ. тип., 1839. Кн. 1. VIII+226+I с.
 17. Максимович М.А. Литовский замок в Киеве // *Максимович М.А. Собр. соч.: в 3-х т.* Киев: Тип. М.П. Фрица, 1877. Т. II. С. 155-157.
 18. Максимович М.А. Нечто о земле Киевской // *Максимович М.А. Собр. соч.: в 3-х т.* Киев: Тип. М.П. Фрица, 1876. Т. I. С. 149-155.
 19. Максимович М.А. Нечто о Межигорьях // *Максимович М.А. Собр. соч.: в 3-х т.* Киев: Тип. М.П. Фрица, 1877. Т. II. С. 286-288.
 20. Максимович М.А. О горе Щекавице // *Максимович М.А. Собр. соч.: в 3-х т.* Киев: Тип. М.П. Фрица, 1877. Т. II. С. 158-160.
 21. Максимович М.А. О городе Переяславе в первоначальные времена // *Киевлянин* / изд. М. Максимович. Москва, 1850. Кн. 3. С. 1-6.

22. Максимович М.А. О городе Степане // *Киевлянин* / изд. М. Максимович. Москва, 1850. Кн. 3. С. 45-50.
23. Максимович М.А. О десяти городах и некоторых селах древней Украины // *Максимович М.А. Собр. соч.: в 3-х т.* Киев: Тип. М.П. Фрица, 1877. Т. II. С. 343-348.
24. Максимович М.А. О древнем вале, бывшем еще при Владимире св. южнее Киева, на границе земли Печенегов // *Максимович М.А. Собр. соч.: в 3-х т.* Киев: Тип. М.П. Фрица, 1877. Т. II. С. 340-342.
25. Максимович М.А. О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ея новопришлым народом // *Максимович М.А. Собр. соч.: в 3-х т.* Киев: Тип. М.П. Фрица, 1876. Т. I. С. 131-145.
26. Максимович М.А. О монастыре Гнилецком // *Киевлянин* / изд. М. Максимович. Киев, 1841. Кн. 2. С. 27-47.
27. Максимович М.А. О происхождении Варяго-Руссов // *Максимович М.А. Собр. соч.: в 3-х т.* Киев: Тип. М.П. Фрица, 1876. Т. I. С. 93-104.
28. Максимович М.А. Об участии и значении Киева в общей жизни России (Речь в Торжественном собрании Императорского университета св. Владимира 2 октября 1837 года) // *Максимович М.А. Собр. соч.: в 3-х т.* Киев: Тип. М.П. Фрица, 1877. Т. II. С. 5-23.
29. Максимович М.А. Обзорение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого // *Максимович М.А. Собр. соч.: в 3-х т.* Киев: Тип. М.П. Фрица, 1876. Т. I. С. 654-746.
30. Максимович М.А. Обзорение Старого Киева // *Киевлянин* / изд. М. Максимович. Киев, 1840. Кн. 1. С. 5-58 [«Чертеж Старого Киева» – між с. 58 і 59].
31. Максимович М.А. Откуда идет Русская земля по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским. Киев: Универ. тип., 1837. 148 с.
32. Максимович М.А. Предисловие // *Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем.* Москва: Тип. А. Семена, 1827. С. I-XXXVI.
33. Максимович М.А. Родина Гоголя (историко-топографические заметки о некоторых местностях Полтавской губ.) // *Максимович М.А. Собр. соч.: в 3-х т.* Киев: Тип. М.П. Фрица, 1877. Т. II. С. 356-358.
34. Максимович М.А. Сказание о Межигорском монастыре // *Максимович М.А. Собр. соч.: в 3-х т.* Киев: Тип. М.П. Фрица, 1877. Т. II. С. 255-285.
35. Максимович М.А. Слухи о Межигорьи // *Максимович М.А. Собр. соч.: в 3-х т.* Киев: Тип. М.П. Фрица, 1877. Т. II. С. 289-291.
36. Максимович М.А. Топографические заметки Киевлянина // *Киевлянин* / изд. М. Максимович. Киев, 1841. Кн. 2. С. 102-118.
37. Максимович М.А. Филологические письма к М.П. Погодину // *Русская беседа.* Москва, 1856. Ч. III. С. 78-139.
38. Письма М.П. Погодина к М.А. Максимовичу / с пояснениями С.И. Пономарева. Санкт-Петербург: Тип. Имп. Академии наук, 1882. 143 с.
39. Погрібна О. Ідея української державності у видавничій діяльності Михайла Максимовича // *Український інформаційний простір.* 2018. Число 1. С. 162-171.
40. Райківський І.Я. Михайло Максимович і Галичина // *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки».* 2015. № 9 (342). С. 58-63.
41. Світленко С.І. Історіософське осягнення історії України у творчості М.О. Максимовича // *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія».* 2015. Вип. 23. С. 38-50.
42. Шевченко Н. Варяги і початки Русі у наукових студіях М.О. Максимовича // *Український історичний збірник.* 2013. Вип. 16. С. 281-295.

43. Юбилей Михаила Александровича Максимовича. 1821–1871. 2-е изд. Санкт-Петербург: Тип. В.В. Прагц, 1872. 61 с.
44. Ясь О. Фрагмент як форма мислення: романтичний світ Михайла Максимовича // *Тетра Cossacorum: студії з давньої і нової історії України: науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. С. 477-516.

С. В. Трубчанинов

Историко-географические представления в контексте постижения истории Украины Михаилом Максимовичем

М. Максимович как ученый-энциклопедист проявил свои незаурядные способности в различных областях науки. Его первая большая работа на украинскую тематику (сборник «Малороссийские песни») появилась еще в 1827 г. В предисловии к ней, которую М. Грушевский назвал манифестом украинского народничества, М. Максимович изложил свое общее видение исторического процесса в Украине. Несмотря на отсутствие обобщающих трудов по истории Украины, работы ученого стали своего рода «кирпичиками» для будущего здания украинской исторической науки.

В. Антонович также считал М. Максимовича основателем исторической географии. Во второй том 3-х томного собрания трудов ученого вошли 40 «историко-топографических» трудов М. Максимовича. По мнению М. Грушевского, М. Максимович достойно защищал прошлое украинского народа от различных посягательств. В этом контексте значительный интерес представляет его переписка с русским историком М. Погодиным, которая длилась несколько десятилетий, до последних дней жизни ученого. Несмотря на дружеские отношения, которые возникли во время их совместной работы в Московском университете, М. Максимович решительно выступал против взглядов М. Погодина на отдельные страницы истории Киевской Руси. Через призму своего историко-географического видения М. Максимович попытался решить целый ряд важных исторических проблем, среди которых: происхождение Руси, появление и использование понятий «варяг», «Русь» и др.

Ключевые слова: историческая география, представления, наука, Михаил Максимович.

S. Trubchaninov

Historical-geographical notions in the context of M. Maksymovych comprehension of history of Ukraine

M. Maksymovych developed his extraordinary ability as a scientist-encyclopedist in different spheres of science. First his work in Ukrainian studies (collection «Little Russian Folksongs») was published in 1827. In foreword to this book M. Maksymovych described his own general overview of historical process in Ukraine. M. Hrushevskyi considered that this text was a manifest of Ukrainian narodniks. Despite of absence of summarizing works about Ukrainian history works of M. Maksymovych became «building blocks» of future Ukrainian historical science.

V. Antonovych thought M. Maksymovych was a founder of historical geography. Second volume of 3-volume collection of Maksymovych works contained 40 «historical-topographical» works. In M. Hrushevskyi opinion, M. Maksymovych worthily defended acquisition of Ukrainian nation

from different infringements. In this context correspondence between M. Maksymovych and Russian historian M. Pogodin was an object of considerable interest. This correspondence had been proceeding for forty years until the death of the scientist. Despite of their strong friendship which started when they both worked at the Moscow university M. Maksymovych was strongly against some of Pogodin's views on history of Kyivan Rus. Through prism of his own historical-geographical vision M. Maksymovych tried to unleash series of important historical problems including origin of Rus, nascence and using terms «Varangian», «Rus» and others.

Key words: Historical geography, notions, science, *Myhajlo Maksymovych*.

Отримано: 22.10.2019

УДК 930:94(477)«17/18»

А. Г. Філінюк

ПРОБЛЕМА «ПОДІЛИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ І УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ» В ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті зроблено історіографічний аналіз зарубіжної історичної літератури про поділи Речі Посполитої та долю українських земель і населення, яке на них проживало. Охарактеризовано праці російських дослідників, починаючи від Ю. Гагемейстера, М. Бантиш-Каменського, М. Карамзіна, М. Погодіна, Д. Титова, М. Устрялова і М. Чечуліна, радянського М. Покровського і завершуючи сучасними авторами О. Васильєвим, В. Друніним, В. Дьяковим, В.О. Єлісеєвою, І. Зеленевою, Б. Носовим, Г. Санінім, П. Стегнієм, О. Тиняною й емігрантськими авторами М. Геллером, О. Зоріним і О. Корніловим. Відзначено, що в них найбільше відображено внутрішні причини, котрі привели до поділів європейської держави, і підкреслено про значний вплив на них збігу обставин у міжнародній обстановці. Також проведено думку, що основна вина за поділи лежить на Пруссії та Австрії, і що Росія вимушена була взяти в них участь. Якщо перші країни захопили й анексували великі території, то Росія лише повернула колись належні до Давньої Русі землі.

На основі огляду польської літератури, зокрема таких авторів, як Ш. Ашкеназі, М. Бобжинський, Є. Брацискевич, Є. Сковронек, Л. Конзеля, Й.І. Крашевський, І. Левелель, Я. Матейко, В. Менджецький, А. Міцкевич, В. Смоленський, М. Тимовський, Т. Цегельський, простежено генеалогію відтворення передумов, причин і чинників поділів і повного знищення польської держави. Проте польські дослідники схиляються до того, що ключовим у цьому був зовнішній чинник.

Підкреслено, що найближче до об'єктивного розкриття проблеми підійшли французький історик Д. Бовуа, швейцарсько-австрійський учений А. Каппелер, англійські дослідники Н. Дейвіс і І. Мадаріаза. Саме в їхніх дослідженнях відзначено не тільки історію, а й передісторію поділів Речі Посполитої, наголошено, що їх головним ініціатором та режисером була Росія, а її спільниками – Австрія та Пруссія. Червоною ниткою в літературі проходить думка про те, що в ході трьох поділів не тільки була знищена польсько-литовська держава і здійснено розчленування її те-

риторії між сильними сусідніми з нею країнами, а й зосереджено українські землі в складі Росії та Австрії.

Ключові слова: *історична література, історіографія, аналіз, Річ Посполита, поділи, передумови, причини, Австрія, Росія, Пруссія, українські землі, доля.*

На сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки в контексті транснаціонального і перехресного виміру минулого України зростає актуальність і важливість осмислення її місця в російсько-польських відносинах кінця XVIII ст. Можливості нашої держави, всього українського суспільства задіяні далеко не повною мірою, а незалежний поступ не обернувся ще відповідним соціально-економічним і духовним піднесенням, оскільки нинішнє місце, яке посідає Україна, що є другою в Європі за величиною територією після Росії, не відповідає їй не лише потенціалу, а й історичним аналогам ролі України в сходженні Європи. Швейцарсько-австрійський історик А. Каппелер справедливо стверджує, що «знання про історію та сучасність другої за площею країни в Європі і надалі залишаються обмеженими. Україні ще не вдалося утвердитися на ментальній карті Західної Європи. Україну відтісняє на задній план Росія, що не відмовилася від своїх претензій на нашу територію як на складову власної сфери впливу. З іншого боку, всі важливі політичні сили України (за винятком комуністів) прагнуть інтеграції своєї країни в європейські структури та вступу до Європейського Союзу. Оскільки країни Європи зацікавлені у такому зближенні України, то важливо їй надалі підтримувати поширення знань про Україну та розуміння цієї держави» [53, с.10]. В добу посилення взаємозалежності країн світу та інтеграційних процесів державне становище України покликане продукувати значні соціально-політичні, економічні, інформаційні, інтелектуальні, духовні зрушення та одночасно зберігати риси культурної самобутності України [52, с.14]. Адже вони мали своїм наслідком не тільки розчленування і знищення державності Речі Посполитої, а й започаткування докорінних трансформацій в Україні. Це тим більше слід підкреслити, оскільки у центрі російської культури пам'яті та історіографії нині перебуває не стільки пошук історичної правди, скільки узурпація історичної пам'яті й розгляд українських земель частиною російського імперського світу, продукування нових міфів про вимушену необхідність участі Російської імперії в поділах Речі Посполитої й твердження про відновлення «єдності російських земель». Зазначимо і те, що останнім часом російська історіографія однозначно повернулась до сповідування імперських підходів, головним телеологічним стрижнем яких залишається, за словами Л. Зашкільняка, доведення історичної закономірності зближення і злиття насамперед «трьох східнослов'янських народів» – росіян, українців і білорусів – в єдину націю. Не можемо не підкреслити, що в сучасній Україні історичні знання про Польщу і поляків та Росію і росіян будуються переважно на схемах і зраз-

ках, розроблених у російській, радянській та давній українській історіографіях, майже без змін перенесених у новітні концепції історії України [16, с.94, 109]. Тому питання стосунків російської метрополії та української периферії потребує подальшого вивчення та всебічного осмислення.

Методологічно розвідка побудована на принципах конкретно-історичного, науково-об'єктивного підходу в поєднанні з принципами порівняльного аналізу явищ, пов'язаних із поділами Речі Посполитої та їх впливу на долю українців і українських земель, із використанням спеціально-історичних методів: проблемно-хронологічного, ретроспективного, структурно-системного й інших. Найважливішим методологічним принципом дослідження є принцип історизму, який дозволив дослідити роль і місце Росії та її союзниць – Австрії і Пруссії – в системі міжнародних відносин й їх політику щодо Речі Посполитої в останніх десятиліттях XVIII ст. з урахуванням конкретно-історичних умов розвитку, уявлень і цінностей, ментальних стереотипів історичної свідомості, характерних для різних епох і періодів історії. Методологічною особливістю статті є поєднання традиційних методів історичного дослідження з геополітичним і геостратегічним аналізом історичного розвитку українських земель у контексті політики Росії, Австрії та Пруссії загалом і міжнародних відносин зокрема.

Передусім, наголосимо, що найбільше уваги поділам Речі Посполитої і пов'язаної з ними долі українських земель присвячено в польській, російській, німецькій і французькій історіографії. Окремі аспекти питання поділів Речі Посполитої знайшли своє відображення в працях багатьох істориків різних країн, передусім у дослідженнях польських істориків Ш. Ашкеназі, М. Бобржинського, Є. Брацисевича, Вл. Грабенського, Я. Кеневи́ча, Г. Коллонтая, А. Конзели, І. Левелеля, М. Лескінена, Й. Крашевського, М. Малішевського, Я. Матейка, В. Менджецького, А. Міцкевича, Є. Скавронька, В. Смоленського, М. Тимовського, Е. Хольцера і Т. Цегельського. І. Левелель, описуючи передумови першого поділів Речі Посполитої, показав, що справжнім господарем на її території були росіяни, котрі опиралися на чисельні війська, та зазначив, що Австрія і Пруссія пішли на нього під приводом охорони від моря, широко і глибоко розтягнули свої кордонні лінії, а згодом пред'явили свої права на різні польські землі. Польський діяч зазначив, що після 1772 р. залишалась у залежності від Росії і що в політичних справах вона керувала всіма її справами, однак мало вникала у все, що могло поліпшити стан справ. Звернув увагу на те, що Англія і Пруссія, побоюючись надмірного зміцнення Росії, підштовхували Польшу розірвати з нею трактати, звільнити себе від гарантій і відновити незалежність. Укладення союзу Речі Посполитої та Пруссії викликало незадоволення в російській самодержавній державі, наслідком цього стало створення Торговицької конфедерації і чергове вторгнення російських й пруських військ, з якими змушена була воювати обмежена в кількості польська армія, відтак другий поділ [31, с.212, 213, 214, 215, 219, 224]. В концепції

А. Міцкевича, Польща була убита за те, що єдина в світі зберегла істинну віру в Свободу і відмовилась поклонятися ідолам політичних інтересів. Історик міжнародних відносин, III. Ашкеназі вважав, що на її долю переважаючий вплив справили зовнішньополітичні чинники. Він стверджував, що рятувальним для Польщі міг бути тільки союз із Пруссією, а не з Росією, і лише непередбачувані труднощі завадили цьому плану та загубили Річ Посполиту. Г. Коллонтай доводив, що в загибелі держави винні лише король, окремі радники і зрадники в союзі з віроломними і підступними сусідніми державами: «Без всякої вини з свого боку, не давши сусідам ні найменшого приводу для помсти чи ворожості, падає Польща в той самий час, коли підготувала все для свого щастя!». М. Бобржинський підкреслював, що Польща виявилась беззахисною перед лицем зростаючих централізованих абсолютистських режимів у сусідніх країнах. Всі інші причин падіння Польщі, на його думку, мали другорядне значення. В багатьох країнах вони також мали місце, іноді навіть у більш важких формах, але не приводили до фатальних наслідків, оскільки в них були сильні уряди.

В середині минулого століття польський історик В. Смоленський обґрунтував взаємозалежність характеру польської ідентичності і трактовки причин падіння країни й категорично відкидав прийняття катастрофи упадку Речі Посполитої під час її поділів за вихідний пункт як неправильний за своєю суттю і шкідливий для історії як науки. Він писав наступне: «Прийняття катастрофи упадку за вихідний пункт розгляду минулого по суті своїй невірне і шкідливе для історії як науки. Факт упадку держави, істотний для історії наступного часу, без всякої на те підстави був прийнятий як основоположний при вивченні історії, що передувала поділам. Факт упадку повинен бути вихідним пунктом для наступної історії постілля, оскільки він змінив умови подальшого розвитку. Так само, як у XIII столітті це зробили татарські набіги і німецька колонізація, а в XIV – об'єднання з Короною територій Литви і Русі. Однак ми не бачимо наукових основ для того, щоб приймати його за провідну нитку при розгляді всього минулого» [60, s.145].

Сучасні польські історики А. Конзеля і Т. Цегельський продовжили та поглибили вивчення внутрішньої політичної боротьби в Польщі між першим і другим поділами. Саме вони першими прийшли до висновку про наявність у Польщі двох конкуруючих проросійських таборів: «королівського» на чолі з Станіславом-Августом та «посольського», який очолив російський повноважний міністр у Варшаві О.М. Штакельберг.

Сучасні польські історики вирізняють кілька етапів польсько-російських взаємин. Кінець епохи рівноваги – це період Великої північної війни зі Швецією на початку XVIII ст. Але події наступних 300 років (крім короткої перерви в 1918–1939 рр.) Польща так чи інакше завжди знаходилась чи під контролем, чи під впливом Росії, польський рух за звільнення був спрямований саме проти неї. В XVIII ст. Росія стала загрозою для існування польської нації як такої.

На думку В. Слівовської та П. Вандуша, постійна військова присутність у Царстві Польському та Правобережній Україні була запорукою насильницької імперської політики, здійснюваної царизмом стосовно представників усіх націй, що проживали на цих територіях. І тільки за допомогою військової сили Петербургу вдавалося нівелювати всі загрози і виклики і з боку поляків, й українців.

Із сучасних польських істориків, які зверталися до поділів Речі Посполитої, слід виділити К. Блаховську [59]. Як показує аналіз, на бачення нею проблеми чітко простежується вплив російської історіографії, зокрема С. Соловйова. Інакше важко пояснити той факт, що дослідниця майже повторює його висновки про те, що «участь Росії в поділах стала останнім акордом у багатотомовій, надзвичайно жорсткій боротьбі двох сусідніх держав». У свою чергу, відомий польський історик Ежи Сковронек вважав головним призвідником поділів Польщі Пруссію, яку нібито охоче підтримувала Австрія. Обидві держави побоювались, що Росія, втілюючи свою політику, міцно втягне всю Річ Посполиту в орбіту своєї необмеженого впливу» [45, с.36-40]. В класичній праці М.Х. Серейського «Європа і поділи Польщі» обґрунтована точка зору про те, що тема в літературі переважно зводиться до кола проблем про «упадок Польщі» і про «внутрішні та зовнішні причини поділів Речі Посполитої» [61]. Її в основному поділяють М. Малішевський [33], В. Меджецький і Є. Брадискевич [42], Я. Матейко [34], М. Тимовський, Я. Кеневич і Е. Хольцер [49] та багато інших. Приміром, Польські вчені М. Тимовський, Я. Кеневич, Є. Хольцер і М. Лескінен у монографії «Історія Польщі» зазначають, що з прийняттям Конституції політична активність в країні пішла на спад, король і патріоти надіялись на урегулювання відносин із сусідніми державами, не помічаючи ні дволікої пруської гри, ні мотивів затягування Катерини, ні навіть тих шансів, які, можливо, відкривались для них у Відні. Берлін спокійно чекав, не бажаючи зв'язувати себе союзом із Польщею. Навпаки, там справедливо розраховували на те, що зуміють створити таку ситуацію, за якої Пруссія буде винагороджена територіальними надбаннями в Речі Посполитій. Загалом, більшість істориків і політиків Польщі вважали і вважають, що в знищенні Речі Посполитої вирішальним чинником був зовнішній, а роль організатора відіграла Росія. Хоча Я. Матейко провину за поділи і знищення Речі Посполитої покладає на Пруссію, називаючи її головним ініціатором всіх трьох поділів Польщі Пруське королівство [34].

В російській літературі висвітлення історії поділів Речі Посполитої започаткував М. Бангиш-Каменський у 1795 р., який за велінням Катерини II написав книгу з дуже великою назвою, що побачила світ лише в 1895 р. Ключовою в ній проходила теза з обґрунтування «законності» російської політики щодо Польщі, а головне – про історичну роль російського уряду в воз'єднанні Західної Русі і Великої Росії та особливе покровительство православному населенню Польщі і Литви. З книги постає, що для реалізації експансіоністської політики самодержавства в 1794 р.

приводом поділу Речі Посполитої було обрано дисидентське, тобто релігійне питання, яке слугувало тактичною зброєю і водночас додатковим аргументом, який легалізував втручання Росії у внутрішні справи цієї держави. Про це прямо писав М. Бантиш-Коменський, що бажано було використати для цього навернення уніатів до «матері своєї Греко-Російської Церкви» [5, с.413]. Гагемейстер, навпаки, наголошував, що миролюбності та відсутності завойовницького духу Росії і що вона територіально зростала лише через збіг обставин. Ще у вступній частині праці «О распространении Российского государства с единодержавия Петра I до смерти Александра I», котра побачила світ у Санкт-Петербурзі в 1835 р., ним було закладено фундамент російського міфу про те, що російські царі ніколи не були завойовниками і що швидке збільшення держави відбувалося виключно від збігу обставин, які визначили Росії серед чотирьох морів природні. Автор прямо писав, що Катерина особливо вирізнялася тим, що вона вміла цінувати сили своєї держави, використовуючи з дивовижною проникливістю кожний випадок на її користь. Вона безпосередньо діяла тільки на Польщу і на Порту, чий географічне положення і внутрішній розлад сприяли її намірам, і були помічними в піднесенні могутності Росії. На його думку, «безперервне безгрошів'я робило Польщу здобиччю своїх сусідів». Фрідріх II також не упускав з виду безпорядок у Польщі і тим вирішив політику свого століття. Катерина захищала пригноблених дисидентів і, поступаючи по духу свого часу, зіштовхувала одних її громадян проти інших й тим самим обезсилювала їх у взаємній боротьбі до вітчизни і до слави. «Марію Терезію умовили... Росії, лякалась війни з Австрією; і щоб задовільнити обидві сторони, вона зробила пропозицію про поділ Польщі; в нагороду за це вона і для себе вимагала в договорі, укладеному про поділ 25 липня (5 серпня) 1772 р..., деякого збільшення своїх володінь». Що ж до Росії, то вона взяла на себе зобов'язання зберегти в цілості всі корінні закони Польщі, вимагаючи за те від представників народних, щоб вони, на знак вдячності, і щоб попередити всі чвари в межах обох держав, уступили їй всі частини Ліфляндії і воеводств Полоцького і Вітебського до Двіни, так, щоб ця річка слугувала кордоном. Дослідник підкреслив, що Фрідріх Вільгельм погодився на пропозицію Катерини II, яка, помирившись із турками і послаючись на невдоволення поляків, наважилась на знищення Речі Посполитої. Він відзначив, що імператриця погодилась з думками Пруського та Австрійського дворів про остаточний поділ держави [8, с. II-III, 60-63, 65-69].

Через трохи більш як десятиліття XIX ст. глашатай російського самодержавного консерватизму М. Карамзін у 12-томній «Истории государства Российского» (1818 р.), прийнявши розроблену в XVIII ст. загальну схему російської історії від часів Київської Русі та її продовження по прямій лінії у Московській державі, а потім і Російській імперії, писав про перших київських князів як «своїх» і що палка романтична пристрась перших кня-

зів до завоювань і єдиновладдя, ними засноване на розвалинах багатьох слабких, незгодних держав народних, з яких склалась Росія», а далі – «Нехай іноземці засуджують поділ Польщі: ми взяли своє. Правило Монархині було не втручатися в чужі і безрезультатні для Росії війни, але живити дух ратний в Імперії, породжений перемогами» [23, с.Х, XLVII]. Історик писав про невинність Росії в поділах Речі Посполитої і підкреслював, що Катерина II «взяла в Польщі тільки древне ... надбання і коли вже слабкий дух старої республіки не міг управляти її простором».

Що ж до теорії «офіційної народності», то її науково легітимізували у політичний простір Росії М. Погодін [39] і М. Устрялов [54-55], В. Ключевський [25], І. Кудринський [29]. Зокрема, М. Погодін висловився досить категорично про західні губернії, які, на його переконання, були заселені «руським племенем» і які склали «нерозривну, невід'ємну частину Росії» й «по одностайному усвідомленню і рішенню всього російського народу», а не тільки уряду, який виражав тільки загальну волю [39, с.IV]. У свою чергу, М. Устрялов обґрунтував положення про «російськість південно-західної частини Російської імперії. Завершили це обґрунтування І. Аксаков, М. Владимирський-Буданов, Г. Карпов, В. Ключевський, О. Корнілов, М. Соловйов та ін. Так, І. Аксаков у статті «Наши нравственные отношения к Польше» прямо зазначив, що, хоч зовнішня політика Росії і представляє немало темних плям і темних справ, вона незрівнянно чистіша від зовнішньої політики інших країн Західного світу. Історик доводив, що західні публіцисти розглядають російську зовнішню політику хитрою і підступною, але, на його переконання, росіяни не уміють хитрити і шляхом хитрості досягати своїх цілей, що в цьому мистецтві їх перевершують західні політики. Більше того, він особливо наголошував на моральності Росії щодо «древних русских областей», населених «кровными, единовѣрными братьями» і що Росія опирається не безумовному з усіх прав – моральне право, чи, вірніше сказати, на моральні обов'язки братства, що вона стоїть «за народ, с народом и во имя народа, за правду воли народной, за его свободу и независимость, за угнетенных против угнетателей». Говорячи про Річ Посполиту, дослідник зауважив, її падіння було підготовлено внутрішнім розкладом польського суспільства, брехнею шляхти і католицизму, зрадою нею слов'янським витокам, гординею і нетерпимістю польської національності, ненавистю, збудженою нею в інших братніх народів. У його розумінні, причинами було те, що існування Польщі в її існуючому вигляді та устрої було по всій історичній вірогідності уже далі було неможливим. Що ж до зовнішніх чинників, то, за його переконаннями і за найновішими на той час дослідженнями, виявляється абсолютно безсумнівно, що «весь план, на основі якого здійснювався поділ Польщі, належав винахідливості Фрідріха II-го, який умів повести так мистецьки справу, що осуд лів всім своїм тягарем на Росію, найменше неправою в цій справі. Відомо всім, що Росія при поділі Польщі повернула собі тільки давні «русские области и взяла

Литву», а що так зване Царство Польське Росії дісталось уже на основі рішення Віденського конгресу [4, с.6, 7].

Відтоді в російській історичній літературі присутня теза про «єдність» російського історичного процесу та поширення його закономірностей на всі етнічні групи і народи, згуртування в одну народність під скіпетром Романових, а отже, історія «національних окраїн», у тому числі й Правобережної України, простежується крізь призму відновлення політичної єдності «західних областей» з Росією. Фактичний матеріал, який вводився у науковий обіг, слугував одній меті – ілюструвати збирання «русских земель».

Проблема поділів Речі Посполитої знайшла своє відображення у відомій 29-томній «Історії Росії з найдавніших часів» С. Соловйова [46], де сформульовані суто імперські оцінки створення і зміцнення нової агресивної держави на східних кордонах Європи протягом другої половини XVIII ст. З-під пера історика в 1863 р. вийшла праця «История падения Польши» [47]. Даючи характеристику внутрішньої обстановки та зовнішньополітичного становища Речі Посполитої, її автор підкреслив про дедалі про зростання у Варшаві незадоволення конституцією 3 травня 1791 р. й назвав її прийняття травневим переворотом, чим засвідчив негативне ставлення з боку царизму і російських істориків. По-друге, наголосив про посилення напруженості в стосунках із Росією по мірі наближення та підписання миру між Росією і Туреччиною. По-третє, висловив переконання, що Росія не мала наміру допомагати полякам у розв'язанні назрілих проблем і «чекає тільки зручної хвилини, щоб повернути свою зброю проти Польщі». По-четверте, зазначив, що в Берліні стали виявляти «велику прохолодність», а у Відні не подавали жодної надії на допомогу, але дали зрозуміти, що відступаються від союзу з Росією. Це означало не що інше, як той факт, що Речі Посполитій довелося розраховувати на свої сили і тому потрібно готуватися до війни. І, нарешті, історик вказав на два взаємопов'язаних процеси у традиційному розвитку Росії – територіальне розширення і демографічну асиміляцію, коли всі завойовані народи включались у «великоросійський етнос» на базі православного хрещення. У XVIII – XIX ст. до складу російського етносу увійшли українці, поляки, германські етноси та прибалтійські народи. З його точки зору, в ставленні до українців досить показовою була позиція Катерини II, висловлена ще у 1764 р. в інструкції генерал-прокурору В'яземському: «Сии провинции, а также Смоленскую надлежит легчайшими способами привести к тому, чтобы они обрусели и перестали бы глядеть как волки в лесу. К тому приступ весьма легкий, если разумные люди избраны будут начальниками в тех провинциях; когда же в Малороссии гетмана не будет, то должно стараться чтобы век и имя гетманов исчезли, не токмо б персона какая была произведена в оное достоинство» [46, с.340].

Своє бачення процесів поділів Речі Посполитої коротко сформулював М. Коялович. Історик однозначно виправдав політику Катерини II у цьому питанні. На поділі Польщі він дивився з точ-

ки зору захисту православ'я і дорікав Катерині II за те, що вона захищала не лише православних у Речі Посполитій, але й протестантів на угоду Пруссії. В його тлумаченні, перший поділ був здійснений на користь німців, які добивали Польщу, натомість росіяни лише повертали «свої російські області». Негативним проस्पектом Катерини II вважав те, що вона спочатку проголосила ідею релігійної віротерпимості, тому в Білорусі «десятки тисяч російського народу, які з нетерпінням чекали російської влади, щоб скинути насильно нав'язану унію і повернутися у православ'я, повинні були залишатися в унії». Таку позицію М. Коялович назвав ненародним напрямом Катерини II у вирішенні польського питання. Зате другий поділ, у його інтерпретації, був проведений у «більш російському народному напрямі. Унію знесено з лиця землі». М. Коялович погодився із думкою С. Соловйова про те, що серед причин, які призвели до трагічного кінця польської держави у першу чергу є «російський народний рух, який здійснювався під релігійним прапором». М. Коялович солідаризувався з С. Соловйовим у тому, що призвідцем поділів Речі Посполитої була Пруссія, а Росії слов'янські народи можуть лише докоряти за сприяння таких поділів [28, с.350, 351]. Думки М. Кояловича про поділи Речі Посполитої виглядають ідеологічними постулатами без посилання на джерела, без аналізу політичних процесів, не згадана російсько-польська війна 1792 р, робота Чотирилітнього сейму та інші події, котрі визначили характер і суть поділів.

Апологетом зовнішньої політики російського самодержавства, пов'язаної з поділами Речі Посполитої, виступив І. Аксаков. Ідеалізуючи її, історик наголошував, що Росія опиралась безсумнівне право, моральну законність і моральні обов'язки братства. «Вопрос ясен для разрешения и мы крепки сознанием своей правоты и одобрением нашей общественной совести». А далі зазначив: «Нет сомнения, что падение Польши было подготовлено внутренним разложением польского общества, ложью шляхетства и католицизму, изменою ея славянским началам, гордыней и нетерпимостью польской национальности, ненавистью, возбужденною ею в прочих братских народах. Существование Польши в ея прежнем виде и устройстве, на основании начал, выразивших себя в ея истории, было, по всем историческим вероятностям, уже долее невозможно; задорное, беспокойное соседство препятствовало свободному развитию России, и историческая Немезида отомстила Польше все неправды ея, совершенные над русским народом в начале XVII века... По новейшим историческим исследованиям оказывается несомненным, что весь план, на основании которого совершился раздел Польши, принадлежит изобретательности Фридриха II-го, так называемого Великого, который умел в то же время так искусно повести дело, что осуждение легло всею своею тяжестью на Россию, менее всех неправую в этом деле... Россия возвратила себе только древние русские области и взяла Литву, и так называемое Царство Польское досталось нам уже по решению Венского конгресса» [4, с.76].

Концептуально займався поділами Речі Посполитої один із найбільш видних російських ліберальних істориків і відомий по-нонофіл М. Кареев, однак підходив до поділів Речі Посполитої дещо по-філософськи, обходячи увагою участь у них Російської імперії. Натомість наголошував, що вони були пов'язані з попередньою історією польської держави. Буквально він писав: «... Катастрофа, що сталася з Річчю Посполитою, належить до числа подій, які проводять різку грань між періодами в історичному бутті народу. Бувають у житті націй і держав епохи крутого перелому, коли в порівняно короткий проміжок часу відразу змінюються самі істотні умови культурно-соціального життя, коли всьому попередньому підводяться підсумки і настає абсолютну нове життя. Зазвичай такі епохи кризи... робляться свого роду центрами історико-філософського мислення: весь попередній розвиток розглядається з точки зору процесу, який спричинив цей перелом, і з його сутності пояснюються головні явища наступної еволюції, так що від того чи іншого ставлення до такої епохи залежить у своїх основах весь філософський погляд майже на все ціле національної історії» [24, с.2]. На наш погляд, це означає, що дослідник з методологічної точки зору виокремив щонайменше чотири важливих аспекти: по-перше, поділи Речі Посполитої слід розглядати як події, котрі чітко розмежовують історію поляків – «до» і «після»; по-друге, розцінювати їх як епоху крутого перелому, що вирізнялася різкою зміною істотних умов культурно-соціального життя і настанням нового життя; по-третє, щоб цю епохальну кризу розглядати як центр історико-філософського мислення через призму якої пояснюються головні явища наступної еволюції; по-четверте, що від ставлення до такої епохи залежить у своїх основах весь філософський погляд на все ціле національної історії. З нашої точки зору, винятково важливим для осмислення проблеми поділів Речі Посполитої є його акцентування на політичну домінацію шляхти, слабкість міського стану та пригноблений стан селян, а також на слабкість виконавчої влади і протистоянні сейму та сеймиків.

Не можна не підкреслити, що свій слід у російській історіографії як один із лідерів апологетів зовнішньої політики Росії в польському питанні залишив М. Чечулін, який однозначно запис в актив зовнішньої політики Катерини II поділ Речі Посполитої як неминучий через внутрішній розлад польського державного устрою і кризу міжнародних відносин у Європі. Можна також погодитись з істориком, що їх ініціювала саме Росія, бо ж, за його твердженням, втручанням у справи Польщі уряд Катерини мав на увазі не допустити її відродження, тим часом забезпечити посилення Росії природно і легко за рахунок Польщі [57].

Понад 100 років тому відомий у Європі російський історик О. Корнілов, який розглядав поділи Речі Посполитої в площині міжнародних відносин кінця XVIII ст. Продовжуючи традиції В. Ключевського, в працях якого він почерпнув велику допомогу при виробленні своїх власних поглядів на хід історії Росії в новий час [27, с.39] й утвердив міф про повернення старовинних «рус-

ских» областей до Росії. Зокрема, в своїй фундаментальній книзі «Курс истории России XIX века», яку О. Левандовський назвав останньою старорежимною історичною працею узагальнюючого характеру, перше видання якої з'явилося в 1912–1914 рр., а третє – у 2004 р. [26, с.24], автор, підмінивши поняття «руських», тобто українських земель словом «російських» і змішавши реальні факти історичного минулого, наголосив, що «Відстоювання тодішніх російських кордонів від Литви і відвоювання у Литви і Польщі старих російських земель наповнило собою все XVI і XVII ст. і завершилось власне лише наприкінці XVIII ст.» й що «старовинні російські області, які колись входили до складу Дніпровської Русі, повертаються Росії тільки при Катерині після поділу Речі Посполитої». Як результат, за словами автора, в 90-х рр. XVIII ст. на південному заході кордон її окреслювався течією Дністра, на півдні Чорним морем, на південному сході Кубанню і Терекком. Більше того, автор зазначав винятково важливе значення українських земель, завдяки яким міжнародне положення Росії стало «більш блискучим і могутнішим, ніж становище будь-якої іншої великої європейської держави» [27, с.41, 48]. Дослідник розглянув поділи Речі Посполитої в площині міжнародних відносин кінця XVIII ст. і дав власну оцінку основним етапам змін політичного ландшафту Східної Європи наприкінці XVIII ст. Особливо привертає увагу його зворот; «експлуатуючи слабкість своїх сусідів», на питання, яка з країн-сусідок Речі Посполитої відіграла вирішальну роль в ході її поділів, зазначив – Росія.

Що ж до радянських часів, то вивчення поділів Речі Посполитої в СРСР фактично були під забороною для дослідження. Тому монографічних праць, присвячених поділам Речі Посполитої, не з'явилося. В російській літературі це пояснюється, з одного боку, зосередженістю дослідників на соціально-економічних і класових аспектах історичного процесу, з іншого – обмеженням і ускладненням доступу до архівних фондів з тематики політики Росії щодо поділів цієї держави. Із числа російських істориків можна виділити хіба що В. Друніна [13] і М. Покровського [40-41]. Зокрема, цілком обґрунтованим видається висновок останнього про економічну обумовленість поділів Польщі, а також про те, що після Північної війни Литва, Білорусія і частина України, що залишилися в складі Речі Посполитої, економічно залежали не від Варшави, а від Москви та Петербургу.

Лише в часи перебудови в Росії повернулись до зазначеної проблеми. Але найбільш активно вона стала розроблятися на межі ХХ – ХХІ ст. Підкреслимо, що суттєвою ознакою сучасної російської історіографії виступає іредентизм, з допомогою якого історики пояснюють поведінку Росії в поділах Речі Посполитої і ставлення під час їх проведення до українських земель та українського населення обумовленістю етнічним і територіальним чинниками, які, поєднуючись, створили як різновид національної політики держави необхідне підґрунтя для іредентистської ідеології, покликаної об'єднати розпорошений народ, етнос і повернути рані-

ше втрачені території держави. Практика іредентизму засвідчила, що царизм проводив свій політичний курс на повернення територій, які нібито колись входили до складу Росії, маскується гаслами захисту споріднених груп.

Російський історик, дисидент і емігрант М. Геллер, пояснюючи експансіоністську політику російського самодержавства в Речі Посполитій, звернув увагу на те, що перша відповідь, яку давало багато істориків XIX ст., зводилась до необхідності збирання всіх «русских» земель, всіх територій, які коли-небудь входили до складу Київської Русі та Московії, а друга пов'язувалась із необхідністю забезпечення безпеки державних кордонів, досягнення природніх меж, які б закривали Росію від ворогів. Марксизм робив популярним економічне пояснення, наголошуючи, що розвиток промисловості і торгівлі вимагав нових територій. Проте ці пояснення не були задовільними, Росія продовжувала розширюватися і після того, як усі «русские» землі опинились у її складі. Усунення загрози кордонам втрачало свій зміст після придбання нових територій, на кордонах яких з'являлись нові вороги. Промисловість і торгівля навіть у XVIII ст. не були розвинуті настільки, щоб виникла потреба в нових територіях. Загалом, універсальні теорії, даючи відповіді на деякі питання, залишали без пояснень більшість аспектів проблеми. На допомогу приходили відповіді, які не претендували на створення стрункої, логічної системи пояснень. Відтак, знаходимо прихильників теорії «сприятливих обставин»: коли вони виникали, коли з'являвся зручний випадок, Росія рухалась вперед до нових кордонів. Підтвердженням цьому була перша турецька війна 1769–1774 рр., яка принесла Росії блискучі перемоги і значну територію. Серед офіційних пояснень знаходимо твердження про бажання об'єднати «русские» землі, принести свободу слов'янським народам, які жили під турецьким ярмом, забезпечити кордони на півдні та заході. Воно почалося, коли «міжнародна політика для Росії склалась сприятливо і Катерина зуміла видобути з дипломатичної обстановки максимальну вигоду». М. Геллер підкреслював, що коли появилася необхідність вибирати нового польського короля, кандидатура Станіслава Понятовського виникла тому, що давній фаворит Катерини II був родичем могутнього клану Чарторийських, власників величезних територій у Литві і здавна притримувався проруської орієнтації. Насправді російські війська вступили в Польщу та підійшли до Варшави на початку 1763 р., ще до смерті Августа III і «виборчої кампанії». Обрали королем Речі Посполитої Станіслава-Августа Потоцького на полі, оточеному російськими військами, які вступили в Польщу і підійшли до Варшави ще до смерті попереднього короля і початку «виборчої кампанії». Формальний порядок охороняла польська міліція [9].

Сучасна московська дослідниця О. Елісеєва одну зі своїх монографій присвятила проблемі геополітичної спрямованості російського високопосадовця Г. Потьомкіна і виникненню та формуванню зовнішньополітичних доктрин, котрі справили поміт-

ний вплив на міжнародні відносини останніх двох століть [19]. Авторка обґрунтувала, що друга половина XVIII ст. ознаменувалась появою крупних державних проектів, які вперше пов'язали вигоди політичних союзів, дипломатичних і воєнних акцій із природним географічним положенням Росії. Особливе зацікавлення викликає звернення дослідниці до аналізу записки Г. Потьомкіна «Про Польщу» та проектів російського сановника про союз із Польщею (1788 р.), про обурення православного населення польської України (1789 р.) і про поділ Польщі (1791 р.), яким відведено 6–8 глави книги обсягом 73 сторінки. В них розширення кордонів імперії і включення нових народів Г. Потьомкін ставив у пряму залежність від етнічних, культурних і релігійних особливостей приєднаних територій. З-поміж іншого дослідниця зазначає, що російські колоністи не бачили чіткого кордону, який відділяв населені ними землі від території, з якої вони прийшли, й сприймали приєднані землі як продовження єдиної батьківщини. Історик підкреслює також культурно-релігійну особливість російської експансії, яка полягала в тому, що всі православні єдиновірні сприймалися як певна єдина духовна спільність, з позиції якої вони дивились на Росію як на свого покровителя та визволителя від поневолення іновірних. В її інтерпретації, величезна православна імперія та піддані відчували право на допомогу єдиновірним і поступове включення їх до складу єдиної держави.

З працею О. Єлісєєвої перегукується стаття О. Тинянової та І. Калашнікова, котрі підкреслюють кілька важливих аспектів, пов'язаних із поділами Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. Передусім, вони відзначають, що «польське питання» завжди було не тільки актуальним, а й досить гострим і що воно різко політизувалося в окремі історичні періоди й досі напруженість російсько-польських відносин небезпечно зберігається. По-друге, підкреслюють, що процеси забушені поділом Польщі, не тільки істотно вплинули на систему міжнародних відносин Нового часу, але й все ще не завершені. По-третє, висловлюють думку про те, що в XVIII ст. Польща була «невиіковною раною» на тілі Російської імперії на заході – на сході такою «раною» була Туреччина, проте розуміння колізій, котрі виникли тоді навколо Речі Посполитої, виявляється неможливим поза уявленнями про єдиний історичний процес, в ході якого складалася європейська геополітична архітектура і визначався зміст російської зовнішньої політики. По-четверте, наголошують, що Польща була «коридором нестабільності», який однаково був небезпечний для трьох імперій – Габсбургів, Священної Римської і Російської. «найслабшою ланкою» в геополітичній конструкції регіону. По-п'яте, в їхньому уявленні, виборність короля зробила питання внутрішнього устрою Речі Посполитої ареною боротьби європейських держав за встановлення свого впливу в регіоні, а демократичний принцип «ліберум вето» став не тільки основою парламентського устрою Польщі, а й причиною політичного хаосу, що її охопив. І, нарешті, по-шосте, автори визнають, що Фрідріх II і Катерина II не були за-

цікавлені в сильній Польщі. Російську імператрицю повністю влаштовувала «щаслива анархія», в яку була занурена Річ Посполита і яка дозволяла їй розпоряджатися польськими справами «по своїй волі; тим часом Фрідріха влаштовувало збереження в Польщі «республіки» як мотив поділу її території, що з укладенням союзу з Росією стало реальним [50, с.115, 116, 117, 118]. Зауважимо, що остання теза чітко натякала на думку, що саме Пруссія виступала ініціатором поділів Речі Посполитої, а Росія нібито змушена була піти на них.

Головною канвою праці «Россия и Юг» стали територіальні зміни не зупинили головного прагнення самодержавства до постійного та неухильного розширення простору Росії, можливою і меж впливу на світ, до формування стабільної та цілісної геополітичної структури [43, с.67].

Аналізуючи причини зникнення Речі Посполитої як держави з політичної карти Європи, російський історик Г. Санін розробив теорію трьох груп чинників, які це зумовили. Першу з них він називає глибоку кризу польського державного устрою, другу – загартбницьку політику Пруссії, Австрії і Росії, а третю – несприятливу для Польщі міжнародну ситуацію, яка, по суті, розв'язала фактичну свободу дій учасникам останнього поділу [20; 44, с.168-196]. Очевидно, що з цими твердженнями можна погодитись. Проте останньою з держав він зазначив Росію, а з цього можна зробити висновок, що Росія найменше була зацікавлена в поділі і тим більше у знищенні Речі Посполитої. Саме це знаходимо серед висновків автора, який зазначає, що Катерина II і керівник її зовнішньої політики не планували її розчленування разом із Габсбургами і Гогенцолернами. Відтак, другий і третій поділи Г. Санін пов'язує переважно із взаємним суперництвом двох германських держав за домінування у Центральній Європі в умовах різкої дестабілізації обстановки на континенті під впливом Французької революції. Вслід за основною частиною дореволюційних російських дослідників учений пов'язує поділи з глибокою і тривалою внутрішньою кризою, внутрішнім розкладом польського державного устрою Речі Посполитої, всеваддям і своєкорисливістю шляхти, використаними її сусідами, в першу чергу Пруссією і Австрією, а також Росією для своїх територіальних прирощень.

П. Стегній стверджує, що серед російських і багатьох зарубіжних істориків побутує підхід, згідно з яким основним архітектором першого поділу був прусський король, між тим роль Росії – вимушена, оскільки потрібно було нейтралізувати відкрите протистояння Австрії і приховане – Пруссії. Він схиляється до того, що формована в 60-х рр. XIX ст. база національна концепція перейшла в радянські підручники. Її суть полягає в тому, що Росія, беручи участь у поділах Польщі, тільки повертала до свого складу українські і білоруські землі, захоплені під час численних польсько-литовських вторгнень у XIV – XVI ст., не приєднавши ні п'яді території корінної Польщі. Що ж до територій Литви і Курляндії, то він трактувався як такі, що для яких це мало

позитивні наслідки. Проте не можна не підкреслити, що йому є неприйнятною точка зору, згідно з якою лідируючу роль у поділах Речі Посполитої, натомість визнає тезу про колективну відповідальність країн-учасниць її поділів і наполягає, що тільки обставини вимусили Катерину II дати згоду на це [48, с.7, 8, 9, 53]. Однак, як справедливо зазначає Л. Аджакова, історик не допускає і думки про те, що Російська імперія покійно йшла в фарватері прусської чи австрійської політики та пише, що імператриця впевнено «диригувала» діями своїх союзників, які вбачали в ній як арбітра в їхніх безперестанних і «предельно цинічних препирательствах» відносно розмірів своїх «долей», так і гаранта необратимості всего процесу» [1; 3]. Дослідниця з Санкт-Петербургу справедливо резюмує, що навряд чи потрібно пояснювати, що, вважаючи поведінку «оркестрантів» цинічною, в діях самого «диригента» автор нічого цинічного не побачив і не визнав лідерства Катерини II [2, с.6]. Приблизно таку ж думку проводять у своїх працях О. Васильєв [7], А. Горизонтов [10], В. Дегоев [11], І. Заїчкін, І. Почкаєв [14-15], І. Зеленева [17], С. Неліпович [35] та багато інших сучасних російських дослідників, які ввели в науковий обіг чимало раніше невідомих архівних документів.

Що ж до московського історика Б. Носова, то він: по-перше, наголосив, що тема поділів Речі Посполитої не стала минулим й досі не втратила своєї актуальності; по-друге, виділив й охарактеризував періоди розвитку історіографії проблеми; по-третє, провів думку про те, що в дипломатичній грі навколо цієї держави та впливу на її внутрішню політику з боку Росії і Пруссії, виграла саме Пруссія. Розглянувши всі перипетії тонкої дипломатичної гри прусського та російського дворів, він зробив висновок, що Фрідріху II вдалось нав'язати Петербургу свої умови і що Пруссії вдалось ліквідувати податні привілеї Речі Посполитої, що для Росії означало фактичну поразку, оскільки їй не удавалось роль посередника в цьому конфлікті та допустити ослаблення свого впливу на Польщу [36-38].

Більш логічний і послідовний у поясненні позиції Росії і великих держав Європи щодо Речі Посполитої видається емігрантський історик О. Зорін, який пише, що задуми російської воєнної, політичної і дипломатичної експансії на південному сході Європи наштовхнулись на упертю протидію багатьох європейських держав, які більш чи менш відкрито стали на бік Туреччини. За висновком О. Зоріна, в другій половині 80-х рр. Польща, здавалось би повністю усунена з європейської сцени поділом і внутрішніми суперечностями, стала неочікувано знову набувати політичного буття. На сеймі, відкритому наприкінці 1788 р., величезного впливу набула патріотична партія, яка наполягала на заміні анархічної шляхетської республіки більш ефективною системою державного устрою, політичних і соціальних реформах, створенні національної армії. Єдиним засобом для досягнення цих цілей лідери патріотів вважали союз із Пруссією. Сейм поставив вимогу вивести з Польщі російські війська і заборонив Росії використовувати

вати свою територію для зв'язку з армією, що воювала з турками. Російській дипломатії потрібно було виробити новий політичний курс з урахуванням змін у розстановці сил. Таке завдання вимагало і фундаментальної ідеологічної переорієнтації. Нові орієнтири для російської політики були знову вироблені Потьомкіним. Зауважимо і те, що дослідник характеризує політичне становище, в якому опинилася Росія взимку і весною 1791 р. За його оцінкою, не зважаючи на останні успіхи в турецькій війні й уже підписаний мир зі шведами, воно було далеко від благополучного. Їй загрозувало зіткнення з непомірно більш сильною коаліцією. Англійський флот готувався до відправки в Балтійське море, Пруссія оголосила мобілізацію, в Польщі посилювались антиросійські настрої. Чимало найближчих до імператриці співробітників переконували її уступити тиску держав і прийняти не вигідні умови миру з Туреччиною. Потьомкін, який був добре знайомий із реальним станом армії і не вірив у можливість «рекрутам вести війну з англійцями», радив пообіцяти Польщі територіальні придбання в турецькій Молдавії, вести з Пруссією переговори і «обласкати» Англію, зацікавивши її вигідним торговельним трактатом [18, с.67, 76, 125-126, 129].

Сучасну англійську історіографію поділів Речі Посполитої представляють відомі дослідники І. Мадаріага [32], Н. Дейвіс [12] та М.С. Андерсон [58], швейцарсько-австрійську – А. Каппелер [21-22; 30], американську – Е. Томпсон [51], Дж. Хоскінг [56], французьку – Д. Бовуа [6]. Так, у фундаментальній праці «Россия в эпоху Екатерины Великой» почесний професор Лондонського університету, один із найбільш авторитетних в світі фахівців з історії Росії Ізабель де Мадаріага, зуміла ґрунтовно та всебічно розкрити передісторію поділів Речі Посполитої, плани і наміри імперських устремлень щодо розширення територій за рахунок Польщі не лише Росії, а й Австрії та Пруссії, які для цього використовували численні інтриги та ситуативні альянси і союзи. Авторка звернула увагу на Г. Потьомкіна, який зі схвалення імператриці скупляв в українських провінціях помістя й, ставши польським магнатом, отримав право втручатися в управління країною та її військово командування. Відзначила, що помістя Г. Потьомкіна були такими масштабними, що «виглядали як форма російської анексії польських земель». Дослідниця не обминула увагою і те, що, переконавшись в надійності територіальної і фінансової бази, Г. Потьомкін приступив до розігрування одночасно кількох політичних ходів: зовні демонстрував себе союзником переговорів зі Станіславом Августом; за кулісами вів перемовини зі своїми польськими прихильниками, в першу чергу графом Ф. К. Браницьким, про створення національного «воїнства» на Волині, Поділлі та Брацлавщині для майбутнього оголошення конфедерації. Історик пише, що за багатослівними тирадами Катерина приховувала, в чому для неї істина небезпека реставрації «абсолютизму» в Польщі, оскільки відроджена Польща не тільки б вийшла з-під опіки Росії, а й те, що вільна, реформована польська держава могла стати достатньо сильною, щоб

діяти, не рахуючись зі своїми сусідами. І. Мадаріага підкреслила, що поштовхом до глибокої переоцінки політики Росії став рапто-вий поворот британської політики і вже в травні 1791 р. самодержиця прийшла до висновку, що як тільки буде укладений мир із турками, російські війська потрібно повернути проти «нового ворога», тобто Польщі. Приводом цього стало наголошення на турботу імператриці про блага Польщі, збереження на її території спокою, тиші і вольностей, а головним виправданням російської інтервенції стало твердження, що поляки порушили договори з Росією і власні основоположні закони й тим ускладнювали для Росії війну з турками та оголошення про загрозу від безбожних бунтівників у Королівстві Французькому [32, с.636, 655, 670, 673, 675, 687].

Чи не найбільше про передумови і причини поділів Речі Посполитої написав англійський історик Норман Дейвіс у своїй фундаментальній праці «Боже ігрище: історія Польщі», яка побачила світ українською мовою в 2008 р. Вчений на конкретному джерельному матеріалі обґрунтував: а) Річ Посполита, починаючи з кінця XVII ст., перебувала під зростаючим впливом і протекторатом Росії, що під переважно російським, про контроль за посадами гетьманів як каналів впливу та корупції в самому осередді справ цієї держави, внаслідок чого ефективність армії як бойової одиниці фактично зникла; про те, що під дипломатичним і військовим тиском Росії обиралися королі; б) назвав здійснені в три етапи – 1772, 1793 і 1795 р.- поділи Речі Посполитої безпрецедентними в європейській історії новітньої доби; в) зазначив, що «Польща стала жертвою політичної вівісекції – внаслідок каліцтва, ампутації, а зрештою цілковитого розчленування; єдиним поданим виправданням було те, що пацієнт почувався не дуже добре» і г) підкреслив, що «агонія Речі Посполитої» точно збіглася в часі з періодом російського протекторату та королюванням її останнього короля – Станіслава-Августа Понятовського (1732–1798) від 1764 до 1795 р.)». Дослідник навів переконливі факти про умови обрання останнього короля Речі Посполитої: «Шлях Понятовського і справді був гладенький. Виборче поле оточили російські солдати й челядники Понятовського. 6 вересня 1764 р. ті шляхтичі Речі Посполитої, які ще не покинули з огидою місця виборів, одностайно проголосили нового короля». Автор вказав на «напружені стосунки з агентом Катерини Репніним, чії погрози й насильство були справжнім глумом з монарших прерогатив». Звернув увагу на те, що наприкінці 1766 р. «країна поділилася на кілька збройних таборів», а «1767 р. став надиром «польської анархії» й до того ж «вочевидь розкрилася згубність російських провокацій». За цих обставин «Репніну пощастило не тільки керувати діями і опозиції, й короля, а навіть переконати короля приєднатися до конфедератів». Зрештою, «золота свобода» перетворилась у звичайне оковамилювання. Єдиною особою, що мала повноваження запровадити зміни, стала імператриця Росії», а «Річ Посполита лежала простерта перед нею в агонії [12, с.418, 419, 425, 430, 431].

В інтерпретації А. Капелера, Росія, що стала провідною силою в Східній Європі і встановила жорсткий контроль над Річчю Посполитою й щоразу втручалася в її внутрішні справи. За його оцінкою, російська експансія на захід «була спрямована проти Речі Посполитої і Швеції. Вона здійснювалася в рамках європейської політики в трьох війнах (1558-1583, 1654-1667, 1700-1721) і завершилася здійсненими Росією, Пруссією і Австрією («Коаліцією трьох чорних орлів») поділами Речі Посполитої 1772, 1793 і 1795 рр. та поділом польських земель у 1815 р.» [22, с.50, 65].

В інтерпретації А. Капелера, Росія, що стала провідною силою в Східній Європі і встановила жорсткий контроль над Річчю Посполитою й щоразу втручалася в її внутрішні справи. За його оцінкою, російська експансія на захід «була спрямована проти Речі Посполитої і Швеції. Вона здійснювалася в рамках європейської політики в трьох війнах (1558-1583, 1654-1667, 1700-1721) і завершилася здійсненими Росією, Пруссією і Австрією («Коаліцією трьох чорних орлів») поділами Речі Посполитої 1772, 1793 і 1795 рр. та поділом польських земель у 1815 р.» [22, с.50, 65]. Професор Лондонського університету. історик європейської дипломатії М. Андерсон акцентує увагу на тому, що в той час рівновага сил стала універсально прийнятою і відчутно сформульованою догмою, <...> страх і заздрість, інституціоналізовані системою балансу сил, оголошувались необхідною основою міжнародних відносин» [58, s.163-164].

Більш повну і точну анатомію зовнішньополітичного курсу російського самодержавства та Ролі Російської імперії в поділах і знищенні державності Речі Посполитої розкрив французький учений Даніель Бовуа, якого В. Ададуров кваліфікує як виключно об'єктивного історика. В його інтерпретації, Торговицька конфедерація «за задумом Петербургу стала приводом для другого поділу, а через три роки привела до остаточного зникнення Речі Посполитої». Таким чином, від самого початку французький дослідник пов'язує поділи та знищення Речі Посполитої з Правобережною Україною. Автор трилогії особливо наголошує, що саме в Правобережжі три найбільших польських магнати перейшли на службу до Катерини II. По-друге, учений відзначив, що, починаючи з кінця XVII ст., Росія «ступово стала справляти дедалі більший вплив на внутрішню політику Речі Посполитої» і, використавши релігійний привід, звела нанівець спроби короля реформувати суспільне життя. По-третє, історик прямо зазначає, що у XVIII ст. в Польщі тричі обирались королі, яким покровительствувала Росія і заради обрання яких йшла на збройну інтервенцію, підтриману магнатами Речі Посполитої, в якій проросійська котерія контролювала положення справ. У його інтерпретації, колискою проросійської котерії була Правобережна Україна, яку очолював могутній рід Чарторийських. По-четверте, охарактеризував проросійські позиції найбагатших магнатів регіону і на їх прикладі проілюстрував, як вони проміняли державу заради збереження своїх маєностей та привілеїв. По-п'яте, відзна-

чив що прийняття Конституції обумовило нестійкий характер реформ. По-шосте, принциповим є і те, що учений чітко назвав не збирання Росією «руських» земель, у т. ч. Правобережної України, а їх анексію [6, с.22, 23, 24, 56, 59, 63, 75, 78, 79].

Американська дослідниця славистичних студій Ева М. Томпсон спеціально цій темі праць не присвячувала, проте її книга «Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм» має винятково важливе теоретичне значення для розуміння і сучасного осмислення питання. Зокрема, в ній справедливо наголошено, «що аналіз польсько-українських стосунків з постколоніальної перспективи ще чекає свого часу», виокремлено агресивний націоналізм, спрямований на нав'язування власної національної ідентичності, який є «рушійною силою націоналізму. Натомість у основі націоналізму захисного лежить захист своєї національної ідентичності». Підкреслюється, що відсутність власного дискурсу на проблему означає, що її або не було (не існує), або проблема висвітлюється з позицій чужого, нав'язаного наративу. В нашому випадку відсутність власного дискурсу про російський імперіалізм «навіть у постколоніальні часи свідчить про ступінь успіху в риторичі, якого досягла Росія» [51, с.9, 10, 53]. Йдеться про те, що в Європі та світі сприймають поділи Речі Посполитої через призму російської саморепрезентованої візії. Один із найбільш впливових і друкованих англійською і французькою мовами авторів, історик російського походження Н. Рязановський зображає Росію визволителькою, оскільки в результаті поділів Польщі вона повернула землі, які належали Київській Русі й населені, головним чином, православними українцями і білорусами, тоді як німецькі імперії захопили землі, за своїм характером етнічно та історично польські. Росія ж виступала в якості визволительки.

Отже, за понад два століття зусиллями зарубіжних дослідників створено значний мас наукових праць про передумови, причини, перебіг поділів Речі Посполитої та їх вплив на подальшу долю Польщі і України. Найбільше праць із проблеми припадає на російську історіографію, під впливом візії та основних маркерів якої в світі сприймають інформацію про поділи і місце в них Росії, а також з якої перекочували більшість інтерпретацій та оцінок щодо подій більш як 225-річної давності у зарубіжну, в тому числі й польську історичну літературу.

Підсумовуючи розгляд зарубіжної історіографії про занепад і загибель Речі Посполитої в останній третині XVIII ст., можна сказати, що її концепт має як науковий, так політико-ідеологічний характер, що особливо посилився в російській історичній літературі в останні десятиліття. В ній переважає теза про переплетення внутрішніх і зовнішніх причин поділів Речі Посполитої. Іноземні автори звертають увагу на те, що досягнути успіху в реформуванні й одночасному екзистенційному протистоянні з сильними сусідніми державами, головним чином Росією та Пруссією, Речі Посполитої було не під силу без міжнародної підтримки. А саме її і не було. Ані Росія, ані Пруссія не були зацікавлені в сильній Речі

Посполитій. Більше того, три потужні сусідні держави всіляко провокували її на послаблення заради своєї територіальної й економічної наживи. Водночас з літератури стає цілком очевидним, що негативні явища і тенденції всередині цієї країни не ставали дедалі загрозливими, а тим більше вибухонебезпечними, на що переважно акцентують увагу російські дослідники. Більшість зарубіжних авторів сходяться на тому, що вирішальну роль відіграв зовнішній чинник, а відповідальність за поділи Речі Посполитої лежить на великих державах, передусім на Росії та Пруссії. Для царизму незмінними були імперські цінності, прагнення безперешкодного силового домінування в її просторі, про свідчить практично безперервне перебування на її теренах величезної російської армії, яка істотно переважала польську армію. Просвітний абсолютизм для російського самодержавства слугував своєю ширмою, що створювала видимість добрих намірів і допомоги. Під їх виглядом царизм посилював свою безпрецедентну політичну, церковно-релігійну, військову присутність, котрі розширювали можливість впливу Росії. Більше того, застосування Росією політико-дипломатичних, військових, релігійних і національних чинників не тільки стримували реформування в Речі Посполитій, а й унеможлиблювали його позитивні тенденції та скинення російських пут. Зрештою, військова міць й стала головним чинником поділів. Справу поглиблювало те, що загарбницькі цілі щодо її території ставили також Австрія і Пруссія. Із зарубіжної історичної літератури випливає, що на долю Речі Посполитої значний вплив справляло міжнародне становище, особливо те, що Європа протягом XVIII ст. жила в умовах перманентних воєн, щонайменше в десяти з яких Росія брала безпосередню участь і які не без авторства Росії були розпочаті. Істотну роль у перебігу подій в середині Речі Посполитої відіграла Французька революція.

Аналіз зарубіжних історичних досліджень засвідчує і те, що Україна, особливо її Правобережжя, слугували плацдармом, з якого Росія вишукувала вразливі місця державного устрою Речі Посполитої, де вона могла просунутися й діяла в таких напрямках, розміщувала і нарощувала військову присутність, проводила курс економічної експансії, знешкодження польської армії, знаходила й спиралася на чиновників і магнатів, які дбали виключно про свої власні інтереси й з їх допомогою фрагментували польську шляхту і суспільство загалом, формування конфедерацій. Насамкінець, вона використовувалась як плацдарм для вторгнення й розчленування Речі Посполитої. В літературі доволі чітко простежується думка про те, що українські землі були для Росії та Австрії картою, яку розігрували при всіх поділах. В українських землях російське самодержавство цілеспрямовано використовувало як релігійне, так і національне питання.

Список використаних джерел і літератури:

1. Аджакова Л.М. Диссидентский вопрос и падение Речи Посполитой (до-революционная отечественная историография проблемы). URL: <https://>

- slavica-petropolitana.spbu.ru/ru/arkhiv-nomerov/210-studia-slavica-et-balkanica-petropolitana-2008-1/commentarii-stati/502-arzhakoval-m-dissidentnij-vopros-i-padenie-rechi-pospolitoj-dorevoljucionnaya-otchestvennaya-istoriografiya-problemy.html (звернення 1 листопада 2019 р.).
2. Аджаква Л.М. Польский вопрос в России XIX в. (трактовка и время возникновения) // *Вестник Тегу. Серия «История»*. 2014. № 3. С. 4-17.
 3. Аджаква Л.М., Якубский В.А. Польский вопрос в русской историографии и публицистике первой трети XIX в. // *Albo dies notanda lapillo: Colleги и ученики. Г.Е. Лебедевой. (Византийская библиотека)*. Санкт-Петербург, 2005. С. 173-193.
 4. Аксаков И.С. Полное собрание сочинений. Т. 3. Польский вопрос и Западно-Русское дело. Еврейский вопрос. 1860–1886: статьи из «Дня», «Москвы», «Москвича» и «Руси». Санкт-Петербург: Изд. Императорской публичной библиотеки, 1900. X, 570 с.
 5. Бантыш-Каменский Н. Историческое известие о возникшей в Польше уничи с показанием начала и важнейших, в продолжении оной чрез века, приключений. Вильно: Тип. А. Сыркина, 1864. 410 с.
 6. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) / [авториз. пер. с фр. М. Кризань]. Москва: Новое литературное обозрение, 2011. 1008 с.: ил.
 7. Васильев «Падение Польши» и модели мемориализации травмы // *Кризисы переломных эпох в исторической памяти*. 2012. С. 215-248. URL: <http://roii.ru/crises/roii-crises-8.pdf>
 8. Гагемейстер Ю. О распространении Российского государства с единодержавия Петра I до смерти Александра I. / [соч. Ю. Гагемейстера]. Санкт-Петербург: Тип. Н. Греча, 1835. 458 с.
 9. Геллер М. История Российской империи. В 3-х т. Т. 2. Москва: МИК, 1997. 320 с. URL: <https://referat.me/history/146126-istoriya-rossiyskoj-imperii-tom-2-mihail-geller>
 10. Горизонтов Л.Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.). Москва: Индрик, 1999. 272 с.
 11. Дегоев В.В. Внешняя политика России и международные системы: 1700–1918 гг. Москва: МГИМО; РОСССПЭН, 2004. 496 с.
 12. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / [пер. з англ. П. Таращук]. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с.
 13. Друнин В.П. Польша, Россия и СССР. Исторические очерки. Москва – Ленинград: Госиздат, 1928. 219 с.
 14. Заичкин И.А., Почкаев И.Н. О внешней политике правительства Екатерины II и ее ближайших последствиях // *Русская история от Екатерины Великой до Александра II*. Москва: Мысль, 1994. С. 135–228.
 15. Заичкин И.А., Почкаев И.А. Русская история от Екатерины Великой до Александра II. Москва: Мысль, 1994. 767 с.
 16. Зашкільняк Л.О. Україна між Польщею та Росією: історіографія та суспільна свідомість // *Укр. іст. журн.* 2005. № 5. С. 93-113.
 17. Зеленева И.В. Геополитика и геостратегия России (XVIII – первая половина XIX века) / [отв. ред. В.С. Ягая]. 2-е изд., испр. Санкт-Петербург: Изд-во СПб-го ун-та, 2005. 270 с.
 18. Зорин А. Корма двуглавого орла... Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII – первой трети XIX века. Москва: Новое литературное обозрение, 2001. 416 с.
 19. Елисеєва О.И. Геополитические проекты Г. А. Потемкина / [отв. ред. А.Н. Сахаров; РАН Ин-т рос. истории]. Москва: Ин-т российской истории РАН, 2000. 342 с.

20. История внешней политики России. 18 век: от Северной войны до войн России против Наполеона / [редкол.: Г.А. Санин (отв. ред.) и др.]. Москва: Международные отношения, 2000. 302 с.
21. Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохла: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // *Київська старовина*. 2001. № 5. С. 8–20.
22. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / [пер. з нім. Х. Назаркевич; наук. ред. М. Крикун]. Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. XII+360 с., 11 карт.
23. Карамзин Н.М. Отрывок из рукописи: О древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях // *Карамзин Н.М. История государства Российского: в 12 т. Кн. III. Т. IX, X, XI, XII*. Санкт-Петербург: В тип. Э. Праца, 1845. 279, 166, 183, 199; 183, 86, 83, 147; XXXV; XLVII с.
24. Кареев Н. «Падение Польши» в исторической литературе. Санкт-Петербург, 1888.
25. Ключевский В.О. Русская история. Москва: Эксмо, 2006. 912 с.: ил.
26. Корнилов А.А. Курс истории России XIX века / [вст. ст. А.А. Левандовского]. Москва: ООО «Изд-во Астрель»; «Изд-во АСТ», 2004. 862 с.
27. Корнилов А.А. Русская политика в Польше со времен разделов до начала XX в. Исторические очерки. Петроград: Огни, 1915. 95 с.
28. Коялович М.О. Лекции по истории Западной России. Санкт-Петербург: Тип. Бахметева, 1884. 393 с.
29. Кудринский Ф.А. Императрица Екатерина II и разделы Польши. Вильна, 1895. С. 121.
30. Кураев О.О. Каппелер Андреас. Коротка історія України // *Укр. іст. журн.* 1995. № 6. С. 146-151.
31. Лелевель И. Краткие очерки истории польского народа. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова, 1862. 228 с.
32. Мадариага И. де. Россия в эпоху Екатерины Великой / [пер. с англ. Н.А. Лужецкой]. Москва: Нов. литер. обозр., 2002. 976 с.
33. Малишевский Н.Н. Польша против Российской империи: история противостояния. Минск: Букмастер, 2012. 704 с.
34. Матейко Я. Третий раздел Речи Посполитой: вспомним вместе. URL: <https://skeptimist.livejournal.com/1517719.html>
35. Недипович С.Г. Союз двуглавых орлов. Русско-австрийский военный альянс второй четверти XVIII в. Москва: Объединённая редакция МВД России; Квадрига, 2010. 408 с.
36. Носов Б.В. Польша и Европа в XVIII веке: Международные и внутренние факторы разделов Речи Посполитой. Москва: Ин-т славяноведения РАН, 1999. 229 с.
37. Носов Б.В. Речь Посполитая между Россией и Пруссией в 1764. 1766 гг.: (От коронации Станислава Августа до сейма 1766 г.) // *Россия, Польша, Германия в европейской и мировой политике XVI – XX вв.* Москва, 2002. С. 139-168.
38. Носов Б.В. Установление российского господства в Речи Посполитой. Москва: Индрик, 2004. 727 с.
39. Погодин М.П. Польский вопрос. Собрание рассуждений, записок и замечаний М.П. Погодина. 1831–1867. Москва: Тип. газеты «Русский», 1867. С. I-IV.
40. Покровский М.Н. Введение. Россия в конце XVIII века // *История России в XIX веке. Дореформенная Россия*. Москва: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. С. 3-26.
41. Покровский М.Н. Избранные произведения в четырёх книгах. Кн. 3. Русская история в самом сжатом очерке. Москва: Мысль, 1967. 761 с.

42. Польша – нарис історії / [за ред. В. Меджецького, Є. Брацисевича; пер. з пол. І. Сварника]. Варшава: Ін-т нац. пам'яті, 2015. 367 с.
43. Россия и юг: возможности и пределы взаимодействия / [Р.М. Аваков, С.В. Жуков, Д.Б. Мальшева и др.; под рук. Д.М. Авакова, Н.А. Симо-ния]. Москва: АО «Финстатинформ», 1996. 252 с.
44. Санин Г.А. Разделы Речи Посполитой // *История внешней политики России*. Москва, 1998. Т. 18 (от Северной войны до войн России против Наполеона). С. 168-197.
45. Сковронек Е. Удары с трех сторон: Разделы Польши как составная часть европейской истории (1772–1795 гг.) // *Родина (Москва)*. 1994. № 12. С. 36-40.
46. Соловьёв С. История России в царствование императрицы Екатерины II. Т. 1. Москва: Унив. тип. (Катков и К), 1875. 379 с.
47. Соловьёв С.М. История падения Польши. Москва: АСТ, 2003. 128 с. URL: <http://historybook.at.ua/news/2010-02-18-316>
48. Стегний П.В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795. Москва: Международные отношения, 2002. 696 с.
49. Тымовский М., Кеневич Я., Хольцер Е. История Польши. Москва: Весь Мир, 2004. 543 с.
50. Тынянова О.Н., Калашников И.А. Первый раздел Польши в фокусе геополитического анализа // *Пространство и время*. 2012. № 3 (9). С. 115-124.
51. Томпсон Ева М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / [пер. з англ. М. Корчинської]. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 368 с.
52. Україна в Європі: контекст міжнародних відносин / [за ред. д. і. н., проф. А.І. Кудряченка]. Київ: Фенікс, 2011. 632 с.
53. Україна. Процеси націотворення / [упор. А. Каппелер; пер. з нім.]. Київ: К.І.С., 2011. 416 с.
54. Устрялов Н.Г. Начертание русской истории для средних учебных заведений. 4-е изд. Санкт-Петербург: Тип. Штаба Военно-учебных заведений, 1842. 218 с.
55. Устрялов Н.Г. О системе прагматической русской истории. Санкт-Петербург: В тип. А. Снигерева и К., 1836. 84 с.
56. Хоскинг Дж. Россия: народ и империя (1552–1917) / [пер. с англ. С.Н. Самуйлова]. Смоленск: Русич, 2001. 512 с.
57. Чечулин Н.Д. Внешняя политика России в начале царствования Екатерины II. 1762–1774. Санкт-Петербург: Тип. Глав. упр. уделов, 1896. VII, 468, IV с.
58. Anderson M.S. (Matthew Smith). The rise of modern diplomacy, 1450-1919. London and New York, 1989. 320 s.
59. Błachowska K. Narodziny Imperium: Rozwoj terytorialny państwa carów w ijeciu historyków XVIII i XIX wieku. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2001.
60. Smoleński W. Szkoły historyczne w Polsce. Główne kierunki poglądów na przeszłość. Wrocław, 1952.
61. Serejski M. Europa a rozbiory Polski. Studium historiograficzne. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970. 515 s.

Анатолий Филинюк

***Проблема «разделы Речи Посполитой и украинские земли»
в зарубежной историографии***

В статье сделан историографический анализ зарубежной исторической литературы о разделах Речи Посполитой и судь-

бе украинских земель и населения, которое на них проживало. Охарактеризовано труды российских исследователей, начиная от Ю. Гагемейстера, М. Бантыш-Каменского, Н. Карамзина, М. Погодина, Д. Титова, М. Устрялова и М. Чечулина, советского М. Покровского и завершая современными авторами А. Васильевым, В. Друниным, В. Дьяковым, В. Елисеевой, И. Зеленовой, Б. Носовым, Г. Саниним, П. Стегнием, О. Тынязвиной и эмигрантскими авторами М. Геллером, А. Зориним и А. Корниловым. Отмечено, что в них наиболее отражены внутренние причины, которые привели к разделу европейского государства, и подчеркнута о значительном влиянии на них стечение обстоятельств в международной обстановке. Также проведено положение о том, что основная вина за разделы лежит на Пруссии и Австрии, и что Россия вынуждена была принять у них участие. Если первые страны захватили и аннексировали большие территории, то Россия лишь вернула ранее принадлежащие к Древней Руси земли.

На основе обзора польской литературы, в частности таких авторов, как Ш. Ашкенази, М. Бобжинский, Е. Брацискевич, Е. Сковоронек, А. Конзеля, И. Крашевский, И. Левелель, Я. Матейко, В. Менджецкий, А. Мицкевич, В. Смоленский, М. Тимовский, Т. Цегельский, прослежена генеалогия реконструкции предпосылок, причин и факторов разделов и полного уничтожения польского государства. Однако польские исследователи склонны к тому, что ключевым в этом был внешний фактор.

Подчеркнуто, что ближе всех к объективному раскрытию проблемы подошли французский историк Д. Бовуа, швейцарско-австрийский ученый А. Каппелер, английские исследователи Н. Дейвис и И. Мадариага. Именно в их трудах отмечено не только историю, но и предысторию разделов Речи Посполитой, что их главным инициатором и режиссёром была Россия, а ее сообщниками – Австрия и Пруссия. Красной нитью в литературе проходит мысль о том, что в ходе трех разделов не только была уничтожена польско-литовское государство и осуществлено расчленение ее территории между сильными соседними с ней странами, но и сосредоточено украинские земли в составе России и Австрии.

Ключевые слова: историческая литература, историография, анализ, Речь Посполитая, разделы, предпосылки, причины, Австрия, Россия, Пруссия, украинские земли, судьба.

Anatoliy Filinyuk

The problem of «the division of the Polish-Lithuanian commonwealth and Ukrainian territories» in the foreign historiography

The historiography analysis of foreign historical literature about the division the Polish-Lithuanian Commonwealth and the fate of Ukrainian lands and population, who lived there, was made in the article.

We have described the investigation works of the Russians, starting from J. Gagemeister, M. Bantysch-Kamenskyi, M. Karamzin, M. Pogodin, D. Titov, M. Ustrialov and M. Chechulin, Soviet M. Pokrovskiy, and completing with the modern authors as of O. Vasylyev, V. Drunin, V. Dyakov, O. Yeliseyova, I. Zelenyeva, B. Nosov, G. Sanin, P. Stegnii, O. Tynyanova and emigrant authors M. Geller, O. Zorin and O. Korilov.

It is mentioned, that they the most fully showed the internal reasons of the division of the European country, and it is underlined what a

significant influence on them was caused by the combination of circumstances in the international situation. It is also submitted, that the main fault for the division lies on Prussia and Austria, and Russia had to take a part in it. So, firstly mentioned countries captured and annexed the great territories, while Russia just returned lands, that Ancient Rus owned earlier.

On the basis of the Polish literature and such authors as Sh. Ashkenazi, M. Bobzhynskyi, Y. Bratsyskevych, Y. Skovronek, L. Konzel, J.I. Krashevskyi, I. Levelel, Y. Mateyko, V. Mendzhetskyi, A. Mitskevich, V. Smolenskyi, M. Timovskyi, T. Tsegelskyi, the genealogy of reconstruction of the preconditions, reasons and the factors of the division and full liquidation of the Polish state. Still Polish scientists agree that exactly external reason crucial.

It is that emphasized, that French historian D. Bovua, the Swiss-Austrian scientist A. Kappeler, the English investigators N. Devis and I. Madariaga were the closest to the objective understanding of the problem. Exactly their investigations demonstrate not only the history, but also pre-history of the divisions of The Polish-Lithuanian Commonwealth, it's emphasized that the main initiator and producer was Russia, and its partners were Austria and Prussia. There is a red thought in these works that those divisions not only destroyed The Polish-Lithuanian State and separated its territories between strong neighbours, but also divided Ukrainian lands between Russia and Austria.

Key words: *historical literature, historiography, analysis, Polish-Lithuanian Commonwealth, divisions, preconditions, reasons, Austria, Russia, Prussia, Ukrainian lands, fate.*

Отримано: 9.11.2019

ДАВНЯ І НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)«17»(=411.16)

І. Я. Дзира

ЄВРЕЇ У СКЛАДІ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО СЕРЕДИНИ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

У статті розглядається участь єврейського етнічного елементу в процесі комплектування Війська Запорозького Низового доби Нової Січі. На підставі аналізу джерельного матеріалу, зокрема відомостей історичної антропонімії, автор спробував встановити приблизну кількість євреїв у січовому товаристві. На відміну від християн, мусульмани та іудеї під час урочистого хрещення, яке було обов'язковою умовою їхнього вступу до Запорозького Війська, отримували ще й церковно-календарні імена, що набували адміністративно-правової чинності. Через це євреї-запорожці не використовували єврейську антропонімію, а носили виключно українські імена та прізвищеві назви. З погляду антропонімії може заслуговувати на увагу особова назва Перехрист (Перехрест), яка, у першу чергу, вказує на релігійну, а не на етнічну належність. Щоправда історичний контекст дає документальне підтвердження ідентифікації за її допомогою саме євреїв. Дане найменування зустрічається в Реєстрі Війська Запорозького Низового 1756 р. 24 рази, що становить приблизно 0,18% від загальної кількості іменований. Також у статті з'ясовано обставини появи осіб єврейської національності на Запоріжжі. Як і всі інші члени військового колективу, вони регулярно брали участь у походах та бойових діях, виконували сторожову службу й займались розвідувальною діяльністю. За видатні організаційні здібності, досвід, а також виявлену особисту хоробрість євреї мали змогу отримати керівні посади у війську. Автор також охарактеризував їхню участь у господарському житті Запоріжжя. Окремо простежується адаптація відставних євреїв-запорожців до нових умов проживання на Лівобережжі та Слобожанщині. Через стійкі релігійні, етнокультурні та соціальні бар'єри, які відокремлювали єврейські громади від решти населення Речі Посполитої, а також історичну пам'ять про події доби Національної революції 1648–1676 рр. чисельність євреїв у Війську Запорозькому Низовому була дуже невеликою й не перевищувала 0,2%. Загалом, незважаючи на відсутність дискримінації на етнічному ґрунті, обов'язкове охрещення та перебування у специфічних умовах самоврядної спільноти воїнів-промисловиків неминуче мали призвести до втрати національної ідентичності та уніфікації культурного обліку в українському оточенні.

Ключові слова: євреї, запорожці, Військо Запорозьке Низове, прізвищева назва, реєстр.

Незважаючи на те, що у ХVІІІ ст. запорозьке козацтво вже було цілком сформованим становим козацьким військом, при його комплектуванні не існувало якихось соціальних чи націона-

нальних обмежень. Лише у випадку, якщо бажаючий стати за-
порожцем не був православним, він був зобов'язаний добро-
вільно прийняти православну віру. Природно, що поповнення
Війська Запорозького Низового здійснювалося передусім за раху-
нок українського поспільства з теренів Російської імперії та Речі
Посполитої. Та водночас вироблені козацькою громадою демо-
кратичні традиції відкривали вільний доступ на Січ іноземцям та
іновірцям. «Говорят, при том, запорожские старшины, – повідом-
ляв урядові кола автор складеної у 1768–1774 рр. доповідної за-
писки, – что у них в войске есть разного рода иностранные люди
и наполняют его со всех сторон; но однакоже великого бы им
труда стоило, если б они во всей своей земле отыскали несколь-
ко человек прибегающих к ним иногда армян, греков и жидов;
да могут и хвалится, что через нынешнюю войну, ниже Старого
Кодака, у Днепра, населили село волохов, а впрочем, как сами, а
не старшины, так и все их казаки населившиеся, есть природные
российского престола, а некоторые, но весьма малая часть есть в
числе оных из польской Украины» [12, с.10]. Та попри таке свід-
чення офіційного документа, вивчення ролі єврейського етнічно-
го елемента становить значний інтерес не лише з точки зору особ-
ливостей комплектування Війська Запорозького Низового. Воно
також дасть змогу пролити додаткове світло на явище прозелітиз-
му, що було одним з виявів впливу глобалізаційних процесів на
єврейські громади Речі Посполитої протягом XVIII ст. I, нарешті,
дослідження цієї проблеми дозволить наблизитись до подолання
негативних традиційних стереотипів, якими сповнена складна й
суперечлива історія українсько-єврейських взаємин.

Виникнення певного наукового інтересу в історіографії до
питання перебування євреїв у Війську Запорозькому Низовому
припадає на кінець XIX – початок XX ст. У цей період історики
час від часу обмежувались публікацією окремих джерельних ма-
теріалів. І лише в 1934 р. з'являється перша ґрунтовна розвід-
ка С.Я. Борового «Євреи в Запорожской Сечи (По материалам
сечевого архива)» [6, с.141–190], що була структурним підрозді-
лом докторської дисертації «Исследования по истории евреев на
Украине 16–18 вв.». Авторів вдалося зібрати біографічні відомос-
ті про вісьмох запорожців єврейського походження, причому ін-
формація про п'ятох з них була розшукана серед неопублікова-
них архівних матеріалів. Щоправда перебування на Січі Моісея
Горлинського становило короткочасний епізод його сповнено-
го різноманітних пригод бурхливого життєвого шляху. Як осо-
бистий перекладач пруського генерала, відрядженого до Криму
Фрідріхом Великим з метою втягнути ханство у Семилітню війну
на боці Пруссії проти Росії, Моісей Горлинський не зміг залишити-
ся на Запоріжжі, а був відправлений до Києва для надання свід-
чень. Розглядаючи питання українсько-єврейських взаємин пе-
редусім у соціально-економічному аспекті, С.Я. Боровою значну
увагу приділяє торговельно-фінансовій діяльності євреїв у межах
Вольностей Війська Запорозького Низового. На жаль, через роз-

почату в післявоєнні роки кампанію по «боротьбі з безрідним космополітизмом» та продовження переслідування «українських буржуазних націоналістів» значні напрацювання С.Я. Борового не знайшли продуктивного продовження в радянській історіографії.

Наступним етапом у розширенні джерельної бази та формуванні комплексного підходу до вивчення даного питання стала стаття «Євреї-козаки» Ю.А. Мищика [15, с.72–76]. Окремі цікаві факти про участь охрещених євреїв у релігійному житті Запорозьких Вольностей можна почерпнути із праці І.І. Лимана [14, с.8].

Метою запропонованої статті є з'ясувати особливості комплектування Війська Запорозького Низового у XVIII ст. особами єврейської національності. Її досягнення передбачає розв'язання таких завдань: спробувати встановити хоча б приблизну кількість євреїв, визначити обставини появи їх на Січі, охарактеризувати специфіку військового та економічного укладу життя, а також висвітлити адаптацію відставних євреїв-запорожців до нової дійсності.

Джерелами дослідження стали передусім опубліковані п'ять томів Архіву Коша Нової Запорозької Січі (далі АKNЗС – І.Д.) та деякі інші тогочасні офіційні документи.

Умови історичного розвитку запорозького козацтва достатньо рано породили значне число козацько-єврейських контактів – військових, соціальних, торговельних. Подібна ситуація неминуче повинна була призвести до появи якоїсь кількості євреїв на Запоріжжі. Однак довести дійсне перебування на Січі представників цього етносу – завдання надзвичайно складне, а іноді й неможливе, так уривчасті й розрізнені наші джерела. Особливо, коли це стосується ранніх етапів історії запорозького козацтва [15, с.72–73]. Дещо кращою виглядає ситуація щодо 1734–1775 рр. Адже внаслідок діяльності Коша Нової Запорозької Січі утворився унікальний архів, значна частина якого зберіглася до наших днів. Матеріали АKNЗС у загальних рисах дозволяють простежити процес комплектування січового товариства, зокрема й за рахунок представників єврейського етносу. Особливо цікавими з цього погляду є атестати та протоколи допитів, що містять інформацію про походження, родину, службу кар'єру тієї чи іншої особи. На жаль, лише в атестатах Василя Перехриста, Василя Павлова Перехриста, Семена Чернявського та Степана Заведовського вказується національність особи, якій видається документ. Хоч на сторінках I тому АKNЗС під № 363 і фігурує «Атестат козака Мінського куреня, єврея Дем'яна Перехриста», проте в самому тексті джерела відсутні прямі вказівки на етнічне коріння вищезгаданого запорожця. Про своє єврейське походження зізналися під час допитів Іван Перехрист і Моїсей Горлинський. Джерела також повідомляють про «єврейську породу» Івана Ковалевського й похресника кошового отамана Петра Калнишевського Якова Крижановського. Як бачимо, документальні матеріали із запорозької персоналіки надзвичайно рідко радують дослідника, а їх пошуки вимагають виснажливої праці.

Відомо, що для вивчення міграційних рухів, колонізаційних процесів і міжетнічних контактів цінний матеріал нерідко може запропонувати антропонімія. Однак, у даному випадку ми зустрічаємося з ще більшими труднощами, що не дають можливості оперувати переконливими конкретними фактами про кількість євреїв у лавах Війська Запорозького Низового. Справа в тому, що за давньою традицією прийнятий до січового товариства повинен був прибрати собі нове прізвище, під яким його записували до реєстрів. «Ета перемена фамилии, – пояснює Д.І. Яворницький, – делалась в виду того, чтобы скрыть прошлое новопоступившего в Сичь: часто на запрос русского или польского правительства, нет ли в Сичи какого-нибудь Иванова или Войновича, запорожский Кош отвечал, что таких лиц в Сичи нет, а есть Задерживист или Загубы-колесо, поступившие в число козаков приблизительно в то время, о котором спрашивали московские или польские люди» [16, с.148]. На відміну від християн, мусульмани та іудеї під час урочистого хрещення, яке було обов'язковою умовою їхнього прийому до Запорозького Війська, отримували ще й церковно-календарні імена, що набували адміністративно-правової чинності. Через це євреї-запорожці не могли використовувати гебрейську антропонімію, а носили виключно українські імена та прізвищеві назви. Більше того, у Реєстрі Війська Запорозького Низового 1756 р. (далі РВЗН – І. Д.), що містить 13085 іменувань, і в додатках до нього нам не вдалося виявити відетнонімних антропонімів, які бодай теоретично дозволили б трактувати названих ними осіб як євреїв. Йдеться про особові назви типу *Жидовець, Жидовкин, Жидовчин, Жидченко, Зраитель*, які зустрічаються на сторінках Реєстру Війська Запорозького 1649 р. Щоправда, на думку М.О. Демчук, перші чотири антропоніми утворені не від етноніма, а від слов'янського автохтонного імені типу *Жидеборь, Жидиславъ* тощо [9, с.59, 74].

З погляду антропонімії на нашу увагу може заслуговувати особова назва *Перехрист (Перехрест)*, яка, в першу чергу, вказувала на релігійну, а не етнічну належність. Адже тоді *перехрестом* могли називати наверненого у християнство іновірця будь-якої національності, а не лише єврея, котрий раніше сповідував іудаїзм (пор. *перехрест* «выкрест» [8, с.1252]). Щоправда історичний контекст, зокрема АKNЗС та генеалогія старшинських родів Магеровських-Перехрестів і Перехрестів-Осиповичів, дає документальне підтвердження ідентифікації за допомогою цього іменування саме євреїв. «Прозваніє» *Перехристъ (Перехрист, Перехристь)* зустрічається в РВЗН 1756 р. 24 рази, що становить приблизно 0,18% від загальної кількості зареєстрованих: *Андрій П.* (Переяславський курінь), *Василь П.* (Кушівський к., Полтавський к.), *Грицько П.* (Кушівський к.), *Давидъ П.* (Рогівський к.), *Дмитро П.* (Тимошівський к.), *Іванъ (Іванъ) П.* (Ведмедівський к., Величківський к., Івонівський к., Крилівський к., Мінський к., Платнирівський к.), *Матейи П.* (Ведмедівський к.), *Микола П.* (Переяславський к., Сергіївський к.),

Петро П. Рогівський к.), *Прокъль П.* (Кушівський к.), *Сєргій П.* (Ведмедівський к.), *Степанъ П.* (двічі в Канівському курені), *Тимъшь П.* (Кушівський к.), *Тишко П.* (Мінський к.), *Фєдоръ П.* (Пластунівський к.), *Яков П.* (Васюринський к.). Крім того, в РВЗН та додатках до нього не значиться козак Джерелівського куреня Семен Перехрист, котрий прибув на Січ у 1740-х рр.

Антропонімічна й генеалогічна література та джерельний матеріал можуть підказати ще одну прізвищеву назву, що під час хрещення традиційно давалася особам єврейського походження. Йдеться про найменування *Крижанівський*, яке в даному випадку буде співвідноситись з неособовим апелятивом «криж», зафіксованим у словниках зі значенням «крест» [8, с.841]. А втім антропонім *Крижанівський* належить до утворень подвійної словотвірної мотивації, оскільки може бути не лише відапелятивним, а й відтопонімним (пор. с.Крижанівка Хмільницького р-ну Вінницької обл.). Запорожець *Фєдоръ Крыжановскій* записаний до складу Дінського куреня в РВЗН 1756 р.

У кількох випадках другий розрізнявальний елемент у дво-членних іменуваннях теоретично можна пов'язати зі слов'янізованими формами традиційних ідишських варіантів *Барух*, *Лейб* і *Шлойме*. Трапляються такі «прозванія» у восьми куренях, а саме: Батуринському – *Прокъль Леиба*, Дерев'янківському – *Юхимъ Шлома*, Івонівському – *Васил Леиба*, Мишастівському – *Наумъ Борохъ*, Нижчестеблівському – *Сидиръ Лейба*, Пластунівському – *Зънець Шлома*, Поповичівському – *Мусъй Лейба*, Шкуринському – *Антонъ Шлома*. Крім іменування з другим розрізнявальним елементом *Шлома*, у реєстрі Шкуринського куреня також зафіксована патронімічна форма *Іванъ Шломенко*. За припущенням видавців РВЗН, після прийняття православія та вступу до січового товариства «рідне ім'я для іноземців могло залишатись як прізвищева назва» [5, с.20]. Однак, у нашому випадку, очевидно, маємо справу з простим фонетичним збігом. Тому вищезазначені «прозванія» навряд чи можуть слугувати підтвердженням етнічного походження їх носіїв або свідченням міжмовних контактів на рівні антропонімічної лексики. Скоріш за все, вони виникли на основі апелятивів, що вживались в тогочасній українській мові (пор. *борах* «джигун, полюбовник», хоч у білор. мові *борох* – «єврей, нечупара» [10, с.229]; *лейба* «ледащо, ледар» [11, с.214]).

Необхідно хоча б побіжно спинитися на тих обставинах, за яких євреї вступали до Війська Запорозького Низового. Деякі з них опинились на Січі «еще с малихъ лѣтъ» [1, с.525], тобто в підлітковому віці. Причому хлопці зазвичай вирушали туди «з добровольного ... согласія» [1, с.447], наслухавшись захоплюючих розповідей запорожців. І лише в поодиноких випадках, як це, скажімо, трапилося з Іваном Перехристом [13, с.76], мали місце факти викрадення дітей. Проте більшість євреїв записувались у запорожці внаслідок свідомого вибору, будучи дорослими людьми. А деякі з них, як наприклад Іван Ковалевський, перед приходом на Запоріжжя уже навіть встигли охреститися.

Відомо, що протягом XVIII ст. євреї продовжували становити консолідований острівний етнос, відгороджений від решти громадян Речі Посполитої та Османської імперії стійкими релігійними, етнокультурними та соціальними бар'єрами. Приймаючи до себе іноземців-іновірців, січове товариство у першу чергу вимагало від них сповідувати православ'я. Таким чином, саме релігійний фактор надзвичайно утруднював євреям шлях до козацької служби. Не сприяла цьому також історична пам'ять про напружені українсько-єврейські стосунки доби Національної революції 1648–1676 рр. Серйозним обмеженням очевидно слугував і високий соціальний статус значної частини єврейської людності. Адже не кожен банкір, лихвар, орендар чи торговець міг зважитися поміняти заможне життя й домашній загишок на сповнене постійних поневірянь і небезпек існування. Тому, як справедливо стверджує С. Я. Боровой, євреї-запорожці очевидно були вихідцями із «декассированной, утратившей обычные еврейские социальные связи среды» [7, с.226]. Поява таких декласованих і асимільованих елементів була викликана дестабілізацією життя єврейських громад у часи Хмельниччини й Гайдамаччини.

Як і всі інші боєздатні та мобілізовані до війська члени товариства, євреї-запорожці регулярно брали участь у походах і бойових діях. Відомості загального характеру про їх службову кар'єру представлені в кількох атестатах. Так, курінний отаман і старі заслані козаки Мінського куреня свідчили, що Дем'ян Перехрист «в государственных службах, воисковых посланиях, случающихся партиях по наряду с того куреня находился. И тѣ воисковіе і курѣнніе надобности і службу отправляя вѣрно, радѣтельно і безпощадно» [1, с.460]. В іншому атестаті читаємо, що, досягнувши повноліття, Василь Павлов Перехрист «в Войске З. Н. с куреня Ирклѣвского государственные службы, посланки и наряды войсковые и курѣнніе вѣрно і ревностно, не закрывая нигде ни в чемъ себе, равно какъ і протчіе Войска З. козаки, отправляя тако ж» [1, с.525]. Близько 1774 р. Кошовий отаман Петро Калнишевський звернувся до фельдмаршала Петра Рум'янцева з клопотанням про відставку запорожця Якова Крижанівського, «от родителей закона еврейского в Польской области» [15, с.74]. Характеризуючи рекомендованого виключно з позитивного боку, автор листа повідомляє про його сумлінну військову службу протягом 1763–1768 рр., зокрема успішно виконане розвідувальне завдання під Перекопом на початку Російсько-турецької війни.

За видатні організаційні здібності, досвід, а також виявлену особисту хоробрість євреї подібно до інших прозелітів мали змогу отримати керівні посади у війську. Зокрема, 1751 р. Бугогардівську паланку очолював Петро Перехрист. Інформацію про це знаходимо в розписці жителя міста Прилуки Петра Танабійка про отримання ним у бугогардівського полковника грошей за двох захоплених волів [2, с.600]. У 1750-х рр. отаманом Коренівського куреня був Петро Перехрист. 10 січня 1755 р. він свідчив про відсутність у його курені чотирьох запорожців, обвинувачених у на-

їздах на прикордонні польські поселення [3, с.746]. Ще один хрещений єврей – Іван Ковалевський, котрий на Запоріжжі проживав при військовій канцелярії, згодом був наділений чином полкового старшини [7, с.230].

Поряд із військово-адміністративною службою євреї брали активну участь у січовому господарстві. Так, у реєстрі страчених поляками запорожців і захопленого в них майна за 1733–1749 рр. читаємо, що 1747 р. «Козаки куреня Минского Федор Перехристь, Кондрать Кравець з рибою двома вози ходили в полские городи. И тамо в мѣстечке Кузминѣ комендующим повѣшени, а имущество ихъ вози з рибою, лошадей чотири и протчое имущество забрато» [1, с.354]. Як справедливо припускав С.Я. Боровой, ще під час перебування на Січі обидва Василі Перехристи, Степан Заведовський і Семен Чернявський могли займатися торгівлею. Свідченням цього є, зокрема, матеріали про фінансові зв'язки Василя Павлова Перехриста з кошовим отаманом Петром Калнишевським. А у виданому 22 червня 1762 р. атестаті прямо зазначено, що цей запорожець вів «все жителство своє честно, обходительно, без і малѣйшого порока, доволствуясь купеческимъ промысломъ» [1, с.525].

Крім євреїв-купців, наявні також відомості про осіб інших професій. У протоколі допиту козака Брюховецького куреня Якова Передерієнка від 31 серпня 1760 р. згадується «Петро Перехристь, которий шинковав в Гарду» [4, с.252]. Затриманий був вимушений зізнатися, що гардівський шинкар «коня давав на воровство ихъ партіи козаку» [4, с.252].

Цікаво, що деякі євреї-запорожці не лише допомагали гайдамакам, а й брали безпосередню участь у гайдамацьких загонах. Так, 10 січня 1755 р., відповідаючи у традиційній манері на офіційний запит «Атаманъ платнѣрѣвскій показал, что в их куренѣ Якова Щербини да прозиваемого Барана и Щербини ж Федора, Перехриста Радка, Григорія Цапа не было и нинѣ не имѣтся [3, с.746]. Натомість у лютому 1760 р., обвинувачений у зв'язках з конокрадами, запорожець Ничипір Безкозирний під час допиту видав п'ятьох гайдамаків, у тому числі й козака Джерелівського куреня Семена Перехриста [4, с.238].

Через деякий час ті євреї, котрі мали намір одружитися й завести власне господарство, залишали Січ і переселялися на Лівобережжя чи Слобожанщину. З атестатів можна довідатись, що Степан Заведовський і Семен Чернявський осіли в Охтирці, Василь Перехристь – у Ромнах, а Дем'ян Перехристь – у Золотоноші. Більшість із відставних січовиків єврейського походження записувалися в купецтво, хоча деякі з них, як наприклад Дем'ян Перехристь, клопоталися «опредѣленіємъ в Малой России к службѣ ея і. вва к продолженію» [1, с.461]. Одружившись у віці тридцяти чотирьох років, Іван Ковалевський обрав собі духовну кар'єру, яку закінчив із почесним титулом протоієрея. Після прибуття на Січ і охрещення пінський єврей Іов Ковалевський став настільки глибоко віруючим православним, що незабаром прийняв чернецтво в Нехворощанському Успенському Орільському монастирі [14,

с.8]. Обов'язки церковного служки в січовій Покровській церкві виконував інший єврей-запорожець – Іван Перехрист. Коли начальника запорозьких церков Павла Маркевича призначили намісником Києво-Межигірського монастиря, Іван Перехрист вирушив разом з ним до Межигір'я. Подальша доля цієї людини виявилася нещасливою. За участь у вбивстві польського шляхтича Іван Перехрист і його спільник як піддані Речі Посполитої були видані для суду польським властям [13, с.66-80].

Уважаючи запропоновану розвідку далеко не вичерпною, у будь-якому разі можемо зробити висновок, що чисельність євреїв у Війську Запорозькому Низовому була дуже невеликою й не перевищувала 0,2%. А обов'язкове охрещення та перебування у спеціальних умовах самоврядної спільноти воїнів-промисловиків неминує мали призвести до втрати національної ідентичності та уніфікації культурного обліку в українському оточенні. Перспективу подальшого дослідження становитиме пошук інформації про євреїв у неопублікованих документах АKNЗС. Особливу увагу при цьому слід приділяти ідентифікації етнічного походження носіїв прізвищевої назви *Перехрист* як на теренах Вольностей війська Запорозького Низового зокрема, так і України в цілому.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775: корпус документів / [редкол.: П.С. Сохань (гол.), О.М. Апанович, Г.В. Боряк та ін.]. Київ: [Б. в.], 1998. Т. 1. 696 с.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775: корпус документів / [редкол.: П.С. Сохань (гол.), О.М. Апанович, Г.В. Боряк та ін.]. Київ: [Б. в.], 2000. Т. 2. 752 с.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775: корпус документів / [редкол.: П.С. Сохань (гол.), Г.В. Боряк, В.А. Брехуненко та ін.]. Київ: [Б. в.], 2003. Т. 3. 952 с.
4. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775: корпус документів / [редкол.: П.С. Сохань (гол.), Г.В. Боряк, В.А. Брехуненко та ін.]. Київ: [Б. в.], 2006. Т. 4. 888 с.
5. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775: корпус документів / [редкол.: П.С. Сохань (гол.), Г.В. Боряк, В.А. Брехуненко та ін.]. Київ: [Б. в.], 2008. Т. 5. 528 с.
6. Боровой С.Я. Евреи в Запорожской Сечи // *Исторический сборник*. Ленинград, 1934. Т. 1. С. 141–190.
7. Боровой С.Я. Евреи в Запорожской Сечи (По материалам сечевого архива) // *Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «Хмельниччины»)*. Москва. Иерусалим: Гешарим, 1997. С. 207-250.
8. Гринченко Б.Д. Словарь украинского языка. Берлин: ДВУ, 1925. 16, 2178 с.
9. Демчук М.О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. Київ: Наук. думка, 1988. 171 с.
10. Етимологічний словник української мови. В 7 тт. / [редкол. тому: О.С. Мельничук (гол.), І.К. Білодід, В.Т. Коломієць та ін.]. Київ: Наук. думка, 1982. Т. 1. 632 с.
11. Етимологічний словник української мови. В 7 тт. / [редкол. тому: О.С. Мельничук (гол.), В.Т. Коломієць, Т.Б. Лукінова та ін.]. Київ: Наук. думка, 1989. Т. 3. 552 с.

12. Запорожье в конце XVIII века (Современная записка) // *Архив исторических и практических сведений, относящихся до России*. Санкт-Петербург, 1861. Кн. 2. С. 5–14.
13. Исторические материалы из Архива Киевского губернского правления / [А.А. Андриевский (ред.)]. Киев, 1885. Вып. 9. 240 с.
14. Лиман І.І. Церква в духовному світі Запорозького козацтва. Запоріжжя: РА Тандем-У, 1997. 61 с.
15. Мицик Ю.А. Євреї-козаки // *Хроніка 2000. Український культурологічний альманах*. 1998. Вип. 21–22. С. 72–76.
16. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3-х тт. / [редкол. тому: П.С. Сохань (гол.), В.А. Смолій, В.Г. Сарбей та ін.]. Київ: Наук. думка, 1990. Т. 1. 592 с.

И. Я. Дзыра

Євреї в составе Войска Запорожского Низового средины XVIII ст.

В статье рассматривается участие еврейского этнического элемента в процессе комплектования Войска Запорожского Низового периода Новой Сечи. На основании анализа материала источников, в частности сведений исторической антропониими, автор попытался установить примерное количество евреев в сечевом обществе. В отличие от христиан, мусульмане и иудеи во время торжественного крещения, которое было обязательным условием их вступления в Запорожское Войско, получили ещё и церковно-календарные имена, которые приобрели административно-правовую силу. Поэтому евреи-запорожцы не использовали гебрейскую антропониимию, а носили исключительно украинские имена и фамильные прозвания. С точки зрения антропониими может заслуживать внимания личное именованние Перехрист (Перехрест), которое, в первую очередь, указывает на религиозную, а не на этническую принадлежность. Правда исторический контекст дает документальное подтверждение идентификации с его помощью именно евреев. Данное именованние встречается в Реестре Войска Запорожского Низового 1756 г. 24 раза, что составляет примерно 0,18% от общего количества именуемых. Также в статье выяснены обстоятельства появления лиц еврейской национальности в Запорожье. Как и все другие члены военного коллектива, они регулярно участвовали в походах и боевых действиях, несли сторожевую службу и занимались разведывательной деятельностью. За выдающиеся организаторские способности, опыт, а также проявленную личную храбрость евреи имели возможность получить руководящие должности в войске. Автор также охарактеризовал их участие в хозяйственной жизни Запорожья. Отдельно прослеживается адаптация оставшихся евреев-запорожцев к новым условиям обитания на Левобережье и Слобожанщине. Из-за устойчивых религиозных, этнокультурных и социальных барьеров, которые отделяли еврейские общины от остального населения Речи Посполитой, а также исторической памяти о событиях эпохи Национальной революции 1648-1676 гг. численность евреев в Войске Запорожском Низовом была очень небольшой и не превышала 0,2%. В общем, несмотря на отсутствие дискриминации на этнической почве, обязательное крещение и пребывание в специфических условиях самоуправления сообщества воинов-промысловиков неизбежно должны

были привести к потере национальной идентичности и унификации культурного облика в украинском окружении.

Ключевые слова: евреи, запорожцы, Войско Запорожское Низовое, реестр, фамильное прозвание.

I. Y. Dzyra

Jews as complement of the Zaporozhian Host in the middle of the XVIII century

The article deals with the participation of the Jewish ethnic element in the process of recruitment for the Zaporozhian Army in period of New Sich. The author tried to generalize the circumstances of the appearance of persons of Jewish nationality in Zaporizhia. Based on the analysis of the source material, in particular the data of historical anthroponomy, assumptions were made regarding the approximate number of Jews within the Sich Society. Unlike Christians, Muslims and Jews, during the baptismal ceremony, which was a prerequisite for their admission to the Zaporozhian Host, they also received church-calendar names that became administratively legal. Because of this, the Cossack Jews could not use Hebrew anthroponomy, but bore exclusively Ukrainian names and family names. From the point of view of anthroponomy, the personal name of the «Perekhrist» («Perekhrest»), which primarily indicated religious rather than ethnicity, may merit our attention. True, the historical context provides documentary evidence of the identification of precisely Jews with its help. This family name is found in the 1756 Register of the Zaporozhian Host in 24 times, which is approximately 0,18% of the total number of registered. It was established that, like the rest of Zaporozhians, Jews participated in campaigns and battles, were on the patrol service, engaged in intelligence activities. And some of them were even directly related to the Haydamak movement. For their outstanding organizational skills, experience, as well as their personal courage, Jews were able to obtain leadership positions in the army. The article also describes their activities in the economic life of Zaporizhia. Separately traces the adaptation of retired Jews-Cossacks to the new conditions of residence on the Left-Bank and Slobidska Ukraine. Through the stable religious, ethnocultural and social barriers that separated the Jewish communities from the rest of the Polish-Lithuanian Commonwealth, as well as the historical memory of the events of the period of the National Revolution of 1648-1676 the number of Jews in the Zaporozhian Host was very small and did not exceed 0,2%. In general, in spite of the absence of discrimination on ethnic grounds, mandatory baptism and the presence in specific conditions of a self-governing society of warriors-businessmen inevitably led to the loss of Jews of national roots and the unification of cultural aspect in the Ukrainian environment.

Key words: Jews, Zaporozhian Cossacks, Zaporozhian Host, family name, register.

Отримано: 11.11.2019

ПОЧАТКИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕОЛОГІЇ В УКРАЇНСЬКИХ ЕТНО-РЕГІОНАХ У «ДОВГОМУ ХІХ СТ.»

У статті йдеться про початки формування української національної ідеології в українських етно-регіонах у «довгому ХІХ ст.», а саме у період з кінця ХVІІІ – до початку ХХ ст. Автор звертає увагу на адміністративно-територіальні зміни, що відбулися на українських землях наприкінці ХVІІІ ст. у зв'язку зі зникненням Речі Посполитої і Кримського ханства, а також завоюванням Російською імперією причорноморських земель і Криму.

У статті звертається увага на те, що на початок ХІХ ст. населення етно-регіонів, що пізніше увійшли до Української держави, було неоднорідним. Своєю ідентичністю та ментальністю виділялися жителі дванадцяти етно-регіонів, кожний з яких мав власне «історичне минуле», етнічні відмінності, економічні та політичні особливості, регіональну еліту тощо. На формування ментальностей та ідентичностей населення регіонів мали історична доля, релігія, економічний розвиток, державна колонізаторська політика країн-загарбників, трансформація домінуючих культурних традицій тощо.

Коротко аналізується ментальність, релігійна та етнічна ідентичність населення таких етно-регіонів як Закарпаття, Східна Галичина, Північна Буковина, Поділля, Волинь, Правобережжя, Гетьманщина, Слобожанщина, Подніпров'я, Донбас, Причорномор'я та Крим.

Автор характеризує початки співпраці еліт етно-регіонів, які протягом ХІХ на початку ХХ ст., засвоївши логіку націоналізму, намагалися на основі модерних європейських демократичних ідей – рівності, братерства, справедливості та народолюбства розробити власну оригінальну концепцію майбутньої соборної України.

Насамкінець, з огляду на зазначені факти і наукові припущення, автор робить висновки, звертаючи увагу читача на колосальну роботу, пророблену українськими націєтворцями у «довгому ХІХ ст.».

Ключові слова: українське націєтворення, «дове ХІХ ст.», ідеологія, ментальність, національна ідентичність, етно-регіони України.

Динаміка трансформацій в українському суспільстві на початку третього тисячоліття виводить в число найбільш пріоритетних напрямів досліджень історичної науки проблеми українського націєтворення та розбудови самостійної Української держави. Після отримання нашою державою незалежності українські історики особливо завзято взялися досліджувати «вершки» націєгенези – утворення перших українських національних партій, преси, Українську національну революцію 1917-1921 рр., ОУН, УПА тощо. Початки українського націєтворення досліджуються неохоче. Однак, отримати об'єктивну і вичерпну картину українського націєтворення можливо лише тоді, коли буде повно і всебічно досліджено весь комплекс відповідних джерел та літератури щодо заро-

дження та становлення української національної ідеології. Це, насамперед, проблеми, що стосуються засвоєння регіональними елітами логіки націоналізму на початку так званого «довгого XIX ст.».

Проблеми зародження та становлення українського націоналізму вітчизняні та закордонні науковці намагались осмислити вже наприкінці XIX ст. Перший логічний виклад бачення «українського минулого» було зроблено «батьком» української історії М.С. Грушевським [1], історичні праці якого відіграли в історії українського націєтворення таку саму роль, як твори Паїсія Хілендарського для болгарського, Франтішка Палацького – для чеського, Адама Міцкевича для польського. Однак варто зазначити, що ставлення до українського «наряду» як головного суб'єкту історичного процесу, було перейнято М. Грушевським з творів М. Максимовича, В. Антоновича, М. Костомарова і відповідало поширеній серед слов'янських істориків Південної і Східної Європи початку XX ст. концепції «національного відродження». На початку XX ст. той же підхід до процесів українського націєтворення у своїх наукових розвідках застосували І. Крип'якевич, Д. Яворницький, В. Грабовецький, Н. Полонська-Василенко та ін.

Вивчення історії суспільно-політичних уявлень та ідей вишло на чільне місце в світовій історіографії після Другої світової війни, а в українській – з 90-х рр. XX ст. Так, творення націй в Австрійській та Російській імперіях у своїх працях досліджували Б. Андерсон, А. Грінфельд, З. Когут, Е. Сміт, М. фон Хаген, Д.-П. Хімка, та ін. Вони зазначали, що націогенеза не була самодостатнім, наперед визначеним процесом, в якому кожна нація формувалася окремо, а – серією взаємодій та протистоянь між різними «національними проектами», які перебували у стадії формування та розвитку і багато у чому залежали від загальноєвропейського контексту [2, с.16].

Нативні націоналізми в Австрійській та Російській імперії досліджували історики П.Р. Магочій, З. Когут, А. Каппелер, О. Міллер, Я. Грицак, М. фон Хаген), Наприклад, на думку З. Когута, малоросійська ідентичність була засобом інтелектуального пристосування до концепції множинних лояльності й ідентичності, характерних періоду до націоналізму, і одночасно, початковим етапом національного розвитку на основі малоросійської ідеї [3, с.18]. М. фон Хаген вважав, що саме перша світова війна стала своєрідною межею у взаєминах росіян з «неросіянами» та й між самими «неросіянами» в Російській імперії. Російський історик О. Міллер зазначив, що формування російського націоналізму стало саме реакцією на розвиток польського, українського, єврейського різновидів цього явища [3, с.129].

На думку сучасних українських істориків Я. Грицака, В. Кравченка, Г. Касьянова, І. Удода, Р. Шпорлюка та ін. серед представників різних етнічних груп на українських землях з кінця XVIII і до початку XX ст. тривав пошук відповідей на складні питання ідентифікації себе у відповідних системах національних координат [4, с.21].

На початку нашої наукової розвідки було б доцільним з'ясувати термінологічний апарат, особливо звернути увагу на ті терміни, які ще «не встоялися» в українській історичній науці. Насамперед, це терміни «національна ідеологія», «національна ідентичність», «ментальність» та, власне, «довге ХІХ ст.». Почнемо з останнього. Вслід за британським істориком Еріком Гобсбаумом під «довгим ХІХ ст.» ми розуміємо часовий проміжок з кінця ХVІІІ ст. – до початку ХХ ст. Учений вважав, що перебіг подій у цьому столітті визначила Французька революція 1789 р. та індустріальна революція в Британії. Ця «подвійна» революція заклала основи нової індустріальної цивілізації – демократії, а мірилом успішного розвитку країн світу після неї стали технічний прогрес і наявність нових технологій. Важливі післяреволюційні зміни були пов'язані зі створенням перших національних держав – Італії та Німеччини. Події «довгого ХІХ ст.» Ерік Гобсбаум всесторонньо і детально дослідив у трьох томах, що вийшли друком у 1962-1987 рр.: «Епоха революції: Європа 1789-1848» [5], «Доба капіталу: Європа 1848-1875» [6] і «Доба імперій: Європа 1875-1914» [7].

Зазначені праці Е. Гобсбаума мають ґрунтовний науковий апарат і один із найвищих у царині історичної науки індекс цитованості [2, с.7]. Важко не погодитися з автором у тому, що саме у «довгому ХІХ ст.» країни світу почали залучатися до єдиної світової системи господарства й міжнародних відносин, а з другої половини ХІХ ст. почався нечуваний індустріальний поступ, соціально-політична та економічна модернізація низки країн. У «довгому ХІХ ст.» спостерігається небачений доти за інтенсивністю розвиток науки. Виникнення телеграфу, радіо, зростання мережі залізничних шляхів сприяло появі нових форм комунікацій між людьми усього світу. Науково-технічний прогрес обумовив поширення освіти й зростання добробуту, докорінно змінилося повсякденне життя, підвищився рівень комфорту людини. Ця доба була також відзначена видатними досягненнями у всіх сферах культури. Завершила «довге ХІХ ст.» Перша світова війна, унаслідок якої були зруйновані могутні імперії – Російська, Австро-Угорська, Німецька та Османська, а також розпалася існуюча до того система міжнародних відносин [8, с.198].

Тепер з'ясуємо, що маємо на увазі під терміном «національна ідеологія». Іспанський філософ і соціолог ХХ ст. Ортега-і-Гасет вважав, що в інтелектуальній історії людства до певного часу панували вірування, а з певного – ідеології. «Вірування» мають «право на існування» тоді, коли неозначеність і багатозначність смислу ще не сприймалася як аномалія, коли смисл ще не був актуалізованим, не становив проблему. З історичним поступом на зміну віруванням приходять ідеології. На думку вченого, саме у «проломи в наших віруваннях», в їх «прогаліни» спрямовуються нові ідеї. Адже призначення ідеологій і полягає в тому, щоб замінити нестабільний, двозначний світ на світ, у якому немає місця двозначності» [9, с.97]. Наприкінці ХVІІІ ст. в революційній Франції група науковців, які називали себе «ідеологами», на чолі з

Дестютом де Трасі, відкинули релігію як «непотрібну гіпотезу». З ієрархії наук вони прибрали теологію, яка до кінця XVIII ст. вважалася «наукою наук», замінивши її «ідеологією». Тож, на зламі XVIII-XIX ст. «ідеологія» стала головною науковою доктриною, що замінила релігію, ставши «фундаментом і дахом» усіх наук і ключем до «нових знань». На думку Дестюта де Трасі, наш світогляд є фільтром, крізь який пробивається до нас реальність, і все, що ми знаємо про оточуючий світ, ми пропускаємо через нашу ідеологію (світогляд), тому усі наші знання – це «легкі коливання на поверхні нашої душі» [10, с.38.]. Виходячи з вищезазначеного, під терміном «національна ідеологія» розуміємо взаємопов'язану систему ідей з певним нормативним змістом, яка стала «інструкцією до дії» і була застосована до соціальних спільнот у «довгому XIX ст.», вдосконалюється і застосовується досі, для більш повного пояснення реальності та забезпечення найефективнішої міжлюдської взаємодії. Інтерпретацію національної ідеології, як загальноєвропейського суспільно-політичного феномену, вперше знаходимо на зламі XVIII-XIX ст. в працях Й. Гердера, І. Канта та Ф. Гегеля. Останній таумачив ідеологію як систему знань, що породжують себе в процесі розвитку людства [11, с.137].

Тож розбудову націй та національних держав скеровують національні ідеології, саме вони формують людські переконання, а вже переконання формують національні ідентичності. Під національною ідентичністю розуміємо усвідомлення індивідом своєї приналежності до конкретної національної спільноти, при цьому в якості механізму її формування може виступати не тільки уявлення про певні ідеали і цінності, властиві цій спільноті, але і внутрішнє відторгнення від тієї спільноти, яка цих уявлень не поділяє. Термін «ідентичність» почав широко вживатися істориками після появи у 1989 р. праці Чарльза Тейлора «Джерела особистості. Становлення сучасної ідентичності» (в українській редакції вона має назву «Джерела себе») [12]. Тейлор трактує «ідентичність» як сукупність специфічних рис, які виокремлюють певну спільноту з-поміж інших, що і є для окремої особи чи групи осіб підставою для віднесення себе до цієї спільноти. Англійський дослідник Ентоні Сміт, розглядаючи усю сукупність соціальних ідентичностей виокремив з цього ряду як найбільш стійку – ідентичність релігійну. На його думку, релігійна ідентичність ґрунтується на потужних глибинних категоріях і критеріях, цілком відмінних від інших [13, с.78]. На цю думку слід зважати сучасним історикам.

Ментальність ми розглядаємо як спосіб мислення, загальну духовну налаштованість, установку індивіда або соціальної групи (наприклад, етносу, нації) до навколишнього світу. На відміну від ідеології, ментальність не є формою мислення, що спонукає людину до дії, а є ставленням, відношенням, способом поведінки. Ментальність – це призма, через яку людина сприймає світ і себе в ньому. Формують ментальності цілий ряд факторів (релігійний, етнічний, національний, географічний, а також мова, культура, соціальний стан, стать тощо). Загальні проблеми теорії ментальності

детально розглянуто представниками «школи аналіз» [14] та українськими дослідниками [15]. Українські вчені намагаються розібратися і з вітчизняними регіональними ментальностями [16].

Кінець XVIII – початок XIX ст. був часом великих політичних змін і соціальних перетворень у Східній Європі. Внаслідок цих змін зникли держави, яким належали землі майбутньої України: припинила своє існування Річ Посполита, зникло Кримське ханство. Якщо поглянути на процеси українського націєтворення у «довгому XIX ст.» з точки зору великої історичної драматургії, то відразу ж впаде в око, що перший його акт почався зі значного збільшення сценічної площі та «заміни декорацій» [17]. Українські землі почали набувати нової геополітичної конфігурації: після першого поділу Речі Посполитої у 1772 р. Галичина, невелика частина Волині і Західне Поділля, а у 1775 р. і Буковина, яка до того входила до Османської імперії, увійшли до складу імперії Габсбургів; у 1774 р., після чергової війни з Туреччиною, Російська імперія приєднала до себе північно-чорноморські степи та Крим; після другого поділу Речі Посполитої у 1793 р. до Російської імперії перейшли Київщина, Волинь та Поділля і, врешті, у 1795 р. після третього поділу Речі Посполитої – Берестейщина. Відтоді геополітичний формат українських земель до першої світової війни залишався майже незмінним (єдині, але дуже незначні зміни були пов'язані з Наполеонівськими війнами) [18, с.481].

Змінюється топоніміка регіону. Від середини XVII – до початку XIX ст. у Європі з'являється значна кількість найрізноманітнішої літератури, присвяченої територіям, які згодом стали землями держави Україна. Кожен автор додавав щось нове в розповідь про ці землі, потрохи називаючи їх вже не Руссю, як у Середньовіччі, а Україною. Топонім «Україна» став все частіше з'являтися на європейських картах. Такий ріст інтересу до східних кресів Речі Посполитої ймовірно був пов'язаний з повстанням під проводом Богдана Хмельницького, яке історик Сергій Плохій вважає водночас «селянським бунтом, релігійною війною і регіональним сепаратизмом» [19, с.78]. Весь цей інтелектуальний багаж, що накопичувався роками, був згодом використаний українськими націєтворцями у «довгому XIX ст.».

Я. Грицак у своїй монографії про І. Франка для того, щоб більш яскраво охарактеризувати «довге XIX ст.» – час, в якому формувалося політичне «обличчя» Каменяра, використовує влучну метафору про процеси націєтворення як про «гру у футбол» [20, с.20]. Скористуємося нею, трохи додавши своїх міркувань з цього приводу, і ми. У зв'язку з занепадом старого режиму в «довгому XIX ст.» на європейському континенті між різними етнічними, релігійними, соціальними групами починається великий турнір за право зайняти своє місце «під сонцем» у майбутньому індустріальному світі. Кількість учасників турніру значно перевищує наявну кількість «призів». Українські землі стають полем, де відбуваються найзавзятіші баталії. Щоб виграти турнір, один з аутсайдерів – українофільська інтелігенція – пробує опанувати нові пра-

вила і техніку гри, зібрати соціальний і символічний капітал, перетворити пасивних досі жителів своїх земель на масову «групу вболівальників». Всі ці заходи можуть виявитися марними, якщо «команда не матиме добрих форвардів і голкіперів», зазначає автор [20, с.20]. Українська історична наука ще має визначити усіх тих «форвардів і голкіперів» поіменно і по регіонам, адже у кожному українському регіоні були свої більш-менш талановиті «гравці».

Вацлав Липинський понад століття тому в своїх «Листах до братів-хліборобів...» писав: «...різниці між лівобережною Гетьманщиною і Слобожанщиною, Правобережжям, Запорозькими землями, Кубанню, Галичиною, Буковиною, Закарпатською Руссю і Кримом настільки великі, що з ними всякий український політикодержавник мусить дуже поважно рахуватись» [21, с.422]. Важко не погодитися з «батьком» українського консерватизму. На те, що ці етно-регіони відрізнялися один від одного як за юридичним статусом, так і за економічними, мовно-культурними, політичними і ментальними показниками, вказують і сучасні дослідники [22].

На формування ментальностей населення цих регіонів мали вплив історична доля, релігія, економічний розвиток, державна політика країн-загарбників, трансформація домінуючих культурних традицій тощо. Своєю ідентичністю та ментальністю виділялися жителі дванадцяти етно-регіонів, кожний з яких мав власне «історичне минуле», етнічні відмінності, економічні та політичні особливості, регіональну еліту тощо. На нашу думку, найвідчутніше вирізнялися три групи етно-регіонів, назвемо їх мега-регіонами: «західний», «центральний» та «східний». Тож розглянемо їх з заходу на схід.

Влада імперії Габсбургів здійснювала адміністративно-територіальний поділ, не беручи до уваги етнічний склад населення, зважаючи на давній римський принцип «поділяй і володарюй». Так, східногалицькі землі, де переважало русинське населення, та західногалицькі, де переважна більшість населення була поляками, потрапили в одну адміністративно-територіальну одиницю – «Королівство Галиції і Лодомерії» з центром у Львові. Спочатку окремим округом до нього увійшла частина іншого українського етно-регіону – Буковини. Але вже 4 березня 1848 р. Буковину було вилучено з управління Галицької адміністрації і надано автономію, а у січні 1849 р. Франц Йосиф I, створив окремий коронний край – Герцогство Буковина [22, с.27]. Адміністративні органи влади третього українського етно-регіону, що входили до імперії Габсбургів – Закарпаття залишалися у підпорядкуванні Пожонському (Братиславському) намісницькому управлінню. Таким чином, західноукраїнські землі під час перебування у складі Дунайської імперії залишалися адміністративно розмежованими [22, с.27].

Закарпаття – єдиний український етно-регіон, що лежить за головним карпатським хребтом. Його корінне населення протягом століть в основному перебувало під гнітом угорців і являло фактично кріпацьку масу, з якої подекуди вибивалися малочисельна

дрібна шляхта та пригнічене духовенство. Позбавлене політичної влади і привілейованих станів воно зберегло свою ідентичність насамперед завдяки релігійній окремішності. Саме православ'я виявилось тим запобіжником, що вберіг русинів Закарпаття від асиміляції. Населення краю ідентифікувало себе як русини, карпатороси, угророси.

У першій половині XIX ст. на Закарпатті почалися процеси нативного націєтворення. Яскравим прикладом націєтворця-початківця регіону може слугувати постать Олександра Духновича, який розпочав свою діяльність під час революції 1848-1849 рр. і одним з перших закликав «подкарпатських русинів оставити глибокий сон». Потрохи засвоюючи логіку націоналізму, він заснував «Пряшевское літературное заведеніє», яке почало видавати книжечки для народу кириличним шрифтом, намагався власними силами з окремих історичних «пазлів» зібрати цілісну картину про історію регіону, писав театральні п'єси, художні твори для дітей та дорослих тощо. Пробивав себе Духнович і у публіцистичній діяльності. У багатьох своїх публікаціях намагався «реконструювати» місцеві інститути влади. Так, у дописі «Состояніє Русинів в Угорщине» у «Зорі Галицької» він зазначав: «азиятицкі погани із русинів свободних рабов зделати не стидалися» [23] і виступив з соборними ідеями закликавши русинів «Руси Угорської, Галицької та Буковинської» до об'єднання в один автономний край у межах Австрійської імперії [23].

Одним із перших закарпатських «будителів», хто погодився вважати русинів Закарпаття частиною української нації був Анатолій Кралицький. Він стверджував: «И наша Угорская Русь вместе с Галичиной принадлежит к малорусской поросли славянского племени... Мы семья преславной Украины и незабвенного Запорожья» [24].

Одним з перших науково обґрунтував належність русинів Закарпаття до української нації Іоан Дулішкович. Саме його, разом з Ласлом Чопеєм, котрий у 1883 р. видав українсько-угорський словник, дослідники вважають «зачинателями» українського націоналізму в Закарпатті [25]. Згодом і Юрій Калман Жаткович причислив русинів Закарпаття до українців, які, на його погляд, є настільки ж віддаленими від великоруського, як і від польського і болгарського народів [25].

Наступний регіон – Галичина (сьогодні це Львівська, Івано-Франківська і більша частина Тернопільської областей). Ще з 40-х рр. XIV ст. ця земля була захоплена і почала колонізуватися поляками, які по-при низку історичних колізій, зуміли панувати на ній навіть після втрати власної держави у другій половині XVIII ст. аж до початку Другої світової війни. З 1596 р. саме тут утверджувалася уніатська церква. Регіон у зазначений період ще називався Червоною або Галицькою Руссю, Польщею (з наголосом на останньому складі). Переважна більшість населення ідентифікувала себе як «руські люди», русини, руснаки [23]. На думку Я. Грицака до середини XIX ст. в Галичині кількість людей, які

ідентифікували себе як українці, обраховувалася «кількома сотнями, якщо не десятками людей» [20, с.13].

У свій час Іван Франко цитував священника Филимона Тарнавського, який оповідав: «В селі, де він був парохом, місцевий агітатор-народовець переконував селян, що вони повинні називати себе українцями. Коли зайшов до хати старого газди Михайла Калужки, сказав йому, що він українець. Михайло Калужка пішов до коршми і спитав арендаря Шаю Венгляр, що то є українець? Шая Венгляр сказав йому: – Українець то такий бідака, що вже десь там скраю за селом мешкає, а ви, прецінь, господар в середині села, та де ж Ви українець! Я б його до суду подав за таку велику образу. Тарнавський завершує розповідь такими словами: «Це свідчить, що назва українець в тих часах (А.З.: 1897 р.) ще многим навіть не була знана» [20, с.133].

Наступними етно-регіонами, що згодом увійшли до української держави були Північна Буковина та Хотинщина (територія сучасної Чернівецької області). Ці землі були тісно пов'язані з молдавсько-волоським історичним ареалом. Буковина довго була частиною Османської імперії і на початок XIX ст. була відносно мало-заселеною. У «довгому XIX ст.», перебуваючи в Австрійській імперії, вона відіграла роль «малого Сибіру», куди засиляли скомпрометованих імперських урядників [20, с.97]. В регіоні переважало православ'я, у деяких селах зберігалася старообрядництво. Проживала велика і активна румунська меншина. У XIX ст. розвивався так званий «автономістський рух». Більша частина населення ідентифікувала себе як «руські люди», руснаки. Сусіди цей регіон називали Румунією. Хотинщина – земля, що лежить на схід від Буковини (разом із Північною Буковиною сьогодні входить до Чернівецької області). За часів Київської Русі Хотинщина входила до складу Шипинської землі. Після занепаду Галицько-Волинської Русі була загарбана Молдовським князівством. Шипинську землю почали активно заселяти волохи, що призвело до того, що частина населення почала називати себе «романами». Певна частина населення сповідувала іудаїзм. У 1812 р. землі між Прутом та Дністром за Бухарестським миром відійшли до Російської імперії. З часом земля увійшла до утвореної Бессарабської області і її стали називати Північною Бессарабією. Найбільше у цьому етно-регіоні у справі національного будівництва попрацював мовознавець і педагог, літературознавець, визначний громадсько-політичний, культурний діяч Степан Йосипович Смаль-Стоцький. Його подвижницьку діяльність на ниві українського націєтворення високо оцінювали навіть сучасники. Так, наприклад, Іван Франко у листі до Михайла Драгоманова від 1890 р. зазначав: «Оце прихотилося побувати два рази в Чернівцях. Я там записався на лекції Стоцького і Калужняцького, лекції обох цих професорів мені подобалися без порівняння ліпше, аніж лекції Огоновського, – все це, видно, більш європейський метод, науковий» [28].

Наступний етно-регіон – Волинь (сучасні Волинська та Рівненська області, північ Тернопільської і Хмельницької, а також за-

хід Житомирської області). Регіон увійшов до складу Російської імперії після поділів Речі Посполитої. Зберігалися міцні позиції православ'я. Геополітична і культурна орієнтація, а також ментальність волинян історично близькі до галичан. На початок XIX ст. ідентифікували себе як волиняни, волиняки, польщаки. Сусіди називали цей регіон Польщею (з наголосом на останньому складі).

«Центральний» мега-регіон включає у себе чотири етно-регіони. Самий західний з них – Поділля, (сьогодні це землі Вінницької, центру та півдня Хмельницької та півночі Одеської областей). Ментальність населення близька до ментальності волинян, проте чимало повпливали на неї причорноморський регіон та Придністров'я. Досить міцними були позиції канонічного православ'я, подекуди представлено старообрядництво. Свою національну програму «українцям-подолянам» вдалося сформулювати і опублікувати у центральній київській періодиці аж під час I російської революції [27].

Правобережжя – (сьогодні це землі Черкаської та Кіровоградської областей, схід Житомирської та захід Київської областей). Досить потужними були позиції канонічного православ'я. Ментальністю близькі до подолян.

Гетьманщина – землі колишнього Гетьманату – державного утворення за наслідками Зборівського договору 1649 р., (сьогодні це схід Київської, Полтавської та Чернігівської областей). Назва цих земель в офіційних актах Російської імперії XVIII – початку XX ст., а також у російській і частково у вітчизняній історіографії – Малоросія (у XIX ст. назва Малоросія поступово поширюється на усю Наддніпрянщину). Регіон з сильною автономістською традицією. Батьківщина малоруського автономістського руху. Саме на основі полтавських діалектів створювалася сучасна українська літературна мова. Регіон православний.

На території сучасної Сумської та Харківської областей сформувався найбільш тісно пов'язаний із російською ментальністю етно-регіон – Слобожанщина. Ця територія в XVII-XVIII ст. перекривалася землями п'яти Слобідських козацьких полків – автономних форм у межах Московського царства, а згодом – Російської імперії. Колонізація Слобідської України населенням із заходу відбувалася кількома хвилями. Масового характеру вона набрала в 30-х рр. XVII ст., коли після поразки низки козацьких повстань у Речі Посполитій повстанці, діставши дозвіл від царя, з сім'ями перейшли кордон Московської держави і почали селитися на Слобожанщині. На відміну від Гетьманщини, цей регіон не знав гетьманської влади. Вся адміністративна влада знаходилася в руках імперської адміністрації, якою керували московські воеводи, а з XVIII ст. – військові губернатори. Населення регіону було православним, ментально близьким до великоросів.

«Східний» регіон включає у себе чотири етно-регіони на південно-східних землях сучасної України. Ці території до XVIII ст. через низьку заселеність називали «Диким полем». Завдяки перемогам Російської імперії над Кримським ханством і колоні-

зації степового Причорномор'я у другій половині XVIII ст. вони були інкорпоровані у Російську імперію та отримали нове «історичне ім'я» – Новоросія (пафосно названі так за аналогією до «Нової Греції» – новонабутими Грецією у стародавні часи колоніями). На цих територіях у 1764 р. була утворена Новоросійська губернія, а на початку XIX ст. сформовані Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії Російської імперії. У 1812 р. разом з Бессарабією вони увійшли до складу єдиного Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернаторства зі столицею в Одесі.

Після турецького панування у Бессарабії залишилося всього 120 тис. жителів. На вільних землях почали поселятися болгари, гагаузи, греки, що втікали з Османської імперії у пошуках кращого життя. Землі цього регіону також надавалися відставним офіцерам російської армії. Селилися тут і полонені шведи, турки, татари, поляки, німецькі колоністи.

Після Кримської війни значна частина добровольців із сербів, болгар, чорногорців, які воювали на боці Російської імперії, виявили бажання залишитися і отримали відповідний дозвіл на поселення у регіоні. У 1860-1863 рр. у Таврійську і Херсонську губернії було дозволено масово переселятися слов'янам з Османської імперії, причому переселенцям надавалася матеріальна допомога. За даними перепису 1897 р. у регіоні вважали рідною російську мову – 50,8% населення, ідиш – 32,5%, а малоросійську – лише 5,7%.

На землях сучасних Донецької та Луганської областей у XIX ст. формувалася наступний, переважно російськомовний етно-регіон – Донбас. На цих землях безроздільно панувало православ'я, а населення ментально тяжіло до великоросів.

Подніпров'я – регіон, що сформувався на землях колишньої Запорізької Січі (сьогодні – землі Дніпропетровської та Запорізької областей). Край зберігав досить потужні козацькі традиції. Панувало православ'я. Населення ідентифікувало себе почасти як козаки, малороси.

Причорномор'я – землі сучасних Одеської, Миколаївської та Херсонської областей. Дуже строкатий регіон, так як мав пізню імперську історію. Панувало православ'я. Російська мова у цьому регіоні чулася скрізь, окрім сільських регіонів Херсонщини. У другій половині XIX ст. економічний ландшафт регіону визначили чорноморські порти.

Крим – найбільш своєрідним за своєю історією регіон. Посідав чільне місце за насиченістю історичного життя від античних часів – до XIX ст.

Отже, людська уява через продукування нових ідеологій спроможна створити новий світ. Саме такий «новий світ» створили ідеологи українства у «довгому XIX ст.». Проаналізувавши їх праці, можна зробити висновок, що українська національна ідея полягає в реалізації національного проекту «Україна», який включає у себе розбудову української національної демократичної держави європейського зразка з розвинутою економікою та високим

рівнем добробуту населення, а також у подальших демократичних трансформаціях української спільноти. Проект «Україна» це ще й «міст», яким мають «транспортуватися» європейські цінності на євразійський простір.

Список використаних джерел та літератури:

1. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 томах, 12 книгах / редколегія: П. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1991-1998.
2. Климчук М. «Паст енд Презент»: винахідники традицій (передмова перекладача) / [пер. з англ. Микола Климчук] // *Винайдення традицій* / за ред. Ерика Гобсбаума і Теренса Рейнджера. Київ: Ніка-Центр, 2005. 448 с.
3. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: монографія. Київ: Либідь, 1999. 352 с.
4. Удод О. Українська історична дидактика: академічний дискурс (До 80-річчя Інституту історії України). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2016. 214 с.; Удод О. Україна XIX – початку XXI ст.: цивілізаційний контекст пізнання: монографія. Кн. II: Україна XIX – початку XXI ст.: цивілізаційний контекст пізнання. Київ, Чернівці, Тернопіль: Астон, 2012. 696 с.; Удод О. Соціокультурні аспекти формування української нації в XIX ст. // *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Дніпропетровськ: ДНУ ім. О. Гончара, 2015. Вип. 13. С. 185-202; Удод О. Модернізація і становлення української нації // *Сторінки історії: збірник наукових праць*. Київ: НТУУ «КПІ», 2013. Вип. 35. С. 39-60.
5. Hobsbawm E. The Age of Revolution: Europe 1789-1848. Vintage Books (U.S.), 1962. 365 p.
6. Hobsbawm E. The Age of Capital. 1848-1875. Weidenfeld & Nicolson, 1975. 354 p.
7. Hobsbawm E. The Age of Empire: 1875-1914. Weidenfeld & Nicolson, 1987. 404 p.
8. Hobsbawm E. The Age of Empire: 1875-1914. P. 340-348.
9. Ортега-и-Гассет Х. Філософія культури. Москва, 1991. 588 с.
10. Дестют де Траси. Основи ідеології. Ідеологія в собственому смислі слова. Москва: Академічний Проект. 2013. 334 с.
11. Гегель Ф. Феноменологія духа. Москва: ЭКСМО, 1998. 288 с.
12. Тейлор Ч. Джерела себе / пер. з англ. Київ: Дух і літера, 2005. 696 с.
13. Сміт Е. Національна ідентичність / пер. з англ. Петро Таращук. Київ: Основи, 1994. 224 с.
14. Проблеми теорії ментальності / відповідальний редактор академік НАН України М.В. Попович. Київ: Наукова думка, 2006. 408 с.
15. Жак Ле Гофф. Цивілізація середньовікового Запада. Москва, 1992. 488 с.
16. Попович М. Українська національна ментальність // *Проблеми теорії ментальності*. С.232-270; Кримський С. Архетипи української ментальності // *Проблеми теорії ментальності*. С. 273-299.
17. URL: http://history.franko.lviv.ua/monogruc_r1.htm
18. Історія Центрально-Східної Європи / за ред. А.О. Зашкільняка. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. 660 с.
19. Плохій С. Переяслав 1654: православний дискурс та політична культура // *Переяславська рада 1654 р. (історіографія та дослідження)*. Київ, 2003. 540 с.
20. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). Київ: Критика, 2006. 632 с.

21. Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. Т. 6. Кн. 1: Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. Київ-Філадельфія, 1995. 471 с.
22. Удод О. Регіональна конфігурація української історіографії: пошуки наукової моделі розуміння вітчизняної історії // *Схід і Південь України: час, простір, соціум. У 2-х тт.* Київ, 2016. Т. 2. С. 24-27.
23. Духнович О. Состояние Русинов в Угорщине // *Зоря Галицька*. 1849. № 31.
24. Пеняк К., Пеняк С. Верхне Потисся і давньослов'янські державні об'єднання другої половини I тисячоліття нашої ери // *Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича (23-24 жовтня 1992 р.)*. Ужгород, 1992. С. 302.
25. Вовк Хв. Етнографічний нарис. Народознавча спадщина Хведора Вовка. Київ, 2012. Кн. 2. С. 12-29.
26. Тарнавський. Спогади. Родинна хроніка. Київ, 2019. 488 с. С. 171.
27. Заводовський А. Національна програма українців-подолян в пресі 1906 року // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1999. Т. 3 (5). С. 79-84.

А. А. Заводовский

Начала формирования украинской национальной идеологии в украинском этно-регионах в «длинном XIX в.»

В статье раскрывается проблема начала формирования украинской национальной идеологии в украинских этно-регионах в «длинном XIX в.», а именно в период с конца XVIII – до начала XX в. Автор обращает внимание на административно-территориальные изменения, произошедшие на украинских землях в конце XVIII в. в связи с исчезновением Речи Посполитой и Крымского ханства, а также завоеванием Российской империей причерноморских земель и Крыма.

В статье обращается внимание на то, что к началу XIX в. население этно-регионов, что позже вошли в Украинское государство, было неоднородным. Своей идентичностью и ментальностью выделялись жители двенадцати этно-регионов, каждый из которых имел собственное «историческое прошлое», этнические различия, экономические и политические особенности, региональную элиту и тому подобное. На формирование менталитета и идентичности населения регионов повлияли историческая судьба, религия, экономическое развитие, государственная политика стран-захватчиков, трансформация доминирующих культурных традиций и тому подобное.

Коротко анализируется ментальность, религиозная и этническая идентичность населения таких этно-регионов как Закарпатье, Восточная Галичина, Северная Буковина, Подолье, Вольнь, Правобережье, Гетманщина, Слобожанщина, Поднепровье, Донбас, Причерноморье и Крым.

Автор дает характеристику начала сотрудничества элит этно-регионов, которое на протяжении XIX – в начале XX в., усвоив логику национализма, попытались на основе современных европейских демократических идей – равенства, братства, справедливости и народолюбия разработать собственную оригинальную концепцию будущей соборной Украины.

Наконец, учитывая указанные факты и научные предположения, автор делает выводы, обращая внимание читателя на колоссальную работу, проделанную украинскими «нациетворцами» в «длинном XIX в.».

Ключевые слова: украинское национальное строительство, «длинный XIX век», идеология, ментальность, национальная идентичность, этно-регионы Украины.

A. A. Zavodovsky

The beginnings of the formation of Ukrainian national ideology in Ukrainian ethno-regions in the «long XIX century»

The article deals with the beginnings of the formation of Ukrainian national ideology in the Ukrainian ethno-regions in the «long XIX century», namely in the period from the end of the eighteenth to the beginning of the twentieth century. The author draws attention to the administrative-territorial changes that took place in the Ukrainian lands at the end of the eighteenth century connecting with the disappearance of the Commonwealth and the Crimean Khanate, as well as the conquest of the Russian Empire by the Black Sea and Crimea.

The article draws attention to the fact that at the beginning of the nineteenth century the population of the ethno-regions that later joined the Ukrainian state was heterogeneous. The identity and mentality of the inhabitants of the twelve ethno-regions, each of which had its own «historical past», ethnic differences, economic and political characteristics, regional elite and more. Formation of mentalities and identities of the population of the regions was influenced by historical fate, religion, economic development, state policy of the invading countries, transformation of dominant cultural traditions, etc. The mentality, religious and ethnic identity of the population of such ethno-regions as Transcarpathia, Eastern Galicia, Northern Bukovina, Podillya, Volyn, Right Bank, Hetmanate, Slobozhanshchina, Dnieper, Donbass, Black Sea and Crimea are briefly analyzed.

The author describes the beginnings of cooperation between the elites of the twelve ethno-regions, who during the nineteenth and early twentieth centuries tried to develop their own original concept of the future cathedral of Ukraine on the basis of modern European democratic ideas – equality, brotherhood, justice and nationalism.

Finally, in view of these facts and scientific assumptions, the author draws conclusions by drawing the reader's attention to the tremendous work done by the Ukrainian nationalists in the «long» XIX century.

Key words: Ukrainian nation-building, «long 19th century», ideology, mentality, national identity, ethno-regions of Ukraine.

Отримано: 10.11.2019

А. Б. Задорожнюк

БРАТСЬКІ ФУНКЦІЇ РЕМІСНИЧИХ ЦЕХІВ НА ПОДІЛЛІ У ХІХ ст.

У статті висвітлені проблеми функціонування братських організацій при ремісничих цехах Кам'янець-Подільського у ХІХ ст. Автор робить короткий екскурс в історію появи перших братських організацій в регіоні, звертає увагу на їх діяльність і структуру, роль в правовій, релігійній і соціальній структурі міського життя. При цьому, основана увага приділена питанням відновлення діяльності братських організацій у ХІХ ст., зміні їх соціальної функції, функціонуванні братських структур в середовищі цехових виробничих організацій.

Запроваджуючи нові цехові організації російські власті намагалися зробити їх не лише виробничими закладами, а й знаряддям морального впливу на ремісників. Саме з цією метою почалося відродження братських установ. Причому, на Поділлі, де цехові і братські традиції налічували сотні років, новий почин російських властей ліг на благодатний ґрунт.

Ключові слова: Поділля, Кам'янець-Подільський, братства, цехові організації, традиції.

У кінці XVI – на початку XVII ст. в українських містах у складі Речі Посполитої при православних храмах створюються братські організації, які виникали як інституції мирян, що мали на меті допомогти утримувати церкви. Від самого початку діяльність братств виходила за межі релігійної сфери. Вони здійснювали представництво українських православних міщан на сеймах, відстоювали їх політичні, культурні й майнові інтереси, вписували протести до міських книг тощо. Більше того, братства впливали на українське суспільне життя, захищали вільності українців, їхнє право на торгівлю, ремісничу діяльність, посідання державних посад і т.ін. Братчики мали власний суд, спільну скарбницю, власність, утримували школи, бібліотеки, друкарні, шпиталі. На власний розсуд, часто ігноруючи церковну владу, братства обирали проповідників та священнослужителів, наймали вчителів та друкарів. Загалом, братства намагалися бути автономними структурами в православній церкві, що часто ставало причиною їхніх конфліктів з церковними ієрархами.

«... В житті українського міщанства, – писав Михайло Грушевський, – братський рух як з одного боку мав характер національної оборони від чужих замахів, так з другого мав тенденцію до утворення правлячого українського осередка» [2, с.35]. За зразком Львівського братства були створені братські організації в інших українських містах. Варто згадати, що одним із засновників Київського братства був гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, вихованець Острозької академії.

Умовно виділяють два етапи розвитку братського руху в Україні. Перший – до Берестейської унії 1596 р., другий – після неї. На першому етапі провідна роль належала Львівському

братству. Тоді до братських організацій переважно входили представники міщанства [6, с.217].

Після Берестейської унії виникає необхідність об'єднання усіх антиуніатських сил для боротьби з католицькою експансією. За таких умов формується новий тип братств, які об'єднували поряд з міщанами також представників православного духовництва, української шляхти й козацтва. Саме такими братствами стали Київське та Луцьке. Про братські організації на Поділлі вперше згадано з приводу приїзду до Кам'янця-Подільського константинопольського патріарха Єремії II у 1589 р. Зокрема, 13 листопада в Кам'янці патріарх завершив суд, початий ним у Тернополі, над львівським, галицьким і кам'янець-подільським єпископом Гедеоном Балабаном по справі утисків львівського братства [1, с.226, 264-265]. Вважають, що у той час були утворені братства у Кам'янці, відомі у XVII ст. при церквах Іванно-Предтеченській (1606 р.), Троїцькій (1641 р.) і Покровській (1672 р.) [7, с.117].

У XVIII ст. в Кам'янці кожний ремісничий цех мав своє церковне братство. Зокрема, у 1706 р. магістрат затвердив братство «з підмайстрів та челяді» кушнірського цеху, а при шевському цеху функціонувало свято-троїцьке братство [3, с.187].

Отже, традиційно братствами вважають громадські організації православних міщан, що виникли з метою зміцнення позицій православної церкви, для опору денаціоналізаційним впливам латинських (єзуїтських) і протестантських шкіл.

Запроваджуючи нові цехові організації російські власті намагалися зробити їх не лише виробничими закладами, а й знаряддям морального впливу на ремісників. З цією метою почалося утворення братських установ. Цікаво зазначити, що в центральних регіонах імперії такі організації не набули широкого розвитку. На Поділлі, де цехові і братські традиції налічували сотні років, новий почин російських властей ліг на благодатний ґрунт.

На основі давніх громадських об'єднань ремісників всередині XIX ст. єпархіяльні власті сформували церковні братства. Зокрема, за організаційною структурою, братство при кам'янецькому кафедральному соборі у 1865 р., нагадувало організацію ремісничого цеху. На чолі братства стояв виборний старшина і два товариша, також виборні. Братство мало свою хоругву із зображенням храмового святого, своїх 12 воскових свічок, окрему скриньку в храмі та печатку [11, с.20].

Нове життя братствам дав закон 1864 р., який затвердив положення про заснування православних церковних братств і попечительств. Разом з тим, церква лише тоді могла використати економічний і моральний потенціал братства, коли «пастор церкви зуміє налагодити його діяльність» [8, с.395]. Тема братств стала популярною у церковній полеміці 60-80-х рр. XIX ст. У зв'язку з цим цікаві судження подає один з авторів ПЄВ, зауважуючи, що «запровадження братств на Поділлі не є новим явищем, а являється відновленням старих братств, які існували тут раніше» [9, с.116]. Сказане підтверджується надзвичайно швидко зрос-

танням кількості братств на Поділлі у 60-х рр. XIX ст., коли у 1868 р. в регіоні діяло близько 1000 таких організацій [9, с.115]. У Кам'янці, при Іванно-Предтеченському братстві, функціонував притулок для хлопчиків-сиріт та вихідців з найбідніших християнських родин, у якому, окрім навчання грамоті, вивчали ремесла – чоботарське та столярне [10, с.16]. Для навчання цим ремеслам братство наймало кращих майстрів міста. Майстри отримували від братства платню та безкоштовне житло при школі [5, с.68]. При майстрові знаходилося два підмайстри, що постійно працювали у школі. В залежності від замовлень, прийнятих школою, кількість підмайстрів могла змінюватися. Замовлення приймалися від жителів міста, як для практики вихованців, так і для отримання прибутку. Окрім роботи на замовлення, вихованці самі виготовляли меблі для школи, а чоботарська майстерня повністю задовольняла попит братської школи [4, с.823]. Як вказує звіт, братство давало дітям з православних родин можливість отримати ремісничу професію і з часом скласти конкуренцію єврейській монополії у ремісничому виробництві [9, с.119].

Вихованці ремісничої школи при Іоанно-Предтеченському братстві навчалися ремеслу зранку – з 8 до 13 год., а з 15 до 18 год. – проводилися уроки у братській школі [4, с.821]. У 1867 р. у вказаній ремісничій школі столярній справі навчалося 17 хлопчиків, а чоботарській – 24 учні [4, с.824].

Таким чином, у XIX ст. на Поділлі масового поширення набули відроджені церковні братства. Проте у цей час братські організації вже не були громадськими структурами, покликаними захищати православне українське населення, а стали органами урядового нагляду за моральною поведінкою міщан, насамперед ремісників та школами набуття ремісничих навичок.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. Ч. 5: Акты о городах (1432-1798). Т. I. Киев, 1869. 736 с.
2. Грушевський М.С. Історія української літератури: в 6 т., 9 кн. Т. 5. Кн. 2: Перше Відродження (1580-1610 рр.) / упоряд. О.В. Дідух. Київ: Либідь, 1995. 352 с.
3. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. / АН Української РСР. Інститут історії. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 388 с.
4. Отчет Каменецкого Свято Иоанно-Предтеченского братства за 1867-1868 гг. // *Подольские епархиальные ведомости* (далі – ПЕВ). 1868. № 24. С. 823.
5. Отчет Каменецкого Свято Иоанно-Предтеченского братства за 1875 г. // *ПЕВ*. 1876. № 3. С. 68.
6. Петров М.Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. 480 с.
7. Сединский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. Киев, 1895. 250 с.

8. Современная деятельность древних братств в юго-западном крае // ПЕВ, 1866. № 11. С. 395.
9. Троицкий П.Н. О братстве в Подольской епархии // ПЕВ: часть неоффиц. 1868. №4. С. 114-120.
10. Троицкий П.Н. Православное братство при Каменецком кафедральном Свято-Иоанно-Предтечинском соборе // ПЕВ: часть неоффиц. 1865. 1 янв. (№ 1). С. 11-26.
11. Устав братства при кафедральном соборе в Каменце // ПЕВ. 1865. № 1. С. 20-21.

А. Задорожнюк

Братские функции ремесленных цехов на Подолье в XIX в.

В статье освещены проблемы функционирования братских организаций при ремесленных цехах Каменец-Подольского в XIX в. Автор делает краткий экскурс в историю появления первых братских организаций в регионе, обращает внимание на их деятельность и структуру, роль в правовой, религиозной и социальной структуре городской жизни. При этом, основное внимание уделено вопросам восстановления деятельности братских организаций в XIX в., изменении их социальной функции, функционировании братских структур в среде цеховых производственных организаций.

Вводя новые цеховые организации российские власти пытались сделать их не только производственными учреждениями, но и орудием нравственного влияния на ремесленников. Именно с этой целью началось возрождение братств. Причем, на Подолье, где цеховые и братские традиции насчитывали сотни лет, новое начинание российских властей лег на благодатную почву.

Ключевые слова: Подолье, Каменец-Подольский, братства, цеховые организации, традиции.

A. Zadorozhnyuk

Fraternal functions of craft shops in the Podillya in the XIX century

The article deals with the problems of functioning of fraternal organizations in the handicraft shops of Kamianets-Podilskyi in the XIX century. The author makes a brief excursion into the history of the appearance of the first fraternal organizations in the region, draws attention to their activities and structure, role in the legal, religious and social structure of urban life. At the same time, the main attention is paid to the issues of restoration of activity of fraternal organizations in the nineteenth century, Change of their social function, functioning of fraternal structures in the environment of workshop production organizations.

By introducing new workshop organizations, the Russian authorities tried to make them not only industrial establishments but also instruments of moral influence on the artisans. It was for this purpose that the revival of fraternal institutions began. Moreover, in Podillya, where the guild and brotherly traditions spanned hundreds of years, a new beginning of the Russian authorities lay on a fertile ground.

Key words: Podillya, Kamianets-Podilskyi, brotherhoods, guild organizations, traditions.

Отримано: 15.09.2019

В. О. Магась, Ю. І. Магась-Демидас

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ЗА ПОЛІТИЧНИМИ МОТИВАМИ НЕПОЛІТИЧНИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У 1905-1917 рр.

У 1905-1917 рр. ряд неполітичних громадських організацій перебувало під постійною увагою жандармських органів та відчувало на собі тиск з боку адміністрації. Під пильною увагою влади перебували профспілкові, благодійні та культурно-освітні організації. Однією з форм самоорганізації населення становили профспілки, які ставили собі за мету захисту соціально-економічних прав та інтересів працівників. Влада із підозрою ставилася до них, вбачаючи в них загрозу державному ладові, та законодавчо обмежувала їх діяльність. Крім того, центральна та місцева влади часто намагалися урізати навіть ті напрями діяльності профспілок, які не входили за межі закону. Здійснювалися жандармські переслідування профспілкових діячів. Під постійним контролем адміністрації та жандармських органів знаходилися організації «Просвіти», які стикалися з переслідуваннями ще на етапі відкриття. Адміністрація чинила всілякі перешкоди їх функціонуванню, відмовляючи в дозволах на проведення різних заходів, видання та поширення книг, позбавляючи орендованих приміщень тощо. «Просвіти» закривалися за звинуваченням у сепаратизмі. За подібними звинуваченнями було закрито і Український клуб в Києві. Ряд українських організацій не отримало дозволу на відкриття. За подібними мотивами переслідувалися також польські, чеські, єврейські та інші національні благодійні та культурно-освітні організації. Рішенням Правлячого сенату було припинено діяльність польського культурно-освітнього товариства «Освята». Зазначене рішення використовувалося в подальшому місцевими адміністраціями при закритті національних товариств. Ряд обмежень на діяльність неполітичних громадських організацій було накладено в період Першої світової війни, що проявилось в обмеженні діяльності організацій, створених на національних засадах та участі в них іноземних підданих.

Ключові слова: *неполітичні громадські організації, профспілки, культурно-освітні організації, благодійні організації, національні організації, політичні переслідування.*

На початку ХХ ст. на території Наддніпрянської України особливою гостротою набуло питання переслідування за політичними мотивами неполітичних громадських організацій, особливо в часи та після революційних подій 1905-1907 рр. Незважаючи на наявність відповідних нормативно-правових актів та надані дозволи на функціонування ряду громадських організацій держава та влада на місцях з підозрою ставилася до культурно-освітніх, національних, професійних та благодійних об'єднань.

Проблему політичного переслідування неполітичних громадських організацій досліджували ряд науковців. Зокрема, взаємодію осередків організації «Просвіта» з владою вивчав український вчений О.Д. Бардаш [1]. Означене питання частково підніма-

ся в дослідженнях, присвячених Київському [32] та Харківському [31] товариствам грамотності, польським громадсько-політичним організаціям [2] тощо. Окрім цього нами була використана джерельна база, до якої відносяться нормативно-правові акти, що створили законодавчі передумови для діяльності неполітичних громадських організацій, а також архівні матеріали ряду архівів України та Російської Федерації.

Метою дослідження є характеристика переслідувань, під які підпадали неполітичні громадські організації в Російській імперії в 1905-1917 рр. (на території Наддніпрянської України). Для досягнення цієї мети було виконано такі завдання: проаналізовано законодавство Російської імперії; охарактеризовано переслідування профспілкових, культурно-освітніх та благодійних організацій; звернуто увагу на специфіку функціонування національних товариств.

Переслідувань у 1905-1917 рр. зазнавали загальноросійські культурно-освітні організації. Так, Міністерство внутрішніх справ, розіславши у вересні 1908 р. циркуляр проти діяло [27, арк.6] офіційно зареєстрованій в Петербурзі організації «Ліга освіти», котра мала на меті об'єднання всіх культурно-просвітницьких товариств [58, арк.56] та розсилала на місця свої повідомлення, пропонуючи освітні послуги та поширюючи статут місцевих освітніх товариств [20, арк.89-89 зв.]. Подібний циркуляр у січні 1908 р. було розіслано щодо «Товариств народних університетів» [43, арк.89]. На початку 1913 р. було здійснено спробу зареєструвати зазначене товариство у Київському у справах про товариства присутствії, однак ініціативна група отримала відмову у своєму клопотанні [26, арк.7].

Діяльність Київського товариства грамотності в 1904-1908 рр. перебувала під постійним тиском влади. Причиною такого ставлення була деяка лібералізація в діяльності товариства, пов'язана з загальною суспільно-політичною ситуацією в Російській імперії. Вона проявлялася як у зміні зовнішніх обставин (трансформація законодавства, зменшення зовнішнього контролю за діяльністю товариств), так і роботі самого товариства на засіданнях якого почали піднімати окремі політичні питання, а бібліотеки з кінця 1905 р. почали комплектувати літературу з актуальних суспільно-правових питань. Неодноразові обшуки та ревізії книжкових складів 1907 року стали підставою для закриття Київського товариства грамотності. Представники останнього апелювали до існуючого законодавства для захисту своєї позиції. Натомість, на думку представників влади виконання всіх положень законодавства було ще недостатньою підставою для продовження функціонування товариства, котре відійшло від релігійно-моральної спрямованості характеру своєї діяльності, задекларованої в статуті. Більш того, в діяльності товариства влада вбачала ознаки системної шкідливої антиурядової діяльності. В рішенні про закриття Київського товариства грамотності, в роботі якого були окремі ліберальні тенденції, проявилася упереджене

ставлення влади до культурно-просвітницьких товариств, а також до різних форм самоорганізації населення загалом. В будь-яких громадських ініціативах влада вбачала загрозу для існуючого самодержавного ладу [33, с.362].

Подібні ліберальні настрої були характерні для засідань легальних товариств в інших українських губерніях Російської імперії. В якості прикладу можна навести зібрання Харківського товариства грамотності, що проходило 11 квітня 1905 р. під головуванням професора Харківського університету М.П. Чубинського. Серед присутніх значну частину складали робітники та студенти. Питання намічені в програмі зібрання за пропозицією інженера М.П. Винокурова і односторонньої підтримки аудиторії були замінені питаннями загальнополітичного характеру. Потім було запропоновано вшанувати вставанням робітників, що загинули 9-10 січня 1905 р. у Петербурзі. При цьому головуючий не переривав виступаючих, навіть коли ті говорили, про необхідність захищатися зі зброєю в руках від можливих репресій. Проханням більше не вживати таких висловів він відреагував лише на вигук «Хай живе революція!» та «Геть самодержавство!». При цьому, апелюючи до аудиторії, головуючий замість звичного – «панове» використовував звертання «громадяни». Збори товариства грамотності прийняли резолюцію, в якій вимагали проведення демократичних Установчих зборів, оскільки існуючий державний лад не сприяв просвітницькій діяльності [52, арк.101-101 зв.]. Таким чином, засідання легального існуючого просвітницького товариства перетворилося в політичну маніфестацію.

До важливих національних культурно-освітніх організацій належали «Просвіти». Вони в своїй роботі стикалися з рядом перешкод. Не завжди вдавалося відкрити просвітянські осередки. Так, у Харкові ініціативна група не отримала необхідного дозволу через «неблагонадійність» прохачів [55, арк.16-17]. З цієї ж причини не вдалося отримати дозвіл на створення такого осередку в Полтаві [55, арк.14]. Навіть у разі успішної реєстрації робота «Просвіт» постійно ускладнювалася. На заваді ставав постійний контроль за всіма аспектами діяльності товариств з боку адміністрації та поліції. Восени 1906 р. жандармерія провела ретельну перевірку «політичної благонадійності» керівників київського товариства «Просвіта» – Бориса Грінченка, Лесі Українки та інших. Наслідки цієї перевірки були сформульовані у поліцейському рапорті: «Товариство під назвою «Просвіта», що функціонує у Києві, не заслуговує довіри і, зважаючи на вкрай шкідливу діяльність, задоволення прохання про відкриття в Києві бібліотеки і книжкового складу є дуже недоречними» [1, с.60]. Намагаючись знайти привід для закриття київської «Просвіти» (відкритої у 1906 р. [16, арк.1]), жандарми ґрунтовно проаналізували тексти її видань за 1906-1910 рр. [18, арк.33] З їх аналізу було зроблено такий висновок: «Отже, «освітнє» товариство сіє в народних масах не зерна хліба духовного, а бур'ян, або, правильніше сказати, старанно намагається посіяти вітер в надії пожати потім бурю» [18, арк.39].

Слідом за цим Київське губернське у справах про товариства присутствіє на своєму засіданні від 8 квітня 1910 р. вирішило назавжди закрити київську «Просвіту» [18, арк.51 зв.].

Несприйняття представниками правлячої еліти спричиняла навіть українська термінологія. В якості ілюстрації такого ставлення вкажемо, що в проєкті статуту Подільського товариства «Просвіта», поданого у 1906 р. на затвердження Київському генерал-губернатору, останнім були підкреслені і позначені знаком питання терміни «українське населення Поділля» та «українська мова» [60, арк.178]. За активістами-просвіт'янами було встановлено гласний нагляд поліції [1, с.61-62]. Кам'янець-Подільську «Просвіту» закривали двічі. Перший раз це відбулося 1907 року через «крайні та антиурядові погляди окремих її членів» [55, арк.19]. У березні 1908 р. «Просвіта» знову поновила свою діяльність. У травні 1914 р. поліцією було проведено обшук на підставі якого було зроблено висновок про антиурядову діяльність «Просвіти». 25 вересня 1914 р. рада «Просвіти» ухвалила рішення про припинення своєї діяльності [29, арк.2-4].

Жандармами відзначалася неблагонадійність керівництва та особового складу «Просвіт», наприклад Одеського, Чернігівського, Козелецького та Ніжинського осередків. Через це вони перебували під пильною увагою поліції, а адміністрація висловлювалася за їх якнайскоріше закриття, що, зрештою, і мало відповідні наслідки [55, арк.20-21]. Так, у листопаді 1909 р. була закрита Одеська «Просвіта». Але й перед тим вона зазнала чимало утисків з боку влади: проводилися обшуки у членів товариства, їх переслідували, а декого було вислано до Сибіру чи посаджено до в'язниці, заборонено читати у «Просвіті» реферати на «малорусском наречіи» тощо [34, арк.542].

Подекуди, діяльності «Просвіт» чинилися адміністративні перепони. Так, Житомирській «Просвіті» у лютому 1912 року місцева публічна бібліотека відмовила в приміщенні [12, арк.1]. Місцеві діячі-просвіт'яни не хотіли так просто залишати своєї справи і деякий час проводили засідання на приватній квартирі голови правління Н.О. Мельникова [14, арк.16]. Зрештою, місцеве у справах про товариства присутствіє прийняло рішення про закриття Житомирської «Просвіти». Ліквідаційні збори товариства пройшли в травні 1912 р. [13, арк.6] Просвіт'яни безуспішно намагалися опротестувати рішення присутствія в Правлячому сенаті [15, арк.1].

Катеринославську «Просвіту» було відкрито ще 7 жовтня 1905 р. [54, арк.14], однією з перших в Російській імперії. В процесі своєї діяльності вона також стикалася з рядом обмежень, зокрема їй було відмовлено в реєстрації ряду її філій в межах Катеринославської губернії [30, арк.4]. Наприкінці 1915 р. влада розпочала переслідування Катеринославського осередку «Просвіти» через відомості про поширення за її допомогою українських прокламацій. На початку 1916 р. її було закрито місцевим присутствієм [59, арк.10].

Майже ніяких перешкод з боку поліції та місцевої адміністрації не зустрічала лише Миколаївська «Просвіта», хоча за її діяльністю

здійснювався постійний нагляд [55, арк.21]. Вона єдина в Україні продовжувала свою діяльність аж до лютого 1917 р. [29, арк.1].

Починаючи з 1906 р., ряд українських культурно-освітніх товариств отримали відмову в реєстрації. Так, 11 липня 1906 р. місцеве присутствіє відмовило в реєстрації «Київського українського робітничого товариства «Самоосвіта» [19, арк.133зв.], 18 жовтня 1906 р. – «Товариства імені Тараса Григоровича Шевченка» [19, арк.286], 8 квітня 1910 р. – «Товариства благоустрою та охорони могили українського поета Т.Г. Шевченка» [21, арк.7-8зв.], 10 лютого 1911 р. – «Київського видавничого товариства ім. Б.Д. Грінченка» [23, арк.10зв.-11]. У 1912 р. Харківське присутствіє не дозволило зареєструвати «Харківське малоросійське громадське зібрання» [49, арк.22зв.].

У 1908 р. в Києві почав діяти Український клуб [44, арк.21-22; 51, арк.104]. Його діяльність було припинено 11 жовтня 1912 р., оскільки його діячі були звинувачені у пропаганді автономії України та поширенні видань тенденційного характеру [24, арк.53, 99]. Спроба опротестувати це рішення у Правлячому сенаті була невдахою [24, арк.5]. На зміну Українському клубу одразу ж було відкрито новий осередок київського українства під назвою «Родина», що проіснував аж до падіння самодержавства [41, арк.85].

4 вересня 1909 р. Правлячим сенатом було прийнято постанову щодо польського просвітницького товариства «Освята» в Києві. У ній, зокрема, зазначалося, що товариство, хоча й не переслідує ніяких політичних цілей, але «силою обставин та навіть поза волею своїх засновників неодмінно ступить на слизький шлях вузьконаціональної політичної діяльності». Крім того, зазначалося, що «враховуючи завдання, які історично склалися перед російською державною політикою в Південно-Західному краї та полягають в створенні національно-політичної єдності з метою асимілювання з російською народністю польського елемента» цілі зазначеного товариства йдуть в розріз з означеними завданнями державної політики, а тому слід постанову про реєстрацію «Освяти» від 14 липня 1906 р. відмінити [48, арк.17зв.-18].

20 січня 1910 р. П.А. Столипін надіслав циркулярний лист губернаторам, який було спрямовано проти будь-яких організацій «інородців» (до останніх він зарахував і українські товариства), утворених відповідно до «Тимчасових правил про товариства і союзи» від 4 березня 1906 р. На думку автора їх існування загрожувало громадському спокою та безпеці, що відповідно до першого пункту шостої статті першого відділення цих правил було підставою для закриття товариства. Така загроза вбачалася у «культурно-просвітницькому розвитку вузької національно-політичної самосвідомості» в межах утворених об'єднань, які «вели до збільшення національної окремішності та ворожнечі». Висловлюючи зазначені міркування, П.А. Столипін наголошував на недопустимості утворення таких товариств та посилався на роз'яснення, що містилися в указах Правлячого сенату з приводу українського товариства «Просвіта» (18 червня 1908 р.), а також

польського товариства «Освятя» (4 вересня 1909 р.). В циркулярі наголошувалося на необхідності особливо прискіпливого розгляду справ про утворення об'єднань «іногородців» місцевими у справах про товариства присутствіями. У випадку виникнення щонайменшої підозри рекомендувалося відмовляти у реєстрації їх статутів. Крім того, П.А. Столипін зобов'язав губернаторів ретельно ознайомитися з діяльністю вже існуючих товариств «іногородців» та, у разі необхідності, порушити у встановленому порядку питання про їх закриття [37, арк.22-22зв.].

На початку 1910 р. департамент загальних справ МВС в своєму циркулярному повідомленні, спрямованому на місця, вимагав надати відомості щодо товариств, які мали за мету єднання слов'янських племен (як тих, що населяли імперію, так і зарубіжних) [6, арк.160]. В повідомленні зазначалося, що ідея їх племінного єднання йде в розріз з основною ідеєю російської державної політики, а саме – асимілювання російською народністю іногородчих та іноплемінних елементів [40, арк.1].

Адміністрація також здійснювала нагляд за діяльністю польських та єврейських товариств, зокрема благодійним «Бердичівським римо-католицьким товариством», Бердичівським відділом «Єврейського літературного товариства» тощо. Засідання останнього проходило на ідиш, а його засідання відвідували сторонні особи, тому Бердичівський поліцмейстер у своїй доповідній записці від 25 липня 1911 р. ставив питання про закриття останнього [62, арк.4-5,11]. У листопаді 1911 р. поліція здійснювала перевірку на політичну благонадійність окремих членів «Єврейського колонізаційного товариства» [22, арк.1], а в грудні 1912 р. слідкувала за римо-католицькими «Герцярськими гуртками», котрі існували в Києві, Бердичеві та Вінниці, запідозривши їх у сепаратизмі [46, арк.115].

Ряд польських, чеських, єврейських товариств не отримали дозволу на відкриття. Зокрема, 23 жовтня 1910 р. в реєстрації було відмовлено «Здолбунівському чеському благодійному і просвітницькому товариству» [7, арк.35-35зв.], 28 червня 1911 р. – «Товариству допомоги бідним євреям містечка Грицева» [8, арк.27зв.], 8 лютого 1912 р. – «Рівненському польському громадському гуртку» [9, арк.37-37зв.], 3 липня 1912 р. – «Житомирському польському жіночому гуртку» [10, арк.33-33зв.], 2 травня 1913 р. – «Товариству для сприяння навчанню бідних єврейських хлопчиків в м. Рівне» [11, арк.16-016 зв.]. При аргументації у відмові у реєстрації зазначених товариств присутствіє використовувало рішення Правлячого сенату у справі «Освятя» та згаданий циркуляр Столипіна від 20 січня 1910 р.

Особливу прискіпливість жандармські органи та адміністрація виявляли до освітніх товариств та клубів для робітників. Так, з ініціативи громадськості в Києві неодноразово виникали подібні організації, однак їх існування завершувалося втручанням влади [47, арк.13]. За підозрою в перетворенні їх в місце політичної агітації були закриті в 1910 р. «Клуб трудящих», у 1912 р. –

«Науково-художній клуб», у 1914 р. – «Товариство самоосвіти» і 9 жовтня 1915 р. знову «Науково-художній клуб» [42, арк.31].

З початком Першої світової війни посилилися переслідування громадських організацій підданих іноземних держав, що воювали з Російською імперією. Так, 3 грудня 1914 р. Миколою II було схвалено постанову Ради Міністрів, одним з пунктів якої передбачалося закриття існуючих в межах імперії союзів, зібрань, клубів та інших громадських організацій іноземних підданих. Для останніх, що діяли в районі театру воєнних дій і займалися виключно благодійністю передбачався поступовий порядок закриття, а у виключних випадках міг бути отриманим дозвіл на продовження їх діяльності [50, арк.256]. Крім того, 26 листопада 1914 р. Міністр внутрішніх справ циркулярно телеграмою повідомив на місця про необхідність виключення всіх підданих ворожих держав з усіх союзів, товариств та інших подібних об'єднань [63, арк.79]. 7 травня 1916 р. Рада Міністрів додатково повідомила, що до болгарських товариств та підданих застосовуються всі вищезазначені обмежувальні заходи [5, арк.23].

В роки війни представники влади в центрі та на місцях продовжили спостереження за політичною благонадійністю громадських організацій. 16 грудня 1916 р. Департамент поліції розіслав циркуляр про необхідність посиленого нагляду за просвітницькими, кооперативними та професійними товариствами [45, арк.7]. Київський губернатор на початку 1917 р. поширив зазначене розпорядження серед начальників поліції Київської губернії [61, арк.27]. 28 грудня 1916 р. та 3 лютого 1917 р. начальник Херсонського губернського жандармського управління надіслав своїм помічникам розпорядження про необхідність проведення ретельного та систематичного спостереження за напрямом діяльності громадських організацій задля запобігання їх використанню з революційною метою. З цією ціллю зверталася особлива увага помічників на необхідність забезпечення інформаторами та допоміжними агентами в цій сфері та на необхідність з'ясування осіб, які прагнули використовувати громадські організації з агітаційною метою [57, арк.1].

Іще одним способом самоорганізації населення були профспілки, що ставили перед собою завдання захисту соціально-економічних прав та інтересів працівників. Першою такою організацією стала «Спілка працівників друкарської справи», створена у квітні 1905 р. в Санкт-Петербурзі. Діяльність цієї організації викликала особливе занепокоєння у адміністрації на місцях, зокрема в Катеринославській губернії [4, арк.14]. Під впливом революційних подій подібні об'єднання стрімко виникали по всій імперії. Проте, оскільки російське робітниче законодавство істотно відставало від законодавства Західної Європи, де профспілки були вже давно легалізовані, усі ці організації перебували фактично на нелегальному становищі. Зрушення наступили після прийняття Маніфесту 17 жовтня 1905 р., який проголошував громадянські свободи на основі недоторканості особи, свободи думки, слова, зборів і союзів [3, арк.150-151].

Вирішальним стало прийняття 4 березня 1906 р. «Тимчасових правил про товариства і союзи». Розділ II цього документу регламентував порядок створення та діяльності профспілок [35, с.201-207].

Як і до будь-яких самодіяльних організацій, влада із підозрою ставилася до профспілок, вбачаючи в них загрозу державному ладові. Тому метою «Тимчасових правил» було, з одного боку, визнання права робітників на професійні організації, а з іншого – встановлення контролю над ними, щоб не допустити їх революціонізації. Відповідно до законодавства, метою діяльності профспілок проголошувався захист лише економічних інтересів працівників, будь-які політичні гасла не дозволялися. Державні службовці, сільськогосподарські працівники не мали права створювати професійні об'єднання. Працівники стратегічно важливих державних сфер (залізниці, пошти й телеграфу) також були позбавлені такого права. Консолідація профспілок у союзи заборонялася [35, с.201].

Можливість легального існування профспілок здавалася привабливою для діячів професійно-політичних організацій, зокрема, Всеросійського вчительського та Всеросійського залізничного союзів. У 1906 р. серед них точилася дискусія стосовно доцільності відмови від політичних гасел та переходу вказаних об'єднань на суто професійні рейки. Прихильники такої ідеї вбачали у ній перспективу об'єднати в одній організації осіб із різними політичними поглядами, а також перспективу послаблення тиску з боку властей та розширення можливостей відкрито захищати свої професійні інтереси [38, с.3; 53, арк.15зв.]. У відповідь на аргумент, що уряд не дозволить створення профспілок в означених сферах, член Всеросійського залізничного союзу М. Дмитрієв зазначав, що до недавнього часу працівники та службовці приватних компаній також були позбавлені такої можливості, проте зрештою домоглися свого. Отже, треба створювати суто професійні об'єднання й продовжувати боротьбу за їх легалізацію [64, арк.195а зв.]. Варто відзначити, що після завершення Першої російської революції розширення свого впливу намагалася досягнути РСДРП, рекомендуючи своїм місцевим організаціям звернути особливу увагу на профспілковий рух. Жандармські органи визнавали, що соціал-демократам так і не вдалося поставити професійні спілки під свій контроль [41, арк.83; 65, арк.91зв.].

Поліція була занепокоєна швидким виникненням профспілкових організацій. У 1907 р. чиновнику МВС М. Блажчуку було доручено вивчити стан профспілкового руху в Росії. Відповідно до результатів його дослідження, з моменту видання закону до осені 1907 р. по всій імперії було зафіксовано 1046 професійних товариств. За шкідливий напрям діяльності було закрито 161, взагалі не функціонували 85 товариств. Поруч із зареєстрованими було зафіксовано 94 нелегальні спілки. Найбільшу небезпеку в політичному відношенні, на думку М. Блажчука, становили спілки робітників друкарської справи, оскільки друкарі були добре освіченими й брали на себе керівництво у спілках представників інших професій. Такі спілки легально існували в Єлисаветграді, Катеринославі,

Луганську, Кременчуці, Севастополі, Мелітополі, Ялті, Чернігові, Одесі. Закриті були спілки друкарів у Житомирі, Києві, Одесі, нелегально існували в Житомирі, Умані, Бердичеві [28, с.2-3].

Після того, як влада оговталась від революційних подій, до законодавчих обмежень додалася обмежувальна політика центральної та місцевої влади, яка часто намагалася урізати навіть ті напрями діяльності профспілок, які не виходили за межі закону. Як доповнення до «Тимчасових правил», МВС було видано ряд циркулярів, що конкретизували та дещо урізали повноваження профспілок. Наприклад, було заборонено проведення зборів у недільні та святкові дні (в робочі дні зібрання дозволялися лише з 16 до 20-ї години). Для дозволу зборів, що не суперечили законодавству, влада почала вимагати нотаріального посвідчення підписів членів спілок на клопотаннях, дозволяла лише зібрання з організаційних питань (для заслуховування звітів та виборів), або взагалі забороняла установчі збори спілок [68, с.63].

Перевірялася політична благонадійність профспілкових діячів [17, арк.30-30зв.; 56, арк.44-46.] та здійснювалися їх жандармські переслідування. Зокрема, запланована на 18-19 липня 1907 р. конференції лісових прикажчиків в м. Полонному Новоград-Волинського повіту Волинської губернії не відбулася через арешт чотирьох осіб, що мали брати в ній участь [66, арк.16].

Проте, повністю скасувати закон 4 березня і заборонити профспілки власті вважали неможливим та недоцільним: практика боротьби з профспілками у західних країнах свідчила, що їх виникнення зумовлювалося нагальними життєвими проблемами, які не могли бути вирішені законодавчою регламентацією трудових відносин, а потребували налагодження співробітництва між роботодавцями й найманими працівниками [28, с.3]. Основним завданням було обмежувати профспілковий рух, запобігаючи його політизації.

Уряд П. Столипіна допускав створення робітничих профспілок, проте обмежував їх повноваження в боротьбі за підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, поліпшення умов праці тощо. Відповідно до роз'яснень Сенату (1907 р.) професійним спілкам заборонялося також здійснювати культурно-просвітницьку діяльність [67, с.186]. Досить було запідозрити профспілкову організацію в тому, що вони становлять загрозу «громадському спокою і безпеці», і МВС, за поданням губернаторів і градоначальників, застосовував репресії. Загалом, упродовж періоду столипінської реакції в імперії було закрито близько 600 профспілок, більш ніж 700 організаціям відмовили в реєстрації. Кількість членів діючих профспілок скоротилася [36, с.111].

1913 року депутати соціал-демократичної фракції Державної думи звернулися до міністра МВС із запитом стосовно переслідувань профспілок з боку влади. В ході проведеного розслідування, зокрема, було з'ясовано, що 1 вересня 1913 р., на засіданні Київської профспілки з обробки металів був присутній представник поліції, який зробив зауваження, коли доповідачі у своїх виступах відхилилися від заздалегідь затвердженої програми зборів.

Після цього засідання було продовжено. Крім того, 27 вересня того ж року поліція провела обшук у приміщенні правління Київської професійної спілки робітників із виготовлення одягу у зв'язку з інформацією про те, що у вказаному приміщенні друкувалися прокламації з протестом у справі Бейліса. Під час обшуку нічого не знайшли, ніхто заарештований не був [25, арк.1-13в., 3зв.].

У роки Першої світової війни скорочення чисельності кваліфікованих робітників позначилося на діяльності профспілок. Але, не дивлячись на переслідування, вони продовжували відстоювати інтереси робітників. В умовах воєнного часу різко погіршилося їхнє економічне становище: уряд скасував дію ряду норм фабрично-заводського законодавства, робочий день часто перевищував 12–13 годин, широко застосовувалися понаднормові роботи, порушувалися правила техніки безпеки. Усе це стало причиною зростання страйкового руху і політизації профспілок [39, с.159], які почали висувати не лише соціально-економічні вимоги, але й політичні: вони вимагали гарантування політичних свобод, припинення війни, демократизації суспільного ладу.

Таким чином, у 1905-1917 рр. ряд громадських організацій перебувало під постійною увагою жандармських органів. Під увагою перебували профспілкові, благодійні та культурно-освітні організації, а також національні неполітичні організації. Звичайні товариства хоча й відкривалися без дозволів, однак присутність про товариство та союзи могло в будь-який момент заборонити їх подальше функціонування, а оскарження такого рішення в першому департаменті Правлячого сенату, як правило, не приносило позитивного результату. Незважаючи на мирну культурно-просвітницьку діяльність «Просвіт», вони ставали об'єктом прискіпливої уваги адміністративних та жандармських органів. Під тиском карально-репресивних заходів (заборони, обшуки, переслідування керівників осередків тощо) організації закривалися. Переслідування національних організацій особливого розмаху було після циркуляру МВС від 20 січня 1910 р. Після його прийняття ряд національних неполітичних товариств було закрито, а ряд так і не отримало дозвіл на відкриття. У 1914-1917 рр. розпочалося закриття організацій національних меншин, котрі представляли воюючі проти Російської імперії держави. Влада із підозрою ставилася до професійних спілок, вбачаючи в них загрозу державному ладові, та законодавчо обмежувала їх діяльність та намагалася урізати навіть ті напрями діяльності профспілок, які не виходили за межі закону.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бардаш О.Д. Російське самодержавство та суспільно-культурне життя в Україні на початку ХХ століття (1900-1917 рр.). Київ: Укр. пріоритет, 2011. 208 с.
2. Білобровець О.М. Суспільно-політичний рух поляків Правобережної України у 1863-1914 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний лінгвістичний ун-т. Київ, 2005. 230 с.

3. Высочайший манифест «Об усовершенствовании государственного порядка» // *Законодательные акты переходного времени: 1904-1908.* / ред. Н.И. Лазаревский. Санкт-Петербург: Издание Юридического книжного склада «Право», 1909. С. 150-151.
4. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 549. 25 арк.
5. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.). Ф. 70. Оп.1. Спр. 909. 86 арк.
6. Держархів Житомирської обл. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 1. Арк.160.
7. Держархів Житомирської обл. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 45. 42 арк.
8. Держархів Житомирської обл. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 71. 32 арк.
9. Держархів Житомирської обл. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 86. 43 арк.
10. Держархів Житомирської обл. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 98. 42 арк.
11. Держархів Житомирської обл. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 123. 23 арк.
12. Держархів Житомирської обл. Ф. 560. Оп. 1. Спр. 5. 2 арк.
13. Держархів Житомирської обл. Ф. 560. Оп. 2. Спр. 2. 13 арк.
14. Держархів Житомирської обл. Ф. 560. Оп. 2. Спр. 4. 51 арк.
15. Держархів Житомирської обл. Ф. 560. Оп. 2. Спр. 6. 54 арк.
16. Держархів Київської обл. (далі – Держархів Київської обл.). Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 5. 39 арк.
17. Держархів Київської обл. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 14. 37 арк.
18. Держархів Київської обл. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 21. 3 арк.
19. Держархів Київської обл. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 24. 360 арк.
20. Держархів Київської обл. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 95. 146 арк.
21. Держархів Київської обл. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 274. 11 арк.
22. Держархів Київської обл. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 319. 12 арк.
23. Держархів Київської обл. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 346. 13 арк.
24. Держархів Київської обл. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 351. 121 арк.
25. Держархів Київської обл. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 516. 35 арк.
26. Держархів Київської обл. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 563. 18 арк.
27. Держархів Київської обл. Ф. Ф-1240. Оп. 1. Спр. 36. 54 арк.
28. Записка о профессиональном движении в империи / сост. М.И. Блажчук. Москва, 1907. 57 с.
29. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 10. Спр. 14702. 16 арк.
30. ІР НБУВ. Ф. 317. Спр. 49. 5 арк.
31. Коломієць Т.В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869–1920). Харків: Консум, 1998. 190 с.
32. Коцур А.П., Гордійчук О.В. Становлення та діяльність Київського товариства грамотності (1882-1908 рр.). Київ: Корзун Д.Ю., 2011. 196 с.
33. Магась В.О. Київське товариство грамотності та влада в 1904-1908 рр. // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. Вип. 10. С. 349-362.
34. Мисенко А. Взаємозв'язки Одеської та Галицької просвіти // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць.* Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2010. Випуск 19. С. 540-543.
35. О временных правилах об обществах и союзах (1909). Именной высочайший указ, данный Сенату // *Полное собрание законов Российской империи. Собр. третье. Т. XXXVI. 1906. Отд. I.* Санкт-Петербург, 1909. С. 201-207.
36. Рабочий класс России, 1907 – февраль 1917 г. / редкол.: Лаверьчев В.Я. (отв. ред.) и др. Москва: Наука, 1982. 464 с.

37. Российский государственный исторический архив. Ф. 1284. Оп. 187. 1909 г. Д. 260. 168 арк.
38. С.Л. Об учительских союзах // *Десна. Газета общественная, политическая, экономическая и литературная*. 1906 (Год первый). № 6. 18 (31) марта. С. 3.
39. Филимонов М.А. Профсоюзы Южного Урала в годы Первой мировой войны (1914 – 1918) // *Вестник ВЭГУ*. Издательство: Восточная экономико-юридическая гуманитарная академия. № 4 (72). 2014. С. 148-159.
40. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 57. Оп. 1. Спр. 108. 53 арк.
41. ЦДАГО. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 118. 128 арк.
42. ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 130. 72 арк.
43. Центральний державний історичний архів в м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 268. Оп. 1. Спр. 309. 45 арк.
44. ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 2033. 73 арк.
45. ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 2799. 67 арк.
46. ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 2931. 164 арк.
47. ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 456. 85 арк.
48. ЦДІАК України. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 2198. 142 арк.
49. ЦДІАК України. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 414. 47 арк.
50. ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 221. Арк. 256.
51. ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 28. 150 арк.
52. ЦДІАК України. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 85. 127 арк.
53. ЦДІАК України. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 1876. 37 арк.
54. ЦДІАК України. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 3216. 556 арк.
55. ЦДІАК України. Ф. 320. Оп. 1. Спр. 1382 в. 27 арк.
56. ЦДІАК України. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 2419. 76 арк.
57. ЦДІАК України. Ф. 352. Оп. 1. Спр. 8. 1 арк.
58. ЦДІАК України. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 21. 93 арк.
59. ЦДІАК України. Ф. 385. Оп. 7. Спр. 100. 150 арк.
60. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 636. Спр. 647. 850 арк.
61. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 860. Спр. 65. 87 арк.
62. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 861. Спр. 48. 26 арк.
63. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 864. Спр. 312. 95 арк.
64. ЦДІАК України. Ф. 705. Оп. 1. Спр. 101. 200 арк.
65. ЦДІАК України. Ф. 705. Оп. 1. Спр. 293. 120 арк.
66. ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 2118. 26. арк.
67. Шельмагин И.И. Законодательство о фабрично-заводском труде в России 1900-1917. Москва: Госюриздат, 1952. 319 с.
68. Шлосберг Д. Професійний рух 1905–07 рр. на Україні // *Літопис революції*. 1930. № 6 (45). С. 29-82.

В. О. Магась, Ю. И. Магась-Демидас

Преследования по политическим мотивам неполитических общественных организаций в Российской империи в 1905-1917 гг.

В 1905-1917 гг. ряд неполитических общественных организаций находилось под постоянным вниманием жандармских органов и испытывали на себе давление со стороны администрации. Под пристальным вниманием власти находились профсоюзные, благотворительные и культурно-образовательные организации. Одной из форм самоорганизации населения составляли профсоюзы, которые ставили себе целью защиту социально-экономических прав и интересов работников. Власть с подозрением относилась к ним, видя в

них угрозу государственному строю, и законодательно ограничивала их деятельность. Кроме того, центральная и местная власти часто пыталась урезать даже те направления деятельности профсоюзов, которые не выходили за рамки закона. Осуществлялись жандармские преследования профсоюзных деятелей. Под постоянным контролем администрации и жандармских органов находились организации «Просвита», которые сталкивались с преследованиями еще на этапе открытия. Администрация делала всевозможные препятствия их функционированию, отказывая в разрешениях на проведение различных мероприятий, издание и распространение книг, лишая арендованных помещений и тому подобное. «Просвиту» закрывали по обвинению в сепаратизме. За подобными обвинениями были закрыты и Украинский клуб в Киеве. Ряд украинских организаций не получили разрешения на открытие. За подобными мотивами преследовались также польские, чешские, еврейские и другие национальные благотворительные и культурно-образовательные организации. Решением Правительствующего сената была прекращена деятельность польского культурно-образовательного общества «Освятя». Указанное решение использовалось в дальнейшем местными администрациями при закрытии национальных обществ. Ряд ограничений на деятельность неполитических общественных организаций было наложено в период Первой мировой войны. Они проявилось в ограничении деятельности организаций, созданных на национальных началах и участии в них иностранных подданных.

Ключевые слова: неполитические общественные организации, профсоюзы, культурно-образовательные организации, благотворительные организации, национальные организации, политические преследования.

Vyacheslav Magas, Yulia Magas-Demydas

Political persecution of non-political NGOs in the Russian Empire during 1905-1917

In 1905-1917, a number of non-political non-governmental organizations were constantly under the spotlight of gendarme authorities and were under the pressure of the administration. Trade union, charitable and cultural-educational organizations were under the spotlight of the authorities. One of the forms of the population self-organization was trade unions, which aimed to protect socio-economic rights and interests of workers. The authorities were leery of them, seeing them as a threat to the state system, and limiting their activities with the help of the law. In addition, central and local authorities often tried to abridge even the activities of the trade unions that did not go beyond the law. Gendarmerie persecution of trade unionists took place. The administration and gendarme bodies controlled Prosvita organizations, which faced the persecution at the initial stage. The authorities obstructed their functioning, refusing permits for various events, publishing and distribution of books and depriving of rented premises, etc. Prosvita organizations were closed on charges of separatism. The Ukrainian Club in Kiev was closed on similar charges. A number of Ukrainian organizations were not authorized to open. Polish, Czech, Jewish, and other national charitable, cultural and educational organizations were persecuted for similar reasons. The activity of the Polish cultural and educational society "Osvyata" was terminated with the decision of the State

Senate. This decision was used by local administration when subsequently closing other national societies. A number of restrictions on the activities of non-political non-governmental organizations were imposed during the World War I, which manifested itself in the restriction of the activities of the organizations established on a national basis and the participation of foreign citizens.

Key words: non-political non-governmental organizations, trade unions, cultural and educational organizations, charitable organizations, national organizations, political persecution.

Отримано: 30.09.2019

УДК 338.48-2-053.5(477)«18»

Н. І. Савчук

ВИТОКИ УЧНІВСЬКОЇ ЕКСКУРСІЙНОЇ СПРАВИ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1880-ті – 1900 рр.)

У статті розглянуто процес зародження екскурсійної діяльності та шкільного туризму в українських землях, що входили до складу Російської імперії. З'ясовано, що рушіями розвитку цієї справи стали представники прогресивної педагогічної громадськості, котрі уявляли в екскурсіях та подорожах можливість нового підходу до організації розумового й фізичного розвитку, а також патріотичного виховання молоді.

В Україні започаткування організованого колективного подорожування учнів фактично відбулося в середині 1880-х років. Йому передували військові прогулянки у вигляді одноденних урочистих масових стройових виходів старшокласників того чи іншого середнього навчального закладу за межі населеного пункту на природу з метою поєднання занять спортом із відпочинком. Вони були передбачені навчальними програмами, офіційно затвердженими міністерством народної освіти.

Зауважено, що шкільні екскурсії другої половини 1880-х – початку 1890-х років були спрямовані переважно на ознайомлення учнів з навколишнім життям, природою та історією малої батьківщини, що своєю чергою, сприяло становленню краєзнавчого туризму. Під час таких мандрівок екскурсанти збирали гербарії, формували колекції для шкільних музеїв, виконували дослідницькі завдання з предметів шкільного курсу тощо. Одними з перших стали практикувати шкільний туризм середні навчальні заклади великих міст – Києва, Одеси, Харкова, Житомира, Полтави, Сімферополя, Сум та інших.

Установлено, що прогулянки та подорожі для своїх вихованців улаштовували лише окремі педагоги-ентузіасты, котрі всіляко намагалися довести як громадськості, так і державним інституціям важливість учнівських екскурсій та фактично заклали основи їх організаційного забезпечення.

Ключові слова: Україна, Російська імперія, шкільний туризм, учнівська екскурсія, середній навчальний заклад, подорож, краєзнавство.

Наприкінці XIX ст. учнівський екскурсійний рух у Російській імперії фактично перебував у зародковому стані. Хоча у суспільстві-

ві поступово зростала зацікавленість туризмом, переважна більшість населення все ще скептично ставилася до такого способу проведення дозвілля. За таких умов основними рушіями розвитку цієї справи стали представники прогресивної педагогічної громадськості, котрі угледіли в екскурсіях та подорожах можливість нового підходу до організації розумового й фізичного розвитку, а також патріотичного виховання молоді. Вони вважали, що у такий спосіб можна було значно покращити класичну середню освіту, занадто обтяжену схоластиком і «порожньою беззмістовністю», що перетворювало навчання в нудний, одноманітний і складний для сприйняття процес [1, с.71]. У періодичній пресі почали з'являтися численні статті, присвячені учнівським екскурсіям, насамперед, як важливому елементу начального здобуття знань. Проте тогочасна влада не надавала значення цій сфері діяльності й відповідно не забезпечувала її належного правового регулювання та формування інфраструктури. Тому досить тривалий період прогулянки та подорожі для своїх вихованців улаштували лише окремі педагоги-ентузіасти.

Історичні аспекти учнівського екскурсійного руху неодноразово ставали предметом зацікавлення як вітчизняних, так і зарубіжних (насамперед російських) науковців – педагогів, істориків, туризмознавців, – зокрема Д. Арцибашева, В. Вербицького, Г. Долженка, Т. Лутаєвої, Є. Молочко, С. Поповича, О. Лугової, Н. Тарасової та ін. Однак початковий етап розвитку цього явища висвітлювався у працях дослідників доволі фрагментарно, переважно в контексті регіональних студій. Метою цієї розвідки є формування комплексного уявлення про започаткування шкільного туризму в українських землях, що входили до складу Російської імперії. В Україні зародження організованого учнівського екскурсійного туризму фактично відбулося в середині 1880-х рр. Його своєрідним прототипом можна вважати так звані військові прогулянки, передбачені навчальними програмами, офіційно затвердженими міністерством народної освіти. Зазвичай це були одноденні урочисті масові стройові виходи старшокласників того чи іншого середнього навчального закладу за межі населеного пункту на природу з метою поєднання занять спортом із відпочинком. Під час таких походів для учнів улаштовували марширування, змагання з виконання гімнастичних вправ, а також різноманітні ігри, танці та співи. Для прикладу, впродовж останнього десятиліття XIX ст. такі прогулянки щорічно здійснювали в Харківській 1-й чоловічій гімназії, директор якої інколи надавав свою дачу для проведення заходу [10, с.77]. У травні 1896 р. подібну прогулянку мали учні Єлисаветградського реального училища, котрі відвідали табір своїх однолітків з юнкерського училища, де взяли участь у спільних рухливих іграх [2, с.116].

Одними з перших стали практикувати шкільний туризм середні навчальні заклади губернських адміністративних центрів – Києва, Одеси, Харкова, Житомира, Полтави та інших міст. Зокрема в серпні 1886 р. учні Сімферопольської чоловічої гімна-

зії під керівництвом директора Г. Тимошевського та викладачів – відомих дослідників Криму – Ф. Лашкова й А. Маркевича здійснили екскурсії південно-західним узбережжям півострова, оглянувши карстову печеру Кизил-Коба, плато Чатир-Дагу, кримськотатарське поселення Біюк-Янкой, Севастополь, Херсонес, Балаклаву та Інкерман. У квітні 1888 р. гімназисти відвідали Бахчисарай (ханський палац) та розташовані в його околицях залишки давніх міст-фортець Чуфут-Кале, Мангуп-Кале, Тепе-Кермен, Ескі-Кермен. Навесні 1889 р. було організовано огляд визначних пам'яток рідного міста. Враження і спостереження учасників цих мандрівок згодом стали основою для докладного звіту інспектора Сімферопольської чоловічої гімназії О. Попова, опублікованого в 1888 р., а також низки краєзнавчих збірок, у яких було вміщено описи екскурсійних маршрутів, тексти доповідей і повідомлень викладачів навчального закладу, зроблених для учнів під час подорожей [11, с.149-150; 12, с.246; 15, с.128].

На зламі XIX – XX ст. проведення історико-краєзнавчих екскурсій для своїх вихованців практикувало й Сімферопольське реальне училище імператора Миколи II. З ініціативи його директора П. Бракенгеймера періодично улаштовувалися різноманітні тематичні подорожі Кримом [12, с.247].

Серед піонерів туристичної справи були й викладачі та учні Житомирської 1-ї чоловічої гімназії під керівництвом директора П. Сидорова. Починаючи з 1891 р. вони щороку здійснювали по кілька різноманітних екскурсій – від невеликих пішохідних або водних (на човнах) прогулянок до далеких подорожей. Об'єктами мандрівок Волинню зазвичай ставали природні локації, промислові підприємства (млини, лісопильні, суконні й паперові фабрики, цукрові, чауноливарні, складувні, фаянсові та інші заводи), історичні місцевості. Так, гімназисти побували у Коростишеві, Баранівці, Денишах, Левкові, Пряжеві. Пізніше організовували й поїздки до Києва, який більшість учнів відвідали вперше у своєму житті [4, с.41-43].

Активно розвивався молодіжний туризм і в Сумах Харківської губернії. З ініціативи директора тамтешнього реального училища О. Гриця при навчальному закладі було утворено «Товариство організації учнівських подорожей для ознайомлення з батьківщиною». Відповідно до його статуту, затвердженого міністерством народної освіти 16 липня 1897 р., основне завдання товариства полягало у створенні для вихованців училища умов, за яких вони могли б мандрувати країною з освітніми цілями. При цьому зауважувалося, що під час відвідування тієї чи іншої місцевості учні обов'язково мають ознайомитися з її релігійними, історичними, культурними пам'ятками, етнічним складом та побутом населення, географічними і природними особливостями. Серед перших екскурсій, улаштованих товариством були подорожі на Кавказ та у Фінляндію [5, с.24-25; 3, с.51; 16, с.47].

Зауважимо, що шкільні екскурсії другої половини 1880-х – початку 1890-х років були спрямовані переважно на ознайом-

лення учнів з навколишнім життям, природою та історією малої батьківщини, що своєю чергою, сприяло становленню краєзнавчого туризму. Під час таких мандрівок юні екскурсанти збирали гербарії, формували колекції для шкільних музеїв, виконували дослідницькі завдання з предметів шкільного курсу тощо. Подекуди навіть вдавалися до випуску окремих спеціалізованих видань, як от у Маріупольській гімназії, де за результатами звітів про екскурсії містом було опубліковано книгу «Маріуполь и его окрестности» (1892 р.) [14, с.17].

У 1896 р. розвиток шкільного туризму стимулювало урядове розпорядження про безоплатний проїзд учнів усіх навчальних закладів імперії до Нижнього Новгороду на Всеросійську виставку. Цим скористалося й кілька гімназій та училищ із України, зокрема з Києва, Житомира, Харкова, Одеси та інших міст [13, с.13-14; 4, с.43; 9, с.372]. Так, подорож на виставку здійснили вихованці Харківської 2-ї чоловічої гімназії під керівництвом секретаря Педагогічного відділу історико-філологічного товариства В. Харцієва. Група у складі 45 осіб упродовж 11 днів побувала у Нижньому Новгороді та Москві. П'ять днів було присвячено безпосередньо огляду виставки, експозиція якої дуже зацікавила учнів і викликала різноманітні враження, якими вони ще довго ділилися між собою. Також екскурсанти ознайомилися з містом і прогулялися пароплавом по р. Ока. Далі вирушили до Москви, де пробули два дні й оглянули Кремль, храм Христа Спасителя, Третяковську галерею, Торговельні ряди, Зоологічний сад, Петровський парк, Воробйові гори, Збройову палату, низку інших пам'яток історії та культури. Для забезпечення нічлігу попередньо надіслали запити до трьох московських гімназій із пансіонами. Проте на пропозицію відомого пропагандиста екскурсійної справи, економіста, засновника бухгалтерських курсів у Російській імперії Ф. Єзерського розмістилися у його приміщенні, організувавши спальні місця з сіна. Ф. Єзерський також забезпечив екскурсантам часткове харчування та супровід по місту. Загалом, не зважаючи на деякі неузгодженості та неприменності, учасники подорожі визнали її вдалою й вельми корисною як у контексті фізичного розвитку, так і пізнавального значення [17, с.31-35].

Значну роль у становленні шкільного туризму в Україні відіграв філолог і музичний теоретик В'ячеслав Іванович Петр. Будучи директором Києво-Печерської гімназії, він почав улаштувати екскурсії для учнів та їхніх батьків вже з моменту відкриття закладу в 1885 р. Спочатку це були щорічні одноденні прогулянки пароплавом по Дніпру, або на околиці Києва. Переважно вони відбувалися в останньому весняному місяці в доволі святковій атмосфері – з військовим оркестром, хором, маршем учасників екскурсії під прапорами кожного класу. З 1891/1892 навчального року, коли сформувалася повна восьмикласна структура закладу, у травні стали проводити екзамени на атестат зрілості. Тоді за пропозицією В. Петра запровадили тривалі поїздки на початку літніх ваканцій. Передусім ці нововведення стосувалися ви-

пускників, тому що, по-перше, з погляду директора вони «заслужували нагороди за тяжку екзаменаційну працю й більше за інших потребували відновлення здоров'я», а, по-друге, для цього не потрібно було отримувати спеціального дозволу [13, с.1-3]. До початку ХХ ст. такі далекі подорожі імперією стали традиційними для гімназистів. За вісім років вони двічі побували в Криму, на Кавказі й Уралі, та по раз у Надволжжі і Прибалтійському краї [6, с.22-27; 7, с.24-25].

Водночас у гімназії не забували й про старшокласників, для яких улаштовували віддалені (краєзнавчі) екскурсії, наприклад в Умань та Білу Церкву для огляду дендрологічних парків, в Житомир, Чернігів, по Дніпру та Десні [13, с.23].

Утім активна діяльність В. Петра з розвитку фізичної культури¹ та туризму в учнівському середовищі викликала у тодішніх колег та керівництва навчального округу щонайменше подив і недобророзуміння. У своїх спогадах він писав, що «улаштування концертів, танців, “Олімпійських ігор”, екскурсій не тільки не входило до тогочасної програми виховання юнацтва, але й визнавалося негативним, бо відволікало учнів від навчальних занять. Не тільки керівництво округу не підтримувало таких починань, а й товариші по ремеслу ставилися вороже, намагаючись дискредитувати мою діяльність. Гімназія наша удостоїлася “почесного звання” розважального закладу... Розвиток у молоді естетичного смаку через музичні та інші вечори, зміцнення здоров'я гімнастичними вправами та збільшення кругозору завдяки екскурсіям уважали чимось негожим, а людину, котра впроваджувала все це у навчальному закладі – шкідливим новатором» [6, с.21-22].

Однак, пересвідчившись в успішності та корисності для молоді таких поїздок, дирекція Києво-Печерської гімназії продовжила діяти у цьому ж напрямі й на початку ХХ ст.

Позаяк екскурсії улаштовували окремі педагоги, їм доводилося займатися вирішенням усіх питань, пов'язаних з мандрівкою – від визначення маршруту й формування групи до матеріально-технічного забезпечення та оформлення необхідних документів.

Зазвичай розпочинали готуватися до колективного виїзду задалегідь. Спершу визначали основну мету подорожі та розробляли схему маршруту, враховуючи побажання учнів і транспортне сполучення [8, с.10]. Після обговорення і затвердження маршруту на педагогічній раді, напряму або через попечителів навчаль-

¹ Будучи прихильником сокіальського руху, чех за походженням В. Петр від початку функціонування гімназії запровадив у ній гімнастику. Задля цього він особисто відвідав Прагу і запросив до вчителювання одного з кращих інструкторів сокіальських товариств (див.: Из воспоминаний профессора В. Петра // *Русский экскурсант*. 1916. № 1. С. 21). На той момент у Російській імперії гімнастику викладали лише у військових навчальних закладах. Обов'язковим предметом для чоловічих середніх закладів загальної освіти вона стала з 1889 р. відповідно до циркуляра міністерства народної освіти від 26 квітня (докладніше інструкцію та програму викладання гімнастики див.: *Журнал Министерства народного просвещения*. Петербург, 1889. Ч. 264. С. 10-44).

них округів, приступали до листування з установами, закладами та окремими особами, котрі могли сприяти вдалому здійсненню поїздки. Ключове завдання таких переговорів полягало у забезпеченні більш-менш комфортних умов проїзду, проживання, огляду екскурсійних локацій та економії при цьому коштів. Про безоплатне розміщення на нічліг переважно просили директорів середніх навчальних закладів. Ті майже завжди відкувалися на запити, надаючи в розпорядження екскурсантів пансіони чи класні кімнати, а подекуди забезпечували харчуванням та надавали іншу необхідну допомогу.

Напередодні від'їзду закупували їстівні припаси, як-от ковбаса, чай, цукор, хліб, здоба, сир, масло, зельтерська вода¹, з таким розрахунком, щоб поповнити їх у наступному великому пункті. Зі спорядження в дорогу брали чайники, кухлі, столове приладдя, тарілки, особисті речі [13, с.7].

Упродовж попередньої підготовки до екскурсії учні шукали й вивчали інформацію про заплановані маршрутом місця, їх природні умови, історичне минуле та інші практичні відомості, що знадобилися б у подорожі. Також серед учасників подорожі розподіляли певні обов'язки, зокрема обирали господарський комітет і редакційну комісію, котра повинна була докладно описувати мандрівку у щоденнику [13, с.5, 7-8].

Запроваджуючи колективні учнівські екскурсії за умов відсутності подібної практики в Російській імперії, ініціатори цієї справи методом власних спроб, помилок, обміну досвідом, фактично закладали основи їх організаційного забезпечення.

Педагоги-реформатори всіляко обстоювали свої позиції, намагаючись довести як громадськості, так і державним інституціям важливість подорожей для учнів. У своїх статтях, доповідях, публікаціях у періодичній пресі вони зауважували, що мандрівки сприяють кращому засвоєнню теоретичних знань, отриманих на уроках, формують в учнів світогляд та практичні навички, сприяють фізичному розвитку. Водночас наголошували на значимості екскурсій не лише як засобу освіти, а й на корисності для формування здорового психологічного клімату в учнівському колективі та взаємостосунках із педагогічним персоналом. Зокрема В. Петр у брошурі про літні екскурсії вихованців Києво-Печерської гімназії писав: «Благотворно впливають такі поїздки на здоров'я молоді. Перебування на свіжому повітрі впродовж місяця чи двох у постійному русі й з безперервною зміною вражень бадьорить людину, освіжає й оздоровлює юний організм... Під час подорожі міцнішають дружба й приятелювання, встановлюються добрі, майже родинні взаємини між викладачами й учнями... Одна така поїздка розвиває більше, ніж рік книжного навчання у закритій і тісній кімнаті, оскільки юнакові надається можливість на практиці перевірити те, чому навчився в школі, й набути нових знань із тих галузей науки, котрі не включено до гімназійного курсу [13, с.22-23]».

¹ Зельтерська вода – природна або штучно виготовлена мінеральна соляно-вуглекисла вода.

Утім діяльність окремих викладачів-ентузіастів мало змінювала загальну ситуацію. На зламі XIX–XX ст. такі подорожі залишалися все ще одиничними, стихійними, не маючи системності та належного організаційно-методичного забезпечення. Вони, за влучним висловом популяризатора екскурсійної справи у Харкові В. Харцієва, радше були випадковим явищем в шкільному житті, святом, що викликало захоплення в учнів [17, с.28].

Список використаних джерел та літератури:

1. Арцибашев Д.В. История туристско-экскурсионной деятельности в России (вторая половина XIX–XX вв.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02: спец. Отечественная история. Курск, 2005. URL: <http://diss.rsl.ru/diss/05/0619/050619030.pdf>
2. Вербицький В.А., Дзюбан О.В., Шуст О.М. Освітні шкільні екскурсії: історичний досвід минулого (кінець XIX – початок XX ст.) // *Наукові праці ЧНУ ім. Петра Могили. Серія: Педагогіка*. 2018. Вип. 299, т. 311. С. 115-119.
3. Долженко Г.П. История туризма в дореволюционной России и СССР. Ростов, 1988. 192 с.
4. Записки Крымского горного клуба. 1898. № 11-12.
5. Записки Крымского горного клуба. 1899. № 1.
6. Из воспоминаний профессора В. Петра // *Русский экскурсант*. 1916. № 1. С. 21-27.
7. Из воспоминаний профессора В. Петра // *Русский экскурсант*. 1916. № 2. С. 24-34.
8. Из воспоминаний профессора В. Петра // *Русский экскурсант*. 1916. № 4. С. 8-12.
9. Исторический очерк 50-летия Одесского коммерческого училища. Одесса, 1912. Разд. паг.
10. Лутаєва Т.В. Організація екскурсій у харківських гімназіях у другій половині XIX – на початку XX ст. // *Теорія та методика навчання та виховання: зб. наук. пр.* Харків, 2008. Вип. 20. С. 71-80.
11. Молочко Є. Вивчення, популяризація та охорона пам'яток історії та культури Севастополя: екскурсійна діяльність у другій половині XIX – на початку XX ст. // *Краєзнавство*. 2010. № 1/2. С. 149-155.
12. Молочко Є.В. Екскурсії як форма вивчення й охорони пам'яток історії та культури Криму (друга половина XIX – початок XX ст.) // *Праці центру пам'яткознавства: зб. наук. праць*. Київ, 2010. Вип 17. С. 245-260.
13. Петр В.И. О летних экскурсиях учеников Киево-Печерской гимназии. Киев, 1901. 23 с.
14. Попович С.І., Лугова О.І. Туристичне краєзнавство як напрям загального краєзнавства України: питання теорії та генези // *Туристично-краєзнавчі дослідження*. Київ, 2004. Вип. 5. С. 3-53.
15. Соловей Л. До історії становлення туристично-краєзнавчого руху в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // *Краєзнавство*. 2013. № 1. С. 127-130.
16. Тарасова Н.В. Образовательный потенциал ученических экскурсий во второй половине XIX – начале XX в. // *Вестник ПСТГУ. Серия 4. Педагогика. Психология*. 2014. Вып. 1 (32). С. 44-55. DOI: 10.15382/sturIV201432.45-55
17. Харцієв В.И. Об организации ученических экскурсий // *Труды Педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества* / под. ред. проф. Н.Ф. Сумцова. Харьков, 1897. Вып. 4. С. 21-40.

Зарождение школьного туризма в Украине (1880–1900 гг.)

В статье рассмотрен процесс зарождения экскурсионной деятельности и школьного туризма в украинских землях, входивших в состав Российской империи. Установлено, что развitiю этого дела способствовали представители прогрессивной педагогической общности, которые усмотрели в экскурсиях и путешествиях возможность нового подхода к организации умственного и физического воспитания, а также патриотического воспитания молодежи.

В Украине коллективные путешествия учеников начали организовывать фактически с середины 1880-х годов. Этому предшествовали военные прогулки в виде однодневных торжественных массовых строевых выходов старшеклассников того или иного среднего учебного заведения за пределы населенного пункта на природу с целью отдыха и занятий спортом. Такие прогулки были предусмотрены учебными программами, официально утверждёнными министерством народного просвещения.

Замечено, что школьные экскурсии второй половины 1880-х – начала 1890-х годов были направлены на ознакомление учащихся с окружающей жизнью, природой и историей малой родины, что способствовало становлению краеведческого туризма. Во время таких путешествий экскурсанты собирали гербарии, формировали коллекции для школьных музеев, выполняли исследования по предметам школьного курса. Одними из первых стали практиковать школьный туризм средние учебные заведения крупных городов – Киева, Одессы, Харькова, Житомира, Полтавы, Симферополя, Сум.

Установлено, что прогулки и путешествия для своих воспитанников устраивали только отдельные педагоги-энтузиасты, которые всячески пытались доказать как общности, так и государственным институтам важность ученических экскурсий и фактически заложили основы их организационного обеспечения.

Ключевые слова: Украина, Российская империя, школьный туризм, ученическая экскурсия, среднее учебное заведение, путешествие, краеведение.

Nadiia Savchuk

The beginning of the school travels case in Ukraine (1880 – 1900)

The article deals with the process of excursion activity and school travels in the Ukrainian lands, which were part of the Russian Empire. It was found that the drivers of the development of this case were representatives of the progressive pedagogical community, who saw in the excursions and trips the possibility of a new approach to the organization training of mind and body, as well as the patriotic education of the youth.

In Ukraine, the beginning of organized collective schoolchildren travel actually took place in the mid-1880s. At first, there were military walks in the form of one-day ceremonial mass exits of high school students of a secondary school outside the settlement to the nature in order to combine sports with recreation. Such walks were provided training programs officially approved by the Ministry of Education.

The school excursions of the second half of the 1880s – the early of the 1890s were aimed mainly at introducing students to the surrounding life, nature and history of the small motherland, which in turn contributed to the formation of local tourism. In such trips, the excursionists

collected herbarium, formed collections for school museums, performed research assignments in school subjects etc. Secondary educational institutions of large cities – Kyiv, Odesa, Kharkiv, Zhytomyr, Poltava, Simferopol, Sumy – were among the first to practice school travels.

Only by some enthusiastic educators who tried in every way to prove to the public and state institutions the importance of schoolchildren excursions were arranged walking and traveling for their pupils and in fact laid the foundations for their organizational support.

Key words: Ukraine, Russian Empire, school trip, schoolchildren excursion, secondary school, travel, local history.

Отримано: 11.10.2019

УДК 355.253(477.4)

С. А. Сидорук

ПЕРЕХІД ВІД РЕКРУТСЬКОЇ ДО ЗАГАЛЬНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ПОВИННОСТІ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

У статті досліджуються організаційні особливості переходу від рекрутської до загальної військової повинності у Правобережній Україні. Актуальність дослідження аргументовано потребою ґрунтовнішого вивчення регіональних аспектів даної проблеми. Описано основні підходи до її вивчення в історіографії. На основі аналізу джерельної та нормативно-правової бази та історіографії висвітлено умови переходу до загальної військової повинності. Станова рекрутська повинність, на основі якої комплектувалися російська армія і флот була надзвичайно важкою для населення. Це зумовило негативне ставлення до армії та небажання служити у війську. Запровадження загальної військової повинності стало заключним етапом військових реформ в імперії. Правобережна Україна мала низку геополітичних особливостей, які враховувались при проведенні реформи. В регіоні була велика кількість дворянства польського походження, яке негативно ставилось до їх залучення до військової служби. Також особливістю краю була наявність значної кількості єврейського населення, потреби якого не було враховано.

Ключові слова: Правобережна Україна, військова реформа, рекрутська повинність, загальна військова повинність, поляки, євреї.

Системні зміни, що відбулися в Російській імперії у другій половині XIX ст. не минули і правобережну Україну. В силу низької геополітичних обставин, реформи, які поступово змінювали Росію, тут мали свої особливості. Реформи в армії проводилися під керівництвом військового міністра Д. Мілютіна. Одним із їх нагальних завдань було скорочення армії в мирний час при значному її збільшенні під час війни за рахунок створення навченого запасу. Протягом 60-70-х років XIX ст. це завдання пройшло етапи теоретичного вивчення, підготовки та реалізації на практиці. В цьому контексті уваги дослідників заслуговує регіональний

аспект підготовки та реалізації запровадження загальної вєстаної військової повинності, що й зумовляє актуальність нашої дослідження.

Нагромадження вітчизняної та зарубіжної наукової літератури про виконання військових повинностей населенням Правобережної України відбувалось упродовж майже півтора століття. Уже в 40-50-х роках XIX ст. низка енциклопедичних видань подавала узагальнені дані про тогочасного комплектування армії на основі рекрутської повинності. У подібних виданнях останньої чверті – кінця XIX ст. маємо вже інформацію про новий спосіб комплектування армії, що був узаконений Статутом про загальну військову повинність та низкою супровідних законоположень.

В цей час з'являються й праці аналітичного змісту щодо переваг нової системи комплектування армії та флоту. До таких належать праці М.І. Богдановича та А.Ф. Редігера де висвітлено організаційно-воєнні аспекти системи комплектування і розбудови російських військ, порівняно стану – рекрутську та загальну військову повинності. Серед дослідників того часу, котрі виявляли наукове зацікавлення питаннями комплектування російської армії, помітно виділявся С.Ф. Платонов, який здійснив перші узагальнення накопиченого фактичного матеріалу та спробу реалізувати короткий огляд рекрутської повинності від її запровадження до відміни в 1874 р. та переходу на загальну військову повинність у «Повному курсі лекцій з російської історії». Перелік досліджень дореволюційної доби з порівняльними аспектами обох систем комплектування імперської армії набагато більший і відноситься не тільки до військової історії, а зачіпає й інші аспекти соціально-економічного, політичного та культурного розвитку.

У працях А.Г. Безкровного, П.А. Зайончковського, А.В. Федорова, що представляють уже радянську історичну науку, через призму з'ясування воєнної історії знайшли відображення урядові заходи щодо трансформації рекрутської системи напередодні її скасування та запровадження загальної військової повинності. Разом з тим, регіональні аспекти запровадження загальної військової повинності вкрай рідко знаходили своє, нехай навіть епізодичне відображення, в наукових дослідженнях того часу.

У більшій мірі така спрямованість наукових пошуків притаманна сучасній російській історіографії, однак, зрозуміло, їх тематика зводиться до регіонів, що знаходяться в межах російських територій.

Особливості виконання рекрутської та загальної військової повинностей єврейським населенням Правобережної України висвітлені у монографічному дослідженні сучасного американського історика Й. Петровського-Штерна «Євреї в російській армії: 1827-1914» [12].

В сучасній вітчизняній історіографії привертають увагу праці В. Волковинського, який військові реформи 1860–1870-х рр. у Російській імперії вбачає перш за все як заходи з реорганізації російської армії задля її модернізації.

Регіональна проблематика військових реформ частково висвітлена в працях В.Г. Бережинського [10], який вивчаючи історію органів місцевого військового управління, звернув увагу на обставини та заходи їх реформування.

В контексті висвітлення життєзабезпечення російських військових в українських губерніях в другій половині XIX ст., законодавче забезпечення та деякі наслідки запровадження загальної військової повинності, на основі статистичних даних проаналізував В.Б. Молчанов [11].

Загалом же регіональні аспекти реалізації військових реформ 1860-1870-х рр. на теренах України залишаються наразі мало дослідженими.

Кримська війна переконала російський уряд і нового царя в необхідності реформування багатьох сфер суспільного життя, зокрема й військової. Морально й технічно відстала російська армія вже не могла забезпечувати геополітичні інтереси та апетити імперії. Суто станова рекрутська повинність, за якою комплектувалися російська армія і флот перетворила їх у ледь не пенітенціарну установу, куди новобранці приводилися примусово та під конвоем як злочинці. Тривалий термін служби та самі порядки у військах робили її в очах оподаткованого населення, на якому й лежав увесь її тягар, найважчою з усіх повинностей.

Попри те що військові реформи розпочалися ще на початку 1862 року, заміна рекрутчини загальною військовою повинністю відкладалася як їх завершальний етап.

Тим часом напередодні скасування рекрутчини, з 1871 по 1874 рр., рекрутські набори проводилися з розрахунку 6 рекрутів з 1000 душ, що було більше ніж в попередні роки. Збільшити квоти рекрутських наборів уряд був змушений через напружену політичну ситуацію в Європі і значне посилення військового потенціалу Пруссії [1, с.90]. Однак це не означало що питання заміни рекрутчини загальною військовою повинністю відкладалося на невизначений термін. Ще 4 листопада 1870 року Олександр II видав указ про запровадження при військовому міністерстві комісії для розробки і формулювання положень про особисту військову повинність в Імперії та Царстві Польському, який був доведений до відома чиновників міністерства 17 листопада поточного року [2].

Указ одразу знайшов дієвий відгук у суспільстві, ставши предметом обговорення та суперечок щодо доцільності зрівняння усіх станів імперії у виконання майбутньої обов'язкової для всіх військової повинності. Прогнозовано, найбільший резонанс ця тема викликала в середовищі привілейованих станів, зокрема дворянства.

Правобережна Україна на початку 70-х років XIX ст. все ще зберігала свою специфіку в становій структурі населення. Значну його частину становила польська шляхта, яка свого часу отримавши статус російського дворянства ще до недавніх пір плакала надії на відновлення власної державності. Власне, польське повстання 1863-1864 років було тому підтвердженням і пересторогою про несприйняття поляками такого кроку російської влади.

Місцеві владні структури були підтримані імперськи орієнтованими представниками дворянства. Так уже 10 грудня 1870 року з типографії університету Святого Володимира вийшла стаття М.В. Юзефовича «По поводу распространения у нас воинской повинности на все состояния» [13]. Дана стаття була не інакше як реакцією на суспільний резонанс від новини про майбутнє запровадження загальної військової повинності.

В середовищі здебільшого польського правобережного дворянства служба в російській царській армії сприймалася як «податок кров'ю», що само по собі вказує на її негативне сприйняття. М. Юзефовичу, як громадському та політичному діячеві це було достеменно відомо. Тому своєю публікацією він підтримав ідею поширення загальної військової повинності на всі суспільні стани, але акцентував увагу саме на дворянах, заохочуючи їх до служби у війську [13, с.1-2.]. Стаття М. Юзефовича стала фактично безапеляційним виявом позиції місцевої адміністрації до урядової ініціативи.

Уже наприкінці грудня 1872 року вищезгадана комісія при Військовому Міністерстві, очолювана начальником Головного Штабу генералом-ад'ютантом графом Гейденом закінчила розробку проектів статутів про військову повинність [9, с.3]. Для попереднього розгляду в Державній Раді означеного проекту Олександр II розпорядився створити окреме присутствіє, яке в листопаді 1873 року закінчило розгляд запропонованого Військовим міністром генерал-ад'ютантом Д. Мілютіним проекту про запровадження загальної військової повинності. В грудні того ж року воно було внесене на Загальні збори [9, с. 3].

Тим часом, в ході обговорення проекту 22 листопада 1873 року було оголошення маніфест про проведення останнього рекрутського набору у 1874 році, який і відбувся в усіх смугах імперії та Царстві Польському у визначений термін – з 15 січня по 15 лютого [3].

А вже 1 січня 1874 року було оголошено маніфест про запровадження загальної військової повинності [4] та однойменна Найвище затверджена думка Державної Ради [5], що містила в собі й Статут про загальну військову повинність.

Структурно статут сформований з Указу урядовому Сенату та 14 глав, що містять 224 статті. Головна суть Статуту відображена уже в перших трьох статтях загальних положень де наголошено про те що:

1. Захист Престолу та Вітчизни є священним обов'язком кожного російського підданого. Чоловіче населення, без різниці станів, підлягає військовій повинності.

2. Грошовий викуп від військової повинності і заміна «охотниками» (найманцями) не допускаються.

3. Особи чоловічої статі, яким виповнилося більше п'ятнадцяти років, можуть бути звільнені з російського підданства лише після повного відбуття ними військової повинності або ж після вищезгаданого жереба, що звільняє їх від служби у постійних військах.

17. Загальний строк служби у сухопутних військах для тих, хто вступав за жеребом визначається в п'ятнадцять років, з яких шість років дійсної служби і дев'ять років у запасі.

18. Загальний строк служби на флоті визначається в десять років, з яких сім років дійсної служби і три роки в запасі [6].

У статуті чітко та послідовно розписані основні принципи загальної військової повинності, забезпечення її функціонування та організації управлінських структур. В її окремих главах окреслені й регіональні особливості виконання повинності, які, втім, здебільшого не стосуються Правобережної України. Проте у восьмій главі окреслені особливості формування губернських та повітових по військовій повинності присутствій на територіях де не створено земських установ. Якраз до таких належать губернські Правобережжя. У губернському присутстві замість Голови губернської земської управи призначалися дві особи від присутствія по селянських справах. В повітових присутствіях двох представників земств заміняли одним чиновником, за вибором губернатора та одним мировим посередником [6].

Проте більше регіональні особливості запровадження загальної військової повинності ілюструють уже масштабні показники по перших призовах.

За даними дослідження В.Б. Молчанова, систематизованими в окремій таблиці, маємо можливість підрахувати що за перші сім років (найдовший термін строкової служби) 1874-1880 рр., з Правобережної України призиву до російської армії підлягали 121013 чоловіків [11, с.180]. У відсотках від загальної кількості призовників з дев'яти українських губерній (296064) це становить 40,87%. Крім того цифрові дані таблиці вказують на щорічне неухильне зростання кількості новобранців з кожної губернії [11, с.180].

Центральний статистичний комітет міністерства внутрішніх справ станом на 1 січня 1875 року зафіксував дані зібрані напередодні та в ході першого набору за загальною військовою повинністю, що відбувався з 1 листопада по 1 грудня 1874 року. Для організації набору необхідні дані про точну кількість ревізьких душ чоловічої статі, кількість населених пунктів у кожній волості певного повіту.

Зведені дані по трьох правобережних губерніях вказують на те що тут нараховувалось 2 314 467 ревізьких душ чоловічої статі, що були поставлені на військовий облік. Вони проживали у 8989 населених пунктах, що об'єднувалися у 865 волостей. Прийом новобранців тут забезпечували 160 призовних дільниць [7].

Найбільші числові показники за цими даними належать Подільській губернії, що певною мірою дисонує з даними В.Б. Молчанова, взятими з відомого видання «Столетие военного министерства» [8], де більша кількість потенційних призовників заявлена за Київською губернією.

Ще однією специфічною рисою Правобережної України є її строкатий етнічний склад. Це відобразилося й у змісті Статуту

1874 року. Чи не найчисельнішою з етнічних меншин регіону були євреї. Вони, де-юре, відбували загальну військову повинність на рівні з іншими станами. Але, де-факто, Статут, який, за визначенням Й. Петровського-Штерна, був одним з найбільш ліберальних документів епохи Великих реформ, став законодавчою основою для всіх наступних антиєврейських законів, прийнятих Військовим міністерством [12, с.181].

Так одразу після прийняття Статуту, спеціальним розпорядженням військового міністерства кількість євреїв що претендували на переведення «вольноопределяющихся» в офіцери, було обмежено трьома відсотками, а ще через рік прийом євреїв військової і юнкерські училища був повністю заборонений [12, с.181].

Таким чином, запровадження загальновійськової повинності, будучи важливою складовою військових реформ мала суттєвий вплив на суспільство Правобережної України. При цьому маємо підстави зауважити двоякі її наслідки для населення краю. З одного боку скасовано рекрутчину – найважчу з державних повинностей, а з другого кількість призваних до лав армії суттєво зросла, що при все ще тривалих строках служби молодих працездатних чоловіків, негативно позначалося на економічному розвитку регіону. Також попри декларативну ліберальність нового закону про відбування військової повинності, порядки в армії залишались незмінними.

Список використаних джерел та літератури:

1. О личной воинской повинности в России / Свод обнародованных по сему предмету сведений и объяснений (насто́льная книга с присоединением необходимых при сдаче рекрут правил ныне действующего Рекрутского Устава.) Издание юристов. Б.м., 1873. с.90.
2. Поаное собрание законов Российской Империи (далі – ПСЗРИ). Санкт-Петербург, 1874. Собрание 2. Т. XLV. Отд. II. № 48871. С. 420.
3. ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1876. Собрание 2. Т. XLVIII. Отд. II. № 52805. С. 520-524
4. ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1876. Собрание 2. Т. XLIX. Отд. I. № 52982. С. 1-2
5. ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1876. Собрание 2. Т. XLIX. Отд. I. № 52983. С. 2-29.
6. Правила в дополнение к Уставу о воинской повинности: высочайше утвержденные 19-го марта 1874 г. Одесса: Печ. в тип. Ульриха и Шульце, ценз. 1874. 28 с. URL: <https://www.prlib.ru/item/438758>
7. Список волостей и гмин Европейской России с распределением по призывным участкам для отбывания воинской повинности: по сведениям к 1 января 1875 года / под ред. М. Раевского и М. Мусницкого. Санкт-Петербург: тип. М-ва Внутр. Дел, 1875. [4], XV, 342 с. URL: <https://www.prlib.ru/item/451105>
8. Столетие Военного министерства. 1802–1902 / гл. ред., ген. от кавалерии Д.А. Скалон. Главный штаб. Ч. 3, кн. 1, отд. 2: Исторический очерк комплектования войск с 1855 по 1902 г. Санкт-Петербург, 1914. 324 с.
9. Бильдерлинг А.А. К 25-летию всеобщей воинской повинности. Санкт-Петербург: Воен. тип., 1899. 7 с. URL: <https://www.prlib.ru/item/417077>

10. Бережинський В.Г. Реформування місцевих органів військового управління: історичний досвід // *Бюлетень воєнно-наукової інформації*. Київ: Центральний науково-дослідний інститут Збройних Сил України, 2004. № 1. С. 57-77; його ж: Історичний досвід створення та функціонування органів військового управління // *Матеріали семінару «Реформування системи місцевих органів військового управління»*. Київ: Центральний науково-дослідний інститут Збройних Сил України, 2004. С. 26-28; Бережинський В.Г., Луцик І.С., Перепелица М.М. Отечественные местные органы военного управления и комплектования вооруженных сил (с древнейших времен до 1917 г.). Київ: УИВИ, 2005. 62 с.
11. Молчанов В.Б. Вплив воєнних реформ Д.О. Мілютіна на життєзабезпечення російських військових в українських губерніях в другій половині XIX ст. // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2012. Вип. 20. С. 171-200. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Piu19-20_2012_20_13
12. Петровский-Штерн И. Евреи в русской армии: 1827-1914. Москва: Новое литературное обозрение, 2003. 556 с.
13. Юзефович М.В. По поводу распространения у нас воинской повинности на все состояния Киев: Унив. тип., ценз. 1870. 10 с. URL: <https://www.prlib.ru/item/437619>

С. А. Сидорук

Переход от рекрутской к всеобщей воинской повинности в Правобережной Украине: региональный аспект

В статье исследуются организационные особенности перехода от рекрутской к всеобщей военной повинности в Правобережной Украине. Актуальность исследования аргументировано необходимостью более основательного изучения региональных аспектов данной проблемы. Описаны основные подходы к ее изучению в историографии. На основе анализа источников, нормативно-правовой базы и историографии отражены условия перехода к всеобщей военной повинности. Сословная рекрутская повинность, на основе которой комплектовались русская армия и флот была очень тяжелой для населения. Это обусловило негативное отношение к армии и нежелание в ней служить. Введение всеобщей воинской повинности стало заключительным этапом военных реформ в империи. Правобережная Украина имела ряд геополитических особенностей, которые учитывались при проведении реформы. В регионе было большое количество дворянства польского происхождения, которое негативно относилось к их привлечению к военной службе. Также особенностью края было наличие значительного количества еврейского населения, потребности которого не было учтено.

Ключевые слова: *Правобережная Украина, военная реформа, рекрутская повинность, всеобщая воинская повинность, поляки, евреи.*

S. Sydoruk

Transition from recruiting to general military service in Right-Bank Ukraine: a regional dimension

The organizational features of the transition from recruiting to general military service in Right Bank Ukraine are examined in the article. The urgency of the study is justified by the need for a more thorough study of the regional aspects of this problem. The basic approaches to its study in historiography are described. On the basis of the analysis of

the source, regulatory framework and historiography, the conditions for transition to general military service are outlined. The recruiting duty on which the Russian army and navy were manned was extremely difficult for the population. This led to a negative attitude towards the army and a reluctance to serve in the army. The introduction of universal service became the final stage of military reform in the empire. Right-bank Ukraine had a number of geopolitical features that were taken into account when reforming. There were a large number of nobility of Polish descent in the region, who were negative about their involvement in military service. Another feature of the region was the presence of a large number of Jewish people, whose needs were not taken into account.

Key words: *Right-Bank Ukraine, military reform, recruitment, general military service, Poles, Jews.*

Отримано: 2.09.2019

УДК 94(477.43)«18/19»:355.454

В. Б. Стецюк

ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА І РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА 1877-1878 рр.

У статті проаналізовано вплив російсько-турецької війни 1877-1878 рр. на життя населення Правобережної України. Висвітлено вплив війни на військові частини та з'єднання, дислоковані у правобережних губерніях; показано, що дислоковані на Правобережжі 11-а, 12-а, 32-а, 33-я піхотні та 9-а, 11-а, 12-а кавалерійська дивізії. Охарактеризовано роль регіону в процесі перекидання війська та розгортання російських сил на Балканському театрі бойових дій. Проаналізовано вплив війни на суспільні процеси – активізацію благодійної діяльності, формування системи соціальної допомоги родинам мобілізованих та загиблих вояків; відзначено, що ці зміни відбувались в умовах нерозбудованості органів місцевого самоврядування (відсутності земських органів, слабкості та обмежених фінансових можливостей міських дум та управ). Відповідно, значну роль у наданні матеріальної допомоги діючій армії, пораненим та скаліченим воякам відігравали церковні інституції та органи станового представництва. Крім того, значну допомогу надавали громадські організації, насамперед Товариство піклування про поранених і скалічених воїнів (Товариство Червоного Хреста), Київське Слов'янське благодійне товариство.

Ключові слова: *Правобережна Україна, російська армія, російсько-турецька війна 1877-1878 рр., Товариство Червоного Хреста.*

Одним з малодосліджених аспектів історії російської військової присутності на території Правобережної України є залучення військових частин, дислокованих у регіоні, до участі у конфліктах, учасником яких виступала Російська імперія. Варто зазначити, що імперські військові конфлікти не могли не торкатись населення Правобережжя (як, власне, й інших українських земель) – уродженці регіону брали участь у завоюванні Кавказу та Середньої Азії, у складі експедиційного корпусу долучались до придушення Іхетуанського повстання 1900 р. у Китаї, масово залучались до

бойових дій російсько-японської війни 1904-1905 рр. Однак найбільш відчутним та різноплановим був вплив на життя регіону масштабного збройного конфлікту між Російською та Османською імперіями у 1877-1878 рр. В літературі вплив цього конфлікту на життя Наддніпрянської України висвітлений надзвичайно побіжно [4; 26], тож тема потребує подальшого розкриття.

Першим елементом впливу стали розгортання до штатів воєнного штату та переведення у стан бойової готовності військових частин, дислокованих у Київській, Подільській та Волинській губерніях. Напередодні війни тут дислокувалися чотири піхотних дивізій (кожна у складі чотирьох полків та із приданою артилерійською бригадою) та два дивізії кінноти (кожна в складі чотирьох полків), а також саперна бригада, губернські батальйони, ряд інших частин і підрозділів.

В ході призову вояків запасу восени 1876 – взимку 1877 рр. з Волинської губернії мобілізували 12773 особи, з Київської – 12198 осіб, з Подільської – 18116 осіб [22, с.121]. Більшість мобілізованих були направлені до частин 11-ї, 12-ї, 32-ї, 33-ї піхотних дивізій та інших частин і з'єднань, дислокованих на Правобережжі напередодні війни. Так, до складу 48-го піхотного Одеського полку було направлено з Могилівського повіту Подільської губернії 111 унтер-офіцерів, 60 музикантів, 728 стройових і 53 нестройових рядових, загалом 952 особи. Водночас із Ямпільського повіту Поділля в полк прибули 96 унтер-офіцерів, 28 музикантів, 227 стройових і 37 нестройових рядових, загалом 389 осіб [23, с.82].

Процес мобілізації можна розглянути на прикладі 33-ї артилерійської бригади, яка входила до складу 33-ї піхотної дивізії. В червні місяці 1876 р. бригада проходила практичну стрільбу на полігоні біля Києва. 23 жовтня 1876 р. розпорядженням Київського окружного артилерійського управління за № 8432 було наказано негайно відправити в Київ офіцера для прийому 4-фунтових гармат і всього майна, передбаченого штатом; зброя прибула в батарею 7 листопада [23, с.279-280]. Після отримання 2 листопада телеграми про мобілізацію із бригади негайно були вислані офіцери для прийомом коней на здатні пункти, якими були призначені міста Звенигородка, Васильків, Черкаси і Канів Київської губернії, а також населені пункти Полтавської та Курської губерній [23, с.280]. 13 листопада із м. Васильків прибуло 54 особи і 104 коней [23, с.283]. 24 листопада із Києва прибуло 7 осіб фельдшерських учнів, по одному у кожену батарею і в управління бригади [23, с.283]. З 29 листопада перші шість ешелонів бригади назначено було рух зі станції Черкас через Фастів, Жмеринку і Бірзулу на Кишинів [23, с.285].

Аналогічним чином відбувались мобілізаційні заходи в інших частинах. Наприклад, 3-ю батарею 12-ї артилерійської бригади наказ про мобілізацію військ застав розміщеною на зимових квартирах в містечку Стара Синява Літинського повіту Подільської губернії. Наказ цей був отриманий батареєю 2 листопада 1876 р. о 8 год. ранку, і так як ще з настанням осені очікувалось приведен-

ня військ на військове положення і усі попередні розпорядження уже були зроблені, то згідно складеного плану був негайно відісланий штабс-капітан Пекарський з командою в м. Проскурів за прийомом коней, а батарея розпочала сортування речей та підготовку всього необхідного до зимового походу [23, с.240].

Загалом вже взимку 1876-1877 рр. дислоковані на Правобережжі частини завершили комплектування за штатами воєнного часу і розпочали передислокацію до Бессарабської губернії, а звідти – на територію Об'єднаних князівств Молдови та Валахії (сучасна Румунія).

Організаційні заходи в ході мобілізації носили найрізноманітніший характер. Зокрема, 1 листопада 1876 р. у російській армії було відновлено корпусну ланку управління, ліквідовано в ході створення військових округів у 1860-х рр.; на Правобережжі були сформовані штаби 11-го та 12-го армійського корпусів, яким підпорядкували піхотні та кавалерійські дивізії.

Крім того, із місцевих батальйонів, що діяли у кожному губерньському центрі, були виділені кадри для формування резервних батальйонів. Що стосується самих місцевих батальйонів, то вони були доукомплектовані й розглядались як можливий резерв командування.

Слід зазначити, що близькість Правобережної України до театру бойових дій перетворила регіон в один з головних регіонів концентрації військ для їх подальшого перекидання на територію Румунії й болгарські землі. Цьому сприяло поступове зосередження військ упродовж майже півріччя напередодні війни. Як приклад наведемо дислоковану в Московській губернії 17-у піхотну дивізію. 2 листопада 1876 р., коли було оголошено першу часткову мобілізацію, 66-й піхотний Бутирський полк цієї дивізії був швидко мобілізований і за кілька днів відправлений залізницею із Тули в м. Старокостянтинів Волинської губернії, де й увійшов до складу діючої армії. У цьому місті полк простояв до оголошення війни Туреччині [24, с.22]. 67-й Тарутинський полк на початку грудня 1876 р. прибув із Москви в м. Кам'янець-Подільський і розмістився спершу в околицях міста, а наприкінці березня 1877 р. зосередився в місті, де і пробув до виступу в похід 12 квітня [24, с.26]. 17-а артилерійська бригада цієї ж дивізії певний час дислокувалась у Меджибожі, дислоковані в якому до війни частини раніше вирушили до Румунії [24, с.11].

Слід відзначити, що передислокації визначались не лише планами бойових дій проти турків. У спогадах генерала І. Поволоцького (у 1877-1878 рр. був офіцером для особливих доручень при командуючому Київським військовим округом) згадано, що після термінового виступу на театр бойових дій військ із Подільської та Волинської губерній у прикордонних районах залишились лише нечисленні місцеві команди. В цей час почали поширюватись чутки, що в Галичині з польської молоді формується загін, який планує 6 серпня під виглядом прочан прибути до Почаївської лаври і захопити її. Як зауважував автор, не відомо,

чи мали ці чутки якісь підстави, однак російське командування поставилось до них цілком серйозно і з військ, що прямували залізницею з території Польщі на Правобережжя, один батальйон направили до Дубна, а звідти на возах – до Почаєва [9, с.963-964].

Загалом процес перекидання військ тривав упродовж усього періоду війни, а після її закінчення аж до 1880 р. тривало повернення військових частин та з'єднань в місця їх постійної дислокації.

У вітчизняній історіографії практично недослідженим залишається питання ставлення до війни та організації матеріальної допомоги. Потрібно зауважити, що російсько-турецька війна стала першим масштабним збройним конфліктом в історії пореформеної Російської імперії. Вона продемонструвала кардинальні зміни у сфері залучення населення до воєн, які вела держава. До здійснення військових реформ 1860-1870-х рр. армія залишалась практично ізольованою від решти суспільства соціальною групою; крім того, дружини та діти солдат також становили окрему категорію населення, не пов'язану (принаймні формально) із селянськими та міщанськими громадами, з яких вони походили. У пореформений час, коли термін військової служби різко скоротили, а сім'ї військовослужбовців строкової служби залишались членами певних місцевих громад. Така система, нормально функціонуючи у мирний час, з початком війни актуалізувала питання надання матеріальної допомоги сім'ям вояків. Російське законодавство до цієї проблеми підійшло достатньо поверхнево, перекававши допомогу сім'ям мобілізованих (до того ж, не усім, а лише тим, хто зміг довести необхідність такої допомоги) органам міського та земського самоврядування.

Слід також врахувати, що війна, несподівано для військово-політичного керівництва Російської імперії, затягнулася і набула значних масштабів. Довелося неодноразово перекидати додаткові військові контингенти та суттєво збільшити асигнування на війну. За таких умов на перебіг воєнних дій та соціальних процесів суттєво впливали активні громадяни.

Складним і суперечливим залишається питання ставлення до війни певних суспільних та етнічних груп. Варто зазначити, що саме з українського політичного середовища вийшла найвідоміша публіцистична робота з критикою позиції Російської імперії у війні з Туреччиною. М.П. Драгоманов, котрий на цей час проживав у Женеві, опублікував статтю «Турки зовнішні й внутрішні», в якій виступив із жорсткою критикою російської влади. При цьому, однак, він жодним чином не захищав османську владу і її політику щодо християнського населення Балкан, лише наголошував, що політика імперії Романових щодо власних підданих нічим не краща, а в ряді випадків значно більш негуманна [2, с.239]. Можна припустити, що подібний підхід – консолідація довкола ідеї звільнення поневолених народів Балкан безвідносно політичних настроїв та ставлення до державної політики – був домінуючим. Він поєднувався із іншим вагомим чинником – прагненням допомог-

ти землякам, що були мобілізовані до війська, а також членам їх родин. Результатом дії цих чинників стали масштабні кампанії зі збору коштів та інші форми допомоги армії, пораненим і скаліченим воякам, а також сім'ям мобілізованих. У порівнянні із російськими губерніями і навіть губерніями інших частин України на Правобережжі цей процес мав кілька особливостей.

Насамперед, слід відзначити, що до в регіоні було відсутнє земське самоврядування, на яке покладалась задача допомогти родинам мобілізованих і яке в більшості губерній відіграло провідну роль у зборі коштів на благодійні цілі. Вагомим чинником був низький рівень урбанізації – більшість міст були невеликими та не мали у своєму розпорядженні значних сум. Як результат, лише у кількох містах відбулося виділення коштів міськими думами на ті чи інші пов'язані з війною цілі. Житомирське міське самоврядування пожертвувало у розпорядження імператриці (котра була одним із організаторів допомоги пораненим та скаліченим військовослужбовцям, про що ще буде сказано нижче) 5000 руб. [11, с.47], громада Кам'янця-Подільського виділила 2500 рублів на влаштування і утримання лікарні для поранених [14, с.207], а черкаське міське управління – кошти на утримання двох ліжок у лікарні [11, с.47]. Останній приклад надзвичайно промовистий, оскільки дозволяє оцінити реальні фінансові можливості пересічного повітового центру та його можливості щодо допомоги постраждалим воякам. Можна припустити, що якщо мали місце пожертви інших органів міського самоврядування, то вони, очевидно, також були досить скромними за обсягом.

Відповідно, практично єдиним органом міського самоврядування, що здійснював значні пожертви, стала Київська міська дума. Зокрема, лише у розпорядженні Товариства піклування про поранених і хворих воїнів вона спрямувала 50 тисяч рублів [8, с.56]. Однак цей виняток лише підтверджує загальну тенденцію.

Іншим важливим колективним учасником заходів у сфері допомоги жертвам війни було Товариство піклування про поранених і хворих воїнів, створене у 1867 р. під покровительством імператриці Марії Олександрівни (у 1879 р. офіційно перейменоване в Російське Товариство Червоного Хреста, однак ще до того неодноразово так іменувалося). Згідно зі статутом, його головною метою було «сприяння під час війни військової адміністрації в догляді за пораненими і хворими воїнами і надання їм, у міру засобів своїх, як лікарської, так і будь-якої допомоги» [20, с.425].

Під час російсько-турецької війни товариство взяло на себе наступні функції: постачання госпіталів господарським і медичним майном, розподіл медичного персоналу, формування летючих загонів для надання допомоги на перев'язувальних пунктах під час боїв, створення власних (не підпорядкованих військовому відомству) евакуаційних пунктів та лазаретів, організацію транспортів і санітарних поїздів. Окрім заходів безпосередньо на театрі бойових дій під час війни 1877-1878 рр. на кошти Червоного Хреста було влаштовано 238 лазаретів на більш ніж 20 тисяч лі-

жок в межах Російської імперії [3, с.32]. Наприклад, в Києві було створено лазарет Товариства Червоного Хреста на 240 ліжок, для якого військове відомство передало частину саперних бараків на тодішній південно-східній околиці міста [5, с.336].

Для фінансування своєї діяльності місцеві осередки Червоного Хреста також активно збирали кошти. Відомо, що жителі міста Житомира до 12 вересня 1877 р. зібрали на користь Червоного Хреста 54110 крб. [26, с.74]. Важко сказати, починаючи з якого часу була зібрана ця сума – з офіційного початку війни чи з моменту фактичної мобілізації, яка розпочалась на півроку раніше. В будь-якому випадку, можна констатувати досить значні масштаби діяльності організації у правобережних губерніях та активну її підтримку з боку населення.

Загалом можна виділити декілька напрямків матеріальної допомоги. Частина пожертв були зроблені «на санітарні потреби армії» і надійшли у розпорядження медичних структур військового відомства. Так, землевласник містечка Жашкова Таращанського повіту Тульчинський пожертвував 50 рублів, Товариство Скоморського цукрового заводу і фізичні особи, що проживали у Таращанському повіті, – 42 рублі [15, с.151], дворяни-землевласники Бердичівського повіту – 6760 рублів [16, с.199].

В окремих випадках пожертви робилися на конкретні напрямки медичної роботи. Ключовим серед таких напрямків стало виготовлення хініну (в термінології XIX ст. також часто вживалися терміни «хіна», «хінний порошок») – медичного препарату з кори хінного дерева, призначеного для лікування малярії. Центром виготовлення препарату для російської армії став Київ. Професор хімії Київського університету Ф.М. Гарнич-Гарницький (знаний у Києві громадський діяч, який певний час очолював Київське Слов'янське благодійне товариство) університет взяв на себе місію виготовити на приватні пожертви якомога більше хіни. До середини липня 1877 р. Київський комітет з постачання армії хініном відправив на фронт 819 тисяч порцій цього медичного засобу [26, с.74]. На придбання хініну для військ жертвували кошти васильківський повітовий предводитель дворянства Карпов (200 рублів), а також 24 дворян-землевласників Канівського повіту, кожен із яких пожертвував від 15 до 600 рублів. Цікаво, що серед жертводавців можна зустріти імена низки громадських активістів (наприклад, Йосипа Монтрезора, батька відомого українського монархіста), а також А. Хомця, масток якого було зруйновано мобілізованими вояками вже в період російсько-японської війни [12, с.391]; крім того, власник містечка Козина, Владислав Монтрезор, пожертвувавши 100 рублів спільно із іншими дворянами, згодом додатково пожертвував ще 1000 рублів [13, с.11]. Дворяни Радомишльського повіту на купівлю хініну пожертвували 2000 рублів [13, с.11], а згодом – ще 646 рублів [17, с.207], Уманського – 818 рублів [15, с.151]. Індивідуальні пожертви зробили поміщики Густав Мацевич із Черкаського повіту (50 рублів) та Яків Тарновський із Васильківського повіту (25 руб-

лів) [17, с.207]. Відзначимо, що Гарнич-Гарницький не лише виготовляв хінін; з однією із партій препарату він безпосередньо вирушив на театр бойових дій для передачі військам та налагодження ефективного використання препарату, за що згодом був удостоєний рідкісною для цивільної особи нагороди – ордену святого Володимира 3-го ступеню з мечами (останні слугували ознакою нагороди за бойові заслуги) [1, с.237].

Мали місце передачі коштів у розпорядження центральній владі «на воєнні цілі». Найвні у нашому розпорядженні відомості щодо подібних пожертв не носять цілісного характеру. Зокрема, у тогочасній періодиці зафіксовано кілька великих пожертв – селяни 1-ї дільниці Старокосятинівського повіту передали у розпорядження уряду на воєнні цілі 1006 рублів [10, с.335], окремо 75 рублів пожертвував селянин села Лажева Данилевич [18, с.286]. У Звенигородському повіті кошти уряду пожертвували чиновник, офіцер-підполковник, лікар, поміщик і п'ять дворян (шість осіб – по 20 рублів, троє – по 40 рублів) [12, с.391]. 140 рублів передав у розпорядження уряду барон Штейнгель [19, с.415]. Наведені приклади цікаві тим, що фіксують участь у пожертвах представників різних суспільних груп. Водночас вони демонструють, що у Волинській та Подільській губернії найбільшу активність у допомозі армії та постраждалим воякам проявляли представники «податних станів», в той час як дворянство найбільш активно допомагало армії на Київщині. Можна припустити, що дворяни Подільської та Волинської губерній, де серед дворян була вищою частка етнічних поляків, більш стримано ставились до підтримки імперської воєнної кампанії, натомість на Київщині, де етнічна структура дворянського стану була дещо іншою, його представники проявляли більшу активність щодо пожертв. Тенденцію підтверджує і приклад барона Ф. Штейнгеля – показово, що саме цей русифікований аристократ проявив найбільшу активність серед волинських жертводавців. Вказана закономірність також корелюється із іншими видами пожертв, де також можна простежити схожі тенденції.

Ще одним видом пожертв була передача коштів «у відання імператриці». Зокрема, селяни Вінницького і Літинського повітів передали у відання імператриці 2000 рублів [11, с.367], а селяни Чигиринського повіту – 470 рублів [16, с.199]. Для розуміння цієї категорії пожертв необхідно наголосити, що імператриця виступала «августійшим покровителем» цілого ряду благодійних структур, включно із вже згаданим Товариством Червоного Хреста. Тобто, передаючи певні суми у її розпорядження, жертводавці тим самим декларували небажання спрямовувати кошти у розпорядження бюрократичних інституцій.

Окрім грошових, мали місце пожертви певними продуктами – так, селяни Балтського повіту передали армії 235 пудів сухарів [15, с.151], селяни Дедеркальської волості Кременецького повіту – 200 пудів сухарів [16, с.199].

Можна припустити, що мали місце й випадки прямої допомоги військовим частинам, що перебували на території регіону.

Зокрема, відомо, що з 2 листопада 1877 р. до січня 1878 р. у XIII армійський корпус, який в цей час дислокувався у губерніях Правобережжя було передано зібрані жителями Київщини, Волині й Поділля 13501 кожух, 1166 інших предметів одягу, лазаретної білизни на 100 осіб, 128400 порцій хініну, 500 пудів цукру, 500 фунтів чаю, 1000 відер спирту та 5369 крб. [26, с.74]. Практично повсюдною була практика урочистої зустрічі та проведів військових частин, які супроводжувались пригощанням та врученням воякам пам'ятних подарунків (предметів побуту, тютюну тощо). Так, виступ військ із Кам'янця-Подільського в район бойових дій супроводжувався урочистостями за участю губернатора, єпископа та інших офіційних осіб [27, с.274-275].

На окрему увагу заслуговує роль церковних інституцій у наданні допомоги армії. Попри домінуючу у науковій літературі думку про російсько-турецьку війну 1877-1878 рр. як про перший модерний конфлікт Російської імперії, наведені вище приклади чітко демонструють, що чимало державних структур виявились неготовими до викликів до роботи у нових реаліях. Також, як вже було зазначено, не завжди ефективною була робота органів самоврядування. Тому одним із найбільш ефективних та масових механізмів надання допомоги воюючій армії та постраждалим в ході війни військовослужбовцям виявилась така традиційна інституція як церква.

Показово, що Київська єпархія була на третьому місці серед єпархій Російської Православної Церкви (після Московської та Петербурзької) за кількістю зібраних пожертв – всього її ієреями було зібрано 30 907 руб. [28, с.85].

Оскільки обсяг статті не дозволяє розглянути усі форми благодійної діяльності усіх церковних інституцій, зосередимо увагу на Подільській єпархії Російської православної церкви.

Ще восени 1876 р., коли офіційних бойових дій не було, указом Синоду від 24 листопада (1 грудня) всі жіночі монастирі «були запрошені» створити загони сердобольних сестер. Єпископ звернувся до ігумень Вінницького і Немирівського жіночих монастирів, «оголосивши їм Найвищу і Найсвятішу волю Її Імператорської Величності, Благочестивої Государині Імператриці і роз'яснивши їм всю богоугодність і спасительність подвигу служіння пораненим і хворим воїнам». Із Вінницького монастиря вступили десять послушниць, які почали вивчати догляд за хворими у Браїлівській лікарні, де було приготовлено будинок для тимчасового лазарету на 200 осіб. Вінницький монастир приготував пуд корпії, сто бинтів, п'ятнадцять лікарняних халатів та тридцять сорочок. З Немирівського монастиря вступило дев'ять осіб. В монастирі «виявилось в запасі з минулого часу понад два пуди корпії та 1400 аршин бинтів», додатково заготовлювалась ще корпія. Крім того, було виділено приміщення для поранених у Троїцькому монастирі у Кам'янці та у Головчинецькому Преображенському монастирі [6, с.254-256].

В середині березня «Подільських єпархіальних відомостей» було опубліковано «Определение» Святійшого Синоду, котре зак-

ликало єпархіяльне керівництво сприяти організації в православних монастирях загонів сердобольних братів, навчених надавати першу медичну допомогу хворим та пораненим і доглядати за ними у лазаретах [7, с.183-184]. Щоправда, бажання вступити в загін сердобольних братів виявив лише ієромонах Азарія з Барського чоловічого монастиря [6, с.256].

25 квітня єпископ Феогност закликав духовенство робити пожертви на користь Товариства опіки над пораненими і хворими воїнами, а також закликати до того ж в кінці проповіді віруючих. Зібрані кошти слід було передавати благочинним, котрі мали передавати їх в управління товариства у Кам'янці-Подільському [21, с.202-203].

Загалом, характеризуючи вплив російсько-турецької війни 1877-1878 рр. на життя населення Правобережної України, можна констатувати кілька важливих тенденцій. Регіон став одним з ключових в системі передислокації військових частин на Балканський театр воєнних дій. Крім того, у правобережних губерніях було проведено мобілізацію вояків запасу та два призови молоді призового віку. Одним з ключових наслідків стала активізація суспільного життя та залучення до матеріальної підтримки діючої армії, поранених і скалічених вояків як традиційних інституцій на кшталт церкви, так і органів міського самоврядування та громадських організацій.

Список використаних джерел

1. Гарнич-Гарницкий Федор Минич // *Русский биографический словарь. Том 5.* Москва, 1916. С. 236-237.
2. Драгоманов М.П. Турки внутренние и внешние // В кн.: *Драгоманов М.П. Выбранные.* Київ: Либідь, 1991. С. 234-253.
3. Заметки по вопросам, относящимся к деятельности Общества Красного Креста в минувшую войну 1877-1878 гг. Санкт-Петербург, 1879. 80 с.
4. Копилов А.О., Заводовський А.А. Визволення Болгарії від османського гніту та Україна (до 120-ї річниці російсько-турецької війни) // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, 1997. Т. 1(3). С. 96-114.
5. Лазарет общества «Красного креста» в Киеве // *Иллюстрированная хроника войны.* № 42. Приложение к № 454 «Всемирной иллюстрации». С. 336.
6. Об участии духовенства Подольской губернии к облегчению участи страждущих славян Балканского полу острова и больных и раненных воинов русской армии // *Подольские епархиальные ведомости.* 1878. 15 марта (№ 6). Отдел второй, неофициальный. С. 252-264.
7. Определение Святейшего Синода от 3 (15) марта 1877 года об образовании в мужских монастырях отрядов сердобольных братьев // *Подольские епархиальные ведомости.* 1877. 15 мая (№10). С. 183-186.
8. Отчет о приходе и расходе сумм по Главному управлению Общества попечения о раненных и больных воинах, пожертвованных в помощь действующим войскам, по 30 сентября 1877 г. // *Подольские епархиальные ведомости.* 1878. 1 марта (№5). Отдел первый, официальный. С. 55-62.

9. Поволоцкий И. К юбилею Почаевской лавры // *Разведчик*. 1897. №368. С. 963-964.
10. Пожертвования // *Иллюстрированная хроника войны*. № 42. Приложение к № 451 «Всемирной иллюстрации». С. 335.
11. Пожертвования // *Иллюстрированная хроника войны*. № 46. Приложение к № 456 «Всемирной иллюстрации». С. 367.
12. Пожертвования // *Иллюстрированная хроника войны*. № 49. Приложение к № 458 «Всемирной иллюстрации». С. 391.
13. Пожертвования // *Иллюстрированная хроника войны*. № 52. Приложение к № 459 «Всемирной иллюстрации». С. 11.
14. Пожертвования // *Иллюстрированная хроника войны*. № 56. Приложение к № 461 «Всемирной иллюстрации». С. 207.
15. Пожертвования // *Иллюстрированная хроника войны*. № 69. Приложение к № 468 «Всемирной иллюстрации». С. 151.
16. Пожертвования // *Иллюстрированная хроника войны*. № 75. Приложение к № 471 «Всемирной иллюстрации». С. 199.
17. Пожертвования // *Иллюстрированная хроника войны*. № 76. Приложение к № 471 «Всемирной иллюстрации». С. 207.
18. Пожертвования // *Иллюстрированная хроника войны*. № 86. Приложение к № 476 «Всемирной иллюстрации». С. 286.
19. Пожертвования // *Иллюстрированная хроника войны*. № 102. Приложение к № 487 «Всемирной иллюстрации». С. 415.
20. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Том 42. Отделение 1. Санкт-Петербург, 1871. № 44519. Высочайше утвержденный Устав состоящего под Высочайшим покровительством Её Императорского Величества Государыни Императрицы Общества и попечения о раненных и больных воинах. С. 424-432.
21. Предложение Его Преосвященства, Преосвященнейшего Феогноста, Епископа Подольского и Брацлавского, данное Подольской духовной консистории 25Апреля за №2732 // *Подольские епархиальные ведомости*. 1877. 1 июня (№11). С. 202-203.
22. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-1878 гг. на Балканском полуострове. Вып. 11: Мобилизация русской армии и сосредоточение в Бессарабии. Санкт-Петербург, 1898. 268 с.
23. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-1878 гг. на Балканском полуострове. Вып. 44: Журналы, дневники и очерки военных действий частей XII армейского корпуса. Санкт-Петербург, 1903. 466 с.
24. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-1878 гг. на Балканском полуострове. Вып. 79: Дневники частей XIV армейского корпуса. Санкт-Петербург, 1910. 225 с.
25. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-1878 гг. на Балканском полуострове. Вып. 90. Ч. 1: Дневники и журналы военных действий частей 2-й, 3-й и 24-й пехотных дивизий. Санкт-Петербург, 1911. 381 с.
26. Сохань П.С., Жук В.Г. Участь народных мас України у визволенні Болгарії // *Український історичний журнал*. 1978. № 2. С. 66-75.
27. Торжество по случаю выступления из г. Каменца квартировавших в нем войск в пределы Турецкой империи. 23 апреля // *Подольские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная 1877. № 10. С. 273-275.
28. Шашин С.И. Вятчане в годы русско-турецкой войны 1877-1878 гг. // *Вятские записки*. № 13. Киров, 2008. С. 85-86.

Правобережная Украина и русско-турецкая война 1877-1878 гг.

В статье проанализировано влияние русско-турецкой войны 1877-1878 гг. на жизнь населения Правобережной Украины. Освещены влияние войны на воинские части и соединения, дислоцированные в правобережных губерниях; показано, что дислоцированные на Правобережье одиннадцатый, двенадцатый, тридцать второй, тридцать третьей пехотные и девятый, одиннадцатый, двенадцатый кавалерийская дивизии. Охарактеризована роль региона в процессе опрокидывания войска и развертывания российских сил на Балканском театре военных действий. Проанализировано влияние войны на общественные процессы – активизацию благотворительной деятельности, формирование системы социальной помощи семьям мобилизованных и погибших воинов; отмечено, что эти изменения происходили в условиях неустроенности органов местного самоуправления (отсутствии земских органов, слабости и ограниченных финансовых возможностей городских дум и управ). Соответственно, значительную роль в предоставлении материальной помощи действующей армии, раненым и искалеченным воинам играли церковные институты и органы сословного представительства. Кроме того, значительную помощь оказывали общественные организации, прежде всего Общество попечения о раненых и искалеченных воинов (Общество Красного Креста), Киевское Славянское благотворительное общество.

Ключевые слова: Правобережная Украина, российская армия, русско-турецкая война 1877-1878 гг., Общество Красного Креста.

Vadym Stetsiuk

Right-Bank Ukraine and the Russian-Turkish war 1877-1878

The article analyzes the influence of the Russo-Turkish War of 1877-1878 on the life of the Right Bank Ukraine. The impact of the war on military units and connections stationed in right-bank provinces is highlighted; shown on the Right-bank region are the 11th, 12th, 32nd, 33rd Infantry and 9th, 11th, 12th Cavalry Divisions. The role of the region in the process of transferring troops and deploying Russian forces at the Balkan Theater of Action is described. The influence of the war on social processes is analyzed – activation of charitable activity, formation of social assistance system for families of mobilized and dead soldiers; it was noted that these changes occurred in the conditions of lack of development of local self-government bodies (absence of zemstvo's, weakness and limited financial capacity of city councils and governments). Accordingly, ecclesiastical institutions and organs of representation played a significant role in providing material assistance to the active army, wounded and maimed soldiers. In addition, significant assistance was provided by NGOs, notably the Welfare and Wound Care Society (Red Cross Society), and the Kiev Slavic Charity Society.

Key words: Right-Bank Ukraine, Russian Army, Russian-Turkish War of 1877-1878, Red Cross Society.

Отримано: 10.10.2019

DEMOGRAFICZNO-SOCJALNE ZMIANY W SKŁADZIE NARODOWOŚCIOWYM POLAKÓW W KAMIENIECU PODOLSKIM W LATACH 1897-2001

Artykuł opisuje zmiany demograficzne w składzie mniejszości polskiej w Kamieńcu Podolskim od pierwszego spisu ludności przeprowadzonego w Imperium Rosyjskim w 1897 r. do roku 2001. Ukazuje «lenińską politykę narodowościową» w latach 20-tych i na początku lat 30-tych czyli tzw. «korienizację». Przedstawia ludobójczą «operację polską» (rozkaz nr 00485) w latach 1937-1938, w wyniku której 80 % spośród aresztowanych skazano na śmierć. Ponadto wskazuje przyczyny mające wpływ na liczbę obywateli narodowości polskiej według ostatniego spisu powszechnego (2001 r.) w rejonie kamienieckim.

Słowa kluczowe: mniejszość polska, demografia, spis ludności, Kresy, «korienizacja», represje.

Kamieniec Podolski od początku XV w. niezmiennie związany był z dziejami Polski. W 1434 r. miasto zostało stolicą województwo podolskiego, utworzonego z ziem kresowych przyłączonych do Korony Polskiej. Kamieniec uważany był za klucz Podola. W 1672 r. został zdobyty przez Imperium Osmańskie i pozostawał pod jej panowaniem przez 27 lat. Wkrótce po rozbiorach z ziem województwa podolskiego utworzono gubernię podolską i kijowską Imperium Rosyjskiego [3, s.242; 9, s.6].

Upadek Rzeczypospolitej szlacheckiej spowodował początek procesu «odpolonizowania» tych ziem. Każde kolejne polskie powstanie w obronie suwerenności narodu i niepodległości zapowiadało kolejny, coraz brutalniejszy etap niszczenia i wynarodowienia Polaków. Okres międzywojenny szczególnie wyróżnia się intensywnym ideologicznym manipulowaniem Polaków-kresowiaków, unikatową próbą tworzenia nowej polskiej sowieckiej świadomości kresowej. Próba ta, jak prawie każde inne posunięcie władz Rosji i Związku Sowieckiego, zakończyła się dla Polaków tragicznie. Jednak eksperyment z polsnością kresową do dzisiaj wzbudza wiele emocji i jest oceniany niejednoznacznie. W okresie międzywojennym w Związku Sowieckim, na tzw. Dalszych Kresach i na całym ogromnym terytorium tego kraju, mieszkało, według oficjalnych sowieckich statystyk, 782,3 tys. Polaków. Szacunki niezależnych badaczy mówią jednak o liczbie ponad 1,2 mln osób [5, s.118].

Wynegocjowana w Rydze granica przebiegająca w przybliżeniu wzdłuż linii drugiego rozbioru I Rzeczypospolitej (wzdłuż linii Dżisna – Dokszyce – Słucz – Korzec – Ostróg – Zbrucz) i podpisany tam w marcu 1921 r. traktat kończący wojnę pozostawiły po stronie bolszewickiej Rosji – według ustaleń historyka Wojciecha Frazika – około 250 tys. km kw. ziem należących do I RP (ponad jedną trzecią część Polski przedrozbiorowej), zamieszkałych przez liczne skupiska ludności polskiej, zwłaszcza te żyjące od pokoleń na Kresach Wschodnich [4, s.6-7].

Rozmieszczenie przestrzenne mniejszości polskiej oraz diaspory polskiej na Ukrainie zasługuje na uwagę, nie tylko dlatego że życie zbiorowości ludzkich jest zawsze ściśle związane z terytorium, ale także dlatego że, i Rosja carska, i władze ZSRR prowadziły wobec różnych części kontrolowanego przez siebie terytorium i mieszkających tam ludzi (grup i jednostek) odmienną politykę [6, s.22].

Według pierwszego spisu ludności przeprowadzonego w Imperium Rosyjskim w 1897 r. w guberni na 3 018 299 mieszkańców podolskiej językiem polskim jako ojczystym posługiwało się 69 156 osób, w tym mężczyźni stanowili 33762 osób, zaś kobiety 35394 [19, 20]. Według tych samych danych katolików szacowano na 262 738 ludzi. Nie ma wątpliwości, że znaczna część prawie 200 tysięcznej rzeszy podolskich katolików, nieposługujących się językiem polskim, wywodziła się z tradycji polskiej.

Chociaż Polacy na Podolu, jak i na całej Rusi, stanowili nieznaczny odsetek ludności – 7 % na Podolu i 8,7 % w ogóle na ziemiach ruskich – ich rola i wpływ na rozwój tych ziem pozostawał ogromny, a poniekąd decydujący. Polacy pomimo swej mniejszości stanowili tutaj trzon inteligencji i byli głównym motorem życia gospodarczego i społecznego. Odsetek inteligencji fachowej i zawodowej wśród Polaków był największy i wynosił aż 52%, co stanowiło na pocz. XX w. 195 000 ludzi. Trafne wydaje się też spostrzeżenie, że charakterystyczną cechą Polaków było to, że nie rozpraszali się oni wśród otaczającej ich masy, lecz skupiali i łączyli, wytwarzając w ten sposób tym silniejsze ogniska swoich wpływów. Polacy nadają swój ton wszędzie, a miastom w szczególności. Gdzie nie było ich wiele, w jakimś zapadłym od wszelkich centrów, oddalonym miasteczku, bodaj tylko ksiądz, doktor i aptekarz tworzyli już miejscowy, polski ośrodek kulturalny [9, s.11-12].

W 1897 r. Polacy stanowili 2,29% wszystkich mieszkańców guberni, wśród nich 1286 osób było ziemianami, czyli 31,95% wszystkich właścicieli ziemskich. Do nich należało 968825 dziesiątych ziem, co stanowiło 55,97%. W Kamieniecko-Podolskim powiecie żyło 159 ziemian, którzy stanowili 74,5% wszystkich, do nich należało 96107 dziesiątych ziem, tj. 74,5%. W tym okresie w południowo-zachodniej części kraju w podolskiej guberni mieszkało najwięcej dworzan – katolików. Stanowili oni 44%, gdy w wołyńskiej – 32%, kijowskiej – 24%. W tym czasie w powiecie kamienieckim przeżywało ich więcej niż 6000 osób [7, c.68-69]. Profesor A. Filinyuk podaje konkretne fakty dotyczące deportacji w przeddzień Wielkiego Terroru na terytorium współczesnego regionu Chmielnickiego, w tym na południu regionu [12, s.143-148].

Kresy dalekie – terytoria oderwane od Rzeczypospolitej w latach 1772-1795 i nieodzyskane w 1921 r. – pierwsze doświadczyły terroru i zagłady tego, co przetrwało zabory i w ten sposób z kategorii Ziem Zabrzanych przeszły w kategorię Kresów utraconych. Na pastwę bolszewizmu i zmoskalenia pozostawione zostały nie tylko potężne wyspy polszości w okolicach Żytomierza czy Kamieńca Podolskiego, ale także «rzesze ludu białoruskiego», z którym kresowe elity spolonizo-

wanej od pokoleń, ale przecież miejscowej, litewsko-ruskiej szlachty ziemiaństwa czuły się związane wspólną ojczyzną i za niego odpowiedzialne. Bolszewizm przyniósł fizyczną zagładę lub zmusił do emigracji ziemiaństwo kresowe. Za granicą ryską na Białorusi i Ukrainie pozostała jednak liczna mniejszość polska, szacowana na 1,2–2 mln osób, a nawet według oficjalnego – zaniżającego jej liczbę sowieckiego spisu ludności z 1926 r., licząca 771 760 osób. Rozumiano, że dalszym przeznaczeniem «porzuconych» będzie niewola. Nie przewidywano jednak eksterminacji, która stała się udziałem ludności kresowej [16, s.14].

Najważniejszą częścią «leninowskiej polityki narodowościowej» w latach 20-tych i na początku lat 30-tych była tzw. «korienizacja», przewidująca przyspieszony rozwój cywilizacyjny wcześniej tzw. uciskanych przez carat mniejszości narodowych (w tym również Polaków), wysuwanie na odpowiedzialne stanowiska administracji państwowej i w komitetach partyjnych na terenach narodowościowych przedstawicieli tych mniejszości, a także przestawienie pracy wszystkich instytucji państwowych i organizacji partyjnych na języki narodowe oraz nacisk na wszechstronne rozwijanie oświaty i nauki mniejszości. Prawne zasady «korienizacji» zostały przyjęte w postaci postanowień Wszechzwiązkowych Zjazdów Sowietów. Zatwierdzone w ten sposób akty prawne przewidywały trzystopniowy system autonomii dla mniejszości, które posiadały własne państwa poza granicami Związku Sowieckiego.

Liczące ponad 100 tys. osób grupy mieszkające na zwartym terytorium miały tworzyć republiki autonomiczne. Grupy liczące od 10 do 100 tys. osób – rejony autonomiczne. Trzeci najbardziej rozpowszechniony stopień w tym systemie miały stanowić narodowościowe rady wiejskie tworzone wszędzie tam, gdzie w zwartej grupie mieszkało ponad 500 przedstawicieli danej mniejszości. Na początku lat 20-tych w partii rozważano ewentualność powołania do życia miejskich rad narodowościowych tam, gdzie zamieszkiwały grupy do 1000 osób danej narodowości, jednak sprawa ta pozostała w sferze dyskusji [5, s.119-120].

W latach 1925–1926 w Kamieniecko-Podolskim okręgu z 78161 osób (wcześniejszy wykaz) mieszkało 25560 osób polskiego pochodzenia. Na tym terytorium istniał polski kółchoz, który prowadziło 10 polskich rodzin, w sumie 43 osoby. W skład ich gospodarstwa wchodziło 50 dziesiątych ziemi, 8 koni i 7 krów. W listopadzie 1934 r. Centralny Komitet Komunistycznej Partii Ukrainy (CK KPU) postanowił przeorganizować wiejskie rady. Na mocy winnickiej uchwały z 23 listopada KPU zarządził przeorganizowanie 18 polskich wiejskich rad w ukraińskie. W 1935 r. rozpoczęła się masowa deportacja polskiej ludności z jej miejsca przeżywania. 16 października 1935 r. CK KUP podjęło decyzję o deportowaniu 1500 polskich rodzin z przygranicznych rejonów z winnickiego obwodu. Polaków z tych rejonów przesiedlono do Kazachstanu. W wyniku stalinowskich represji 11 sierpnia 1937 r. był wydany rozkaz nr 00485 dotyczący ludobójczej «operacji polskiej» podpisany przez szefa NKWD Nikołaja Jeżowa [7, s.71].

Aresztowanych oskarżano o przynależność do nieistniejącej od 1921 r. Polskiej Organizacji Wojskowej (POW), zarzucając im prowadzenie działalności szpiegowsko-wywrotowej na rzecz II RP. Z dokumentów ujawnionych przez historyków rosyjskiego «Memoriału» wynika, że podczas tej akcji aresztowano ponad 143 tys. osób. Spośród nich 139 tys. skazano, w tym co najmniej 111 tys. na karę śmierci (80% spośród aresztowanych). Blisko 30 tys. Polaków zesłano do łagrów. Według rosyjskiego badacza Nikołaja Iwanowa Polaków zabijano 36 razy częściej niż innych obywateli ZSRS. Tylko na Ukrainie, gdzie znajdowało się największe skupisko ludności polskiej w ZSRS, osadzono 55 928 osób, z czego 47 327 zamordowano. W ramach «operacji polskiej» ginęli także przedstawiciele innych narodowości, m.in. Ukraińcy, Rosjanie, Białorusini, Żydzi. Wszystkie powyższe «operacje» NKWD zostały zakończone 26 listopada 1938 roku [10, s.12].

W wykazie osób zamordowanych w wyniku represji stalinowskich w latach 1937–1939 w Kamieńcu-Podolskim znaleźć można wiele nazwisk i imion polsko brzmiących: Balicki Stanisław syn Józefa, urodzony w 1870 r.; Baranicka-Gorszowska Frosyna córka Teodora, ur. w 1880 r.; Baranowski Józef syn Feliksa, ur. w 1906 r., Baranowski-Bronowski Michał, syn Jakuba ur. w 1884 r., Bernaszewski Antoni syn Leonarda, ur. w 1879 r.; Gadziński Mikołaj syn Józefa, ur. w 1867 r.; Wyszynski Leon syn Alberta, ur. w 1905 r.; Woszczański Paweł syn Franciszka, ur. w 1900 r., Godlewski Stanisław syn Piotra, ur. w 1904 r.; Witwicka Julia, ur. w 1908 r.; Dębicki Józef syn Teofila, ur. w 1918 r., Dębicki Sylwester syn Mikołaja, ur. 1868 r.; Dijewska Maria córka Ignacego, ur. w 1894 r.; Mirowski Stanisław syn Sylwestra, ur. w 1885 r.; Kwiatkowski Mikołaj syn Józefa, ur. w 1903 r.; Kuczkowska Helena córka Ksawerego, ur. w 1886 r.; Łyżwiński Stanisław syn Kazimierza, ur. w 1891 r.; Piątkowski Piotr syn Józefa, ur. w 1897 r.; Płotnickij Tadeusz syn Władysława, ur. 1899 r.; Podgorodecka Bogumiła córka Józefa, ur. w 1905 r. [8].

Spis ludności z 1939 r. wykazał, że na 117912 obywateli zamieszkujących rejon kamieniecki, było 4202 Polaków, w tym na 36208 obywateli miasta stanowili oni 2,8%, tj. 1016 mieszkańców, na wsi żyło 3186 osób czyli 3,9% społeczności gromadzkiej. Polacy stanowili czwartą grupę etniczną po Ukraińcach (92925 osób), Żydach (15051 osób) i Rosjanach (4785 osób) [13].

Według ogólnego spisu ludności Ukrainiejskiej SSR w 1959 r. na 40299 mieszkańców rejonu kamienieckiego Polacy stanowili 2,5 % wszystkich obywateli [14].

Współcześnie próba precyzyjnego określenia liczby polskiej mniejszości narodowej na Ukrainie stanowi problem zarówno dla strony polskiej, badaczy przedmiotu, władz konsularnych, czy samych organizacji polonijnych działających w kraju i za granicą. Jak zauważył Piotr Eberhardt uzyskanie prawdziwych i rzetelnych danych, związanych z liczbą Polaków na Ukrainie, nie jest możliwe, gdyż w zależności od tego, komu zostanie zadane to pytanie, czy ukraińskim urzędnikom, czy pracownikom polskich konsulatów otrzymane odpowiedzi znacznie różnią się od siebie [17].

Dane ostatniego spisu powszechnego na Ukrainie budziły u wielu znawców przedmiotu znaczne wątpliwości. Przedstawiciele polskich organizacji na Ukrainie uważali m. in. że spis ludność został dokonany mało starannie, w oparciu o dość nieprecyzyjne kryteria. Do zaniżonej liczby Polaków na Ukrainie przyczyniły się obawy respondentów przed egzystencją w przyszłości, a także różne, często ostrożne podejście ludzi starszego pokolenia, którzy nie chcieli mieć kłopotów z powodu przynależności do narodowości polskiej [15, s.108-109].

Henryk Stroński zwraca również uwagę, że kwestia wyboru narodowości w niepodległej Ukrainie, w tym i dla Polaków, stała się tym bardziej skomplikowana, że nowy paszport jej nie uwzględnia. Z tego powodu zasadniczym czynnikiem stała się samoidentyfikacja naroduwa każdego obywatela oddzielnie. Dla narodowego odrodzenia Polaków na Ukrainie, ich repolonizacji ważne są zarówno czynniki wewnętrzne, jak i zewnętrzne [11, s.96].

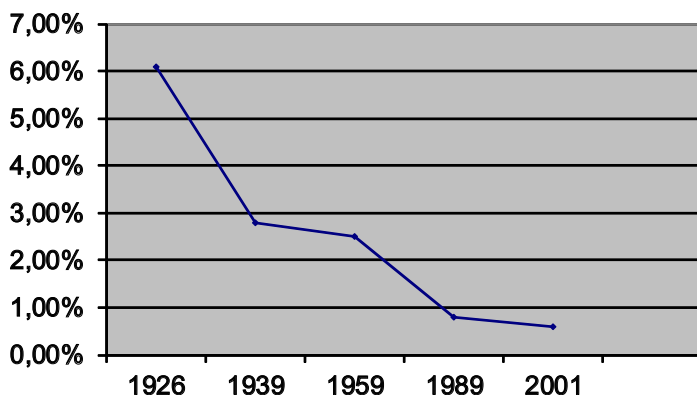
Rzetelne ustalenie liczebności mniejszości narodowych, a także zbiorowości powstałych w wyniku procesów emigracyjno-osadniczych (dobrowolnych i wymuszonych) nigdy z wielu przyczyn nie było łatwe. Przyczyn tych jest wiele Hieronim Kubiak zgodnie z Henrykiem Zielińskim, który interpretował skład narodowościowy społeczeństwa II Rzeczypospolitej stwierdza, że: «zarówno w Polsce, jak i w innych krajach statystyki narodowościowe były najbardziej manipulowanymi w interesie narodów panujących, a tym samym najmniej wiarygodnymi». Uczestnicy spisu powinni mieć rozbudowaną świadomość własnej tożsamości (w tym narodowej) oraz nie lękać się politycznych skutków deklaracji składanej komisarzowi spisowemu. O tym, że taki lęk występował wśród Polaków w carskiej Rosji i później w ZSRR, nie trzeba nikogo przekonywać. Kolejny problem wiarygodności spisów stanowią małżeństwa mieszane i ich dzieci oraz skutki migracji przestrzennych [6, s.27].

Liczne prace etnograficzne czy demograficzne poświęcone ludności polskiej na Ukrainie wskazywały, że po upadku komunizmu, rozpadzie ZSRR oraz powstaniu suwerennej Ukrainy nastąpiło odrodzenie polskości wśród Polaków na Ukrainie. Pojawiły się polskie organizacje. Znamiennym wydarzeniem był pierwszy walny Kongres Polaków Ukrainy. W wielu miejscowościach rozpoczęła się aktywna działalność lokalnych społeczności mająca na celu obronę interesów mniejszości polskiej. Podjęto starania o rewindykację zabranych w przeszłości kościołów rzymskokatolickich. Nastąpił renesans życia religijnego. Wszystko to wskazywało pośrednio, że nastąpi również i statystyczne zwiększenie liczebności ludności polskiej. Tak jednak się nie stało. Zjawisko to wymaga odpowiednich analiz naukowych z zakresu: demografii, etnografii i socjologii. Nie można zapominać, że w latach 90. suwerenna już Ukraina przeżywała poważne trudności ekonomiczne. Przyniosły one destabilizację społeczną, która mogła również oddziaływać dezintegrująco na rozproszoną i ekonomicznie biedną ludność polską. Należy zwrócić ponadto uwagę na jeszcze jeden istotny aspekt mogący mieć wpływ na deklarację narodową osób pochodzenia polskiego. Ostoja polskości na ziemi ukraiń-

skiej był zawsze Kościół rzymskokatolicki. Wyznanie rzymskokatolickie było identyfikowane z polskością. Tradycyjnie językiem sakralnym Kościoła rzymskokatolickiego był język polski. W ciągu ostatnich kilkunastu lat rozpoczęły się intensywne procesy ukraiinizacji Kościoła rzymskokatolickiego. Musiało to również odgrywać niebagatelną rolę w życiu wiernych [1, s.7].

Nie mniej trudności stwarza próba precyzyjnego ujęcia liczby ludności polskiego pochodzenia w Kamieńcu Podolskim. Według oficjalnych danych opartych na ostatnim spisie powszechnym przeprowadzonym w 2001 roku na 98873 osób, liczba Polaków w Kamieńcu wynosiła 549 osób i stanowili oni 0,6% mieszkańców. Poprzedni spis z 1989 r. wykazał, że ich liczba jest większa o 0,2%. Polacy są trzecią, co do wielkości grupą etniczną w Kamieńcu. Po Ukraińcach, którzy odpowiednio stanowią 91,2% i Rosjanach liczących 5,9% społeczności miasta [18].

Liczba Polaków w rejonie kamienieckim w latach 1926-2001 według oficjalnych spisów w ujęciu procentowym

Opracowanie własne.

Interpretując powyższy wykres możemy stwierdzić, że przy zestawieniu lat 1926 – 2001 mniejszość polska w rejonie kamienieckim zmniejszyła się pięciokrotnie, czyli o 98%. Analiza danych statystycznych pozwala stwierdzić, że na przestrzeni niespełna stu lat liczba ludności polskiej systematycznie ulegała obniżeniu. W 1926 r. polską narodowość deklarowało 25560 osób, po 75 latach, czyli w roku 2001, kiedy to miał miejsce ostatni spis ludności, tylko 549 osób utożsamiało się z narodem polskim.

Jak zauważył Piotr Eberhardt procesy regresu demograficznego ludności polskiej zachodziły we wszystkich obwodach. Analizując geograficzne rozmieszczenie ludności polskiej, trzeba zwrócić uwagę na bardzo istotny fakt, który tłumaczy wiele zjawisk i procesów zachodzących wśród ludności polskiej na Ukrainie. Większość Polaków znajdujących się obecnie na Ukrainie mieszka na terytorium, którego

nie było w granicach międzywojennej Polski. Z obszaru przedwojennej Polski, tzn. z byłych województw: lwowskiego, tarnopolskiego, stanisławskiego i wołyńskiego ocalała ludność polska miała możliwość w ramach tzw. repatriacji wyjazdu do Polski. Przeważająca część ludności polskiej skorzystała z tego. Na miejscu pozostali Polacy, którzy zamieszkiwali terytorium na wschód od Zbrucza i Horynia. Byli oni w okresie międzywojennym obywatelami Ukraińskiej SRS. W latach trzydziestych Polacy zostali poddani totalnym represjom i masowym deportacjom do Kazachstanu. Ominęła ich jednak w okresie okupacji niemieckiej eksterminacja z rąk ukraińskich nacjonalistów. Po wojnie zaś nie mieli prawa do repatriacji [2, s.160].

Zrozumieniem całego procesu regresu ludności polskiej w rejonie kamienieckim, wymaga dalszych badań.

Literatura:

1. Eberhardt P. Liczebność i rozmieszczenie ludności polskiej na Białorusi i Ukrainie według ostatnich spisów powszechnych [w:] *Wspólnota Polska, pismo poświęcone Polonii i Polakom za granicą*, nr 1/2003.
2. Eberhardt P. Ludność polska na Białorusi, Litwie i Ukrainie według ostatnich spisów powszechnych, *Roczniki Nauk Społecznych*. 2005. T. XXXIII, z. 1.
3. Gloger Z. (1845–1910) *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*. Kraków, 1900.
4. Głębocki H. «Operacja Polska» NKWD 1937–1938 // *Losy Polaków w Rosji bolszewickiej i w ZSRR do 1939 roku*. Kraków–Warszawa, 2017.
5. Iwanow M. Autonomia polska w ZSRR w latach 1925–1935. Aspekt prawny. *Rocznik SNPL*. Wilno, 2016. T. 16. URL: <http://www.snpl.lt/Rocznik/16/R.16.118-147.pdf>
6. Kubiak H. Polacy i Polonia w ZSRR: kwestie terminologiczne, periodyzacja, rozmieszczenie przestrzenne, szacunki ilościowe // *Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR* / [pod red. H. Kubiaka, T. Paleczego, J. Rokickiego, M. Wawrykiewicz]. Kraków, 1992.
7. Кушнір Л.Б. Польське населення на терені Хмельниччини: сторінки історії // *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної конференції (23–24 червня 1999 року)*. Хмельницький, 1999.
8. «Не забудьте пом'янути...» (рубрика «Наші земляки-жертви репресій») // *Кам'янець-Подільський вісник*. 1991. 30 жовтня.
9. Osadczy W. Podole w polskiej historii i kulturze, *TeKa Kom. Pol.-Ukr. Związ. Kult.*, 2007.
10. Rozkaz 00485. Antypolska operacja NKWD na sowieckiej Ukrainie 1937–1938. Warszawa, 2018.
11. Stroński H. Problemy narodowego odrodzenia Polaków na Ukrainie // *Między Polską a Ukrainą: pogranicze – mniejszości współpraca regionalna* / [pod red. M. Malikowskiego, D. Wojakowskiego. Rzeszów, 1999.
12. Філінюк А.Г. Депортації напередодні великого терору на теренах сучасної Хмельниччини (1934-1936 рр.) // *Матеріали наук. іст. краєзн. конф. з міжнар. участю «Хмельниччина: історія та сучасність»* / [редкол.: Л.В. Баженов (голова), С.М. Єсюнін (співголова, відп. ред.) та ін.]. Хмельницький, 2017. С. 143-148.
13. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Национальный состав населения районов, городов и крупных сел союзных республик СССР. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.php?reg=179

14. Всесоюзная перепись населения 1959 г. Численность наличного населения городов и других поселений, районов, районных центров и крупных сельских населенных мест на 15 января 1959 года по регионам союзных республик (кроме РСФСР). URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr59_reg1.php
15. Zwaricz W. Mniejszość polska wśród narodowości współczesnej Ukrainy // *Mniejszość polska na Ukrainie. Mniejszość ukraińska w Polsce po 1989 roku* / [red. A. Kasińska-Metryka, M. Goloś]. Chełm, 2009.
16. Żurawski vel Grajewski P. Мęczężństwo Kresów 1918–1956. Warszawa, 2017.
17. URL: http://wspolnotapolska.org.pl/polonia_w_opracowaniach/20.html
18. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/khmelnytskyi>
19. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97_uezd_eng.php?reg=1104
20. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97.php?reg=61

Барбара Янушкевич

Демографічно-соціальні зміни у національному складі поляків у Кам'янці-Подільському в 1897–2001 роках

В статті охарактеризовані демографічні зміни складу польської меншини Кам'янця-Подільського з моменту першого перепису населення, який був проведений у Російській імперії в 1897 році, до 2001 року. Представлена також «національна ленінська політика» 20-х, початку 30-х років, тобто так звана політика «коринізації». Висвітлено «Польську операцію», спрямовану на знищення людей (наказ нр. 00485) в 1937–1938 роках, у результаті якої 80% арештованих отримали смертний вирок. Окреслено причини, які мали вплив на кількість громадян польської національності згідно загального останнього перепису населення (2001 року) в Кам'янецькому районі.

Ключові слова: польська меншина, демографія, перепис населення, креси, «коренізація», репресії.

Barbara Januszkiewicz

Demographic and social changes in the national composition of Poles in Kamianets-Podilskyi in 1897-2001

The article deals with demographic changes of Polish minorities in Kamianets-Podilskyi, due to the first census. It was carried out by Russian Empire from 1897 till 2001. The «National Lenin's policy» of 20th – the beginning of 30th years, so-called «korenizatsiia», was represented there. The article reveals «Polish campaign» directed at people's extermination (order № 00485) in 1937-1938. About 80% of arrested people received a capital punishment. The article indicates reasons which made an impact on citizens' numerosity of Polish minority, due to the last census (2001) in Kamianets district.

Key words: Polish minority, demography, census, «korenizatsiia», repression.

Отримано: 2.11.2019

ДІЯЛЬНІСТЬ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ТЕХНІКУМІВ УСРР У НАУКОВИХ ГУРТКАХ У 1920-ті рр.

У статті на основі наявної наукової літератури, архівних джерел і матеріалів періодичної преси, передусім, журналу «Студент революції», охарактеризовано діяльність студентів педагогічних технікумів радянської України у 20-ті рр. ХХ ст. у складі наукових гуртків. Зазначається, що вони діяли за принципом добровільності та з ініціативи самих студентів. Акцентується увага на тому, що найрезультативнішу роботу проводили краєзнавчі гуртки, більшість з яких виникли у середині десятиліття. Заняття у цих гуртках проходили, переважно, у формі лекцій, доповідей, написання і читання рефератів. Йдеться про налагодження студентами-краєзнавцями контактів з місцевими музеями, науково-дослідними закладами, про обстеження місцевих населених пунктів. Автор характеризує і роботу студентів у педагогічних гуртків, які у своїй роботі часто практикували проведення обстежень шкіл і дитсадків. Звертається увага, що у 1920-ті рр. у технікумах, так само як і в інститутах, поширювалися ідеї наукової організації праці, практичну роботу щодо впровадження яких значною мірою виконували НОП-гуртки. Гуртківці, зокрема, проводили обстеження бюджету студентського часу. Розповідається про роботу гуртків культури українського слова, які мали сприяти покращенню становища з вивчення української мови, а також мовних гуртків національних меншин. Популярністю у студентському середовищі користувалися літературні гуртки, гуртки із збирання матеріалів українського фольклору, які тісно співпрацювали із відповідним відділом Всеукраїнської академії наук. У статті показано роботу молоді і в складі природничих гуртків, однією із форм роботи яких було проведення екскурсій із метою вивчення флори і фауни регіону. Розповідається про роботу фізичних, математичних, біологічних, хімічних, соціально-економічних, кооперативних гуртків, гуртків з вивчення дитячого руху.

Ключові слова: педагогічний технікум, студент, гурток, краєзнавчий, доповідь, екскурсія.

Науково-дослідна робота студентів є однією із найважливіших форм навчального процесу. Наукові гуртки, студентські наукові товариства, конференції, конкурси – усе це дозволяє студентам розпочати повноцінну наукову діяльність, знайти однодумців, з якими можна порадитися і поділитися результатами своїх досліджень. Так чи інакше, дослідною роботою займаються всі студенти вишів у ході написання курсових і дипломних робіт Але

більш глибока наукова праця, займатися якою не зобов'язує навчальний план, охоплює лише деяких з них. У першу чергу це стосується коледжів, технікумів та училищ, у яких науково-дослідна робота студентів не є пріоритетним напрямом. Тому варто запозичити досвід організації НДРС у попередні десятиліття, зокрема у 20-ті рр. XX ст. Окремі аспекти цієї проблеми присутні у працях О.О. Лаврут [29], В.Г. Берковського [3], С.Ф. Орянянського, В.Г. Ткаченка [31], В.С. Прокопчука [33], А.Ф. Суругова [37]. У нашій публікації ми покажемо один із напрямків дослідницької діяльності студентів педагогічних технікумів УСРР – роботу у складі наукових гуртків.

Для підготовки студентів до наукової роботи створювалися наукові гуртки, які діяли за принципом добровільності та з ініціативи самих студентів.

Серед наукових гуртків найрезультативнішу роботу проводили краєзнавчі гуртки, більшість з яких виникли у 1925-1926 н.р. Того року вони вже функціонували у Зінов'євському (у гуртках працювали 42 студенти) [41, арк.80зв.], Коростишівському (24) [10, арк.40зв.], Мелітопольському [20, арк.8зв.], Пирятинському (18) [47, арк.213зв.], Старобільському (23) педтехнікумах (далі – ПТ) [49, арк.72зв.]. У Вінницькому українському ПТ гурток у складі 40 осіб з ініціативи викладача природознавства М. Хитька виник у 1926 р. [29, с.32-33]. Влітку того ж року започаткували гурток у Могилів-Подільському ПТ, який у 1926-1927 н.р. налічував 23 члени [47, арк.18зв., 72зв.]. У 1926-1927 н.р. діяв краєзнавчий гурток у Бердянському ПТ в складі 30 студентів [18, арк.8зв.; 28]. Тоді ж у Нероновицькому ПТ було 23 гуртківці [48, арк.109зв.]. На 1926-1927 н.р. гурток вже працював у Конотопському ПТ [24, арк.9].

Краєзнавчі гуртки мали свої керівні органи. У Коростишівському ПТ гуртківцями керувало бюро, яке складалося з трьох осіб [10, арк.40зв.]. Заняття проходили, переважно у формі лекцій, доповідей, написання і читання рефератів, наприклад, у Вінницькому українському ПТ. Практичні заняття проводилися у дослідно-показовому садку площею 400-500 м², у якому заклали оранжерею – живий музей, де студенти проводили досліди. До молоді часто зверталися жителі найближчих сіл із проханням проконсультувати з того чи іншого питання, надіслати зразки кормових культур, насіння, обслідувати ґрунт [29, с.32-33].

Краєзнавча діяльність студентів мала й інші форми. Зокрема, студенти Бердянського ПТ під час канікул збирали відомості з «ріжних закутків про географію, побут і культурно-освітнє життя рідного краю» [28, с.66]. 9 грудня 1926 р. керівництво закладу інформувало НКО про те, що планувалося видати збірку народних пісень, зібраних силами студентів [2, с.54]. Значне місце питанням краєзнавства і краєзнавчої роботи відводилося у навчальних планах Проскурівського ПТ. Обґрунтовуючи важливість і актуальність такого підходу, директор К. Гайовий писав: «Перед нашою школою, яка є лабораторією виховання та навчання громадян – майбутніх робітників як на освітньому, так і на господар-

чим полі, майбутніх будівників соціалізму, постало нове завдання – краєзнавство як новий метод освітньої та наукової праці... Щоб відповідно підготувати до життя майбутніх громадян, школа зобов'язана дати учням певний мінімум знань щодо свого краю і виховати громадсько-корисні звички...» [44, арк.184]. У 1925 р. було запроваджено окремі семінар і гурток з краєзнавства, які користувалися великою популярністю в місті. Програма семінару охоплювала такі теми: природа, археологія, історія, населення, виробництво (сільське господарство, промисловість, кустарне виробництво), торгівля, Червона армія, державні та громадські установи, культурно-освітнє життя, побут, мова, пісні, приказки Проскурівщини і т.п. На семінарі проводилися заняття із визаних тем, а також використовувалися інші форми роботи: вивчення краєзнавчої літератури, дослідження, спостереження, анкетування серед населення тощо [37, с.260].

Студенти-краєзнавців налагоджували контакти з місцевими музеями, науково-дослідними закладами тощо. Так, студенти Проскурівського ПТ, досліджуючи аграрно-виробничі сили, культуру та археологічну спадщину Проскурівщини, налагодили активну співпрацю з Проскурівським сільськогосподарським музеєм та Окружною виставковою комісією [3, с.259]. Гуртківці Коростишівського ПТ тісно співпрацювали з ЦК краєзнавства, районним статистичним бюро, Радомишльською краєвою сільськогосподарською станцією. Упродовж навчального року краєзнавці збирали статистичні відомості про стан сільського господарства у Коростишівському районі, досліджували природні багатства регіону – каменоломні, пісковики «третичного періоду» [10, арк.40зв.]. Природнича секція Корсунського ПТ налагодила зв'язки з ботанічною і геологічною секціями ВУАН та Українським геологічним комітетом. З метою поглиблення краєзнавчо-дослідної роботи дирекція закладу, відряджаючи студентів на стажування, давала кожному стажисту спеціальне завдання, пов'язане з дослідженням краю. Внаслідок активної краєзнавчої роботи при ПТ створили природничо-краєзнавчий музей, який мав такі відділи: зоологічний, ботанічний, палеонтологічний, геологічний, економічний, агрономічний. Всього музей мав 353 експонати, що включали в себе 5520 окремих об'єктів. З них 53 експонати студенти знайшли в околицях Корсуна. Решта експонатів молодь спільно з викладачами збрала під час екскурсій по УСРР та СРСР [38, с.5-6]. Краєзнавчий гурток Запорізького ПТ був співорганізатором музею місцевого краю [34].

Однією із форм роботи було обстеження місцевих населених пунктів. Зокрема, 22 червня 1926 р. розпочали планове проведення краєзнавчої роботи у Вінницькому українському ПТ. Тоді, за програмою складеною В. Кравченко, було обстежено індивідуальні господарства сіл Слобода Сельця Іванівського району і Великий Шумськ Троянівського району [15, арк.5зв.]. За спеціальною програмою обстежували села і студенти-краєзнавці Новоград-Волинського ПТ. Краєзнавчі спостереження вони фіксу-

вали у щоденнику [11, арк.21зв.; 33, с.98; 41, арк.366зв.]. Молодь Лубенського ПТ вивчала в 1925 р. земельну общину «Круглик», а у 1926 р. природоохоронну територію «Удай» [26, с.10].

Природно, що для майбутніх учителів одним із пріоритетів мала стати робота у складі педагогічних гуртків. Педагогічні гуртки функціонували в Артемівському [49, арк.141зв.], Бердянському [2, с.302], Запорізькому (восени 1926 р. – 30 членів) [17, арк.10], Могилів-Подільському (у 1925-1926 н.р. – 66) [47, арк.18зв.], Новоград-Волинському [16, арк.57зв., 102], Уманському ПТ (у 1925-1926 н.р. – 52 члени, у 1926-1927 н.р. – 62) [49, арк.188зв., 212зв.]. У Глухівському ПТ у 1925-1926 н.р. до складу гуртка входили 52 студенти і 108 учителів міста [1; 41, арк.206зв.], у 1926-1927 н.р. – відповідно 60 і 120 [41, арк.313зв.]. Педагогічні гуртки працювали у Пирятинському (у 1925-1926 н.р. – 71 член) [47, арк.213зв.] і Сталінському ПТ (у 1926-1927 н.р. – 42) [47, арк.235зв.], педолого-методичний – Артемівському ПТ [49, арк.141зв.].

На засіданнях гуртків студенти переважно слухали доповіді. Члени педагогічного гуртка Глухівського ПТ у 1925-1926 н.р. 21 раз збиралися на свої збори і 4 рази – на конференції, на яких обговорили 37 питань [1; 41, арк.206зв.]. У 1926-1927 н.р. відбулися 22 збори і 4 конференції [41, арк.313зв.].

Гуртківці у своїй роботі практикували проведення обстежень шкіл і дитсадків. З Житомирського українського ПТ повідомляли, що у першому триместрі 1925-1926 н.р. першокурсники і другокурсники, члени педагогічного гуртка, проводили спостереження у закладах дошкільного виховання, за результатами яких підготували доповіді, і виступили на курсовій конференції, після чого організували дискусію [13, арк.11-11зв.]. У 1928-1929 н.р. група студентів Мелітопольського ПТ під керівництвом викладачів зробила обстеження на тему «Соціальні наставлення дітей шкільного віку у школах міста і сіл», охопивши 1660 дітей. У своїй роботі молодь спиралася на рекомендації дослідної станції Інституту соціальної педагогіки [22, арк.6].

З середині 1920-х рр. у вишах почали впроваджувати ідеї наукової організації праці (НОП). Особлива увага зверталася на педвиші, оскільки майбутні учителі мали навчати учнів вмінно правильно вчитися, читати книги, спостерігати, планувати свою роботу тощо [27, с.161]. У вишах функціонували НОП-гуртки. Зокрема, в Одеському єврейському ПТ у 1926-1927 н.р. створили «нопівську» комісію з трьох осіб, яка, у свою чергу, започаткувала гурток, що проводив обстеження бюджету студентського часу [42, арк.72]. У Коростишівському ПТ, в гуртку якого працювали 7 членів, у 1925-1926 н.р. відбулося 5 засідань, на яких велася, насамперед, пропаганда нопівських ідей серед студентства [10, арк.40зв.]. Успішно функціонував гурток у Бердянському ПТ, до складу якого в 1926-1927 н.р. входили 35 студентів [18, арк.8зв.; 28, с.65].

НОП-гуртки функціонували також у Вінницькому (20 членів) [8, арк.38] і Житомирському українських [14, арк.18зв.], Кременчуцькому (у 1925-1926 н.р. – 15) [47, арк.285зв.], Мелітопольсь-

кому [20, арк.8зв.], Нероновицькому (у 1926-1927 н.р. – 9) [48, арк.109зв.], Пирятинському (у 1925-1926 н.р. – 62) [48, арк.213зв.] і Сумському ПТ (у 1925-1926 н.р. – 27) [48, арк.241зв.].

Водночас, з деяких закладів повідомляли про незадовільну «нопівську» роботу. Наприклад, у Харківському єврейському ПТ восени 1925 р. створили НОП-комісію, яка складалася з 2 викладачів і 1 студента. Було прочитано одну доповідь, після чого робота «завмерла» [42, арк.29]. Тоді ж гурток започаткували в Одеському єврейському ПТ, який очолив Фінкель. Однак невдовзі він відмовився від роботи, оскільки був перевантажений роботою, і гурток припинив свою діяльність [42, арк.45].

Частина студентів працювали у фізичних та математичних гуртках. Математичні гуртки функціонували у Бердянському [28, с.66], Дніпропетровському російському [9, арк.126], Зінов'євському (у 1925-1926 н.р. – 45 членів) [41, арк.80зв.], Золотоношському (у 1925-1926 н.р. – 30 [49, арк.17зв.], у 1926-1927 н.р. – 35 [49, арк.51зв.]), Конотопському [24, арк.9], Одеському єврейському [42, арк.71зв.], Олександрівському [4], Пирятинському (у 1925-1926 н.р. – 29) [47, арк.213зв.] і Сталінському ПТ (у 1926-1927 н.р. – 24) [47, арк.235зв.]; фізичні – у Вінницькому єврейському [7, арк.165] і Дніпропетровському російському ПТ [9, арк.126]; фізико-математичні – у Бердянському [2, с.302], Вінницькому українському [8, арк.38], Уманському ПТ (у 1925-1926 н.р. – 69 членів, у 1926-1927 н.р. – 24) [49, арк.188зв., 212зв.]. Крім цього, у Новоград-Волинському ПТ у 1925-1926 н.р. працював фізико-практичний гурток [11, арк.21зв.; 41, арк.366зв.].

На жаль, про практичну роботу цих гуртків обмаль інформації. Відомо лише, що Гуртківці Золотоношського ПТ у 1925-1926 н.р. 7 разів збиралися на свої засідання, на яких, зокрема, заслухали 5 доповідей [49, арк.17зв.].

У зв'язку з процесом українізації було створено гурток культури українського слова (ГУКУС), який мав сприяти покращенню становища з вивчення української мови. У Бердянському ПТ в 1926-1927 н.р. до складу ГУКУСу входили 60 студентів [18, арк.8зв.]. Такий же гурток працював і в Конотопському педтехнікумі [24, арк.9].

У вишах працювали також мовні гуртки національних меншин. Так, у Харківському єврейському ПТ в 1925-1926 н.р. молодь працювала у гуртку з дослідження єврейської мови [42, арк.29], а в Одеському єврейському – в 1926-1927 н.р. – гуртку рідної мови [42, арк.71зв.].

Популярністю у студентському середовищі користувалися літературні гуртки. В Артемівському ПТ працював літературно-політичний гурток «Молодий шахтар» [49, арк.141]. Такий же гурток діяв в Бердянському ПТ [36, с.89], а в Сумському – літературно-драматичний (у 1925-1926 н.р. – 25 членів) [48, арк.241зв.]. Крім того, літературні гуртки працювали у Дніпропетровському російському [9, арк.126], Житомирському українському (у 1925-1926 н.р. – 35) [14, арк.18зв.], Запорізькому [31,

с.25], Золотоношському (у 1925-1926 н.р. – 20 [49, арк.17зв.]; у 1926-1927 н.р. – 16 [49, арк.51зв.]), Коростишівському (у 1925-1926 н.р. – 56 [10, арк.41], у 1927-1928 н.р. – 40 осіб) [52, с.68], Корсунському [50, арк.49], Кременчуцькому (у 1925-1926 н.р. – 54) [47, арк.285зв.], Новоград-Волинському [11, арк.21зв.; 12, арк.57зв.; 41, арк.366зв.], Пирятинському (у 1925-1926 н.р. – 34 члени) [47, арк.213зв.], Сталінському (у 1926-1927 н.р. – 10) [47, арк.235зв.], Старобільському (у 1925-1926 н.р. – 30) [49, арк.72зв.], Харківському єврейському ПТ [42, арк.29].

Періодично члени гуртків збиралися на свої засідання. У Золотоношському ПТ у 1925-1926 н.р. гурток провів 20 засідань [49, арк.17зв.]; Коростишівському – у тому ж навчальному році – 9 [10, арк.41], у 1927-1928 н.р. – 8 [52, с.68].

Студентів широко залучили до збору українського фольклору. Так, у Нероновицькому ПТ функціонував гурток із збирання матеріалів для словника «живої української мови», у складі якого працювали 11 студентів. У 1925-1926 н.р. молодь обробила і надіслала до ВУАН 1250 слів [48, арк.60]. У 1925-1927 рр. збирали фольклор і студенти Глухівського ПТ. Два студенти вищу були кореспондентами-дописувачами ВУАН [41, арк.313]. В Одеському єврейському ПТ над збиранням фольклору і обробкою цього матеріалу в 1926-1927 н.р. працювали члени гуртка рідної мови [42, арк.71зв.].

Частина молоді працювали у складі природничих гуртків. Такі гуртки функціонували у Вінницькому українському (у 1927-1928 н.р. – 40) [8, арк.38], Запорізькому (у 1925-1926 н.р. – 38) [17, арк.10], Зінов'євському (у 1925-1926 н.р. – 35) [41, арк.57зв.], Конотопському [24, арк.9], Кременчуцькому (у 1925-1926 н.р. – 45) [47, арк.285зв.], Мелітопольському (у 1926-1927 н.р. – 30) [21, арк.8зв.], Нероновицькому (у 1925-1926 н.р. – 15) [48, арк.60], Проскурівському українському ПТ [6, с.341]. Крім цього, у Вінницькому єврейському ПТ функціонували природознавчі гуртки [7, арк.165]; в Одеському (у 1924-1925 н.р. – 83 члени) [46, арк.18зв.] і Бердянському (у 1929-1930 н.р. – у двох гуртках – 70 студентів) – гуртки «юних натуралістів» [19, арк.48].

Однією з форм роботи гуртківців було проведення екскурсій, метою яких було вивчення флори і фауни. Наприклад, у Бердянському ПТ у першому семестрі 1928-1928 н.р. провели три екскурсії. У цьому ж вищій влаштували куток живої природи, зробили декілька опудал птахів [2, с.90].

Близькими до природничих були біологічні та хімічні гуртки. Зокрема, хімічний гурток працював у Вінницькому єврейському ПТ [7, арк.165; 8, арк.38], біологічний – в Уманському (у 1925-1926 н.р. – 35 членів, у 1926-1927 н.р. – 20) [49, арк.188зв.].

У педагогічних навчальних закладах працювали й інші гуртки, зокрема, соціально-економічний, в Уманському ПТ (у 1925-1926 н.р. він мав 48 членів, у 1926-1927 н.р. – 54) [49, арк.212зв.]; у Золотоношському (у 1925-1926 н.р. – 10) [49, арк.51зв.] і Коростишівському ПТ (у 1925-1926 н.р. – 165) функціонували кооперативні гуртки. В останньому вищій гуртківці у 1925-194

1926 н.р. на своїх 4 зібраннях розглянули ряд питань: «Значення кооперації в будівництві соціалістичної держави», «Учитель і кооперація», «Пропаганда кооперативних ідей», «Догляд і спостереження над роботою кооперативної торгівлі» та ін. [10, арк.41]. У Могилів-Подільському в тому ж навчальному році до складу агрономічно-кооперативного гуртка входили 36 членів [47, арк.18зв.]. У Нероновицькому ПТ у 1926-1927 н.р. виник гурток з вивчення дитячого руху [48, арк.109зв.].

Таким чином, однією із важливих форм дослідницької діяльності студентів педтехнікумів була їхня робота у складі наукових гуртків, які діяли за принципом добровільності та з ініціативи самих студентів. Аналіз наявних джерел переконує. Що найрезультативнішу роботу проводили краєзнавчі гуртки. Заняття у них, як утім й в інших гуртках, проходили, переважно, у формі лекцій, доповідей, написання і читання рефератів. Крім того, студентам-краєзнавцям вдалося налагодити контакти з місцевими музеями, науково-дослідними закладами, обстежити низку населених пунктів. Значну роботу молодь проводила у складі педагогічних гуртків, які у своїй роботі часто практикували проведення обстежень шкіл і дитсадків. У технікумах, як власне і в інститутах, поширювалися ідеї наукової організації праці, практичну роботу щодо впровадження яких значною мірою виконували НОП-гуртки. Чимало студентів були членами гуртків культури українського слова, які мали сприяти покращенню становища з вивчення української мови, а також мовних гуртків національних меншин. Популярністю у студентському середовищі користувалися літературні гуртки, гуртки із збирання матеріалів українського фольклору, які тісно співпрацювали із відповідним відділом Всеукраїнської академії наук. Молодь працювала також у складі природничих, фізичних, математичних, біологічних, хімічних, соціально-економічних, кооперативних гуртків, гуртків з вивчення дитячого руху.

Список використаних джерел та літератури:

1. Б. С., Т-о. Громадсько-педагогічна праця Глухівського педтехнікуму // *Шлях освіти. журн.* Харків: Держ. вид-во Укр., 1926. № 12 (56), груд. С. 134.
2. Бердянські педагогічні курси та педагогічний технікум (1920-1935 роки) / [упоряд.: І.І. Лиман, В.М. Константінова] // *Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету.* Київ: Знання України, 2008. Т. III. 596 с.
3. Берковський В.Г. До історії Проскурівського педагогічного технікуму (1921-1926 рр.) // *Матеріали III науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»* / [редкол.: Л.В. Баженов (гол.), Ю.І. Блажевич, С.М. Єсюнін та ін.]. Хмельницький: Мельник А.А., 2011. С. 256-263.
4. Велика О.В Олександрівському педагогічному технікумі // *Студент революції.* 1926. № 5-6. С. 38.
5. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи. Одеська область / [ред. рада вид.: В.Г. Кремень (гол.) [та ін.]; редкол. тому: О.Я. Чебикін (гол.) [та ін.]. Київ: Знання України, 2012. 319 с.

6. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи. Хмельницька область / [ред. рада вид.: В.Г. Кремень (гол.) [та ін.]; редкол. тому: О.М. Завальнюк (гол.) [та ін.]. Київ: Знання України, 2010. 447 с.
7. Державний архів (Держархів) Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 620.
8. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 13.
9. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 7. Оп. 1. Спр. 1489.
10. Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 125.
11. Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 141.
12. Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 9.
13. Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 116.
14. Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 132.
15. Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 344. Оп. 1. Спр. 651.
16. Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 412. Оп. 2. Спр. 9.
17. Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 15.
18. Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 61.
19. Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3674. Оп. 1. Спр. 114.
20. Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 103.
21. Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 156.
22. Держархів Запорізької обл. Ф. Р. 3675. Оп. 1. Спр. 238.
23. Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 3.
24. Держархів Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 52.
25. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1086. Оп. 1. Спр. 356.
26. Зеленський І. Як ми готуємо вчителя-краєзнавця (З практики Лубенського Педтехнікума) // *Краєзнавство*. Харків, 1927. Ч. 3. С. 6–11.
27. Зотін М. Педагогічна освіта на Україні. Харків: Держ. вид-во Укр., 1926. 216 с.
28. Кардаш Г. Бердянський педтехнікум // *Студент революції*. 1927. № 4. С. 65–66.
29. Лаврут О.О. Діяльність студентів у гуртках // *Наукові праці: наук.-метод. журн.* / [ред.-видавн. рада: А.П. Клименко (гол.), О.П. Мецанінов, М.І. Михальченко та ін.]. Миколаїв: Черноморс. держ. ун-т ім. П. Могили, 2009. Т. 115. Вип. 102. Історія. С. 27–35.
30. Науменко Р. Полтавський Інститут Народньої Освіти // *Студент революції*. 1924. № 1-2. С. 90–91.
31. Орлянский С.Ф., Ткаченко В.Г. Материалы к истории Запорожского государственного университета. Запорожье: Запорож. гос. ун-т, 1998. Вып. 1. 76 с.
32. Базь И. Полтава. ИНО // *Студент революции*. 1923. № 2-3. С. 121.
33. Прокопчук В.С. Під егідою Українського Комітету краєзнавства. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. 312 с.
34. Пуха И. Педагогический техникум // *Суббота плюс*. Запорожье, 2000. 17 авг. № 33 (76). С. 3.
35. Реабілітовані історією: у 27 томах. Миколаївська область / [редкол. тому: О.В. Садиков (гол.), В.А. Войнолович, С.С. Макарчук та ін.]. Київ, Миколаїв: Світогляд, 2005. Кн. 1. 870 с.
36. Стуканов М. Громадська робота Бердянського педтехнікуму // *Студент революції*. 1927. №7. С. 88–89.
37. Суrowsий А Ф. Технікуми Поділля в 1920-х роках // *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.* / [редкол.: П.Т. Тронько (гол.), О.М. Завальнюк (відп. ред.), А.В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 14. С. 147–171.
38. Фещенко А. Краєзнавча праця в Корсунському педтехнікумі // *Краєзнавство*. Харків, 1928. Ч. 1. С. 4–7.

39. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 292.
40. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1123.
41. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263.
42. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264.
43. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289.
44. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 304.
45. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 568.
46. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 168.
47. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205.
48. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 206.
49. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 207.
50. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 415.
51. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 400.
52. Шилюк І. Літературна заграва (Коростишев) // *Студент революції*. 1929. №1-2. С. 68–69.

А. Б. Комарницький

***Деятельность студентов педагогических техникумов УССР
в научных кружках в 1920-е гг.***

В статье на основе имеющейся научной литературы, архивных источников и материалов периодической печати, прежде всего, журнала «Студент революции», охарактеризована деятельность студентов педагогических техникумов советской Украины в 20-е гг. XX в. в составе научных кружков. Отмечается, что они действовали по принципу добровольности и по инициативе самих студентов. Акцентируется внимание на том, что результативную работу проводили краеведческие кружки, большинство из которых возникли в середине десятилетия. Занятия в этих кружках проходили преимущественно в форме лекций, докладов, написания и чтения рефератов. Речь идет о налаживании студентами-краеведами контактов с местными музеями, научно-исследовательскими учреждениями, об обследовании местных населенных пунктов. Автор характеризует и работу студентов в педагогических кружках, которые в своей работе часто практиковали проведение обследований школ и детсадов. Обращается внимание, что в 1920-е гг. в техникумах, так же как и в институтах, распространялись идеи научной организации труда, практическую работу по внедрению которых в значительной мере выполняли НОТ-кружки. Кружковцы, в частности, проводили обследование бюджета студенческого времени. Рассказывается о работе кружков культуры украинского слова, которые должны были способствовать улучшению положения по изучению украинского языка, а также языковых кружков национальных меньшинств. Популярностью в студенческой среде пользовались литературные кружки, кружки по сбору материалов украинского фольклора, которые тесно сотрудничали с соответствующим отделом Всеукраинской академии наук. В статье показана работа молодежи и в составе естественных кружков, одной из форм работы которых было проведение экскурсий с целью изучения флоры и фауны региона. Рассказывается о работе физических, математических, биологических, химических, социально-экономических, кооперативных кружков, кружков по изучению детского движения.

Ключевые слова: педагогический техникум, студент, кружок, краеведческий, доклад, экскурсия.

The activities of students of pedagogical colleges of the Ukrainian SSR in scientific circles in the 1920

In the article, on the basis of the available scientific literature, archival sources and materials of periodicals, first of all, the journal Student Revolution, characterizes the activities of students of pedagogical technical schools of Soviet Ukraine in the 1920s. Twentieth century. in the composition of scientific circles. It is noted that they acted on the principle of voluntariness and on the initiative of the students themselves. The attention is focused on the fact that local lore circles, most of which appeared in the middle of the decade, carried out productive work. Classes in these circles were held mainly in the form of lectures, reports, writing and reading essays. We are talking about the establishment of contacts with local museums, research institutions, and a survey of local communities by local students. The author characterizes the work of students in pedagogical circles, which in their work often practiced conducting surveys of schools and kindergartens. Attention is drawn to that in the 1920s. in technical schools, as well as in institutes, ideas of the scientific organization of labor were spread, the practical work on the introduction of which was largely carried out by the HOT-circles. Kruzhkovtsy, in particular, conducted a survey of the budget of student time. It tells about the work of the Ukrainian word culture circles, which were supposed to help improve the situation in the study of the Ukrainian language, as well as the language circles of national minorities. Literary circles, circles on the collection of materials of Ukrainian folklore, which worked closely with the relevant department of the All-Ukrainian Academy of Sciences, were popular among students. The article shows the work of young people and as part of natural circles, one of the forms of which was to conduct excursions to study the flora and fauna of the region. It tells about the work of physical, mathematical, biological, chemical, socio-economic, cooperative circles, circles for the study of the children's movement.

Key words: pedagogical technical school, student, circle, study of local lore, report, excursion.

Отримано: 2.10.2019

УДК 37.014.22:321.74«1920-1923»(477.4)

Г. Г. Кучеров

«ЧЕРВОНІ «ПРОСВІТИ» ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ЯК КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ОСЕРЕДКИ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ НА СЕЛІ (1920-1923 рр.)

У статті на основі архівних і документальних матеріалів, наукової літератури здійснюється спроба проаналізувати діяльність сільських «червоних «Просвіт» на території Правобережної України в умовах становлення радянського режиму.

У радянської влади було обмаль часу, фінансових засобів, відповідних працівників для термінового створення власних інституцій. Тому було вирішено використати існуючі організації, у тому числі просвітницькі товариства, для зміцнення позицій новоствореного режиму. З огляду на популярність «Просвіт», їм відводилася велика роль у проведенні агітації, пропагуванні соціалістичних

ідей, особливо серед сільського малоосвіченого населення. Це було зумовлено ще й тим, що у перші роки свого існування радянські органи влади сприяли розвитку просвітництва на території Правобережної України.

Разом із тим, постала потреба змінити статутні просвітницьких товариств відповідно до потреб влади. З'ясовано, що саме з 1920 р. можна вести відлік запровадження системи «червоних «Просвіт». Як видно з джерел, посилення натиску на просвітницький рух спостерігається після створення Всеукраїнського управління Селянськими Будинками, яке почало функціонувати 1 грудня 1920 р.

Автором досліджена нормативно-правова база створення та діяльності «червоних «Просвіт», зокрема сільських, які були реорганізовані на основі зразкового статуту, підлягали реєстрації органами політосвіти. Оновлені «Просвіти» з дозволу влади одержували штамп і печатку, що також підтверджувало їхній юридичний статус.

В умовах початку нової економічної політики (НЕПу) постала потреба визначити структури, які мали б право проводити політосвітню роботу. Робилася ставка саме на провладні товариства, на які радянський режим міг опертися. В окремих селах керівники таких «Просвіт» вважали за потрібне не займатися рутинною працею, спрямованою на підвищення освіченості населення, а вести виключно соціалістичну агітацію. З цією метою змінювався склад товариств.

Народний комісар освіти Г. Гринько констатував, що подекуди дійсно вдалося створити «червоні «Просвіти», але ця нова назва значною мірою була лише прикриттям для продовження старих просвітницьких традицій. Просвітництво і просвітницькі товариства мали велику силу опору і нелегко піддавалися справжній радянзації.

Ключові слова: «червоні «Просвіти», Правобережна Україна, товариство, просвітянин, діяльність, село, радянський режим.

Постановка проблеми. Характерною рисою кінця ХХ – початку ХХІ ст. є потужне піднесення українського відродження, зростання уваги до історичного минулого, до набутого віками духовного багатства. В умовах становлення суверенної України надзвичайно важливим є процес ренесансу нашої історії, повернення несправедливо забутих або навмисно вилучених імен політичних, громадських та культурних діячів.

У зв'язку із цим велику наукову значущість, пізнавальне і прикладне значення має функціонування громадського товариства «Просвіта» у сучасному національно-культурному ренесансі українського народу, у формуванні його національної самосвідомості. Понад 150 років минуло відтоді, як його було утворено, проте зацікавленість до його діяльності не зникає. Така увага до «Просвіт» в національно-духовній історії України є закономірною.

Діяльність сільських товариств «Просвіта» на території Правобережної України після повалення самодержавства і досі лишається однією з мало досліджених явищ історії українського національно-культурного руху. Між тим, саме у роки національних змагань 1917-1921 рр. просвітницькі осередки активно працювали над піднесенням національної свідомості українського населення, сприяли підвищенню його освітньо-культурного рівня.

Метою статті є визначення місця і ролі «червоних «Просвіт» Правобережної України у становленні радянської державності на селі. Проведене дослідження дозволить зрозуміти наскільки вдалою була політика режиму щодо залучення просвітян на свій бік.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням просвітницької проблематики присвячені праці сучасних вітчизняних науковців А. Середяк [1], О.В. Лисенка [2], О.М. Герман [3], С.А. Масюк [4], А.І. Євселевського [5], С.Я. Фарини [6], В.С. Лозового [7] та ін. Зазначені вчені вагоме місце у своїх роботах відводять ролі просвітницьких осередків у національно-визвольних змаганнях українського народу, аналізують процес утворення «Просвіт» у різних регіонах держави, розкривають форми і методи культурно-освітньої праці просвітян, показують їх участь у створенні навчальних закладів тощо. Однак зазначені праці не містять комплексного вивчення проблеми, оскільки вчені досліджували історію переважно губернських та інших міських товариств. У той же час функціонування сільських «Просвіт» випадало з їх поля зору або досліджувалося фрагментарно. Тому в цій статті робиться спроба дослідити діяльність сільських «червоних «Просвіт» у Правобережній Україні.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що з 1917 по 1919 рр. радянська влада в Україні існувала короткочасно, а тому про створення «червоних» просвітницьких товариств мова не йшла. Зі встановленням у 1920 р. більшовицького режиму на більшій частині України, у тому числі Правобережжі, виникла необхідність в утворенні організацій, які б пропагували соціалістичні ідеї. У радянській владі не було часу, фінансових засобів, відповідних працівників для термінового створення власних інституцій. Тому було вирішено використати існуючі організації, у тому числі просвітницькі товариства. З огляду на їх популярність, їм відводилася велика роль у проведенні агітації, особливо серед сільського малоосвіченого населення. Крім того, на думку радянського керівництва деякі установи, як наприклад, хати-читальні, клуби, бібліотеки, школи грамоти тощо краще було відкривати при самих «Просвітах», ніж окремо, тому, що селянство «вважає їх своїми організаціями, вірить їм і вступає до них» [8, с.93]. Ось чому у перші роки свого існування радянські органи влади сприяли розвитку просвітництва на території Правобережної України.

Відразу ж постала потреба змінити статuti просвітницьких товариств у відповідності з вимогами існуючого режиму. У 1920 р. діяльність «Просвіт» координував Позашкільний відділ народної освіти при Народному комісаріаті освіти (НКО), який розпочав реорганізацію товариств. Для них був розроблений зразковий (пролетарський) статут, у 1 параграфі якого зазначалося, що товариство «Просвіта» «має на меті – шляхом широкої культурно-освітньої праці серед населення поширення соціалістичної культури на підвалинах широкої самодіяльності трудових мас України... стоїть на ґрунті диктатури пролетаріату і незаможного селянства, і всіма

засобами бореться проти старого укладу державного будівництва» [9, арк.109]. З огляду на це можна вважати, що саме з 1920 р. розпочалося створення «червоних» «Просвіт».

У 1920 р. радянське керівництво серед організаційних форм роботи на селі виділяло «Просвіти», які потрібно було «організувати і переорганізувати», а також перетворити їх із «засобів шовіністичної дрібнобуржуазної агітації... в організації комуністичного виховання мас» [10, арк.42]. Ця ж лінія простежувалася в брошурі «Партійная работа в деревне», випущеній у Харкові в 1920 р. У ній зазначено про необхідність перетворити сільські «Просвіти» на органи пролетарської культури [11, арк.145]. Такий підхід є зрозумілим, адже у радянського режиму в Україні не було достатньої кількості власних культурних осередків.

На зборах сільських товариств просвітяни констатували факт необхідності прийняття нового статуту, посилаючись на те, що старий документ не відповідає їхньому сучасному становищу. Проте найголовнішою причиною реорганізації осередків було те, що старий статут не давав «Просвітам» юридичного права на існування. Ось чому на території регіону на загальних зборах, просвітяни ознайомлювались із зразковим статутом і брали його до відома. Проте при переході на новий статут члени товариств інколи залишали «гарні пункти» попереднього [12, арк.24].

Причому перейти на радянський статут повинні були усі без винятку, оскільки товариства, які користувались власним документом, ризикували бути ліквідованими. Ті «Просвіти», які «уперто стоятимуть на шляху контрреволюційного бойового націоналізму» підлягали ліквідації [13, арк.237].

Новостворені «Просвіти» в обов'язковому порядку повинні були проходити реєстрацію, а існуючі – перереєстрацію. З 1920 р. реєстрацію проводили відділи позашкільної освіти при повітових ревкомах. Через постійні бойові дії та військовий стан реєстрація багатьох сільських «Просвіт» стала неможливою, здійснюваалась із запізненням, інколи через рік після заснування організації, а то й більше, що ускладнювало їх роботу [14, арк.20].

Усім завідувачам відділами губнаросвіти від народного комісара освіти Г.Ф. Гринька надійшло розпорядження негайно вжити заходів для реорганізації просвітницьких осередків згідно нового статуту, беручи їх на повне державне утримання. Із цією метою місцеві органи народної освіти отримали наказ скласти кошториси на утримання «Просвіт». Більше того, виступаючи на Всеукраїнській нараді з народної освіти у Харкові у 1920 р. із доповіддю про позашкільну роботу партійний функціонер Л. Левитський відзначав, що залучивши комуністів до складу «Просвіт» і замінивши членів правління, а також фінансуючи ці осередки, можна зробити їх революційними підсобними органами освіти, які стануть «дійсно вогнищами соціалістичної культури на селах». Членами таких «червоних «Просвіт» могли бути лише ті, хто не експлуатував чужої праці, тобто переважно члени комітету незаможних селян (КНС) [15, с.2]. Такий підхід наносив удар по со-

ціальній базі осередків, не дозволяючи їм приймати у свої лави національно-свідомих громадян.

У 1920 р., створюючи при «Просвітах» осередки Комуністичної Спілки Молоді України (КСМУ), більшовики посилюють тиск на просвітницькі організації, залучаючи до керівництва товариств представників названої спілки. Крім того, ці нововведення було ухвалено на форумах, де вирішувалося питання ставлення влади до товариств. Так, у 1920 р. відбувся V губернський з'їзд Київщини. На ньому була прийнята ухвала, за якою передбачалося встановити контроль над «Просвітами», створити при них осередки КСМУ [16, с.2].

Для вступу у «червоні «Просвіти» була розроблена інструкція. Відповідно до неї кожний бажачий увійти в осередок мав представити рекомендації двох членів КНС, які не менш 2-х років були його членами. Просвітяни повинні були строго виконувати інструкцію, що встановлювала для них такі вимоги: відвідувати збори «Просвіти», не пропускати жодного читання чи лекції без поважної причини, виконувати всі завдання товариства, намагатися бути активним членом осередку тощо. Рада «червоної «Просвіти» слідкувала за піднесенням авторитету товариства і виключати з нього всіх тих, хто псує його репутацію, влаштовуючи над ними показовий просвітницький товариський суд, залучаючи при цьому велику кількість селян [17, арк.6].

Посилення натиску на просвітницький рух спостерігається після створення Всеукраїнського управління Селянськими Будинками, яке почало функціонувати 1 грудня 1920 р. Статут Селянського Будинку свідчить про те, що ця організаційна форма повинна стати єдиним центром політосвітньої роботи на селі. У галузі взаємовідносин будинків із «Просвітами» передбачалося, що останні будуть функціонувати в межах сільбудинків, а згодом взагалі зіллються з ними. Як фіксують архівні джерела, радянська влада вважала «Просвіти» такими організаціями, які ще не остаточно підпорядковані їй [11, арк.225]. Тому більшовики поставили за мету – заволодіти «Просвітами» – тобто вибити з них ворожі новій владі міщанські та куркульські елементи, пов'язати просвітницькі товариства з комуністичними осередками, КНС, КСМУ та іншими більшовицькими організаціями. Внаслідок такої роботи були організовані «червоні» (пролетаризовані) «Просвіти», зокрема, у Київській губернії їх нараховувалося 82, Волинській – 20 [18, арк.98]. Окрім цього, створюючи нову систему просвітницької роботи, радянська влада ліквідувала аполітичну позашкільну сферу, заклавши позашкільні відділи і організувавши у грудні 1920 р. при НКО головного політично-освітнього комітету – Головополітосвіти [19, арк.245]. Остання встановила тотальний контроль над культурно-освітньою роботою, а, значить, і над «Просвітами».

Статус «червоних «Просвіт» був визначений у «Основних положеннях про єдині типи та сітки політосвітустанов УРСР». Відповідно до них у системі клубних закладів на селі встановлювалися такі типи клубу, як «червона «Просвіта» і хата-читальня.

При цьому саме перші мали бути своєрідними базами пересувних бібліотек [20, арк.11-12].

1921 р. став першим роком спокійної і планомірної роботи в історії функціонування сільських просвітницьких осередків Правобережної України. У регіоні велась інтенсивна діяльність щодо відновлення просвітницьких закладів. Відділи народівити опиралися на «Просвіти», які прийняли вироблений НКО радянський зразковий статут. Так, на початку року лише у Волинській губернії було зареєстровано 62 товариства, з яких 49 отримували державну фінансову допомогу [21, арк.5], а, отже, це були «червоні «Просвіти».

Сільські товариства, які були реорганізовані на основі зразкового статуту, підлягали реєстрації органами політосвіти. Для підтвердження їх юридичного статусу товариства отримували реєстраційну картку. Такий документ у 1921 р. органи політосвіти видали «Просвіти» с. Станіславки, що на Поділлі [22, арк.69]. У Звенигородському повіті Київської губернії станом на 1 квітня нараховувалося 76 таких «Просвіт» [23, арк.443]. Оновлені «Просвіти» з дозволу влади одержували штамп і печатку, що також підтверджувало їх юридичний статус. Печаткою просвітяни засвідчували документи, рішення Рад, свої прохання на адресу влади тощо, а у випадку її відсутності використовували печатку сільради.

Беручи до уваги той факт, що найбільш звичною назвою культурних закладів в українському селі була «Просвіта», а також для створення найкращих умов для боротьби з «націоналістичним і дрібно-буржуазним змістом» попередніх просвітницьких організацій, на третій Всеукраїнській нараді з освіти у 1921 р. для первинних осередків політосвітроботи була дана вже офіційна назва «червоної «Просвіти». У подальшому своєму розвитку «червоні «Просвіти» повинні були перейти у вищу форму «Селянського будинку», головним завданням якого, на думку делегатів форуму, було встановлення тісного контакту між селянством і робітничим класом з метою встановлення впливу пролетаріату міста на селянство [24, с.44].

Політосвіта, виконуючи постанови другої і третьої Всеукраїнських нарад з освіти, взяла курс на створення «червоних «Просвіт»: здійснювала перевірку всіх товариств, особливо на прикордонних територіях, слідувала за тим, щоб заможні просвітяни були виключені із осередків [25, с.30].

В умовах початку нової економічної політики (НЕПу) постає потреба визначити структури, які мали б право проводити політосвітню роботу на селі. Доцільно навести текст обіжного листа №2 »До всіх «Просвіт» Звягельського повіту», який отримали від завідувача Київської повітполітосвіти «Просвіти»: «Державними Політосвітніми Установами на селі в Радянській Україні визнаються тільки: «Червона Просвіта» та «хата-читальня». Ніяких клубів та інших установ на селі, які виростають розмаїтими партизанськими засобами не повинно бути... «Червона Просвіта», в склад котрої входять всі працюючі, стоїть на ґрунті диктатури пролетаріату і неможнього селянства і повинна всіма засоба

ми боротися проти старого життя, приймаючи активну участь в Радянському Державному будівництві ... на великий жаль багато є ще й таких «Просвіт», що ніяк не можуть впливати з дрібнобуржуазної куркульської стихії, досі від них пахне зоологічним жовтоблагитним шовінізмом. Старим жовтоблагитним «Просвітам» з кіслім національним патріотизмом не має місця у нас!» [26, арк.110]. Як бачимо, робилася ставка саме на провадні осередки. Інші були приречені на закриття.

У цей час були засновані «пролетаризовані «Просвіти», які повністю відповідали вимогам влади. Так, на Київщині такі осередки були утворені у селах Германівці, Германівській Слобідці, Григорівці, Гусачівці, Сушані тощо [27, арк.5]. У той же час багато товариствам відмовляли у перереєстрації, якщо їхній статут не відповідав необхідним нормам.

Створення «червоних «Просвіт» не завжди супроводжувалося ефективною культурно-освітньою роботою. В окремих селах керівники таких осередків вважали за потрібне не займатися рутинною працею, спрямованою на підвищення освіченості населення, а вести виключно соціалістичну агітацію. Зокрема, селяни с. Язовиці Липовецького повіту Київської губернії організувавши таке товариство, включили до нього здебільшого малозабезпечених і переважно пропагували радянські ідеї. Під час проведення своїх заходів вони використовували червоний прапор. Крім того, сільські комуністи пояснювали селянам сутність Жовтневої революції, її значення для пролетаріату і селянства тощо [28, с.3]. У с. Соколинці Брацлавського повіту Подільської губернії товариство систематично проводило засідання, де співали Інтернаціонал та інші революційні пісні, організовувало мітинги і «відповідні» духу часу заходи [29, с.3].

Робота у «червоних «Просвітах» нагадувала сумнозвісне словосполучення «хто не з нами – той проти нас». У с. Стадниця, що на Вінниччині, у товаристві працював Макар Р-ко. Після того, як його було обрано членом правління сільськогосподарського кооперативу, він залишив роботу в осередку, а на запити просвітян відповів, що «не може дурно працювати тут, а в кооперативі матиме 4 пуди на місяць». Загальні збори «червоної «Просвіти» ухвалили рішення виключити Макара Р-ка з числа членів, а також просити сільраду і сількомнезам позбавити його права голосу, занести його ім'я на чорну дошку, просити правління кооперативу позбавити посади скарбника. Засідання осередку закінчилося співами Інтернаціоналу та вигуками «Слава радвладі» та «Слава червоній «Просвіті». Цікавою є реакція редакції часопису, у якій вміщена стаття про цей випадок. Висловлюється зауваження про те, що за такий вчинок можна винести лише догану, проте позбавляти людину громадських прав товариство не може. Це прерогатива суду [30, с.3].

До створення «червоних «Просвіт» залучалося населення краю. У лютому 1921 р. відбувся 1-й повітовий з'їзд робітників освіти Жмеринського повіту. З огляду на те, що зубожіння народу не дає можливості перейти до мирного будівництва, з'їзд ухвалив

притягти місцеве населення до освітньої роботи шляхом організації «червоних «Просвіт» [31, арк.106].

16 лютого 1921 р. в будинку консерваторії відбувся Кам'янецький повітовий з'їзд представників культурно-освітніх організацій з питання з'ясування стану позашкільної освіти, а також планування майбутньої діяльності у цій сфері. Наслідком роботи форуму стало ухвалення тез. Зокрема, відзначалося, що «червоні «Просвіти» зосереджують біля себе всі інші просвітні установи, в першу чергу хати-читальні та елементарні школи» [32, с.2].

У 1921 р. радянське керівництво, намагаючись виправдати назву «червоних «Просвіт» усіляко сприяло тому, щоб до складу товариств увійшли представники сільського пролетаріату і найбіднішого селянства. До керівництва осередків планувалося просунути відданих владі людей [33, с.16]. У зв'язку із цим виникає закономірне запитання: чи виконали своє призначення «червоні «Просвіти»? Не зовсім.

Нарком освіти Г. Гринько констатував, що подекуди дійсно вдалося створити «червоні «Просвіти», але ця нова назва значною мірою була лише прикриттям для продовження старих просвітницьких традицій. В умовах українського села просвітництво і просвітницькі товариства мали велику силу опору і нелегко піддавалися справжній радянзації. Як правило, відзначав Г. Гринько, «Просвіти» легше та більш охоче ставали аполітичними культурницькими (значною мірою музикально-театральними) товариствами, ніж «апаратами радянських політосвіт». Крім цього, на думку чиновника, нова обстановка на селі, пов'язана із запровадженням НЕПу, посиленням заможних верств населення, призведе до зміцнення «старого» просвітництва, аніж зростання кількості «червоних» осередків [34, с.26, 29].

11 лютого 1922 р. у газеті «Вісті ВУЦВК» було вміщено статтю «Просвітянство» одного з радянських функціонерів, письменника В. Коряка (Блумштейн Волько). У ній автор писав, що є «червоні» «Просвіти», які щиро прийняли новий статут, але їхнє становище «найсумніше», «найскрутніше». Причиною такої ситуації було те, що органи радянської влади нерідко плутали ці товариства зі звичайними петлюрівськими «Просвітами» [35, с.1]. Через це вони зазнавали таких самих утисків, як і інші товариства. При цьому влада методів не добирала. Так, прислані Шпитківським волосним ревкомом солдати за підводами у с. Гориничі Київської губернії, зайшли до будинку голови «Просвіти» і зробили обшук, вилучили печатку, не маючи на це дозволу [36, арк.61].

Про те, що лише невелика частина «Просвіт» стала справді «червоною», свідчать численні підтвердження цього факту з боку представників радянської влади. Зокрема, на Другому Всеукраїнському з'їзді незможних селян (21-26 лютого 1922 р.) із доповіддю виступив Г. Гринько. Він відзначив, що «... українські просвіти вже пережили себе. Вони зв'язали себе з контрреволюційною петлюрівщиною і тільки незначна частина лишилася червоними й перейшла на радянський бік. Треба, щоб ми заволоді-

ли до кінця цими просвітами. Тут хтось казав про зглядну мітку. Треба взяти цю мітку й пройтися з нею по просвітах, щоб вивести з них дух націоналізму» [37, с.129]. Із доповіді КСМУ на цьому ж форумі констатується, що існує 4,5 тис. «Просвіт», але серед них «дуже мало червоних» [37, с.130]. В іншому джерелі «Народное просвещение на Украине», опублікованому у 1924 р., знаходимо таку інформацію: «опыт перекрашивания Просвит, когда они вынуждены были принять соответствующий устав, так наз. «Червоний статут» не дал необходимого результата, ибо в конечном их счете дело было не только в форме организации, а в самом существовании, в направлении работы» [38, с.23].

Висновки. Отже, за короткий період (1920-1923 рр.) своєї діяльності «червоні «Просвіти» не досягли відчутних успіхів. Відразу переорієнтувати їх роботу у комуністичному дусі не вдалося. Ті завдання, що ставив перед ними правлячий режим не були виконані. Частина товариств, переходячи на червоний статут, і не думала проводити прорадянську політику та заходи. Вони продовжували діяти у звичайному руслі, просвіщаючи населення, тобто займалися суто культурно-освітньою діяльністю, доки їх не було ліквідовано.

Список використаних джерел та літератури:

1. Середяк А. Товариство «Просвіта» в період першої світової війни, визвольних змагань українського народу і їх поразки (1914-1928). Нарис історії «Просвіти». Львів. Краків. Париж: Просвіта, 1993. С. 42-52.
2. Лисенко О.В. «Просвіти» у суспільно-політичному і культурному житті Наддніпрянської України (1905-1916 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1998. 169 с.; Лисенко О.В. Боротьба українських «Просвіт» і кооперативів проти експансії російського капіталу в Україну // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. VIII*. Київ, Інститут історії України, 2004. С. 109-123.
3. Герман О.М. Діяльність товариства «Просвіта» на Поділлі наприкінці XIX і в першій половині XX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 1995. 228 с.
4. Масюк С.О. Діяльність товариств «Просвіта» в Україні (березень 1917-1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1997. 143 с.
5. Євселевський А.І., Фарина С.Я. «Просвіта» в Наддніпрянській Україні: історичний нарис. Київ: Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, 1993. 128 с.
6. Фарина С.Я. Роль «Просвіт» в українському національно-культурному русі на початку XX століття.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Кременчук, 1993. 233 с.
7. Лозовий В.С. Діяльність подільської «Просвіти». Культура Поділля: історія і сучасність // *Матеріали другої науково-практичної конференції, присвяченої 500-річчю м. Хмельницького*. Хмельницький, 1993. С. 281-283; Лозовий В.С. Кость Солуха – незмінний голова подільської «Просвіти». Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі (до 90-річчя утворення подільської «Просвіти») // *Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції 9-10 листопада 1995 р.* Хмельницький, 1995. С. 14-15.
8. Второе Всеукраинское совещание по просвещению 17-25 августа 1920 г. Харків: Всеукраинское государственное издательство, 1920. 144 с.

9. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). Ф.Р.-639. Оп.1. Спр.12, 185 арк.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф.1. Оп.20. Спр.370, 120 арк.
11. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.20. Спр.354, 345 арк.
12. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). Ф.Р.-903. Оп.1. Спр.9, 342 арк.
13. ДАЖО. Ф.Р.-2524. Оп.1. Спр.134, 260 арк.
14. ДАЖО. Ф.Р.-2524. Оп.1. Спр.102, 278 арк.
15. Левитський Л. Позашкільна праця в сучасний мент в зв'язку з організаційними питаннями // *Всеукраїнська нарада по народній освіті (Харків)*. 1920. № 1, 24 серпня.
16. Робота КСМУ в деревне. Вісти Ревкому і наркому Уманьщини (Умань). 1920. Ч.197, 7 жовтня.
17. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). Ф.Р.-1162. Оп.1. Спр.94, 14 арк.
18. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.20. Спр.355, 150 арк.
19. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф.166. Оп.2. Спр.56, 495 арк.
20. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.20. Спр.632, 141 арк.
21. ЦДАВО України. Ф.166. Оп.1. Спр.938, 127 арк.
22. ДАХМО. Ф.Р.-6. Оп.1. Спр.26, 76 арк.
23. ДАКО. Ф.Р.-1. Оп.1. Спр.282, 491 арк.
24. Работа секций Совещания. Третье Всеукраинское совещание по просвещению (15-27 июня 1921 г.). Харьков: Ред.-Изд. отдела Наркомпроса, 1922.
25. Отчёт о деятельности Волынского губернского отдела Народного образования за 1921 год. Житомир: Издание Волгубнаробраза, 1922, 64 с.
26. ДАЖО. Ф.Р.-960. Оп.2. Спр.20, 110 арк.
27. ДАКО. Ф.Р.-1156. Оп.1. Спр.112, 290 арк.
28. Допис з с. Язовиці // *Червоне село (Вінниця)*. 1923. № 5 (249), 14 січня.
29. Кологнеча з-за попів // *Червоне село (Вінниця)*. 1923. №12, 8 лютого.
30. Як покарано того, хто зрадив червоній «Просвіті» // *Червоне село (Вінниця)*. 1923. №21 (265), 11 березня.
31. ЦДАВО України. Ф.166. Оп.2. Спр.272, 125 арк.
32. Кам'янецький повітовий з'їзд представників культурно-освітніх організацій // *Вісти Кам'янець-Подільського військово-революційного комітету та Кам'янецького Бюро Комуністичної партії (більшовиків) України*. 1921. № 65, 23 лютого.
33. Всеукрпартсовещание замзаворгинстров по работе на селе. 12-16 ноября 1921 г. Харьков: Всеукраинское Государственное Издательство, 1921, 31 с.
34. Гринько Г. Очерк истории и системы политпросвета // *Путь просвещения (Харьков)*. 1922. № 2, С. 1-57.
35. Коряк В. Просвітанство // *Вісті ВУЦВК (Харків)*. 1922. №34, 11 лютого.
36. ДАКО. Ф.Р.-1162. Оп.1. Спр.56, 121 арк.
37. Останнє слово тов. Гринька // *2-й Всеукраїнський з'їзд комітетів незможних селян (21-26-го лют., 1922 р.): Стенографічний відчит: Бюлетень у 9 ч.* Харків: [ВУЦВК. Тип. ВУЦВК], 1922. 173 с.
38. Народное просвещение на Украине // *Червоний шлях (Харків)*, 1924. 216 с.

«Красные «Просвиты» Правобережной Украины как культурно-образовательные центры советского режима на селе (1920-1923 гг.)

В статье на основе архивных и документальных материалов, научной литературы делается попытка проанализировать деятельность сельских «красных «Просвит» на территории Правобережной Украины в условиях становления советского режима.

В советской власти было мало времени, финансовых средств, соответствующих работников для срочного создания собственных институтов. Поэтому было решено использовать существующие организации, в том числе просветительские общества, для укрепления позиций новосозданного режима. Учитывая популярность «Просвит», им отводилась большая роль в проведении агитации, пропаганде социалистических идей, особенно среди сельского малообразованного населения. Это было обусловлено еще и тем, что в первые годы своего существования советские органы власти способствовали развитию просвещения на территории Правобережной Украины.

Вместе с тем, возникла необходимость изменить уставы просветительских обществ в соответствии с потребностями власти. Выяснено, что именно с 1920 г. можно вести отсчет внедрения системы «красных «Просвит». Как видно из источников, усиление нажима на просветительское движение наблюдается после создания Всеукраинского управления сельскими будынками, которое начало функционировать 1 декабря 1920 г.

Автором исследована нормативно-правовая база создания и деятельности «красных «Просвит», в частности сельских, которые были реорганизованы на основе примерного устава, подлежали регистрации органами политпросвещения. Обновленные «Просвиты» с разрешения властей получали штамп и печать, что также подтверждало их юридический статус.

В условиях перехода к новой экономической политике (НЭПа) возникла необходимость определить структуры, которые имели бы право проводить политобразовательную работу. Делалась ставка именно на подвластные общества, на которые советский режим мог опереться. В отдельных селах руководители таких «Просвит» считали нужным не заниматься рутинной работой, направленной на повышение грамотности населения, а вести исключительно социалистическую агитацию. С этой целью менялся состав обществ.

Народный комиссар просвещения Г. Гринько констатировал, что иногда действительно удалось создать «красные «Просвиты», но это новое название в значительной степени было лишь прикрытием для продолжения старых просветительских традиций. Просвещение и просветительские общества имели большую силу сопротивления и нелегко подвергались настоящей советизации.

Ключевые слова: «красные «Просвиты», Правобережная Украина, общество, просвитель, деятельность, село, советский режим.

“Red “Prosvit” of Right-Bank Ukraine as Cultural and Educational Centers of the Soviet Regime in the Village (1920-1923)

In the article, based on archival and documentary materials, scientific literature, an attempt is made to analyze the activities of rural «red Prosvit» in the territory of Right-Bank Ukraine in the conditions of the formation of the Soviet regime.

The Soviet authorities had little time, financial resources, and adequate workers for the urgent establishment of their own institutions. It was therefore decided to use existing organizations, including educational associations, to strengthen the position of the newly created regime. Given the popularity of «Prosvit», they played a large role in campaigning and promoting socialist ideas, especially among the rural poor population. This was also due to the fact that in the first years of its existence the Soviet authorities contributed to the development of education on the territory of Right-Bank Ukraine.

At the same time, there is a need to change the statutes of educational societies according to the needs of the authorities. It is found out that it is from 1920 that we can count down the introduction of the system «red Prosvit». As you can see, the increasing pressure on the education movement is observed after the establishment of the All-Ukrainian management of Peasant Houses, which began to function on December 1, 1920.

The author investigated the legal framework for the creation and activities of the «red Prosvit», in particular the rural units, which were reorganized on the basis of the model statute, were subject to registration by the authorities of the political education. The updated «Prosvit» received a stamp and seal with the permission of the authorities, which also confirmed their legal status.

With the start of a new economic politics (NEP), it is necessary to identify the structures that would be eligible to undertake political education. It was the bet on the pro-government societies that the Soviet regime could rely on. In some villages, the leaders of such «Prosvit» considered it necessary not to engage in routine work aimed at raising public awareness, but to conduct exclusively socialist agitation. To this end, the composition of societies changed.

People’s Commissar of Education G. Hrynko stated that in some places it was possible to create «red Prosvit», but this new name was largely just a cover for the continuation of old enlightenment traditions. The enlightenment and the enlightenment societies had great resistance and could not easily undergo genuine sovietization.

Key words: «red Prosvit», Right-Bank Ukraine, society, enlightener, activity, village, Soviet regime.

Отримано: 28.09.2019

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ВІЙСЬКОВИХ ЧАСТИН УНР В КОНТЕКСТІ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН (січень-травень 1920 р.)

У статті висвітлено перші спроби творення збройних формувань на початку 1920 р. з інтернаціональних на території Польщі вояків армії УНР для поповнення українських дивізій. Проаналізовано військові комплектування шляхом мобілізації до новоутворених частин на Поділлі та Волині, що були зародком нових Збройних сил УНР. Охарактеризовано заходи щодо підтримки/заборони польською владою комплектування українських військових частин. Продемонстровано методи військової, дипломатичної місії та Головного отамана військ УНР для досягнення ефективності у роботі відновлених адміністративних структур та призивних пунктів, що у повній мірі не виконували покладені на них завдання через низку переважно об'єктивних причин, чим спонукали українські військові частини самим проводити примусову мобілізацію. Звернено увагу на ставлення українського населення до польських управлінських структур, які насаджували свої порядки на території УНР, а також до відновлення держапарату і мобілізаційних заходів своєї влади.

Ключові слова: влада УНР, дипломатія, польська адміністрація, українські військові формування, мобілізаційний апарат, військова мобілізація, Поділля, Волинь, матеріально-технічна допомога.

На початку ХХ ст. одним з найкращих прикладів співпраці України і Польщі стала спільна збройна боротьба проти радянського режиму в Наддніпрянщині 1920 року. Українцям потрібен був сильний партнер, який надав би допоміг у формуванні власних Збройних сил, щоб скинути більшовицький режим. Поляки ж, крім збільшення своїх територій із приєднанням Волині, бачили терен української держави як плацдарм розбудови для незалежної Польщі у напрямку Європи. Але спільним у них залишався єдиний ворог, який заважав втіленню їх планів – більшовицька Росія, розгром якої давав надію на задумане.

Питання про формування і бойову діяльність українських дивізій на території спочатку Польщі, потім Волині і Поділля частково висвітлює українська [3; 12; 6; 7; 16; 13; 14] і польська [36; 4; 37; 39; 40; 38] історіографія. Радянські історики наводять лише окремі факти військової співпраці об'єднаних сил, однак їхнє бачення цих відносин зовсім необ'єктивне [5; 15]. На сьогодні існують дві версії щодо формування упродовж п'яти місяців українських військових структур, які так і не призвели до вагомого збільшення особового складу бойових частин УНР. Услід за О. Михайловою [7], дослідники закидають польській державі заборону і відтермінування мобілізації українців до свого війська на підконтрольних союзникам територіях. Польські ж історики, в особі Я. Бруського [36], заперечують подібне звинувачення, наголосуючи на відсутності польських джерел, які б підтримали цю

версію. Утім ще й досі до наукового обігу не уведено матеріал, який пролив би світло на реальний стан вирішення проблеми в умовах польського адміністрування на українських землях.

Метою статті є висвітлення на основі архівних і опублікованих джерел, а також праць українських, польських і радянських істориків нормативно-правового, організаційно-мобілізаційного і матеріально-технічного аспектів, пов'язаних зі складним і водночас непослідовним процесом творення українських збройних структур за сприяння польської сторони упродовж перших п'яти місяців 1920 р. з метою залучення їх до бойових дій під час радянсько-польсько-української війни.

Військова катастрофа УНР восени 1919 р. поставила уряд у надзвичайно важке військове і політичне становище, близьке до цілковитої загибелі. У тій ситуації керівництво держави сконцентрувало усі наявні сили для ведення партизанської боротьби у ворожих тилах, які на початку грудня вирушили у славнозвісний Зимовий похід під проводом М. Омеляновича-Павленка. Тим часом, кілька міністрів, а також Головний отаман військ УНР С. Петлюра вирушили до Польщі, розглядаючи її як єдино можливого союзника, від якого у великій мірі залежало існування української держави. В протилежному випадку, уся територія перейшла б до рук більшовиків і означала крах українських визвольних змагань. Однак такий поворот не влаштував ні українців, ні поляків, у лідера яких Ю. Пілсудського були свої плани щодо цієї території.

Наприкінці 1919 р. у Варшаві запрацювала дипломатична місія УНР. Від усього підконтрольного Директорії і уряду УНР терену на початку 1920 р. залишилося лише місто Кам'янець-Подільський, яке, після від'їзду Головного отамана, тимчасово перейшло під «захист» поляків, котрі фактично насаджували тут свої правила українським адміністративним та цивільним структурам. Інтереси української держави представляв міністр І. Огієнко, займаючи посаду Головноуповноваженого уряду УНР. Він підтримував стосунки з українськими чинниками у Варшаві, допомагав їм фінансово.

Пристаюючи до переговорів з поляками, українські дипломати і політики в першу чергу сподівалися отримати від Польщі згоду на допомогу у збереженні і відбудові українського війська. Головний отаман розраховував на людські ресурси з польських таборів, де перебували інтерновані українці. На спеціальній нараді представників Міністерства військових справ 2 січня 1920 р. обговорювалася справа формування та фінансування українського війська. Тут було вирішено, зокрема, організувати у м. Ланцуті збір усіх вояків армії УНР, які зберігали вірність присязі, для подальшого розподілу між військовими частинами, які будуть створені. Польська сторона зобов'язувалася постачати їх усім необхідним [6, с.199].

3 січня товариш військового міністра В. Петрів інформував, що до формування українських частин, на жаль, ще не при-

ступили, оскільки польська влада не визначилась зі статусом ін-тернованих на своїй території українських старшин і козаків. Високопосадовець заявив про свої намагання переконати польське керівництво у необхідності передати цю справу в українські руки, наголошуючи, що першочерговим завданням тоді був контроль за транспортуванням та матеріальним забезпеченням військовополонених, які направлялися до збірно-розподільного пункту. У протилежному разі, вважав В. Петрів, формування війська не матиме успіху [6, с.200].

У першій декаді січня 1920 р. Міністерство внутрішніх справ (даалі – МВС) Польщі дало згоду на формування двох стрілецьких дивізій для армії УНР, крім того, урегулювало правове становище українських військ на теренах польської держави, надавши їм статус військових добровольців іноземного походження [35, с.1340].

У той же час на територію Поділля було надіслано уповноважених осіб для підготовки до спільної праці. 17 січня Ю. Пільсудський видав наказ, за яким у зайнятих польськими військами районах створювалося спеціальне цивільне управління земель Волині і Подільського фронту, на чолі з головним комісаром А. Мінкевичем. Ця територія поділялася на два округи: Волинський (начальник С. Смольський-Равич) і Подільський (Б. Крачкєвич). Цивільну адміністрацію в повітах очолювали польські повітові старости [19, с.18]. Для прикладу, старостою Кам'янецького повіту призначили Ю. Губерта. Було видано документ, згідно якого усі українські установи мали припинити діяльність і передати свої повноваження польському старості, скасовувалися попередні українські закони, що суперечили їх інтересам [8, с.55]. Мало того, польська мова оголошувалася офіційною у спілкуванні та викладанні у школах. Ці дії посилили напруженість у польсько-українських стосунках [13, с.23-24]. Варто зазначити, що Кам'янець не був анексований польськими військами, а тимчасово зайнятий на запрошення української військової влади для його захисту [3, с.199]. Звісно, українська сторона висловлювала протести щодо порушення прав суверенності УНР, але С. Петлюра намагався вирішити проблеми дипломатично, зважаючи на те, що основною метою на той час було укладення союзу з поляками, які могли стати чи не єдиним порятунком у матеріальному забезпеченні українських дивізій, які формувалися [19, с.24].

11 лютого 1920 р. в районі Кам'янця-Подільського було розпочато формування 4 стрілецької бригади під командуванням отамана М. Шаповала [39, с.63]. Наказ щодо його призначення був підписаний ще 10 січня 1920 р. військовим міністром В. Сальським та затверджений Головним отаманом С. Петлюрою. Спосіб комплектування частини, яка мала нараховувати 4 сотні, планували як змішаний – передбачалися і добровільний вступ колишніх вояків, і проведення часткової мобілізація 20-30-ти річних місцевих чоловіків, при цьому мав використовуватися наявний мобілізаційний апарат. Для втілення задуманого плану у розпорядження М. Шаповала виділили аванс у розмірі 50 тис. крб.

[35, с.111]. На формування бригади надавалося 10-15 днів, після чого вона мала діяти як самостійна військова одиниця [6, с.204].

Але не все було так просто. Створення на Поділлі стрілецької бригади не могло розпочатися без згоди польського командування, яке 2 лютого дало позитивну відповідь щодо її формування. Зі свого боку, українська військова секція, що перебувала у Варшаві, відправила до Кам'янця-Подільського свого представника – поручника Овсієвського, якому доручила виконання кур'єрських функцій між Варшавою та Кам'янцем-Подільським, де залишалися члени уряду УНР, і принагідно інформувати В. Зелінського, голову військової секції при Дипломатичній місії УНР, про хід творення там українських частин [13, с.141]. Про результати організаційно-практичної роботи О. Шаповал був зобов'язаний щотижня сповіщати через військову реферантуру І. Огієнка, котрий у свою чергу мав подбати про забезпечення бригади всім необхідним [28, арк.8]. 28 лютого за сприяння Головноуповноваженого, отаману Шаповалу виділили 5 млн. крб. (із них 3 млн. крб. поступали із фонду І. Огієнка) для формування 4-ї стрілецької бригади та для придбання їй військового одягу [29, арк.4]. О. Шаповал запланував на цій території набрати майже 200 старшин і 800 козаків. Однак по мобілізації вдалося набрати лише 300 осіб, які були частково озброєні і не могли бути використані на фронті [37, с.63].

На шляху формування дивізії часто траплялися перешкоди. Першою із них була відсутність у Кам'янці-Подільському військового міністра, без якого нічого не можна було вирішити в умовах пануючого у місті безладу [29, арк.7]. Іншою причиною, як повідомляв О. Шаповал Голові Ради народних міністрів І. Мазепі, була неправомірна поведінка польської адміністративної влади – заарештували командира І-го рекрутського полку П. Шандрука в той час, коли проводилась мобілізаційна кампанія, що нашкодило справі [29, арк.9]. Головний отаман відреагував на ці факти своїм наказом, яким засудив це беззаконня [11, с.367-9].

На території фактично «нічийних» (не існувало ні польських, ні українських адміністративних структур) тоді Могилівського і Ямпільського повітів наприкінці січня формувався окрема українська стрілецька бригада [18, с.41]. Робота розпочалася виданням 24 січня 1920 р. наказу Могилівського повітового військового начальника В. Гудими про проведення військової мобілізації. До військового набору підлягали всі булавні старшини, штаб-офіцери до 50 років, старшини до 45 та підстаршини до 40 років. Молодших осіб, а також всіх урядовців, які не служили у війську та його інституціях, приймали до 40 років. Протягом трьох днів мали з'явитися всі закликані по мобілізаційній повістці. Матеріально вояків не забезпечували, однак обіцяли за одяг і взуття, в якому вони з'являться на збірний пункт, повернути гроші. Всіх тих, хто ігнорував наказ, заарештовували та мали карати за законом військового часу [2, арк.3].

На жаль, не вдалося віднайти інформації про роботу мобілізаційного пункту та кількість прийнятих на службу осіб в Могилеві-

Подільському. Відомо лише, що 4 лютого міська управа у листі до військового начальника повідомляла, що «ні офіцерів, ні урядовців військового часу, котрі підлягають наказу, [у місті] немає» [2, арк.4].

Під кінець лютого 1920 р. в польському МВС було утворено представництво українських стрілецьких дивізій на чолі з майором Ю. Ульрихом. Їх завдання полягало у забезпеченні організації, озброєнні та вишколі українських частин, що формувалися. У свою чергу, уряд УНР відрядив до Польщі військову місію на чолі з В. Зелінським (на початку лютого 1920 р. його призначили начальником збірного пункту у Ланцуті із залишенням за ним посади інспектора усіх українських формувань у Польщі [13, с.370]). Місія мала здійснити комплекс заходів щодо завершення сформування частин та з'єднань армії УНР до початку спільного польсько-українського походу проти російських більшовиків в Україні [4, с.83]. Разом з тим, польське МВС виділило фінансову допомогу секції військових справ при українській Дипломатичній місії в Польщі, передавши на формування 6-ї стрілецької дивізії 18 млн. польських марок [35, с.1340].

25 лютого С. Петаюра у листі до голови дипломатичної місії УНР в Румунії К. Мацієвича писав про сприятливе ставлення польського уряду до української справи, зазначивши, що зі свого боку зробить все можливе, щоб «прискорити (військові – Р.А.) формування» та «бути готовим до весни» [10, с.188]. Реалізуючи завдання, що були накреслені Головним отаманом, 25 лютого, під час наради, В. Зелінський розпорядився утворити у зв'язку з цим спеціальну комісію для збору інформації про наявний людський ресурс на території України та Польщі і спрямування усього чоловічого контингенту, готового поповнити українське військо, до Ланцута, де він мав увійти до складу військових дивізій [12, с.144].

Того ж дня С. Петаюра затвердив розпорядком військовим міністром УНР полковником В. Сальським «Інструкцію для українських військових формувань в Румунії та Польщі», яка націлювала на технічну організацію і практичне проведення військового набору на діючих призивних пунктах [21, с.103]. За документом, усі військові формування мали складатися лише з вояків і старшин української національності, чужинці ж мали право поповнювати спеціально-технічні та другорядні частини. Чималий відсоток поповнення очікувався з таборів військовополонених, де перебували українці, переважно з Німеччини та Італії. При цьому не виключалася можливість вступу й з інших держав, які у Першій світовій війні входили до складу Троїстого союзу. Передбачалося, що чоловіки будуть набиратися шляхом мобілізації, згідно виданими до того часу законами УНР. Водночас, українці із Закарпаття, Буковини, Галичини та Бессарабії, які фактично проживали на території інших країн, мали прийматися «добровільно й не на перекор волі їх урядів і властей» [21, с.104].

Найбільше старшин і козаків Дієвої армії УНР наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. розташовувалося в окупованих поляках Рівному та Луцьку. У цю місцевість перейшла уціліла гру-

па Січових Стрільців, також було перевезено усіх хворих вояків армії УНР. Одужуючи, вони поверталися у діючі військові частини. Так, у січні 1920 р. у Рівному та Луцьку до служби зголосилося 133 старшини [16, с.142]. Тому в першу чергу 29 лютого члени українсько-польської місії прибули у волинські міста для огляду казарм, в яких розміщувалися українські вояки, та готували їх до відправлення у Ланцут. З'ясувалося, що у Рівному немає інтернованих вояків – їх вивезли раніше до польських таборів Домб'є та Вадовиці. Крім того, близько 500 українських козаків перебували на той час у складі робітничих команд, які були у розпорядженні польських військ і виконували обслуговуючі функції. Крім того, по волинських селах мешкало чимало колишніх вояків армії УНР, яких можна було використати для поповнення I-ї (6-ї) стрілецької дивізії. З цією метою сотник Г. Драченко залишив з дозволу штабу Волинського фронту на місці двох уповноважених – поручника М. Букшованого у Рівному та підстаршину Дубрівського у Луцьку, котрі мали поінформувати всі місця, де знаходилися українські вояки, про формування українських частин та організувати їх на службу в дивізію, що формувалася [12, с.145].

За аналізом результатів мобілізації до українського війська, проведеного на початку березня 1920 р., генерал В. Зелінський міг розраховувати на близько 5 тис. осіб з польських таборів і робітничих загонів. До штатної кількості нової дивізії бракувало ще понад 7 тис. осіб. Оскільки на швидке повернення з Німеччини чи Італії не варто було розраховувати, начальник Військової секції запропонував 5 березня Міністрові військових справ УНР В. Сальському звернутися до польської влади для отримання дозволу на мобілізацію українських чоловіків 1899–1900 рр. народження на території Волині і Поділля, які перебували під їх контролем. На мобілізаційні потреби I-ї (6-ї) стрілецької дивізії її командир М. Безручко розраховував на 7 повітів (Луцький, Рівненський, Дубенський, Острозький, Із'яславський, Кременецький і Старокостянтинівський), в той час як поповнення з Проскурівського, Кам'янецького та Ушицького повітів мало надходити до бригади О. Шаповала [37, с.61]. З кожного повіту надіялися мобілізувати по тисячі осіб. Для виконання цього завдання належало відтворити власний мобілізаційний апарат і розраховувати на співпрацю із утвореними там польськими адміністративними структурами. Невідомо як поступив С. Петлюра, отримавши відповідне звернення генерала В. Зелінського. Цілком ймовірно, що у цьому питанні він до польської влади або ж не звертався, або ж отримав негативну відповідь (начальник військової секції не отримав від нього жодної відповіді) [40, с.40].

За таких обставин, всередині березня 1920 р. В. Зелінський вирішив звернутися з іншою пропозицією до начальника польського Генерального штабу С. Галлера і віцеміністра К. Сосновського з пропозицією розформувати на Волині всі робітничі утворення і скерувати їх склад до Ланцута. У відправлених на їх імена документах ставилося питання про збільшен-

ня чисельності українського війська, зокрема, через залучення до нього розפורшених по Волині колишніх вояків армії УНР. У зв'язку з цим військова секція просила дозволу на утворення у Рівному, Луцьку, Дубно, Кремінні, Острозі, Старокостянтиніві та Новоград-Волинську реєстраційно-вербувальних бюро для поповнення 1-ї (6-ї) стрілецької дивізії. 20 березня надійшла позитивна відповідь на першу пропозицію, яка стосувалася питання про звільнення українців зі складу робочих команд. Однак були висунуті певні обмеження: дозволили мобілізувати лише колишніх вояків армії УНР, які прибули з-за кордону і у Волинському регіоні перебували тимчасово [40, с.40-41]. Тим самим поляки не підтримали українські пропозиції загалом і дали зрозуміти, що прагнуть самі контролювати цю територію. Ю. Тютюник, генерал-хорунжий армії УНР, свідок тих подій, зазначав, що «поляки не погоджувалися, щоб ми мобілізували Поділля та незаграбовану частину Волині, відбріхуючись різними формальними причинами» [17, с.225].

Реєстраційно-вербувальні бюро, розпочавши свою роботу, мали певні досягнення. Одне із них, яке діяло у Старокостянтиніві під керівництвом поручника Стефанишена, мобілізувало на своїй території 160 старшин, які раніше служили в армії УНР. Загалом до складу дивізії тоді записалося 340 старшин і 2980 козаків [16, с.142]. Опір цивільної польської адміністрації однак не дозволив широко розгорнути діяльність вербувальних бюро, поширивши її лише на контингент колишніх вояків української армії, за умови, що вони не проживали на Волині раніше. Командувач Волинського округу С. Смольський-Равич для цього видав відповідний наказ, яким зафіксував ці норми як незмінні [40, с.40].

На початку весни активізувалися заходи із творення українських військових частин на Поділлі. 12 березня В. Сальський отримав наказ від Головного отамана в короткі терміни завершити формування стрілецької бригади полковника О. Шаповала та надати допомогу усім відділам полковника О. Удовиченка. Ця дата співпала з поновленням українсько-польських переговорів (11 березня), що мало б стати поштовхом до результативних дій. 18 березня полковник В. Сальський прибув до Кам'янця-Подільського, і 20 березня видав наказ про об'єднання 4-ї стрілецької бригади з Окремою стрілецькою бригадою в 2-у стрілецьку дивізію під командуванням О. Удовиченка [14, с.163]. Поповнення її особового складу мало відбутися через мобілізацію у 3 повітах – Проскурівському, Кам'янецькому та Ушицькому [40, с.39], де тривалий час майже не велися активні бойові дії, чого не можна було сказати про інші повіти краю [26, арк.23].

23 березня польське МВС віддало наказ забезпечити дивізію О. Удовиченка необхідною зброєю та медикаментами, а 4 квітня – про надання їй необхідного обмундирування. Ці вимоги частково були виконані за рахунок інтернованих частин білогвардійського генерала М. Бредова, від яких українцям дісталося 24 кулемети і 1750 гвинтівок [12, с.148].

У відповідь на підтримку української дивізії, 23 березня оголосили затверджений С. Петлюрою наказ, за яким це збройне формування мало підпорядковуватися в оперативному відношенні 18-й польській дивізії генерала Ф. Крайовського. Польське командування зобов'язувалося забезпечити українських старшин зброєю та амуніцією, а також сприяти поповненню дивізії особовим складом [18, с.41]. Однак з останнім виникали труднощі. Поляки перешкоджали у організації збірних пунктів, розміщували у їх приміщеннях свої адміністративні органи. Тому упродовж березня не можливо було ні відремонтувати збірні пункти, ні упорядкувати списки осіб, які підлягали мобілізації. Наприклад, у Новій Ушиці збірний пункт знаходився у колишній земській школі. Повітовий польський староста не хотів посприяти оренді зручного для проведення мобілізації будинку, в якому раніше були спеціальні кімнати для приготування їжі, харчування мобілізованих та збереження необхідного майна [26, арк.7].

Ця проблема не була новою. За повідомленням полковника О. Сокольника від 4 березня 1920 р., польська місцева адміністрація не визнавала управління повітового військового начальника УНР, чим викликала недовір'я частини місцевого населення до своїх державних інституцій, що негативно впливало на реалізацію українських планів [26, арк.6].

30 березня полковником О. Удовиченком був виданий наказ про мобілізацію старшин, підстаршин і козаків у м. Новій Ушиці та її околицях. Явка мобілізованих була призначена на ранок наступного дня. Оголошення було оперативно розклеєно о 17.00. Однак через комендантську годину, яка розпочиналася о 18.00, населення міста довідалося про мобілізацію тільки вранці, тож на збірний пункт ніхто не з'явився [26, арк.7]. Більше того, польський комендант заявив військовому начальнику О. Сокольникові, що розміщений на вулицях мобілізаційний наказ потрібно негайно зняти, а винні у цьому притягнуті до відповідальності, адже польське керівництво не дало своєї згоди на проведення української мобілізації [26, арк.8]. О. Удовиченко писав, що польські чиновники (їх називав окупантами) тим самим «хотіли придивитися на реакцію населення, його настрої...» [18, с.41].

На цьому інцидент не вичерпався. Повітовий військовий начальник не думав здаватися та активно боровся за свої права. 7 квітня він відправився у Дунаївці для зустрічі з командиром 18 піхотної дивізії Ф. Крайовським. Того на місці не виявилось, тож залишив у штабі свого обурливого листа. Відповіді не було, і 13 квітня О. Сокольник відправив за нею свого урядовця. Йому повідомили, що генерал дуже зайнятий, а лист українця просто зник, тобто польська сторона проігнорувала інтереси української сторони [26, арк.50]. Через якийсь час, у Кам'янці-Подільському генерал прокоментував те непорозуміння: воно поза його компетенцією, а тому у подібних питаннях треба звертатися до начальника Подільської округи [26, арк.6]. А тим часом ситуація на краще не змінювалася. Керівник тієї округи заборонив проводити мобіліза-

цію в Ушицькому повіті. Українці вирішили перебазувати управління повітового військового начальника з Нової Ушиці до щойно звільненого від більшовиків Брацлава [26, арк.104-105, 130].

У Проскуріві військова ситуація складалася по-іншому. За повідомленням І. Огієнка, станом на 6 квітня у місті перебувало «180 старшин і більш 5000 вояків», яких мали вислати до Ланцута [26, арк.14]. Микола Чаборин, підхорунжий української армії, подавав значно більшу цифру – 15 000 вояків [34, с.10]. Тому Головноуповноважений уряду УНР, враховуючи цей факт, запропонував військовому міністру направити туди своїх представників, щоб по-можливості використати цей чималий резерв, який склався із загартованих у боях вояків, для подальшого військового будівництва [26, арк.14]. На жаль, невідомо, чи прислухався міністр до цієї пропозиції і чи дали поляки згоду на відповідні дії української сторони у підконтрольному їм Проскуріві. Утім є переконливі свідчення про те, що вже з 18 квітня робилися спроби відновити тут мобілізаційний апарат і управління повітового військового начальника, яке очолив М. Мишаків [26, арк.28-29]. Проскурівський повіт першим розпочав роботу із організації та проведення військової призовно-мобілізаційної кампанії [13, с.368].

Відповідні заходи готувалися і на Кам'янеччині. Полковник М. Мазуренко, командир 2-ї запасної бригади, 5 квітня повідомляв про готовність структур цього повіту до відповідної роботи, утім вказував на брак приміщень для розташування новобранців (їх віддали під корчму). Спроба домовитися з польською стороною про звільнення зайнятих площ провалилася [26, арк.10]. Колишній секретар Кам'янецької повітової управи П. Твердохліб інформував, що після ліквідації поляками 1 лютого 1920 р. земства все діловодство управи конфіскували, через що українці втратили підготовлені списки чоловіків, які підлягали призову, тож надалі працювати довелося «всліпу». Протягом квітня-травня не вдалося дійти згоди з польськими чиновниками про відновлення роботи кам'янецького земства і його управи. Комендант Ю. Губерт, який завідував усіма справами у місті і повіті, у цьому питанні зателефонував до свого начальства у Варшаві [26, арк.56, 111]. А тим часом запропонував раднику Подільської губерніяльної управи із військової повинності О. Артеменку звернутися до головного комісара цивільного управління Волині і Поділля А. Мінкевичча, котрий мав перебувати у Вінниці з 14 по 16 травня, за відповідним дозволом [23, арк.34]. Тож справа так і не була вирішена.

Ще 22 квітня, згідно розпорядження військового міністра В. Сальського, у Кам'янці-Подільському, Ярмолинцях, Городку, Жванчику, Оринині, Новій Ушиці, Жмеринці та Проскуріві було утворено реєстраційно-інформаційне бюро з метою запису до війська УНР бажаючих старшин, козаків та військових урядовців. Але через різні перепони поляків ця робота часто гальмувалася [26, арк.67]. Після надісланих скарг, пов'язаних з протидією польської сторони, українцям 20 травня пояснили, що «дозволяється лише реєстрація офіцерів під керівництвом від-

повідного повітового [польського – Р.А] старости» [26, арк.98]. Головноуповноважений уряду УНР І. Огієнко вважав, що, не дозволяючи українцям провести військову мобілізацію, поляки тим самим запобігали можливим ексцесам проти їхнього адміністрування в регіоні [30, арк.36зв].

Після укладення польсько-українського союзу була надія щодо усунення попередніх заборон і наявних проблем у адміністративному управлінні Поділля. Тому уже 27 квітня було проведено засідання комісії у справі підготовки до призову новобранців, яке відбулося у будинку військової реферантури І. Огієнка [25, арк.22]. Про прийняті рішення, на жаль, невідомо нічого. Утім вже через два дні начальник Головного управління Генштабу Г. Дядюша доповідав військовому міністерству, що призов новобранців 1899–1900 р. н. відбудеться у середині травня; крім того, перевірять вояків і старшин запасу 1896–1898 р. н. у трьох повітах, де формується для 2-а стрілецька дивізія. Розраховували на 15 тис. осіб, 50% з яких мали поповнити 2-гу стрілецьку запасну бригаду. Цю роботу доручили управлінню військових начальників і управі з виконання військової повинності. Через те, що апарат МВС не функціонував, його функції поклали на волосні управи. Перші звіти мали надійти від них до 7 травня [26, арк.35, 38, 48]. Однак у цей термін не вклалися, оскільки польська влада на місцях не давала можливості українцям перевірити списки мобілізованих, хоча вони й формувалися за її згоди [7, с.312]. Тоді ж Г. Дядюша повідомив про порозуміння з генералом Ф. Крайовським у питанні виділення приміщень у Новій Ушиці і Кам'янці-Подільському для повітових управлінь військових начальників. Для поточного ремонту будинків і заготовлення для призовників продуктів харчування на збірних пунктах Головна управа постачання відкрила кредити на суму 3 млн. крб. [26, арк.36]. Але ці кроки були запізнілими через позицію союзника. Багато часу було втрачено. Відновлення реєстраційно-призовного апарату відбувалося вкрай повільно через низку причин. Однак це не означало, що мобілізація не проводилася.

Зокрема, 2-й стрілецькій дивізії було надано право самостійно провести мобілізацію в Могилівському повіті. Дозволялося набрати вояків запасу 1897–1898 р. н. та підстаршин 1890–1898 р.н., а також старшин до 40 років на підставі законів УНР. Допомогати у забезпеченні повної явки новобранців та вилову дезертирів мала польська влада [27, арк.6]. Отож, 5 травня було видано наказ №9 Могилівського повітового військового начальника В. Гудими, за яким мешканці Могилева-Подільського зазначених вікових категорій повинні були з'явитися у свої міліцейські дільниці, а селяни у волостях – на свої збірні пункти, де вироблялися у 2-х примірниках списки, після чого «запасників» разом з головами волосних народних управ направляли на збірний пункт у повітовому центрі. Ці заходи планували провести 12-16 травня, за їх виконання відповідали начальник міської міліції і голови волосних управ [27, арк.2]. Проте, мобілізація роз-

тягнулася і тривала до 11 червня. За цей час на збірний пункт з'явилося 115 старшин, 162 підстаршини і 3385 козаків. Проте далеко не всі вони були здоровими і могли виконувати військові обов'язки – в частини направили тільки 77 старшин, 119 підстаршин і 1925 козаків, тобто загалом майже 58% тих, хто проходив медичний огляд [7, с.313].

На поповнення подолянами українських дивізій розраховували М. Омелянович-Павленко, армія якого 6 травня повернулася із Зимового походу. Він мав намір провести спочатку часткову, а згодом повну мобілізацію на підконтрольній українській владі території [7, с.313; 9, с.411]. При цьому не враховувалося те, що до повернення української влади свою мобілізацію у цьому регіоні проводили більшовики, що виснажило мобілізаційний ресурс [9, с.410]. Завдяки проведеній мобілізації наприкінці травня у Ямпільському та Старокостянтинівському повітах у військовий стрій стали 1700 українських новобранців [32, арк.194].

За офіційними даними, упродовж травня 1920 р., завдяки мобілізаційним заходам, чисельність армії УНР збільшилась удвічі, що дозволило закласти основу для 7 запасних бригад та підготуватися до проведення наступної військової кампанії. На 6 травня військо УНР (на основі 6 дивізій) складалася з 479 старшин та 3840 козаків. 1 червня у ньому нараховувалося 955 старшин, 6867 стройових та 1313 нестройових козаків [20, с.6, 21]. Найбільший відсоток з них припадає на самостійне поповнення військовими частинами. Як би не оцінювали наведені дані, їх реальне значення було невеликим, адже, за підрахунками О. Михайлової, кількість мобілізованих удвічі перевищувала наявні запаси зброї і одягу [7, с.320, 323], що не дозволяло залучити добутий важкою працею наявний людський потенціал до бойового складу.

На результатах мобілізаційної кампанії негативно позначалась нестихаюча більшовицька агітація, яка обіцяла українцям краще життя за диктатури пролетаріату. Вона давала свої чималі результати у підконтрольних більшовицькій владі регіонах. Не випадково, з 20 квітня по 26 червня 1920 р. в Україні до складу Червоної армії було мобілізовано 122 411 осіб, частина з яких воювала проти українських дивізій [1, с.10].

На початку травня 1920 р. 6-а стрілецька дивізія передислокувалась із Брест-Литовського до Бердичіва для поповнення особового складу шляхом мобілізації юнаків 1899–1900 р.н. та козаків запасу, які народилися у 1897–1898 рр. Для цього використовували територію Бердичівського, Житомирського, Новоград-Волинського, Старокостянтинівського та Ізяславського повітів [25, арк.32]. У Бердичіві працювало інформаційно-реєстраційне бюро. Його філії відкрили в Житомирі, Овручі, Києві, Вінниці і Рівному [26, арк.84]. Доки мобілізацію не оголосили, дивізія доповнювалася щодня у невеликій кількості добровольцями з Овруцького і Рівненського повітів [27, арк.63в]. Фактично, бюро займалося реєстрацією та спрямуванням добровольців до українського війська, хоча основне полягало у проведенні масш-

табної мобілізації. За час існування пунктів прийому новобранців, до 6-ї запасної бригади було мобілізовано всього 115 старшин та 600 козаків [7, с.310-311].

Збираючись оголосити загальну мобілізацію, українська влада в міру можливості призначала військових начальників у містах, зживала заходів щодо ремонту помешкань і заготівлі провіанту, складання (відновлення) списків чоловіків для медичного огляду [26, арк.65]. Утім, як стало відомо від міністра внутрішніх справ А. Білінського, відновити ці структури у всіх визволених районах і забезпечити їх належним фінансуванням після визволення Києва було не можливо через відсутність великої кількості кадрів. До того ж, представник польської сторони А. Мінькевич радив з мобілізацією зачекати [25, арк.34]. Із запланованих під мобілізацію територій залишили лише Бердичівський і Житомирський повіти, куди направилися представники МВС для відновлення роботи управ з військової повинності. Збірного пункту для новобранців мав запрацювати не раніше 5 червня [25, арк.34].

У зв'язку з обмеженням польською владою території для проведення мобілізації військовозобов'язаних до 6 стрілецької дивізії, начальник штабу В. Змієнко надіслав у повіти Київщини осіб з повноваженнями повітових військових начальників для проведення незабаром мобілізації. Так, управу Васильківського повіту очолив підполковник Максимович, комендантом призначено хорунжого Согу; на чолі Сквирської повітової управи став підполковник Мазурів, Канівської – полковник Універсаль. Для забезпечення роботи цих структур начальник штабу дивізії просив військового міністра В. Сальського виділити 1 млн. крб. [26, арк.133]. Але до цього не дійшло через стрімкий наступ противника і залишення столиці УНР [13, с.187].

Тим часом, 1 травня була відновлена Подільська губерніяльна управа, хоча органи, які відповідали за виконання військової повинності, ще не запрацювали [23, арк.12]. Щоб не гаяти час, радника управи О. Артеменка відрядили до Вінницького, Літинського, Брацлавського та Гайсинського повітів, щоб прозондувати ґрунт для можливої мобілізації [23, арк.20зв]. Губернський комісар Є. Колодяжний на початку травня побував у Вінниці, де призначив на посаду Вінницького повітового комісара осаула Ященка, доручивши йому провести підготовчі заходи з мобілізації у Жмеринці [33, арк.8]. Подібні заходи мали місце і в інших повітах. Зокрема, до Могилева-Подільського, за згодою командарма О. Удовиченка, призначено повітовим комісаром А. Сіцінського, до Ямполья для налагодження місцевої влади відряджено колишнього помічника Ямпільського повітового комісара Ф. Комарницького, у Літині повітовим комісаром став М. Качеровський. Аналогічні призначення зробили до Брацлавського, Гайсинського, Ольгопільського і Балтського повітів [33, арк.9]. Утім це не означало, що призначені особи самовіддано працювали на інтереси української держави. Радник О. Артеменко, повернувшись з відрядження, доповів губернському комісару, що,

наприклад, комісар Літинського повіту професійно не підготовлений, безвідповідальний, не контролює виконання розпоряджень УНР, покриває пасивного секретаря управи з виконання військової повинності тощо. Разом з тим він відзначив, як позитивний досвід, приклад з відновленням української влади у м-ку Хмільник того ж повіту [22, арк.1; 23, арк.27, 35].

Якщо у східній частині Поділля, робота з підготовки до мобілізації якомось налагоджувалася, то у західних повітах все виглядало складніше. 21 травня міністр внутрішніх справ А. Білінський заявив, що Ушицька, Кам'янецька та Проскурівська повітові управи не будуть відновлювати своєї діяльності. Через це просив перебазувати до Вінниці з Кам'янця-Подільського губерніяльну управу з організації військової повинності, щоб можна було залучити її компетентних, україномовних працівників до роботи в низці повітів з метою проведення військово-мобілізаційних заходів [23, арк.16]. Для переїзду він просив прем'єр-міністра розпорядитися про виділення 4 млн грн., відповідно до урядової постанови від 24 травня [24, арк.3]. Було зрозуміло, що рішення про перебазування управлінців до Вінниці викликано непослупливістю польської сторони у питанні проведення мобілізації у західній частині губернії. Після розголосу цієї ситуації і можливо втручання вищого керівництва Польської республіки несподівано було зроблено реверс – українцям дозволили відновити діяльність повітових військових управ та військових начальників у Гайсинському, Літинському, Могилівському, Ямпільському, Вінницькому, Ушицькому, Проскурівському і Кам'янецькому повітах [23, арк.14].

Погано прихована дипломатична гра Варшави призвела до того, що, на думку О. Михайлової, було втрачено найважливішого союзника – українське населення, яке, врешті, утримувало своїм ресурсом перебування польського війська, та було єдиним джерелом поповнення Дієвої армії УНР [6, с.210]. За спостереженнями польських військовиків, населення України ставилося до їхніх дій на окупованій території стримано, не довіряючи союзницьким намірам сусідів. Вони розуміли, що від коректної поведінки їхньої армії залежав і стан тилу, і політичний успіх союзу з українцями [7, с.303]. Хоча у населення залишався негативний осад безрезневого свавілля польських вояків на Поділлі і Волині. Це було пов'язано з нищівними для українських сімей реквізиціями чужинців, які прирікали людей на голодування. Часто на цьому тлі відбувалися заворушення [1, с.23] та навіть військові сутички: місцеві жителі боялися повернення польських поміщиків і таким чином втрали своїх земельних наділів, поляки не хотіли, щоб частина Поділля, де вони адміністрували, перейшла після підписання союзницького договору у підвладність УНР. Поляків підтримувала жандармерія, а українських селян вояки 2-ї стрілецької дивізії, як наслідок, не раз розгорталися баталії. Така атмосфера не сприяла оперативному формуванню українських дивізій [37, с.68].

Подібні відносини двох союзницьких держав не прискорювали розбудову української армії, знижували її авторитет серед

населення, що відбивалося на мобілізаційних заходах. Як наголошував підполковник О. Доценко, загалом, бракувало ясності, хто був господарем краю. Внутрішні українські відносини не склалися найкращим чином. Всі домагання Головного отамана організувати українські органи залишалися тільки на папері. Партійна боротьба, яка не припинялася майже упродовж всієї визвольної війни 1919 р., поширилася наступного року. Не був налагоджений державний апарат на місцевому рівні [3, с.266-267]. За таких умов, причину постійного відтермінування поляками української загальної мобілізації польський історик Януш Одземковскі пов'язував зі слабкістю української цивільної адміністрації, якій бракувало фахівців, зате була «багатослівна та мало конкретна в справах» [38, с.61]. З цим можна погодитися, хоча за результати мобілізації відповідала українська, а не польська сторона, у якій були свої таємні плани щодо певних регіонів УНР. Інший зарубіжний дослідник, Ян Брускі, справедливо зауважує, що попри невирішені проблеми українського походження, не справилися зі своїми обіцянками і польська сторона, яка згідно військової конвенції зобов'язувалася матеріально забезпечити новостворювані українські дивізії [36, с.166].

Отже, упродовж січня-травня 1920 року робилися спроби налагодити розбудову Збройних сил УНР шляхом порозуміння з Польською державою. Ці заходи не завжди були належно підготовлені, адже у ході двосторонніх переговорів та наступної співпраці ситуація не раз змінювалася, що позначалося і на масштабах і темпах відновлення мобілізаційного апарату, адміністративних структур краю, кадрових призначеннях та відносинах між представниками двох держав. Попри складність тодішнього становища, частково вдалося створити на території Поділля і Волині нові військові структури, які поповнювалися особовим складом менше від штатів військового часу. Але і при цьому їм бракувало бойового та іншого спорядження. Після укладення воєнополітичного союзу між Україною та Польщею не вдалося перебороти непорозуміння, досягти повного взаєморозуміння, що негативно позначилося на відновленні мережі мобілізаційних органів, які не поширювалися на всю визволену територію. Ситуацію врятувало завдяки повернення Армії УНР із Зимового походу, яка власними силами провела успішну мобілізаційну кампанію на території окремих подільських повітів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гражданская война на Украине 1918–1920. Крах Белопольской интервенции. Разгром Украинской националистической контрреволюции и белогвардейских войск Врангеля (март-ноябрь 1920 г.): сб. док и материалов: в 3 т., 4 кн. / под. ред. Н. Колесника. Киев: Наукова думка, 1967. Т.3. 910 с.
2. Держархів Вінницької обл. Ф.37. Оп.1. Спр.71. 24 арк.
3. Доценко О. Літопис української революції // *Матеріали і документи до історії української революції. Т. 2. Кн. 5 (1917–1923)*. Варшава, 1923. 400 с.

4. Збігнев К., Срібняк В. Формування з'єднань армії УНР у Польщі в 1920 р. // *Укр. іст. журн.* 2000. №1. С.80-95.
5. Лихолат А. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917-1922 гг.). Москва: Госполитиздат, 1954. 655 с.
6. Михайлова О. Польсько-українське військово-господарче співробітництво (січень-квітень 1920 р.) // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст.* Київ, 2007. Вип. 12. С. 198-220.
7. Михайлова О. Польсько-український союз 1920 р.: військово-господарча співпраця на території Правобережної України (кінець квітня – середина червня) // *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років.* Київ, 2011. Вип.6. С.295-336.
8. Огієнко І. Рятунки України. На тяжкій службі українському народові. Вінніпег: видання товариства «Волинь», 1968. 92 с.
9. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920): документально-художнє видання / упоряд. М. Ковальчук. Київ: Темпора, 2007. 608 с.: іл.
10. Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи / упоряд. В. Сергійчук. Київ: Вид-во Олени Теліги, 1999. Т. III. 616 с.
11. Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи / упоряд. В. Сергійчук. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. Т.IV. 704 с.
12. Руккас А., Ковальчук М. Діяльність військової секції при дипломатичній місії у Варшаві (грудень 1919-липень 1920 р.) // *Київська старовина.* № 5. 2003. С. 128-156.
13. Руккас А. «Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа). Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2013. 480 с.
14. Срібняк І. Військова співпраця УНР та Польської Республіки у другій половині 1919-1920 рр.: організаційно-мобілізаційний аспект // *Польсько-українська військова співпраця протягом історії. Матеріали конференції.* Київ: Дух і літера, 2018. С.151-177.
15. Супруненко Н. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920). Москва: Наука, 1966. 445 с.
16. Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917-1921). Київ: Темпора, 2011. 424 с.:іл.
17. Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого. Київ: Книга роду, 2008. 312 с.
18. Удовиченко О. Третя залізна дивізія. Роки 1920-1924. Нью-Йорк: Червона каїна, 1982. Т.II. 230 с.
19. Україна: Хроніка ХХ ст.: Рік 1920: Довідкове видання. Київ, 2005. 311 с.
20. Українсько-московська війна 1920 року в документах. Варшава, 1933. Ч.1.406 с.
21. Українська революція: документи / за ред. Т. Гунчака. Нью-Йорк, 1984. 478 с.
22. ЦДАВО України. Ф. 538. Оп.1. Спр.188. 18 арк.
23. ЦДАВО України. Ф. 542. Оп.1. Спр.6. 40 арк.
24. ЦДАВО України. Ф. 1065. Оп.2. Спр.58. 2 арк.
25. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп.2. Спр.33. 62 арк.
26. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп.2. Спр.110. 220 арк.
27. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп.2. Спр.111. 29 арк.
28. ЦДАВО України. Ф. 1131. Оп.1. Спр.20. 103 арк.
29. ЦДАВО України. Ф. 1131. Оп.1. Спр.31. 53 арк.
30. ЦДАВО України. Ф. 1131. Оп.1. Спр.41. 52 арк.
31. ЦДАВО України. Ф. 1604. Оп.3. Спр.7. 29 арк.

32. ЦДАВО України. Ф. 3172. Оп.4. Спр.5. 254 арк.
33. ЦДАВО України. Ф. 3216. Оп.3. Спр.4. 15 арк.
34. Чаборин М. На шляхах визвольної боротьби // *Дороговказ*. Торонто, 1969. № 26(45) жовтень-грудень. С. 9-12.
35. Bitwa o Ukrainę 1920. Dokumeenty operacyjne. Część I (1. I-11. V 1920) / pod. red. M. Tarczyńskiego. Warszawa, 2016. 1504 s.
36. Bruski J. Petlurowcy: centrum Państwowe Ukrainińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919-1924). Kraków: ARCANA i Bruski, 2000. 600 s.
37. Legieć J. Armia Ukrainińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej 1920 roku. Toruń: Adam Marszałek, 2002. 207 s.
38. Odziemkowski J., Rukkas A. Polska-Ukraina 1920. Warszawa: Oficena Wydawnicza Volumen, 2017. 232 s.:il.
39. Ślipecz J. Armia Ukrainińskiej Republiki Ludowej w 1920 roku // *Polska i Ukraina w walce o niepodległość 1918-1920*. Warszawa, 2009. S.55-77.
40. Wiszka E. Szósta Siczowa Dywizja Strzelecka Armii Ukrainińskiej Republiki Ludowej. Formowanie, szlak bojowy, internowanie 1920-1924. Toruń: Wydawnictwo naukowe uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2012. 513 s.

Р. С. Ляскович

Проблеми формування воїнських частей УНР в контексті польсько-українських відносин (январь-май 1920)

В статті освітлені перші спроби створення озброєних формувань в началі 1920 з інтернізованих на території Польщі воїнів армії УНР для поповнення українських дивізій. Проаналізовані військові комплектації шляхом мобілізації в новообразовані частини на Подоллі та Волині, які були зародком нових Збройних сил УНР. Охарактеризовані заходи по підтримці / заборони польською владою комплектації українських воїнів військовими частями. Продемонстровано методи воєнної, дипломатичної місії та Головного атамана військ УНР для досягнення ефективності в роботі відновлених адміністративних структур та призовних пунктів, в повній мірі не виконували вказані на них завдання по ряду переважно об'єктивних причин, які спонукали українські військові частини самі проводити примусову мобілізацію. Звернуто увагу на відношення українського населення до польським управлінським структурам, які насаждали свої порядки на території УНР, а також до відновленню державного апарату та мобілізаційних заходів своєю владою.

Ключові слова: *власть УНР, дипломатія, польська адміністрація, українські військові формування, мобілізаційний апарат, військова мобілізація, Подолля, Волинь, матеріально-технічна допомога.*

R. Liaskovich

Problems of forming military units of UPR in the context of Polish-Ukrainian relations (January-May 1920)

The article highlights the first attempts of creating military formations in the beginning of 1920 from the interned on the territory of Poland soldiers of the UPR Army for replenishing Ukrainian divisions. Military mobilization recruitment to the newly-formed units in Podillya and Volyn from which new forces of the UPR sprang up has been analyzed. Ways of support/ban of the Ukrainian military unit recruitment by the Polish

authorities have been characterized. Methods of both the military, diplomatic mission and the Chief Ataman of the UPR's troops for reaching effectiveness in the work of the restored administrative structures and conscript points that could not solve the tasks because of mostly objective reasons and made Ukrainian military units to conduct forced mobilization have been demonstrated. Attention has been paid to the attitude of the Ukrainian people to the Polish administrative structures which imposed their order on the territory of the UPR as well as to the restoration of the state apparatus and mobilization measures of their authorities.

Key words: *authorities of the UPR, diplomacy, Polish administration, Ukrainian military formations, mobilization apparatus, military mobilization, Podillya, Volyn, logistical support.*

Отримано: 19.09.2019

УДК 354.22:331.2(477.43-21)«1920»:354-057.343Огієнко

О. І. Марчук

СКАРБНИЦЯ ПРИ ГОЛОВНОУПОВНОВАЖЕНОМУ УРЯДУ УНР ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАВДАНЬ ПРЕДСТАВНИЦТВА УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДИ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ (квітень-червень 1920 р.)

У статті вперше досліджується питання про діяльність скарбниці при Головноуповноваженому уряду УНР Івану Огієнку, її місця у державній фінансовій системі щодо забезпечення певних грошових виплат різним українським структурам і громадянам УНР відповідно до встановлених фінансових правил. На основі архівних матеріалів показано механізм отримання державних коштів зі скарбниці при ГУ уряду УНР, основних отримувачів та цільове призначення у структурі споживання. З'ясовано обсяги видатків з рахунків різних міністерств на освітні потреби, зокрема, підтримку нижчих і вищих початкових, середніх, духовних шкіл, Кам'янець-Подільського державного українського університету; соціальну допомогу; охорону здоров'я певних груп населення; підтримку управлінських і військових структур: державного підприємства тощо. Наведено факти про виплату зарплат, добових, матеріальної допомоги, сум на адміністративні та господарсько-побутові потреби тощо, які дають змогу побачити реальний розподіл державних фінансових ресурсів, оцінити їх значення для певних сфер життя і діяльності українських громадян. Здійснено підрахунок виданих скарбницею за квітень-червень 1920 р. коштів, їх розподіл за різними напрямками ужитку, з'ясовано персональний склад її працівників, що наполегливо трудилися в інтересах своєї держави і справи, дорученої їм від імені Головноуповноваженого уряду УНР.

Ключові слова: *Іван Огієнко, скарбниця при Головноуповноваженому уряду УНР, асигнівки, грошові видатки, державні установи, громадські інституції, українські діячі.*

Однією з важливих складових функціонування держави є фінансова сфера, яка значною мірою регулює суспільні відносини, забезпечує їх стабільність і розвиток товарно-грошових відно-

син, дозволяє реалізовувати важливі державні проекти в інтересах широких мас.

У період Української революції 1917-1921 рр., зі створенням державних органів влади, почала діяти власна національна фінансово-кредитна і банківська система, яка підтримувала державотворчі процеси грошовими засобами. У найбільш критичний момент доби Директорії УНР, який припав на листопад 1919 р., вища українська влада перебазувалася за кордон. У Кам'янці-Подільському, який до того виконував роль державного центру країни, було вирішено залишити представника українського уряду для зносин з польськими силами, які погодилися взяти місто і навколишню територію під свій тимчасовий захист. Репрезентантом української держави, з особливими повноваженнями, став міністр ісповідань, 37-річний Іван Огієнко. Він отримав т.зв. «повновасть» (обсяг державних повноважень і завдань від уряду) та статус Головноуповноваженого уряду (ГУ) УНР для зносин з органами польської цивільної влади. Нові обов'язки він виконував в період з 16 листопада 1919 до 17 жовтня 1920 рр. Передусім взявся до формування комітету ГУ – колегіального дорадчого органу і паралельно – управління, яке виконувало роль його апарату. Одну з ключових ролей у забезпеченні роботи цих структур відігравали такі підрозділи, як фінансовий відділ (своєрідна бухгалтерія), референтура фінансових справ (розглядала прохання на видачу грошей, робила різні коментарі і висновки) та скарбниці при ГУ (зберігала кошти, які становили фонд ГУ, і за рішенням Комітету при ГУ та підписом І.Огієнка проводила відповідні асигнівки). Урядовому головноуповноваженому підпорядковувалася й розміщена у Кам'янці-Подільському Експедиція заготівлі державних паперів, яка виробляла грошові знаки відповідно до заявок вищої української влади. Сам процес асигнування, поряд з іншими заходами технократичної команди І.Огієнка, підтримував життєдіяльність певних українських державних органів і давав змогу здійснювати різні важливі кроки щодо підтримки обмеженого державного життя, військовиків, навчальних закладів і культурних установ, громадських організацій і громадян УНР зокрема.

Піднята нами тема лише побіжно представлена у працях безпосередніх учасників тих подій – І. Огієнка [7], І. Мазепи [6], О. Доценка [2] тощо. На фінансові операції за Головноуповноваженого уряду УНР у різній мірі звертали увагу сучасні українські дослідники – І. Тюрменко [8-10], О. Завальнюк [3-5], В. Адамський [1] та інші. Проте, комплекс питань, пов'язаний з асигнуванням справ, віднесених до компетенції ГУ, ще не був предметом спеціального дослідження.

Метою статті є висвітлення на основі ще не введеного у науковий обіг нещодавно виявленого автором архівного матеріалу про роботу скарбниці при управлінні ГУ, як важливого інструмента виконання міністром І. Огієнком різних покладених на

нього державних завдань, що припали на перші місяці польсько-українсько-радянської війни.

Механізми та практична реалізація фінансування управлінням ГУ різних проєктів і поточних справ, грошових виплат різних суб'єктів через зазначену скарбницю, є складовою частиною цієї системи мінідержавного управління, яку, за завданням українського уряду, виробив і впровадив І. Огієнко. Їх дослідження потребує аналізу в першу чергу невідомих і маловідомих архівних джерел, які поки що не вивчалися або недостатньо опрацьовувалися істориками. Щоправда, нам вдалося віднайти поки що частину поточної документації скарбниці, які віддзеркалюють її роботу у квітні – червні 1920 р., тобто переважно тоді, коли в Україні повернулися центральні органи державної влади і велася збройна боротьба з більшовицьким режимом за відновлення українського державного суверенітету.

Джерела свідчать, що скарбниця при ГУ виконувала великий обсяг роботи: займалася обліком, обробкою асигнівок, видавала або зараховувала кошти на персональні рахунки, стежила за фінансовою дисципліною і використанням грошового фонду тощо. Станом на червень 1920 р. тут нараховувалося всього 6 працівників: скарбник А. Козловський, бухгалтер І. Повстанко, урядовці 1 рангу: К. Ільмя-Ільми, П. Анисоневич, М. Новицький та сторож П. Дімітрів [13, арк.4].

Аналіз фінансових документів, таких як асигнівки, відомості, талони тощо, дозволяє простежити проходження через скарбницю коштів на фінансування різних справ, якими опікувався І. Огієнко. Йдеться про видатки шкільним управам, навчальним закладам та їх педколективам, управлінню ГУ та різним державним структурам. Умовне об'єднання у ці групи здійснено за обсягом виплачених скарбницею коштів.

Найбільша частка виданих сум упродовж квітня-червня 1920 р. йшла на освітні потреби, яким І. Огієнко надавав пріоритетного значення. Основні виплати Кам'янець-Подільському державному українському університету – єдиної діючої офіційній національній вищій школі на теренах УНР. Вони йшли на забезпечення різних складових життєдіяльності вишу. Були виділені кошти різним відповідальним особам, наприклад, приват-доцентам Б. Крижанівському, С. Бачинському В. Храневичу, старшому асистенту М. Вікулу, ексекуторові П. Куцаню та іншим для придбання навчального приладдя і матеріалів, викладання лекцій, зокрема, з геометричної кристалографії [11, арк.9], впорядкування сільсько-господарського факультету і облаштування кабінету приватного скотарства [11, арк.10, 12; 3, арк.51], створення при кафедрі приватного хліборобства гербарію [13, арк.54] доставку дров з лісу та оплату праці робітникам за різання дров [13, арк.52], на придбання канцелярських матеріалів [11, арк.13] тощо.

Важливе значення для вишу мали соціальні видатки. Наприкінці червня університетський скарбник Ю. Гудзій отримав зі скарбниці 789 тис. 716 грн. 26 шагів для виплати зарплат-

ні професорсько-викладацькому колективу за поточний місяць [13, арк.46]; 2 тис. грн. – працівникам бібліотеки [13, арк.48] і 172 тис. 113 грн. 30 шагів – канцеляристам і службовцям [13, арк.53]; 112 тис. грн. – на стипендії та допомоги студентам за травень і червень 1920 р. [13, арк.56]. Турбуючись про здоров'я науково-педагогічних і, навчально-допоміжних і технічних працівників, а також студентів, управління ГУ фінансувало придбання певних санітарно-медичних матеріалів. Скажімо, 21 червня скарбниця видала 10 тис. грн. лікарю університету К. Солусі на закупівлю ліків, які згодом зосередили у лікувальному кабінеті [13, арк.50]. Загалом цій вищій державній школі було асигновано 1 млн. 734 тис.747 грн. 56 шагів.

За фінансуванням до управління ГУ зверталися Подільська губерніяльна шкільна управа (ПГШУ) та різні повітові шкільні управи (ПШУ). Їхні звернення стосувалися виплат сум по нарахованій заробітній платні учителям і управлінцям, добових, відсоткових надбавок, а також фінансування господарських потреб. У більшості випадків кошти видавалися за попередні місяці, що свідчить про затримання у виплаті зарплатні, на що впливали різні об'єктивні і суб'єктивні чинники.

Віднайдені документи свідчать, що через ПГШУ здійснювалося асигнування ряду вищих (ВПШ) та нижчих (НПШ) початкових шкіл Подільської губернії. Суми асигнівок були різними та залежали від складу педагогічного колективу, розміру заборгованості, цільового призначення тощо – від декількох тисяч і до 1,5 млн. грн. Як правило, кошти отримували урядовці ПГШУ (М. Білоручко, Г. Лозінський) або ж інспектори, завідувачі шкіл. Географія території, що обслуговувалась, була чималою і включала переважно Кам'янецький, Ушицький та Летичівський повіти.

Щоб краще зрозуміти масштаб фінансування, варто окремо проаналізувати виплати для ВПШ та НПШ. Наприклад, вищі початкові школи отримали: Муровано-Куриловецька – 751 тис. 630 грн. [11, арк.60-61; 14, арк.22], Заміхівська – 406 тис. 840 грн. [14, арк.23,25], Дунаєвецька – 336 тис. 700 грн. [14, арк.43], Іванковецька – 294 тис. 180 грн. [12, арк.17, 23], Михальпільська – 64 тис. 590 [12, арк.77,79], Віньковецька – 53 тис. 950 грн.

Щодо асигнівок для НПШ, то у них зазначалися лише повіти, у межах яких передбачалося виплатити кошти колективам цих шкіл. До прикладу, Ушицький [12, арк.21,74-75; 13, арк.63-65,68а; 14, арк.44] – близько 3 млн. грн., Летичівський – 129 тис. 900 грн. [13, арк.58]. Загалом же, на прохання ПГШУ в розпорядження ПШУ скарбниця виплатила більше 6 млн. грн..

Окремо пройшли асигнівки для потреб Кам'янецької ПШУ. Вони також стосувалися виплат, які вказані вище, проте були й певні особливості. Кошти виділялися урядовцю цієї управи С. Андрусевичу, інспекторам або ж вчителям, які отримували відповідні доручення. Вони спрямовувалися на потреби Савинецької [12, арк.87], Карабчіївської [12, арк.89], Чорнокозинецької [14, арк.29], Балинської [11, арк.1], Гусятинської [12, арк.73], Ори-

нинської [14, арк.20] та інших ВПШ. Пильна увага була приділена НПШ, яких було значно більше. На виплату зарплати педагогам НПШ міста Кам'янця-Подільського та Кам'янецького повіту лише у травні 1920 р. скарбниця видала майже 2 млн. грн. [12, арк.56].

Та ж ПШУ отримала 8 млн. 859 тис. 140 грн. для оплати праці за червень учителям повіту і губернського центру, яких мобілізували до українського війська [13, арк.32]. Відповідно до записів у відомостях, ці кошти було розподілено між 219 школами та 3 учителями, які належали до запасних військових частин [13, арк.33-45a]. Скарбниця також додатково виплачувала одноразову допомогу на основі закону від 30 липня 1919 р. учителям НПШ, які пішли до армії добровільно [13, арк.28]. Для оплати праці своїм урядовцям за червень управа отримала 8 тис. грн. [12, арк.54].

Педколективу Кам'янець-Подільської державної української гімназії ім. С. Руданського через рахівника М. Базилевича було видано близько 300 тис. грн. [12, арк.64-66; 13, арк.71].

Поряд із світськими освітніми навчальними закладами до скарбниці при управлінні ГУ зверталися також духовні школи. Наприклад, у кінці червня 1920 р. було видано Українській Подільській духовній семінарії 111 тис. 706 грн. на утримання службовців семінарії за червень 1920 р. (їх отримав М. Монастирський) [11, арк.14]; Кам'янець-Подільській хлопчачій духовній школі – 52 тис. 394 грн. [11, арк.15]; Приворотській духовній школі – 218 тис. 375 грн. для виплати утримання службовому персоналу за січень-березень [13, арк.5], червень [13, арк.6] та добових коштів [13, арк.7].

Найменше задовольнялися прохання господарсько-побутового характеру шкіл і різні потреби освітньо-управлінської структури – на них асигнували трохи більше 55 тис. грн. Вони авансувалися на «роз'їзди комісара й членів управи» [13, арк.24], організацію роботи ШПУ [13, арк.23], освітлення будівель шкіл [12, арк.60] тощо.

У підсумку з коштів Міністерства народної освіти УНР скарбниця видала більше 22,5 млн. грн. різним освітнім установам, школам для виплати зарплат, допомоги, надбавок, або ж оплати різних господарсько-побутових потреб.

Чималу увагу ГУ приділяв питанням матеріальної допомоги. Її видавали через фінансовий відділ управління ГУ військовим, урядовцям, медикам, членам їхніх сімей, які опинилися у скрутному становищі. За червень її виплачували майже 20 разів. Зокрема, 17 тис. 250 грн. – урядовцю з особливих доручень [11, арк.8], 9 тис. грн. – колишньому помічнику начальника карно-розшукового відділу міста Т. Кукурузі [12, арк.14], 14 тис. грн. – колишньому урядовцю фінансової охорони Подільського акцизного управління П. Стрільбичькому [12, арк.15]; по 6 тис. грн. – сестрі-жалібниці Херсонської стрілецької дивізії М. Лопушиній [12, арк.35], колишньому командирі 1-ї роти Кам'янець-Подільської міської міліції Д. Базилюку [12, арк.37], колишньому старшому бухгалтеру Подільської фінансової палати В. Галушкіну

[12, арк.44], колишньому урядовцю Міністерства ісповідань УНР О. Гловінському [12, арк.72], інструктору Всеукраїнської церковної ради В. Белевичу [13, арк.14]; по 4 тис. – дружині відставного підполковника О. Попель [12, арк.68], урядовцю фінансової палати О. Богдану [13, арк.19], хорунжому Л. Процеку [14 арк.21]; 7 тис. 500 грн. – козаку-інваліду Д. Остапоку [13, арк.62], 10 тис. грн. – бухгалтеру Подільської фінансової палати П. Каняку [13, арк.18], 14 тис. 400 грн. добових коштів – дружині начальника Київської поштово-телеграфної служби за час з 16 до 30 червня [11, арк.7]. Окремо надали 10 тис. грн. вдові служника Подільської контрольної палати Н. Форкун на похорон [14 арк.35]. Війна, господарська розруха і викликані ними інфекційні хвороби були одними з основних причин, через які військовики, держслужбовці та інші громадяни зверталися до управління ГУ по допомогу на лікування. В червні її отримали: 14 тис. грн. – підполковник 5-ої бригади 2 стрілецької дивізії Л. Писанюк [12, арк.36]; по 4 тис. грн. – козаки К. Дечев [12, арк.59], В. Медведь [12, арк.71], Красноголовий (на реабілітацію після важкого тифу) [13, арк.17]; 12 тис. грн. – поручик Б. Грінвальд [14, арк.35]; 16 тис. грн. – контролер I-го департаменту державного контролю К. Мосаківський (на лікування хворої дружини) [14, арк.37].

На прохання референта фінансових справ, який, вочевидь, відповідав за оплату праці всього управління ГУ, скарбниця 20 червня виплатила 114 тис. 333 грн. 26 шагів старшому бухгалтеру скарбниці при ГУ І. Повстанко для виплати зарплатні працівникам за червень [12, арк.1]. Трохи згодом, 25 червня, цей посадовець отримав 406 тис. 950 грн. добових грошей за 16-30 червня для виплати працівникам згаданого управління за законом від 25 квітня 1920 р. [14, арк.3]. У такий спосіб здійснювалася видача готівкових коштів працівникам й інших державних структур, які підпадали під дію згаданого акту. Так, члени фінансової комісії отримали через скарбницю 61 тис. 800 грн. за участь у засіданнях, які проводилися в травні і упродовж двох декад червня [14, арк.56]. На прохання Подільської губерніяльної земельної управи їй надали позику в розмірі 209 тис. 360 грн. для виплати зарплатні своїм працівникам за травень і червень 1920 р. Її отримав секретар цієї установи С. Мельниченко [11, арк.6].

Зі скарбниці виплачувалися кошти на різні потреби, пов'язані з державними чи самоврядними справами. Зокрема, 15 червня було видано 2 тис. грн. авансу референту загальних справ для обміну на польські марки для оплати службових телеграм [13, арк.12]. 25 червня на прохання референтури фінансових справ виплатили 12 тис. грн. авансу, із позначкою «кредит», члену фінкомісії при управлінні ГУ М. Крунському на попередні витрати комісії для прийому ремонтних робіт в Шевченківському народному будинку [12, арк.39].

За поданням фінансової служби скарбниця робила асигнування різним юридичним особам, які представляли державне управління. Так, 17 червня вона видала віце-директору департа-

менту загальних справ Міністерства ісповідань УНР П. Сікорському 42 тис. грн. для оплати двох рахунків, що стосувалися придбання 1 пуду паперу і друку «Вістника Міністерства Ісповідань» позичково, з кошторису цього відомства [13, арк.15]. Сума останнього рахунку становила 10 тис. грн. Її 24 червня виплатили скарбникові цього міністерства П. Давиденку для розрахунку з друкарнею університету за надані послуги [14, арк.27]. Тоді ж він отримав ще й 69 тис. 416 грн. 66 шагів на зарплату урядовцям свого відомства за червень [14, арк.28].

Не одноразово скарбниця, реагуючи на прохання управління ГУ, проводила асигнівки для Подільського губерніяльного комісара, працівників шкіл та правопорядку. Зокрема, з кошторису Міністерства внутрішніх справ УНР 21 червня було видано аванс в розмірі 1 млн. 400 тис. грн. керівникові цього комісаріату Є. Колодяжному на видатки «державного значення» [13, арк.70]. 24 червня вчитель Дем'янківської НППШ А. Андрієвський отримав зі скарбниці 338 тис. 640 грн. на добові виплати за лютий-травень вчительському складу Січинецької, Дем'янківської, Заставської, Дунаєвецької та Мушкутинецької шкіл Ушицького повіту [14, арк.32], 2 тис. 250 грн. – як нарахування за стаж (5 і 10 років) [14, арк.33] та 61 тис. 200 грн. зарплатні [14, арк.34]. Тоді ж Кам'янецькій ПШУ, з кошторису Міносвіти УНР, було надано позику в сумі 1 млн. 792 тис. 188 грн. 50 шагів, а директору департаменту загальних справ Міністерства внутрішніх справ УНР Я. Кривичькому позичково майже 2 млн. грн. з видатків згаданого міністерства, на «утримання прибувшої з ним міліції в кількості 500 чоловік» [14, арк.39].

Через скарбницю фінансувалася газета «Наш шлях», яка була рупором української влади у Кам'янці-Подільському, повідомляла містянам і жителям сільських населених пунктів про найбільш важливі події внутрішнього і зовнішнього становища УНР, боротьбу за національну державність тощо. 19 червня редакція цього органу отримала 1 млн. грн. для погашення боргу із виплати зарплати співробітникам, а також на придбання паперу та друкарські витрати [13, арк.15].

У підсумку скарбниця на прохання структурних підрозділів управління ГУ видала трохи більше 8 млн. грн. на соціальну допомогу, лікування, оплату праці, організацію роботи, підтримку преси та задоволення потреб різних міністерств.

Скарбниця виділяла чималі суми на потреби й інших колективів.. Великої ваги для існування власної фінансової системи мала діяльність експедиції заготівлі державних паперів, яку вдалося вберегти від окупаційної влади ГУ І. Огієнку. 22 червня, для виплати зарплатні працівникам цього підприємства та його охоронцям за червень 1920 р. скарбниця видала 1 млн. 525 тис. 716 грн. 64 шагів [11, арк.3]. 25 червня скарбник цієї експедиції отримав 173 тис. 530 грн. «добових грошей» за час з 24 травня по 30 червня 1920 р. [14, арк.7] та 525 тис. грн. на освітлення і опалення, утримання чистоти та канцелярські потреби підприємства [14, арк.63].

Структурно скарбниця при ГУ підпорядковувалася Головній скарбниці УНР. Архівні джерела свідчать, що вища фінансова установа просила підлеглу їй структуру «...списати по своїм рахункам решту на 11 травня 1920 р., зазначену по касовому журналу спеціальних коштів в сумі 5 тис. 733 грн. 07 шагів, які поступили на рахунки урядовців міністерства юстиції і депозитів 65 тис. 736 грн. 80 шагів, з яких 2 тис. 960 грн. 3-му департаменту Державного контролю і 62 тис. 776 грн. 80 шагів 4-му департаменту цього відомства, і цю суму [треба] перелічити на Головну скарбницю касовим оборотом через готовий фонд Державних прибутків...» [12, арк.41].

Скарбниця при ГУ виплачувала певні суми різним інституціям та особи. Так, Подільська контрольна палата отримала 171 тис. грн., для оплати праці її службовців за червень [13, арк.22]; лісоторговець Ч. Кантор – 200 тис. грн., за поставлені цій установі дрова [12, арк.42], подільський контролер Фатову – 52 тис. 200 грн. добових грошей за червень, за законом від 23 березня 1920 р. [12, арк.47], іншим отримувачам сумарно дісталися 9 тис. грн.

Без затримок проводилися асигнівки для українського війська. Наприкінці червня управлінню начальника постачання при 2-й запасовій стрілецькій бригаді було видано більше 600 тис. грн. на видачу платні козакам куреня за квітень і травень [11, арк.16;32], допомогу старшинам [11, арк.21], «влаштування канцелярії та купівлю канцелярського приладдя» [14, арк.9], а також як добові гроші за другу половину червня для своїх співробітників, згідно постанови Ради Народних Міністрів УНР від 25 березня 1920 р. [12, арк.29]. Тоді ж, Кам'янецькому повітовому військовому начальнику скарбниця виплатила 240 тис. грн. «на харчове задоволення по закону 6 червня цього року» [12, арк.27]; для потреб 2-ї Запасової стрілецької бригади, які отримав діловод Бевз-Беусу [12, арк.28]. Були й інші виплати. Усього за червень військовим структурам видали 1 млн. 409 тис. 2 грн. з фонду Військового міністерства УНР.

Міністерство фінансів УНР також зверталось до цієї скарбниці. Згідно розпорядження Мінфінансів від 17 червня 1920 р. вона списала 31 тис. грн. зі свого рахунку [13, арк.3-4]. 50 тис. 225 грн. було виділено Подільській фінансовій палаті для виплати утримання її працівникам [13, арк.16].

За поданням Міністерства земельних справ УНР, 30 червня 1920 р. скарбниця видала 32 тис. 640 грн. землеміру 2-го рангу С. Рачковському добових коштів, за час з 28 квітня по 1 червня, за закону від 29 травня 1920 р. [12, арк.80], та 28 тис. грн. – з 1 червня по 1 липня 1920 р. [12, арк.81]. Разом вийшло 60 тис. 640 грн.

Сукупні видатки скарбниці при ГУ для потреб різних установ та міністерств УНР за червень досягли 4 млн. 278 тис. 783 грн. 51 шагів.

Отже, діяльність скарбниці при Головноуповноваженому уряду УНР мала винятково важливе значення для підтримки українською владою різних інституцій і громадян. Всього за кві-

тень – червень 1920 р. через зазначену структуру було виплачено 34 млн. 820 тис. 939 грн. 23 шагів, які дали змогу підтримати «живими грішми» роботу різних трудових колективів, управлінських органів і навчальних закладів, у меншій мірі військових частин, видати аванси і позики, погасити заборгованість по зарплаті та інших виплатах працівникам, надати матеріальну допомогу на лікування частині державних і військових службовців, підтримати студентську молодь, дати змогу значній кількості сімей вижити у тодішній надзвичайно складній соціально-економічній ситуації, дати надію на успішне завершення Української революції і покращення державної турботи про тих, хто забезпечував національне відродження.

Список використаних джерел та літератури:

1. Головноуповноважений уряду Української Народної Республіки (1919–1920): документи та матеріали / упорядник, автор вступної статті В. Адамський. Хмельницький: ФОП Цюпак А.А., 2017. 493 с.
2. Доценко О. Літопис Української революції: матеріали й документи до історії Української революції. Львів, Варшава, 1923. Т. II Кн. 4-5. 400 с.
3. Завальнюк О.М. І. Огієнко: турбота про українські інституції та громадян УНР за польського адміністрування на Поділлі (листопад 1919-липень 1920 рр.) // *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник. Серія історична та філологічна*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. Вип. IX. С. 16–27.
4. Завальнюк О. Гуманітарна діяльність Івана Огієнка в Кам'янці-Подільському: основні напрямки, масштаби і результативність (1918–1920 рр.) // *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія: історична та філологічна*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. XI. С. 54–62.
5. Завальнюк О. Діяльність української влади із соціального захисту громадян УНР (листопад 1919-листопад 1920) // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, 2013. Т. 23. С. 387–397.
6. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921. Мюнхен: Прометей, 1951. Кн. II. 245 с.
7. Огієнко І. Рятуння України / упоряд. М. Тимошик. Київ: Наша культура. 2005. 464 с
8. Тюрменко І. Іван Огієнко – Головноуповноважений уряду УНР (листопад 1919 – жовтень 1920 рр.) // *Український історичний журнал*. 1999. № 5. С. 101–109.
9. Тюрменко І. Іван Огієнко – Головноуповноважений уряду УНР (листопад 1919-жовтень 1920 рр.) // *Український історичний журнал*. 1999. № 6. С. 101–111.
10. Тюрменко І.І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона): монографія. Київ: Київський університет імені Тараса Шевченка, 1998. 282 с.
11. ЦДАВО України. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 238. 97 арк.
12. ЦДАВО України. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 239. 108 арк.
13. ЦДАВО України. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 240. 72 арк.
14. ЦДАВО України. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 241. 66 арк.

Казна при Главноуповномоченным правительства УНР как инструмент реализации задач представительства украинской власти в Каменце-Подольском (апрель-июнь 1920)

В статье впервые исследуется вопрос о деятельности казны при главноуповномоченным правительства УНР Ивану Огиенко, ее места в государственной финансовой системе по обеспечению определенных денежных выплат различным украинским структурам и гражданам УНР соответствии установленных финансовых правил. На основе архивных материалов показан механизм получения государственных средств из казны при ГУ правительства УНР, основных получателей и целевое назначение в структуре потребления. Выяснено объем расходов со счетов различных министерств на образовательные нужды, в частности, поддержку низших и высших начальных, средних, духовных школ, Каменец-Подольского государственного украинского университета; социальную помощь; здравоохранение определенных групп населения; поддержку управленческих и военных структур; государственного предприятия и тому подобное. Приведены факты о выплате зарплат, суточных, материальной помощи, сумм на административные и хозяйственно-бытовые нужды и т.п., позволяют увидеть реальное распределение государственных финансовых ресурсов, оценить их значение для определенных сфер жизни и деятельности украинских граждан. Осуществлен подсчет выданных казной за апрель-июнь 1920 средств, их распределение по различным направлениям употребления, выяснено персональный состав ее работников, которые упорно трудились в интересах своего государства и дела, порученного им от имени Главноуповномоченного правительства УНР.

Ключевые слова: Иван Огиенко, казна при Главноуповномоченным правительства УНР, ассигновки, денежные расходы, государственные учреждения, общественные институты, украинские деятели.

O. Marchuk

The treasury during the time of UNR authorized Government as a tool for the Ukrainian authorities representatives tasks realization in Kamianets Podilskyi (April-June 1920)

The article firstly explores the issue of treasury during the time of UNR Government Chief Ivan Ohienko activity, and the place of this treasury in the public financial system in order of providing certain cash payments to various Ukrainian structures and citizens UNR in accordance with the established financial rules. Based on archival material, the mechanism of receiving state funds from the treasury at the State Government of Ukraine was shown, as well as the main recipients and purpose in the consumption structure. Charges found from the various ministries' accounts for educational needs, including support for lower and higher education elementary, secondary, spiritual schools, Kamianets-Podilskyi State University; social assistance; the health of certain populations; administrative and military structures support; state-owned enterprise, etc. Showed facts about payment of salaries, daily allowances, financial aid, amounts for administrative and economic- household needs, etc. that make it possible to see the real dis-

tribution of public finances resources, to evaluate their importance for certain areas of life and activity of Ukrainian citizens. The money issued by the treasury for the period April-June 1920 were calculated, as well as their distribution by different purposes of use. Also the staff of the treasury have been identified, which worked for the benefit of their state and the cause entrusted to them on behalf of the Commissioner-General of the UNR government.

Key words: *Ivan Ohiienko, treasury under the UNR Government, appropriations, monetary expenditures, state institutions, public institutions, Ukrainian figures.*

Отримано: 5.11.2019

УДК 94(477.82/86)«1914/1916»

С. В. Олійник

ЗАРУЧНИЦТВО, АРЕШТИ, ДЕПОРТАЦІЇ, БІЖЕНСТВО: РЕАЛІЇ ГАЛИЦЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1914-1916 РОКІВ

Стаття присвячена подіям Першої світової війни. Висвітлюється становище галицької інтелігенції в умовах російської окупації 1914-1916 років. Предметом уваги автора стали заручництво, арешти, депортації та біженство, як явища політичного та соціального характеру, з яким зіткнулися представники галицьких інтелігентських кіл в умовах реалій «нового життя». Окрім того, робиться спроба дослідити масштаби, характер і специфіку зазначених явищ. Констатується, що переслідувалися в першу чергу представники української інтелігенції. Польські інтелігенти майже не переслідувалися в силу прихильного ставлення російської влади до поляків. Німецькі (австрійські) та єврейські інтелігенти теж потрапили під репресії, але в силу їх малої численності, зрозуміло поступалися в масштабах українським.

Разом з тим відмічається, що заручництво, арешти, депортації та біженство наймасовішими були в першу російську окупацію Східної Галичини. А друга окупаційна адміністрація на чолі з Ф. Треповим в основу переслідувань галицької інтелігенції, насамперед української, поставила звинувачення в «шипигунстві», а не в «мазепинстві», як попередня.

Ключові слова: *галицька інтелігенція, заручництво, арешти, депортації, біженство, Російська імперія, російська окупаційна адміністрація, Перша світова війна.*

У результаті успішно проведеної Російською імперією воєнної кампанії 1914 року під її контроль потрапила Східна Галичина. На цій території було створено Тимчасове військове Галицьке генерал-губернаторство, а з 1916 року – Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни. Нові реалії життя стали важким випробуванням для мешканців краю. Їм прийшлося зіткнутися з такими явищами як заручництво, арешти, депортації і біженство. Ця сторінка історії неодноразово ставала предметом уваги цілого ряду науковців: І. Береста [5;6],

І. Кучери [11], І. Мазура, І. Барана, М. Борщака [16], Й.-Б. Холодецького [26-28] та ін. [7; 12; 14; 15; 17; 21; 23; 29]. Окремі аспекти знайшли відображення в монографічних виданнях: О. Бахтуріної [2; 3], А. Жванко [10], М. Оськіна [19], В. Гайсенюка [8] та І. Белової [4]. Однак, попри все це вважаємо за необхідне акцентувати увагу саме на галицькій інтелігенції, котру в значній мірі торкнулися як заручництво, арешти, депортації і біженство.

Представники галицької інтелігенції з перших днів російської окупації відчували на собі «ідилію» нового майбутнього. Загалом, як зазначав Д. Дорошенко, в ставленні російської окупаційної влади до галицької інтелігенції, як і до всіх мешканців краю, склалися неприпустимі, з точки зору міжнародних правил, відносини. Як піддані «ворожої держави» вони могли б сподіватися на шанування на окупованій території національних та релігійних прав. Російська влада поставилася до них як до населення, яке повстало проти своєї митрополії і якого тепер доводиться втихомирювати і карати [9, с.24].

Фактично з перших днів свого функціонування нова російська окупаційна адміністрація для забезпечення себе від негараздів з боку місцевого населення почала застосовувати таке явище як заручництво. До числа заручників постійно потрапляли представники галицької інтелігенції. Так, у перші ж дні окупації новою владою Львова в заручники було взято 16 осіб (по 4 від поляків, євреїв і 8 українців). Серед них були доволі поважні представники міської інтелігенції: Й. Боцян (ректор духовної академії), А. Гіряк (професор) [17, с.505-506]. Щоправда слід зазначити, що перші заручники, яких утримували в міському готелі, добровільно зголосилися на це і пробули в цій якості недовго [27, с.44-45].

Після перших випадків взяття заручників кращих людей міста були сподівання на тимчасовість такого явища. Однак вони не виправдалися. Загалом впродовж всього перебування росіян у Львові практика заручництва не припинялася. А з початком відступу російських військ у 1915 році його масштаби зросли. Щоб забезпечити спокій і безпечність відступу у заручники було взято 37 осіб, з яких було 12 поляків, 10 українців і 15 євреїв [28, с.9]. Як видно з даних, представлених Ю. Бялинею-Холодецьким певну частку їх становили саме представники галицької інтелігенції: польської – О. Чоловський-Сас (директор міського архіву і музею), Ю. Бялиня-Холодецький (директор рахункової палати, літератор і публіцист), Е. Дуніковскі-Хабданк (професор університету), С. Ган (суддя), Р. Левцький-Рогола (член суддівської ради), Й.-К. Любенецький (член суддівської ради, української – В. Бачинський (інженер), С. Федак (адвокат, директор товариства «Дністер»), М. Коцюба (інспектор шкіл), Я. Матієв (інспектор шкіл), Я. Левінський (інженер), Р. Сосновський (член вищої ради судів), Х. Свенціцький (директор музею), М. Щепанюк (скарбник уніатської церкви), єврейської – А. Бек (доктор медицини, проректор університету), Я. Діаманд (адвокат), Я. Рейх (адвокат), О. Зіон (лікар) [28, с.10-11]. А в Золочівському повіті впро-

довж 12-17 червня 1915 року було взято в заручники 66 осіб, серед яких були 2 лікарі, 4 правники [15, с.256]. До заручників в Перемишлянському повіті потрапив місцевий вчитель [15, с.257].

Окрім заручництва російська окупаційна влада вдалася й до арештів з подальшою депортацією. В продовж перших місяців російської окупації було заарештовано цілий ряд представників української галицької інтелігенції. Так, наприклад, 6 вересня 1914 року окрім закриття товариства «Просвіта» було заарештовано його редактора Ю. Балацького за відмову вивісити російський прапор [17, с.513]. Наприкінці цього ж року під час обшуку будинку М. Грушевського були заарештовані та вивезені до Сибіру управитель книгарні НТШ і адвокат М. Мочульський [17, с.513]. До числа депортованих, зокрема, потрапили фактично всі з наведеного вище переліку заручників. Особливо під удар потрапили представники українських інтелігентських кіл. Під приводом боротьби з «мазепинством» почалися масштабні «зачистки» українського елементу. Допомогу російській окупаційній адміністрації надали представники галицького москвофільства. Як згадував у своїх спогадах Д. Дорошенко достатньо було доносу москвофілів із звинуваченням в «мазепинстві» щоб людину заарештували й вивезли. Одним із перших і головних центром зосередження ув'язнених стали київські в'язниці. Однак Києвом депортація не обмежувалася. Чимало представників галицької інтелігенції було вивезено до Томської, Иркутської, Архангельської і Астраханської губерній [9, с.26-29; 43] У середині лютого у Львові було ув'язнено кілька десятків галицьких інтелігентів, серед яких такі знані постаті як К. Паньківський (директор «Крайового Союзу кредитового»), єпископ Й. Боцян (ректор греко-католицької семінарії), С. Федак (директор товариства «Дністер»). Пізніше вони та інші представники інтелігентських кіл були вивезені до Російської імперії [17, с.513-514; 22, с.347].

У березні 1915 року до числа заарештованих та вивезених потрапила чергова група представників галицької інтелігенції: Д. Старух, А. Чайковський (адвокати), Т. Старух (посол до австрійської Державної ради) та ін. [6, с.54-55; 23, с.347].

Згідно даних канцелярії воєнного генерал-губернатора за дев'ять місяців російської окупації Східної Галичини з території краю було вислано 578 осіб, з яких було 16 чиновників, 16 вчителів, 11 адвокатів, лікарів.

А у переддень російської евакуації зі Львова до Росії було вивезено голову організації «Bund der christlichen Deutschen», голову евангельської громади Львова [21, с.115].

Виселенням з Східної Галичини займалися цивільна окупаційна адміністрація та військові. Формально право ухвалювати рішення щодо висилки надавалося командирам армійських корпусів, але фактично такі розпорядження віддавали й командири дивізій на підставі російських правил про місцевості, де оголошувався воєнний стан. Приводом могло слугувати поширення несприятливих для російського війська чуток, залякування населен-

ня помстою з боку австрійців, підозра у шпигунстві. Виселенці передавалися в розпорядження цивільної адміністрації, чи етапних комендантів тощо [3, с.192; 23, с.347].

Спогади сучасників дають розлогу картину тих потрясінь та поневірянь, які випали на долю депортованих [9; 18; 20; 25].

Навесні 1915 року, коли розпочався відступ російського війська з окупованих територій, Ставка головнокомандувача видала розпорядження про те, що ті території, які залишалися противнику мають бути перетворені в пустелю, очищені від населення. Тоді ж почалося примусове виселення населення, в першу чергу чоловіків призовного віку від 18 до 50 років [3, с.188-189]. До цієї групи, зрозуміло, увійшли й галицькі інтелігенти. Так, зокрема, «Кур'єр Львовський» подав список вивезених росіянами з Станіславова місцевих мешканців. Так, з 75 осіб виявилось чимало представників інтелігентських кіл: Я. Ломницький (ректор греко-католицької гімназії), С. Гелезтер, О. Йонс, М. Сейнфельд (адвокати), М. Губчак, В. Глушкевич (лікарі), І. Менчел (журналіст), І. Дем'янчук (викладач гімназії), Т. Грицак (викладач реальної школи) тощо [31].

Як свідчать спогади сучасників, не завжди арешти та депортації відбувалися як заплановано. Так, наприклад, у Старому Самборі було складено список з 80 «мазепинців», але окупаційній владі вдалося заарештувати лише 13, решта, завчасно повідомлена про акцію громадським поліцаєм, розбіглася по навколишнім селям [24, с.494].

Загалом ситуація з арештами та депортаціями виявилася специфічною. Здебільшого під репресії потрапляли українські інтелігенти Східної Галичини. Значно менше постраждали інтелігенти інших національностей. Це пояснюється не лише антиукраїнською спрямованістю російської влади. Адже, вступаючи у війну російська влада плакала надії відновлення Польщі під скіпетром Росії, а тому загравала з галицькими поляками, в т.ч. і інтелігентськими колами, роблячи їм поступки в освітній сфері, зокрема. Німецької (австрійської) ж інтелігенції в Східній Галичині практично не було. Єврейська інтелігенція була нечисельною. Але навіть попри це, як видно з наведених вище прізвищ заручників і депортованих, вони теж увійшли в категорію постраждалих від російської окупаційної влади.

Зазнала галицька інтелігенція і такого явища як біженство. Загалом, попри складність статистичних обрахунків, частка її була значною. Біженство фактично розпочалося одразу з початком війни. Одна частина галичан тікала від російських військ в глиб Австро-Угорщини, а інша, з початком російської окупації, опинившись в скрутному становищі та спокусившись на обіцянки раю, вирушили до Російської імперії. З відступом російських військ з Галичини у 1915 році в глиб Російської імперії вирушили ті представники галицької інтелігенції, які під час російського панування 1914 року перейшли в православ'я, і тепер цілком слушно побоювалися репресій з боку австрійців. Фактично вихід для них був один – тікати з росіянами на схід. До цього їх спону-

кали російська влада та церковна адміністрація, обіцяючи їм в Росії наділи землі з садибами. Переважно це були представники галацьких москвофілів, які транзитом через Київ осіли у Ростові-на-Дону [9, с.50-51; 14, с.136].

Зриваючись з постійних місць проживання і вирушаючи в глиб Російської імперії біженці-галичани зіткнулися з чималими труднощами: голод, хвороби, невизначеність місця прибуття тощо.

Щоправда деяким біженцям з інтелігентських кіл вдавалося досить не погано пережити важкі часи. Так, наприклад, гмінний писар Зозулинець Н. Дольницький, який у 1914 році радо вітав прихід російських військ на Тернопілля, наступного року, боючись покарання з боку австрійців, змушений був залишити рідний край з відступаючими російськими солдатами, отримав не лише притулок на фільварку в Пашківцях Проскурівського повіту Подільської губернії, а зумів домогтися від російської влади отримати жадування за цілий рік [26].

Загалом, на кінець 1919 року рух біженців припинився. Фактично завершувався процес їх розселення по губерніях Російської імперії.

У 1916 році ставлення російської влади до галицької інтелігенції дещо змінилося на краще. Як зазначалося в листі начальника штабу Верховного головнокомандувача генерал-губернаторові Галичини і командувачеві Південно-Західного фронту генералу О. Брусилову «відповідно до висловлених Государем імператором загальних побажань про напрямки діяльності нашої майбутньої Галицької адміністрації ... ніяких стосовно українців як таких масових репресій за те, що вони належать до так званої української партії, не передбачається, якщо вони, звичайно, будуть вести себе досить лояльно до Росії і її інтересів і якщо вони примиряться з тими порядками, які були введено у знову утвореному генерал-губернаторстві» [1, с.58].

Створене у літку цього ж року на чолі з Ф. Треповим Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, багато в чому почало проводити відмінну від свого попередника політику щодо окупованих територій, в т.ч. інтелігентських кіл краю. Так, наприклад, у «Положенні про управління областями Австро-Угорщини», у його 16 ст., в якій регламентувалося вживання мов в офіційній сфері, хоч і передбачалося у взаєминах окупаційної адміністрації і місцевого населення використовувати російську мову, але також дозволялося використовувати одночасно з російською і місцеві слов'янські мови, в т.ч. і українську, котра фігурувала як «малоросійська мова» [22]. Уже не було тотальної русифікації освітньої сфери і т.п.

Однак, як і за попередньої окупації, російська влада продовжувала практикувати арешти, депортації тощо. Проте репресії, зокрема, арешти й виселення до Росії «підозрілих» осіб, відбувалися уже далеко не у тому масштабі, як раніше, і тепер ініціативу проявляла не стільки адміністрація, як військова влада, контррозвідка. Мотивом для звинувачення було вже не «мазепинство»,

а шпигунство. Останнє було небезпечне тим, що у ньому можна було обвинувачувати будь-кого за найменшою підозрою і без особливих доказів. Що, власне, і мало місце [13, с.195-196].

На переконання Д. Дорошенка, який ознайомився з відповідними кримінальними справами, лише один відсоток осіб серед яких звинувачених і заарештованих за підозрою у шпигунстві можна було вважати справді причетними до шпигунської діяльності. Решта ж були жертвами незрозумілих підозр, фальшивих доносів, непорозумінь, і часто-густо – особистих порухунків [8, с. 68]. Звинувачених осіб у шпигунській, антиросійській та підривної діяльності було відправлено переважно в Іркутську губернію, Тургайську та Якутську області. Лише 5 лютого 1917 р. з'явилося нове розпорядження про припинення відправок арештованих до Росії.

Таким чином, в часи російської окупації Східної Галичини 1914-1916 років місцева інтелігенція зіткнулася з такими приладами нової влади як заручництво, арешти, депортації та біженство. Масштаби цих політичних та соціальних явищ (хоч їх і не можливо підрахувати) вражаючі. Вони безумовно вплинули на подальшу долю усіх тих, кого вони торкнулися. В основному постраждали представники української інтелігенції, переслідування яких здійснювалося під приводом боротьби з «мазепинством». Польську інтелігенцію ці політичні і соціальні потрясіння майже не торкнулися. Німецькі (австрійські) та єврейські інтелігенти теж зазнавали утисків, але за масштабами вони, в силу своєї малої чисельності, вони поступалися українцям.

Слід також відмітити, що друга російська окупаційна влада значно зменшила масштаби переслідувань. В їх основу було покладено принцип боротьби з «шпигунством», що теж, як і попередні обвинувачення в «мазепинстві», несли загрозу для будь-кого з кола галицької інтелігенції.

Список використаних джерел та літератури:

1. Адамович С. Станиславів у часи лихоліть Великої війни (1914-1918 рр.). Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2013. 79 с.
2. Бахтурина А. Окраины российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914 – 1917 гг.). Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. 394 с.
3. Бахтурина А. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / Серия «Первая монография»; под ред. Г.А. Бордюгова. Москва: АИРО-XX, 2000. 264 с.
4. Белова И.Б. Вынужденные мигранты: беженцы и военнопленные Первой мировой войны в России. 1914-1925 гг. (Серия «АИРО – монография»). Москва: АИРО-XXI, 2014. 432 с.
5. Берест І.Р. Виселенці та біженці з Галичини й Волині в роки Першої світової війни // *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія.* 2006. № 571. С. 201-207.
6. Берест І.Р. Репресивні акції щодо населення Східної Галичини в роки Першої світової війни // *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія.* 2007. № 584. С. 52-57.

7. Білоус А.В. Депортації єврейського населення на території Російської імперії під час Першої світової війни // *Український історичний журнал*. 2011. №2. С. 65-79.
8. Гайсенюк В. Початок кінця. Москвофіли у Великій війні (1914-1918). Чернівці: Друк Арк, 2017. 304 с.
9. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 роки): науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2007. 632 с.
10. Жванко А. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914 – 1918 рр.): монографія. Харків: Віровець А.П. «Апостроф», 2012. 568 с.
11. Кучера І.В. Політика Російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914-1917 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец: 07.00.02 «Всесвітня історія». Чернівці, 2005. 20 с.
12. Лазанська Т.І. Проблема біженства в українських губерніях Російської імперії // *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. У двох книгах. Кн. 1. Історичні нариси*. Київ: ТОВ «Видавництво КЛІО», 2014. С. 481-511.
13. Лазарович М.В., Лазарович Н.А. Друга російська окупація Тернополя періоду Першої світової війни (1916-1917 рр.): етнонаціональний аспект // *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*. 2016. №3. С. 193-207.
14. Любченко В.Б. Москвофільський фактор і російська влада напередодні та під час війни // *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси*. Київ: ТОВ «Видавництво КЛІО», 2014. С. 122-138.
15. Любченко В.Б. Російська окупаційна адміністрація у Галичині та на Буковині // *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. У двох книгах. Кн. 1. Історичні нариси*. Київ: ТОВ «Видавництво КЛІО», 2014. С. 248-300.
16. Мазур О.Я., Баран І.В., Борщак М.О. Міграція населення Східної Галичини на початку Першої світової війни: заручники, біженці, вигнанці, евакуйовані // *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія*. 2013. № 752. С. 50-61.
17. Мазур О., Патер І. Перша світова війна // *Історія Львова. У трьох томах / редкол. Я. Ісаєвич, М. Литвин. Ф. Стеблій*. Львів: Центр Європи, 2007. Т. 2. С. 501-536.
18. Малицька К. На хвилях світової війни // *Московська окупація Галичини 1914-1917 рр. в свідченнях сучасників. (Галицький архів)*. Львів: Априорі. С. 375-392.
19. Оськин М.В. Неизвестные трагедии Первой мировой. Пленные. Дезертиры. Беженцы. Москва: Вече, 2011. 432 с. (Военные тайны XX века).
20. Охримович В. Зі Львова на Ангару // *Московська окупація Галичини 1914-1917 рр. в свідченнях сучасників. (Галицький архів)*. Львів: Априорі. С. 393-409.
21. Петрович І. Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915. Б. м.: Політична бібліотека, 1915. 116 с.
22. Приказ Начальника Штаба Верховного Главнокомандующего. 14 октября 1916 г. № 1418. Временное положение об устройстве учебной части в областях Австро-Венгрии, занятыми по праву войны // *Приказы начальника Штаба Верховного главнокомандующего за 1916 год / Россия. Штаб Верховного главнокомандующего (1914-1917)*. Ч. 3. С. 8-10.
23. Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція в роки війни // *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси*. Київ: ТОВ «Видавництво КЛІО», 2014. С. 342-363.
24. Старий Самбір під російським пануванням // *Московська окупація Галичини 1914-1917 рр. в свідченнях сучасників. (Галицький архів)*. Львів: Априорі. С. 490-495.

25. Федак С. Мої спомини // *Московська окупація Галичини 1914-1917 рр. в свідченнях сучасників. (Галицький архів)*. Львів: Априорі. С.360-375.
26. Центральный державный архив Тернопільської області. Ф. 322. Оп. 1. Спр. 146, арк.53-55, 70, 71.
27. Białynia-Chołoddecki J. Lwów w czasie okupacji rosyjskiej (3 września 1914 – 22 czerwca 1915) z własnych przeżyć i spostrzeżeń. Lwów, 1930. 179 s.
28. Białynia-Chołoddecki J. Zakładnicy miasta Lwowa w niewoli rosyjskiej 1915-1918. Lwów, 1930. 20 s.
29. Białynia-Chołoddecki J. Wspomnienia z lat niedoli i niewoli 1914-1918. Lwów: nakładem autora. 1919. 95 s.
30. Bogdan J. 293 dni Rządów rosyjskich we Lwowie (3.IX.1914 – 22.VI.1915). Lwów, 1915. 266 s.
31. Kurjer Lwowski. 25 września. 1915.

С. В. Олійных

***Заложничество, аресты, депортации, беженство:
реалии галицийской интеллигенции в условиях российской
окупации 1914-1916 годов***

Статья посвящена событиям Первой мировой войны. Освещается положение галицийской интеллигенции в условиях российской оккупации 1914-1916 годов. Предметом внимания автора стали заложничество, аресты, депортации и беженство, как явления политического и социального характера, с которым столкнулись представители галицийских интеллигентских кругов в условиях реалий «новой жизни». Кроме того, делается попытка исследовать масштабы, характер и специфику указанных явлений. Констатируется, что преследовались в первую очередь представители украинской интеллигенции. Польские интеллигенты почти не преследовались в силу благосклонного отношения российских властей к полякам. Немецкие (австрийские) и еврейские интеллигенты тоже попали под репрессии, но в силу их малой численности, разумеется уступали в масштабах украинским.

Вместе с тем отмечается, что заложничество, аресты, депортации и беженство наиболее масштабными были в первую российскую оккупацию Восточной Галиции. А вторая оккупационная администрация во главе с Ф. Треповым, в основу преследований галицийской интеллигенции, прежде всего украинской, поставила обвинения в «шпионаже», а не в «мазепинство», как предшествовавшая.

Ключевые слова: галицийская интеллигенция, заложничество, аресты, депортации, беженство, Российская империя, русская оккупационная администрация, Первая мировая война.

S. Oliinyk

***Hostage, Arrests, Deportations, Refugees: The Realities
of the Galician Intelligence in the Occupation
of the Russian Occupation of 1914-1916***

The article is dedicated to the events of the First World War. The situation of the Galician intelligentsia in the conditions of the Russian occupation of 1914-1916 is covered. The subject of the author's attention was the hostage, arrests, deportations and refugees, as phenomena of political and social nature, which were confronted by the representatives of the Galician intellectual circles in the realities of the «new life». In addition, an attempt is made to investigate the scope, nature

ся закладам вищої освіти (ЗВО) педагогічного профілю, які мали не тільки готувати нові кадри, а й стати осередками ідеологічної боротьби проти буржуазного світогляду. Формування менталітету радянської людини покладалося на педагогів радянської школи, яких готували у відповідних вишах. Виконання цього завдання вимагало від працівників ЗВО, особливо тих, хто ще вчора не підтримував диктатури пролетаріату, перебудуватися, засвоїти ідеологію правлячої партії і реалізовувати її у практичній роботі зі студентами.

Серед відомих українських педагогів, що були активними учасниками освітнього процесу на Поділлі у 1920-х рр., цікавою є постать природознавця, викладача Миколи Олексійовича Хитькова, про якого нині відомо обмаль. Певний внесок у вивчення його життя та діяльності належить вітчизняним історикам: О.М. Завальнюку [13; 14; 15], В.С. Прокopcуку [21; 22] А.Г. Філінюку [22] та Т.Р. Соломоновій [23; 24]. Однак, попри зроблені ними корисні напрацювання, потребує більш ґрунтовного висвітлення внесок М.О. Хитькова у наукову галузь, його громадська діяльність, а також життява трагедія, спричинена сталінським тоталітарним режимом, деякі інші питання біографії.

Метою статті є аналіз основних складових різноманітної наукової, педагогічної, музейної і громадської діяльності Миколи Олексійовича Хитькова в різних типах закладів освіти, з'ясування його трагічної долі, як сумного прикладу боротьби сталінського режиму зі старою українською інтелігенцією.

Він народився 2 грудня 1870 р. (за іншими відомостями, 6 грудня 1868 р. [2, арк.4], [24, с.209]) у с. Литвинівка на Київщині, в сім'ї агронома. У 1878 р. розпочав навчання в одній із парафіяльних шкіл м. Києва. Через три роки змушений був залишити навчання та разом з батьком переїхати на Катеринославщину. 1882 року пішов працювати слюсарем на завод, що розташовувався у с. Киселівка Звенигородського повіту Київської губернії. За станком працював три роки. У 16 років вступив до 2-річної школи в м. Тальне на Черкащині, а у 1888 р. – у Коростишівську учительську семінарію, яку закінчив через чотири роки [3, арк.11]. Знайомство на учительських курсах у Херсоні з відомим педагогом М.Ф. Бунаковим (1837-1904) допомогло йому визначитися з майбутнім педагогічним фахом [24, с.209].

Розпочалася кар'єра М. Хитькова 18 серпня 1891 р. у школі с. Черняхово Київського повіту. Займався трудовим вихованням дітей, неодноразово навчався на курсах та семінарах із фаху, які проводилися у Києві. Багато займався з дітьми поза школою, любив майструвати з ними, ходити на екскурсії, проводити вечірні читання. Право викладати трудове навчання школярам підтверджували свідоцтва із Херсонського (1892) та Санкт-Петербурзького учительського інституту (1900) [3, арк.11]. Після проходження навчання по роботі з різними видами деревини у 1892 р. Микола Олексійович зайнявся разом з учнями створенням природничої колекції та музею [3, арк.11].

З 1893 р. у Миколи Хитькова розпочався дванадцятирічний період вимушеного пошуку кращої роботи через важке матеріальне становище і сімейні обставини. 1893 року він переїхав на Чернігівщину, де вчителював у Карпилівській народній школі, 1895-го. – став педагогом у Дитятківській фабричній школі Радомишаського повіту, 1903-го. – у двох Бірзульських залізничних школах на Херсонщині та Крижопільському залізничному училищі, де працював директором, що давало йому 500 руб. Річної зарплати і квартиру для проживання [19, с.99]. У зв'язку із сімейними обставинами у 1905 р. перейшов на таку ж посаду до Козятинського чотирикласного вищого залізничного училища. Крім того, з 1908 по 1917 рр. викладав природознавство у середніх школах м. Козятина [3, арк.11].

Набутий педагогічний досвід М. Хитьков використав для відкриття у Козятині шкільних музеїв, різних майстерень, показовий сад тощо для вироблення в учнів відповідних умінь, реалізації завдань трудового і природничого виховання, якими займався професійно і залюбки. До того ж, це сприяло його науково-педагогічній діяльності, яку розпочав ще у 1990-х роках. Щоправда, запропоновані ним замітки друкувалися головним чином у періодичних виданнях метеорологічного і біологічного профілів. Щоправда, починаючи з 1911 р., коли ім'я М. Хитькова стало більше звучати серед педагогів, стали виходити більш значущі праці з різних педагогічних проблем, що відображали зміст його схвальних доповідей на учительських з'їздах, які увібрали, зокрема, власний практичний досвід. Йшлося про такі значущі для різних аспектів шкільної справи статті, як: «Про розведення садів і городів при залізничних школах і гуртожитках», «Про влаштування при залізничних школах площадок для ігор і фізичних занять», «Шкільні бібліотеки», «Про вишукування коштів на розвиток шкільної просвітньої справи», «Про літні курси для учителів» (усі російською мовою) тощо [3, арк.11зв.]. Друкувався М. Хитьков у «Віснику правобережних залізниць», інших часописах, де пропагував свій досвід з трудового та природничого виховання школярів [3, арк.11зв.]. Щоправда, самих текстів праць поки що не виявлено.

У 1913 р. вийшла у Києві окремим виданням російськомовна праця «Шкільний музей, його значення та організація» [25]. Це була чи не перша у вітчизняній музейній справі об'ємна монографія зі шкільного музейництва, присвячена теоретичному обґрунтуванню необхідності створення, цілей і напрямків розвитку шкільних музеїв. Того ж року Микола Олексійович взяв участь у Всеросійській виставці у Києві, де зробив презентацію живої мініатюри «Шкільний показовий садочок», про яку 1917 року випустив окрему брошуру під назвою «Шкільний показовий садочок, його виховне значення і організація малюнку та креслення» [26]. Сама монографія отримало велику кількість схвальних відгуків та багато рецензій в пресі та журналах, серед найвідоміших – в «Современнике» і «Известиях Русского общества любителей мироведение» [3, арк.11зв.; 18, с.62-63].

Навесні 1917 р. педагога обрали до місцевого «Комітету громадських організацій», хоч він і не проявляв інтересу до активної політичної діяльності. Тут він опікувався створенням хат-читалень для робітників, дбаючи виключно про пошкваллення культурного життя, його українізацію відповідно до запитів часу. Про це засвідчує, зокрема, його доповідь «Українізація школи з педагогічної точки зору» на з'їзді вчителів Південно-Західної залізниці, що відбувся в Києві улітку 1917 р. [17]. Доповідач схвалив рішення Центральної Ради щодо запровадження мови титульної нації в освітню систему України. Того ж року у Козятині за власні кошти він опублікував зазначену промову і доповіді про українізацію дитячих садочків окремими брошурами, сховавшись за псевдонім «Надежный Мыкола» [23, с.50].

З 1918 р. життя М. Хитькова пов'язане з Кам'янцем-Подільським. У зв'язку із створенням тут одного з двох перших державних українських університетів, він вирішив здійснити давню мрію про здобуття вищої освіти. Тим більше, що його давній знайомий та колега І. Сливка працював у вищій бібліотекарем. Саме за рекомендацією Івана Григоровича, наприкінці 1918 р. досвідчений педагог вступає на природничий відділ фізико-математичного факультету [9, арк.11], [22, с.8-9]. 1 лютого 1919 р. його було призначено діловодом у канцелярії фізико-математичного факультету (декан – П. Бучинський) [10, арк.61], а після реорганізації вишу в інститут народної освіти в 1921 р. – секретарем факультету [3, арк.11зв.].

Початок навчання та роботи на університетській посаді пробило у М. Хитькова велике бажання бути корисним для свого вишу. Взявши за приклад Івана Огієнка, Василя Біднова, Петра Бучинського, Софію Русову, Михайла Пащенко та інших, які вже стали донорами бібліотечного фонду, охоче пожертвував книгозбірні університету свою велику колекцію літератури [21]. Встановлено, що особистий внесок М.О. Хитькова став найбільшим приватним дарунком – 2230 книг [15, с.243; 22, с.10]. Основу колекції склали педагогічна та природнича література, що сприяла формуванню ядра цієї бібліотеки.

Окрім адміністративної роботи в університеті/інституті п'ятидесятирічний педагог займався питанням створення університетського ботанічного саду, а з 1 січня 1920 р. був обраний на посаду молодшого асистента зоологічного кабінету (замість Ю. Русова) [3, арк.46зв.]. Крім того, за дорученням правління університету виконував обов'язки помічника декана П. Бучинського у питаннях матеріального упорядкування фізико-математичного факультету (його природничого відділу), який отримав окреме приміщення [3, арк.46зв.]. Ця робота забирала дуже багато часу, не давала змоги повноцінно працювати над підготовкою статей, до якого мав великий інтерес. Щоправда, кілька праць таки вдалося підготувати і опублікувати.

Поразка Української революції восени 1920 р. негативно вплинула на долю Кам'янець-Подільського державного українського університету – нова влада перетворила його у галузевий ін-

ститут – інститут теоретичних наук (ІТН). А вже у лютому 1921 р. цей виш було реорганізовано у два незалежних інститути – народної освіти та сільськогосподарський [12, с.2]. Остаточо вони сформувалися наприкінці 1920-1921 навчального року.

Кам'янець-Подільський ІНО складався з двох факультетів: професійної освіти і соціального виховання. Обое були сформовані наказом політкомісара С. Чалого. Факультет профосвіти утворили 18 травня 1921 р. на базі двох факультетів радянизованого – соціально-історичного (соціально-гуманітарного) та фізико-математичного [8, арк.21зв.]. Саме на останньому М. Хитьков з продовжував виконувати обов'язки діловода/секретаря фізико-математичного факультету. Факультет соціального виховання запрацює лише через півроку – 1 листопада 1921 р.

У педвиші Микола Олексійович працював на кафедрі зоології. Як молодший асистент Кам'янець-Подільського ІНО, був затверджений рішенням № 1089 Укрголовпрофосу НКО УСРР від 7 липня 1921 р. разом з такими колегами, як Є. Сташевський, М. Драй-Хмара, П. Клименко, М. Грінченко, К. Поль, А. Борис та ін. [2, арк.4-8]. Проживав за адресою вул. Петроградська, 81 (з 1923 р. – Петровського, а з 1992 р. – Лесі Українки). На жаль, деталей особистого життя з'ясувати не вдалося. Відомо лише, що на період роботи у Кам'янці-Подільському дружина та діти з ним не проживали [27].

У біологічному інституті, створеному за ініціативи П. Бучинського на початку 1920 р. як структура природничого відділення, було відкрито два навчальних кабінети – зоотомічний та зоологічний. Активну участь у їх відкритті та подальшій роботі брав і М. Хитьков спільно із іншими молодшими асистентами – Ю. Русовим, О. Кожуховим, А. Елькнером [13, с.183]. До 70-річчя від дня народження П. Бучинського, яке припало на 16 березня 1922 р., Миколу Олексійович разом з Ф. Приймаком та О. Кожуховим у підготували бібліографічний показник усіх наукових, науково-методичних і публіцистичних праць ювіляра [5, арк.4].

Брав участь у пропаганді природничих знань серед населення, запропонував зацікавленим кам'янчанам лекцію на тему «Лікарські рослини – друзі людини» [1, арк.20], яка викликала позитивний відгук у пресі. Для тих, хто постійно відчував страшний брак ліків через довготривалу кризу фармацевтики, пропозиції лектора виявилися досить доречними, оскільки орієнтували на збір лікарських рослин у межах міста і створення домашньої аптечки.

Після успішно захисту дипломної роботи 17 червня 1922 р. на тему «Лікарські рослини як об'єкт виховання», отримав свідоцтво про вищу освіту [14, с.13; 16, с.296]. Разом з іншими першими випускниками Кам'янець-Подільського ІНО – письменником І. Дніпровським, професором філології В. Герасименком, викладачами Ю. Філем та А. Розенкранцом, які поповнили науково-педагогічний штат альма-матер, став одним з відомих діячів радянської доби, на яких рівнялися наступні покоління студентів [20, с.2].

За порадою професора П. Бучинського М. Хитьков зайнявся науково-природничими студіями. Під керівництвом Петра Миколайовича вступив до аспірантури, одночасно посівши посаду позаштатного викладача ІНО. Маючи 32-річний педагогічний стаж, з 1 січня 1923 р. йому доручили викладати студентам біологію [7, арк.9] та спільно із викладачем О. Кожуховим – зоологію [6, арк.9]. Кількість годин на рік, що виділялася аспіранту-викладачеві на обидва предмети, становила 60 год., а загальне академічне навантаження – 180 год. [4, арк.75], або третину ставки по кафедрі зоології.

Процес написання дисертації та уся наукова робота М. Хитькова йшла повільно, хоча на базі ІНО діяли такі наукові структури, як «Науково-дослідна кафедра історії та економіки Поділля» та «Кам'янець-Подільське наукове при УАН товариство» (науковий керівник П. Бучинський був обраний його почесним членом) [11, арк.2]. Микола Олексійович не входив до їх складу, що певним чином могло посприяти виконанню дисертаційної роботи. Утім цього не сталося. Більше того, через складне матеріальне становище, проблеми із здоров'ям та хворобливим станом керівника вчасно підготувати дисертацію він не зміг, через що був відрахований з аспірантури [1, арк.20].

Після відкриття сільськогоспінституту більшість предметів природничого циклу були уведені до навчальних планів сільськогосподарського профілю. В інституті нарості заілюстрилися кілька основних природничих дисциплін (біологія, зоологія, ботаніка, географія), на які претендували відомі науковці В. Геринович і Н. Гаморак, а також молоді викладачі Я. Регула, Ф. Лисенко та О. Кожухів. Розуміючи, що без вченого ступеня скласти їм конкуренцію буде не можливо, вирішив шукати працевлаштування поза Кам'янець-Подільським ІНО. Тому у вересні 1925 р. переїхав до Вінниці, де влаштувався на роботу у місцевому українському педагогічному технікумі ім. І. Франка, утвореного на базі Вінницького ІНО. Тут він отримав статус агробіолога і викладав природничі дисципліни майбутнім учителям початкових шкіл [1, арк.171]. Працював потужно, роботі віддавався сповна. В колективі цінували за його великий педагогічний досвід, уміння працювати з молоддю. З колегами щедро ділився різними методами, які реалізовувалися у навчальному процесі, завойовував заслужений авторитет. Успіхи у праці дали змогу зробити якісний стрибок у педагогічній кар'єрі, який певною мірою нівелював невдачу спробу вибороти науковий ступінь – за поданням адміністрації технікуму, Наркомат освіти УСРР присвоїв йому вчене звання доцента з методики викладання природничих дисциплін. Тим самим отримав моральну сатисфакцію і ще більше бажання віддаватися улюбленій справі.

Брав активну участь у громадській роботі. У 1926 р. став членом професійної секції «Робос», яка діяла у педтехнікумі. Як досвідченого і авторитетного педагога, його у 1926-1927 рр. двічі обирали делегатом на всеукраїнські педагогічні конференції, де обгово-

рювалися актуальні питання навчання і виховання школярів та студентів, виробляли нововведення для різних типів діючих закладів освіти. Після повернення з цих форумів, активно діяв інформацією про них, підтримував ухвалені рішення, які належало послідовно втілювати у практику підготовки педагогічних кадрів.

У 1930 р., в ході чергової територіально-адміністративної реформи, було ліквідовано Вінницьку округу. Радянська влада збиралася запровадити новий поділ, найбільшою одиницею якого мала стати область. Через 2 роки Вінниця мала стати одним із 5 обласних центрів. Щоб її авторитет був незаперечним серед інших міст Поділля, вирішили повернути сюди вищий навчальний заклад. У серпні 1930 р. тут, відповідно до постанови Ради Народних Комісарів УСРР, створили Вінницький інститут соціального виховання з 4 відділеннями: історико-економічним, агробіологічним, мовно-літературним і техніко-економічним. Педтехнікум, як спеціальний навчальний заклад, у 1932 р. перевели до Умані [23, с.52]. Через ці зміни, а також похилий вік та проблеми зі здоров'ям, М. Хитьков залишився поза штатом, хоча відчував, що працювати ще може. Наприкінці 1932 р. влаштувався на посаду наукового співробітника Вінницького краєзнавчого музею, де міг пригодитися вироблений у далекі роки досвід шкільного музейника. Професійні якості і працелюбність нового члена трудового колективу оцінили, запропонували завідувати відділом соціалістичного будівництва [1, арк.194-195]. Нові обов'язки були більш складними, оскільки на місцевому рівні вимагалось пропагувати якомога більш досягнення комуністичної влади і у жодному випадку не привертати уваги до соціально-економічного колапсу, пов'язаного з колективізацією одноосібного сектора села. Із завданням взявся за підготовку першої виставки, присвяченої успіхам в сільському господарстві, тоді, коли у навколишніх селах люди масово гинули від влаштованого більшовиками голодомору 1932-1933 р. З виставкою не склалося. 5 лютого 1933 р. працівники ДПУ заарештували М. Хитькова як «члена» «Української військової організації», що готувала повалення диктатури пролетаріату [28], хоча конкретних фактів, які б засвідчили його антирадянську діяльність не було.

Слідство у цій справі тривало майже рік. В результаті виснажливих, інколи із застосуванням фізичної сили допитів визнав себе учасником антирадянської організації. Однак, на думку слідчих коло контрреволюціонерів було значно більшим, а тому змушували літнього чоловіка давати покази на своїх колишніх колег. З матеріалів слідчої справи відомо, що він назвав колишнього ректора Кам'янець-Подільського ІНО, на той час вже заарештованого, В. Гериновича, який наче примусив його до антирадянської діяльності, керуючи кам'янецьким відділенням УВО. До цієї ж групи «приєднав» ще кількох осіб: працівника Вінницького краєзнавчого музею М. Нарушевича, викладачів педтехнікуму М. Доброгая та В. Рахинського і навіть студента інституту соціального виховання М. Стельмаха [1, арк.196-201].

Під тиском давав неодноразові покази і проти себе: підтвердив «факти» отримання з-за кордону чималих сум для здійснення контрреволюційної діяльності – взимку 1921-1922 рр. – 15 тис. доларів, 1923 р. – 20 тис. доларів [1, арк.188]. Для каральних органів отримання цих свідчень стало одним із найбільш важливих елементів у справі підготовки збройного повстання проти радянської влади. У жовтні 1933 р. обвинувальним висновком Трійки при колегії ДПУ УСРР по справі М. Хитькова (та ще 25 осіб) стало засудження його за статтею 54 п. 10 КК РСФРР (антирадянська діяльність) на 5 років заслання [1, арк.202; 28]. Така міра покарання переконливо свідчила, що слідчі не змогли «накопати» на освітянина серйозного компромату. Тому й обмежилися засланням, яке практикувалося до десятків тисяч громадян. На жаль, джерела не повідомляють, як і де відбував покарання засуджений, як склалася його подальша доля, коли закінчився його земний шлях.

В часи хрущовської відлиги, коли переглядалися справи сотень тисяч незаконно репресованих громадян, дійшла черга і до вивчення обставин «злочину», вчиненого М. Хитьковим. Комісія із реабілітації жертв сталінських репресій, не виявивши у справі доказів його антирадянської діяльності, однозначно запропонувала скасувати незаконне юридичне рішення. Трійки про колегії ДПУ УСРР. 3 вересня 1960 р. М. Хитьков був реабілітований управлінням КДБ при Раді Міністрів УРСР по Вінницькій області [27, с.362]. Скоріш за все, на той час самого реабілітованого вже не було (йому мало б виповнитися щонайменше 90 років). Невідомо, чи були повідомлені про це члени його колишньої сім'ї.

Отже, представник української педагогічної інтелігенції М. Хитьков, який працював в різних підсистемах освітньої сфери України, залишив по собі цікавий і повчальний професійний слід, пов'язаний з теорією і практикою трудового навчання та природничого виховання школярів, участю у підготовці учительських кадрів (інститут народної освіти, педтехнікум), музейництвом. Його внесок у велику освітню справу, яка пройшла низку етапів розвитку і наповнювалася різним змістом, заслугове позитивної оцінки, а трагічна доля невинної, літньої і аполітичної людини в умовах сталінського тоталітаризму, яка мала б бути пошанована за чесну і наполегливу працю, забезпечена соціально, стала, на жаль, ще одним промовистим прикладом цілковитого зневажання офіційними інститутами прав людини, неможливості протистояти ганебному державному насиллю і мати таке життя, яке відповідає б визнанам у цивілізованому світі загальнолюдським цінностям.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Вінницької області. Ф.Р. 60695. Оп. 4. Спр. 10695. Арк. 20.
2. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 302. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 4.
3. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 302. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 11-12.

4. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 302. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 75.
5. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 302. Оп. 1. Спр. 214. Арк. 4.
6. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 302. Оп. 1. Спр. 583. Арк. 9.
7. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 302. Оп. 1. Спр. 707. Арк. 9.
8. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 302. Оп. 3. Спр. 5. Арк. 21зв.
9. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 582. Оп. 2. Спр. 24. Арк. 11.
10. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 582. Оп. 2. Спр. 129. Арк. 61.
11. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукопису. Ф. 10. Спр. 18954. Арк. 2.
12. Буценко О. П'ята річниця заснування Інституту Народної Освіти // *Червоний кордон*. 1925. 18 листопада. № 162. С. 2.
13. Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. 632 с.
14. Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Бучинський Петро Миколайович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 32 с.
15. Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 644 с.
16. Комарницький О.Б. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 192-1930-х рр.: монографія. Кам'янець-Подільський, ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. 984 с.
17. Надежный Мыкола (Хитков М.О.) Украинизация школы з педагогической точки зрения. Козятин, 1917. 10 с.
18. Новорусский М. Рецензия на работу Хитков Н.А. «Показательный садик. Казатинь, 1913» // *Известия русского общества любителей мироповедения на 1914 г.* Петроград, 1915. Т. 3. № 9. С. 62-63.
19. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1903 г. Ч. II. Подольская губерния. Киев, 1903. 358 с.
20. Петляк Ф. Перші випускники // *Радянський студент*. 1980. 6 листопада. № 30(1006). С. 2.
21. Прокопчук В.С. Проблеми формування фонду бібліотеки Кам'янець-Подільського державного українського університету крізь призму листування ректора Івана Огієнка. URL: [http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:T3hzVmQNB3UJ:elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/1101/%25D0%259F%25D1%2580%](http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:T3hzVmQNB3UJ:elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/1101/%25D0%259F%25D1%2580%25)
22. Прокопчук В.С., Філінюк А.Г. Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: роки становлення й розквіту. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 85 с.
23. Соломонова Т.Р. М.О. Хитко(в) (1868 – після 1933) – донатор бібліотеки Кам'янець-Подільського державного українського університету // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія Бібліотекознавство. Книгознавство*. Кам'янець-Подільський, 2010. Вип. 2. С. 49-53.
24. Соломонова Т.Р. Доля М.О. Хитька (Хитькова) – представника вчительської інтелігенції Поділля першої третини ХХ ст. // *Наукові записи*

- ки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія Історія. Вінниця, 2009. Вип. 15. С. 209-211.
25. Хитьков М.О. Школьный музей. Его значение и организация. Киев: Издание склада наглядных учебных пособий им. Гр. Василенко, 1913. 306 с.
26. Хитьков М.О. Шкільний показовий садочок, його виховне значення і організація малюнку та креслення. Київ, 1917. 100 с.
27. Хітько Микола Олексійович // *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область* / Обл. ред. колегія: І.Д. Івасюк (голова), В.П. Лациба, Н.П. Солейко та ін. Київ: Центр ДЗК, 2015. Кн. 5. С. 362.
28. ХІТЬКО МИКОЛА ОЛЕКСІЙОВИЧ // *Единая база данных жертв репрессий в СССР*. URL: <https://bessmertnybarak.ru/books/person/621460/>

Д. Р. Яблонская

Н.А. Хитьков (Хытько, Хитько): деятельность педагога, естествоведа, музейщика и наставника будущих педагогов

В статье охарактеризована фигура малоизвестного современным украинским педагогической, научной и музейной сообществам учителя, преподавателя различных высших учебных заведений, естествоиспытателя и музейщика Николая Алексеевича Хитькова, который 15 лет провел на Подолье, пытаясь полноценно реализовать себя в разных сферах. Освещены его первый образовательный опыт в нескольких сельских школах, дальнейшее педагогический поиск, совершенствование педмастерства и руководящую работу в ряде учебных заведений, а также учебно-вспомогательную, преподавательскую и научную деятельность в Каменце-Подольском, в частности проведение занятий со студентами института народного образования с дисциплин естествонаучного цикла, попытку выполнить квалификационную научную работу под руководством профессора П.Н. Бучинского. Обращено внимание на его научно-исследовательские и методические наработки, активную деятельность в Винницком педагогическом техникуме и пропагандистскую работу в Винницком краеведческом музее, участие в общественной жизни. Показаны основные составляющие его жизненного пути и завершающую трагическую судьбу в начале 1930-х гг. Предпринята попытка прояснить причины ареста и обвинения в контрреволюционной деятельности, направленной на свержение существующего коммунистического режима. Обращено внимание на сложность исследования последних лет его жизни и необходимость установления даты смерти.

Ключевые слова: Николай Алексеевич Хитьков (Хытько, Хитько), Каменец-Подольский институт народного образования, Винницкий педагогический техникум, Винницкий краеведческий музей, преподаватель, библиофил, естествоиспытатель, репресси.

D. Yablonskaya

M.O. Khitkov (Khitko, Khitko): educational activity, natural scientist, museum artist and mentor future teachers

The article describes the figure of modern Ukrainian pedagogical, scientific and museum communities of teacher, teacher of various institutions of higher education, natural scientist and museum artist

Mykola Khitkov, who spent 15 years in Podillya, trying to fully realize himself in different fields. His first educational experience in several rural schools, further pedagogical search, improvement of pedagogical skills and management work in a number of educational institutions, as well as teaching and support, teaching and scientific activities in Kamyanets-Podilskiy, including conducting classes with students of the Institute of National Education disciplines of the natural cycle, an attempt to perform a qualitative scientific work under the guidance of Professor P.M. Buchinsky. Attention is paid to his research and methodological achievements, active activity in the Vinnitsa Pedagogical College and the Vinnitsa Museum of Local Lore, participation in public life. The basic components of his life path and the final tragic fate of the early 1930s are shown. An attempt is made to clarify the reasons for the arrest and accusations of counter-revolutionary activity aimed at overthrowing the existing communist regime. Attention is drawn to the complexity of the study of the last years of his life and the need to establish a date of death.

Key words: *Mykola Khitkov (Khitko, Khitko), Kamianets-Podilskiy Institute of Public Education, Vinnytsia Pedagogical College, Vinnytsia Local History Museum, teacher, bibliophile, natural scientist, repression.*

Отримано: 27.09.2019

ЧУДНІВСЬКА КАМПАНІЯ 1660 р. – РУБІЖНА ПОДІЯ МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ В БОРОТЬБИ ЗА УКРАЇНУ

У статті проаналізовано результати Чуднівської кампанії 1660 р. у сенсі її впливу на перебіг московсько-польської війни 1654–1667 рр.

Автор відзначає, що дана подія, а саме поразка московського війська воеводи Василія Шереметьєва під Чудновим та укладення українським гетьманом Ю. Хмельницьким угоди з Польщею, що відбулося під Слободищами (підписання Слободищенського трактату, який фіксував відновлення дії Гадяцької угоди 1658 р.), привела до зміни співвідношення сил у московсько-польському протистоянні.

Для Варшави створилися передумови для переможного завершення війни з Московією та цілковитого повернення України під свою владу.

Однак, ситуація в Україні, яка була майже безнадійною для Москви, невдовзі суттєво покращилася. І тут чи не головним фактором стала позиція лівобережної козацької старшини, яка відмовилася визнати угоду, підписану під Слободищами.

За таких умов в Москві задля укріплення своїх позицій хоча б на території Лівобережної України, беруть курс на обрання тут окремого гетьмана, що, врешті, вело до розколу козацької України на два гетьманства.

Ключові слова: Чуднівська кампанія, Слободищенський трактат, Юрій Хмельницький, Річ Посполита, Московія.

Головною подією українського театру польсько-московської війни влітку – восени 1660 р. стала Чуднівська кампанія. Саме вона мала вирішальний вплив на співвідношення сил між Москвою та Варшавою, яке склалося восени 1660 р. та визначила подальший перебіг протистояння, що тривало з 1654 р. Чуднівська кампанія досить ґрунтовно відображена в історіографії. Її передумови, хід та наслідки проаналізовані в роботах В. Герасимчука, В. Степанкова, Т. Таїрової-Яковлевої, А. Гнілка та П. Кролля [17; 18; 25, с.187–195; 30, с.89–138; 31; 33, с.377–394]. Однак, з огляду на те, що події осені 1660 р., що розгорнулися під Чудновим привели до кардинальних змін в перебігу московсько-польського протистояння, означили чергову спробу реанімувати гадяцькі ідеї та, врешті, призвели до становлення передумов трагічного розколу Української козацької держави, слід зупинитися на окремих важливих моментах, які дадуть можливість зрозуміти особливості

розвитку польсько-московського протистояння та ролі українського чинника.

На кінець 1659 р., попри відчутну поразку московських військ під Конотопом, царському керівництву все ж вдалося не лише мінімізувати її негативні наслідки, а й, скориставшись зміною гетьмана на чолі України, значно посилити там свої позиції. Власне новий формат московсько-українських відносин зафіксував Переяславський договір 1659 р. Своєю чергою, Варшава, яка значно покращила свої позиції і в протистоянні з Москвою, і в Україні, опинилася перед загрозою цілковитої втрати останньої.

Відтак, на 1660 р. в московсько-польській боротьбі окреслилося нове загострення. Активізувалися військові дії в Литві. Ініціатива їх розгортання і на українському театрі належала московському керівництву. Князь В. Шереметьєв окреслив їх головну ціль – вихід під «...польські міста... під Корець та під Луцьк» [30, s.70]. Заволодіння Волиню стало б вирішальним фактором для поширення московської влади на всі українські землі (Волинь та Поділля в Москві традиційно розглядали в якості земель, що мають безпосередньо відійти до царських володінь, що навіть значилося в титулах Алексея Михайловича). Однак підготовка кампанії виявила суттєві прорахунки, які позначилися на кінцевому результаті. Насамперед, у Москві недооцінили військові можливості противника. Там були переконані, що поляки сміливі лише в бою проти слабкого супротивника, «... а від армії, яка легко скорила Литву, перелякано втікати будуть» [30, с.74]. Проте, на цей час Варшава значно покращила своє становище, що позначилося і на військовому потенціалі. Позитивний вплив мало укладення Олівського трактату зі шведами, залагодження конфлікту через заборгованості у виплаті жалування з литовським військом, а також загальне піднесення психологічного стану польсько-литовських військ після перших перемог над московитами в Литві. Негативно позначилося на результатах кампанії невірно обрана тактика. Шереметьєв, розраховуючи, що буде мати справу з відносно нечисленним військом С. Потоцького, а полки гетьмана Ю. Хмельницького діятимуть проти татар, розділив сили. Однак, як з'ясувалося, польському командуванню в короткий термін вдалося, по-перше, об'єднати польські й татарські війська, а по-друге, підтягнути значні сили під командуванням досвідченого воєначальника Єжи Любомірського, що стало цілковитою несподіванкою для Москви [27, с.583]. Насамкінець, на результатах кампанії позначилася як особисті дії Шереметьєва, який поводив себе надзвичайно самовпевнено і зверхньо та зневажливо, зокрема по відношенню до молодого гетьмана Юрія Хмельницького [25, с.189], так і загалом позиція царського керівництва, яке демонструвало відкрито зневажливе ставлення до козацької старшини, традицій та принципів суспільних відносин в Україні, що дало привід Т. Таїровій-Яковлевій охарактеризувати її як «тупу дурість» [30, с.32–33]. В. Герасимчук, своєю чергою, зазначав, що в той час, коли в Москві мали б спрямовувати зу-

силля, щоб прихилити на свій бік козацьку старшину, натомість «... вона зовсім ігнорувала не тільки її автономні змагання, але не старалася навіть прихилити гетьмана і вволити його просьби» [18, с.291]. Наслідком цього стало поширення антимосковських настроїв, особливо в середовищі правобережної козацької старшини. Переяславський полковник Т. Цицюра писав, що серед старшини багато ворогів, які й раніше «не зичили добра», та й тепер від короля «відлучитися ніяк не бажають» [5, с.410].

За таких умов і розпочалася Чуднівська кампанія. Не вдаючись до подробиць військових дій, слід зазначити, що внаслідок означених прорахунків московського командування, а також продуманих дій поляків, Потоцькому та Любомірському вдалося заблокувати окремо війська Шереметьєва (під Чудновим) та Ю. Хмельницького, за три милі від московської армії, під Слободищами. З 7 по 10 жовтня 1660 р. тривали спроби поляків здобути штурмом український табір [3, с. 37]. Проти Хмельницького були зосереджені кращі польські підрозділи Є. Любомірського, Я. Собеского, Я. Замойского, Д. Вишневецького [30, с.100]. Українські полки чинили відчайдушний опір, завдаючи відчутних втрат противнику. Це, врешті, створило сприятливі умови для початку мирних переговорів [30, с.99-100], рішення про які було прийняте на старшинській раді 10 жовтня 1660 р. Того ж дня Петро Дорошенко привіз до Любомірського грамоту від гетьмана Ю. Хмельницького з проханням про мир [34, с.45].

18 жовтня гетьман, особисто прибувши в табір поляків, присягнув на вірність королю [15, с.359]. Під час переговорів, що передували укладенню українсько-польської угоди, постало питання відновлення Гадяцької унії, на чому наполягали українські послі. З цього питання в польському таборі відбулася велика нарада, на якій намітилися дві позиції. Частина магнатів та шляхти виступала за необхідність вжиття більш жорстких заходів аж до цілковитого знищення козащини і відкидала можливість будь-яких компромісів. Інші, більш помірковані, за словами З. Вуйціка, репрезентували колись незрозумілі ідеї гетьмана Жолкевського, що з козаками краще вести переговори, ніж воювати. Останній підтримали й керівники польського війська С. Потоцький та Є. Любомірський, що й остаточно визначило позицію польської сторони [34, с.45].

Проте навіть це помірковане угруповання не погодилося на прийняття пункту про Князівство Руське. Час Гадяча виявився упущеним. Слід нагадати, що ще в 1658 р. низка положень Гадяцької угоди викликала заперечення з боку представників польської магнатурії та шляхти, що врешті призвело до її ревізії. Відтак в умовах, коли польська сторона виступала в ролі переможця й мала змогу диктувати свої умови, не дивно, що концепція Князівства Руського була з неї вилучена [10, с.351-354; 11, с.165-168]. На думку П. Кролля, новий договір уже не був унією, а лише угодою, подібною до тих, які укладалися з козаками раніше. У якості головного чинника, що все ж змусив польське керівництво

піти на угоду з українцями, була тривала війна з Московією, в якій козацькі сили мали відіграти відповідну роль [20, с.175]. При цьому слід констатувати факт, що Ю. Хмельницький та його оточення не виявили необхідної наполегливості у відстоюванні концепції утворення окремого Князівства Руського в складі Речі Посполитої. Добровільно відмовляючись від неї, гетьман піклувався про збереження прав на ряд українських староств: Чигиринське, Черкаське, Корсунське та ін. [29]. Врешті, угода передбачала відновлення дії Гадяцького трактату 1658 р., за виключенням положень про Князівство Руське, оскільки, «...вони найменше потрібні для вольностей війська його королівської милості Запорозького і найменше слугують для непорушності вічного миру» [4, с.4; 8, с.127; 12, с.99]. При цьому, в угоді містилося чітке положення про необхідність розриву Війська Запорозького з Московією та спрямування зусиль на звільнення всіх українських фортець від московських військ [4, с.20; 8, с.127–128]. Загалом, вона викликала задоволення в середовищі польського політикуму. Показовим є вислів коронного канцлера М. Пращмковського в одному з листів від листопада 1660 р., де він зазначав, що з'явилася надія на заспокоєння України [14, с.57; 13, с.222–223]. А на думку польського історика Я. Качмарчика, угода з Українською державою, в тому вигляді, в якому вона була затверджена сеймом Речі Посполитої у 1661 р. остаточно поховала гадяцьку ідею перетворення Речі Посполитої в державу трьох народів [32, с.138]. Втім, можна погодитися з думкою Т. Чухліба, що вилучення з тексту українсько-польської угоди положення про Князівство Руське не означало власне зникнення ідеї триалістичної польсько-литовсько-руської федерації. Адже з української сторони зберігалася вимога, що козацька Україна має зайняти становище третьої складової Речі Посполитої, але замість Князівства Руського з князем на чолі, йшлося про Військо Запорозьке, очолюване гетьманом [28, с.24].

Сергій Плохій, проаналізувавши власне умови угод Війська Запорозького, відповідно з Московією та Річчю Посполитою в 1658–1660 рр., цілком слушно зауважив, що кожного разу, як «... козаки (Військо Запорозьке – В. Г.) переходили на інший бік у московсько-польській війні за контроль над Україною, вони втрачали нові й нові частини свого суверенітету» [22, с.161]. У той час, коли під Слободищами тривали бої, а потім розпочалися українсько-польські переговори, у таборі Шереметьєва, за умов голоду та нестачі пороху, єдині надії покладали на прибуття полків Ю. Хмельницького. 21 жовтня московський табір покинули козаки Т. Цицюри, що й стало вирішальним ударом для московитів [3, с.39; 24, с.86]. 2 листопада 1660 р., опинившись у безвиході (за словами самого воєводи, «... від гарматної та гранатної стрільби тіснота була велика, і з голоду їли коней мертвих, і від того людей померло багато, а хто був в живих знесилився, а коні всі в ратних людей з голоду всі померли, і пороху та свинцю у нас не стало... багачи зраду Юрія Хмельницького і Тимофія Цицюри»), Шереметьєв змушений був розпочати переговори з поляками [6, л.1–5; 3, с.39].

Польською стороною були представлені вкрай жорсткі вимоги: по-перше, передати переможцям всю зброю, зокрема гармати, боеприпаси та хоругви, а по-друге, усі московські війська мали покинути Україну й зобов'язатися більше ніколи туди не вступати й жодних трактатів з козаками про протекцію не укладати. Після нестривалих переговорів було укладено угоду (Чуднівську), яка передбачала капітуляцію московського війська. Серед її умов було виведення усіх царських військ з українських міст: Києва, Переяслава, Ніжина, Чернігова. Військо Шереметьєва мало, здавши зброю, боеприпаси та хоругви, відійти до Кодні, Котельні та Павлолчі. При цьому сам воевода та інші воєначальники мали залишатися під вартою допоки усі московські війська не покинуть українські міста [6, л.10–15; 3, с.40–41; 4, с.26–27, 70; 11, s.164; 12, s.101].

Шереметьєв відправив листи з відповідними закликами (виконати вимоги поляків) до воевод Барятінського та Чаадаєва, що перебували в Києві [3, с.39], однак ті проігнорували їх, вказавши, що не можуть здійснити це без відповідного царського указу. А Барятінській навіть доволі грубо відповів, що «... багато в Москві Шереметьєвих» [3, с.38]. Відтак, московські воєначальники так і не були звільнені. Шереметьєва відвезли до Криму, де той пробув у полоні 20 років. Інших відправили в Польщу [16, с.135; 24, с.87]. Трагічною виявилася доля самого московського війська, яке було віддане татарам, у відзначення заслуг останніх. Як наслідок, 36 тис. московського війська було «... частково висічено, а решту – до Криму в неволю забрано» [12, s.104]. Пражмовській повідомляв, що до кримського полону потрапило понад 20 тис. московських вояків [11, s.56].

С. Соловійов, оцінюючи результати Чуднівської кампанії, зазначав: «Сильно налякала Москву звістка про конотопську поразку; ще більший жах викликала звістка про чуднівську. Тоді знищена була лише частина війська, загинули молоді вожді; тепер ціле військо, опора влади царської в Малоросії, не існує, і боярин, і воевода, яким справедливо пишалися, якого цар величав «вірним та істинним послушником своїм, хоробрим і мужнім архистратигом», боярин Шереметьєв в ганебному полоні у кримського поганина» [24, с.88]. Слід відзначити, що Москва втратила нещодавно зреформоване військо (його основу складали так звані полки нового строю [21, с.47]), на створення якого були спрямовані значні ресурси, залучені іноземні фахівці та на яке покладалися великі надії у війні проти Польщі. Це стало дійсно значним ударом для московського керівництва та визначило очевидну перевагу Польщі, яка зберігалася і в наступні роки.

Як зазначає З. Вуйцік, «... Значення кампанії було величезне. Вперше з початку війни вдалося полякам завдати великої поразки росіянам, результатом якої стало досягнення головної мети – повернення України» [34, s.44]. Ще більше значення для Варшави (з огляду на протистояння з Московією) мало укладення нової польсько-української угоди. Вона означала денонсацію Переяславського договору 1659 р. і новий розрив України з Московією.

У сучасній російській історіографії стосовно чуднівських подій утвердився термін «катастрофа» [26, с. 51]. А Б. Флоря взагалі дійшов висновку, що її результати поставили під сумнів «... один з головних результатів перемир'я у Східній Європі – приєднання України до Російської держави» [27, с. 592]. Звичайно, дана теза цілком відображає сучасне московське бачення суті політичних процесів, що відбувалися в регіоні в середині XVII ст., й власне особливості тогочасних українсько-московських відносин. Водночас можемо погодитися з висновком Т. Таїрової-Яковлевої, яка, виносячи «чуднівську катастрофу» в якості однієї з ключових подій як в московсько-українських, так і в московсько-польських відносинах, наголошує, що після неї, коли «... привид поляків під стінами Кремля замажав як у часи Самозванця», в Москві було взято курс на те, щоб добитися миру з поляками за будь-яку ціну, «і першим пунктом серед можливих поступок значилася Україна» [26, с.51]. Звичайно, що для козацької України Чуднів аж ніяк не був катастрофою, а швидше були створені передумови для чергового етапу розвитку української державності. Однак, як показали наступні події, українська еліта (через дію суб'єктивних та об'єктивних, зовнішніх та внутрішніх чинників) так і не спромоглася скористатися ними.

Дійсно, українські події викликали в Москві неабияке занепокоєння. У листопаді 1660 р. туди надійшла перша інформація про поразку московського війська під Чудновим та «зраду» Ю. Хмельницького. Особливо болісно було сприйнято угоду з поляками, підписану Шереметьєвим, зокрема, стосовно необхідності виведення московських військ «... у свої міста і з Києва, і з Переяслава». Занепокоєння викликали дані про активність польських і татарських військ та про їх плани здійснити наступ на Лівобережну Україну [23, с.95]. Очевидно, певний час московське керівництво перебувало в розгубленому стані. Щоб не втратити ще й армію Ромодановського, цар віддав наказ князю «... не виступати в черкаські міста», а також «... не посилати пороху в Переяслав». Останнє, на думку Б. Флорі, свідчить що в Москві не бачили в той час на Лівобережжі сил, які б могли підтримати промосковський курс [27, с.594–596].

Однак, ситуація в Україні, яка була майже безнадійною для Москви, невдовзі суттєво покращилася. І тут чи не головним фактором стала позиція лівобережної козацької старшини, яка, свого часу, переважно демонструвала опозиційні настрої до гетьмана Івана Виговського, а 1659 р. пішла на укладення Переяславської угоди, яка повністю відповідала інтересам саме Москви та руйнувала позиції, які, свого часу, відстоювали і Богдан Хмельницький, і Іван Виговський. Тепер лівобережна козацька старшина відмовляється визнати угоду, підписану під Слободищами. Серед її очільників опиняється рідний дядько гетьмана наказний гетьман Я. Сомко (на думку В. Кривошеї, це був прояв внутрішньої боротьби всередині родинного «клану» Хмельницьких [19, с.160]), який уже 7 грудня 1660 р. піс-

ля наради з козацькою старшиною, духовенством та міщанами Переяслава надіслав листа царю, в якому присягав на «вірне і вічне підданство» й обіцяв «...за великого государя, за церкви Божі і за віру православну померти» [3, с.42]. Вірність московському царю на початку січня 1661 р. задекларував і ніжинський полковник Василь Золотаренко [3, с.43–44]. Ніжинський полк на момент укладення угоди під Слободищами брав участь у військових діях в Білорусі разом з військами Ю. Долгорукого. Відтак, Золотаренко відмовився виконати наказ Ю. Хмельницького покинути московську армію. Натомість на військовій раді козаки полку присягнули цареві, а свого полковника обрали Сіверським гетьманом [27, с.609–610]. Тоді ж у січні В. Золотаренко разом з іншим лівобережним полковником О. Силічем направили листа до руського воєводи С. Чарнецкого з вимогою негайно вивести польські війська з меж Чернігівського воєводства [9, s.1–3]. Серед факторів, які вплинули на позицію лівобережної старшини, були наступні: переважання промосковських настроїв над пропольськими (на Лівобережжі найбільш критично сприймали спроби порозуміння з поляками), що врешті призвело до неприйняття польсько-українських угод; підтримка, або, принаймні, співчуття до представників опозиції гетьману Виговському; дії московської влади, яка вслякю підтримувала, обласкувала тих, хто залишався їй вірним. Так, у травні 1661 р. спеціальне царське жалування було виділене вірним козацьким старшинам та полкам. Зокрема, особисто Яким Сомко отримував 500 рублів, а на переяславський полк було виділено 10000 рублів. Також відповідні суми були передані в Ніжинський та Чернігівський полки [3, с.64]. А в червні спеціальний царський посланець Фьодор Протасьєв був направлений до Сомка та Золотаренка з щедрими подарунками: кожен з них отримав по сорок соболів у 80 рублів [3, с.75–76]. Царський патерналізм, який спостерігався з боку Москви у Лівобережжі, фактично постав як один з дієвих методів московської експансії в Україні. Подібна практика продовжувалася і в наступні роки. Особливо активно в цьому сенсі співпрацював з московським урядом єпископ мстиславський і оршанський Мефодій (Максим Філімонович). Саме через нього здійснювалася роздача «казни царським доброхотам» [3, с.103].

Власне така ситуація дозволила Москві прийняти рішення про організацію виборів нового гетьмана України (на противагу Ю. Хмельницькому, який вчинив зраду), звичайно, йшлося лише про її лівобережну частину, контрольовану московським керівництвом. Відтак було направлено відповідну грамоту, адресовану лівобережній старшині, єпископу Мефодію, наказаному гетьману Я. Сомку та запорізькому кошовому І. Брюховецькому [7, л.1].

З іншого боку, Москва здійснювала тиск та вдавалася до методів терору щодо «зрадників». Так, у Києві, де в цей час знаходилися війська воєвод І. Чаадаєва та Ю. Бяратінського, було влаштовано справжній терор стосовно українського населення, щоб не допустити його переходу під владу Польщі. Так, в листах до царя

воеводи зазначали, що «...котрі черкаські городи і містечка тобі, великому государеві, вірно служити не стануть, то я ті городи поруйную, щоби неприятелі не мали де стояти, щоб козаки і мужики боялись твоїх ратних людей. Треба буде їх цілком поруйнувати, щоби між ними (мужиками і козаками посяти незгуду). Над зрадниками я буду безмилосердно чинити промисел» [17, с. 148].

Зважаючи на обнадійливі листи від лівобережних старшин, московське керівництво вдається до активних дій. Так, у районі Белгорода в бойову готовність були приведені сили Г. Ромодановського. У Ніжин було направлено воеводу І. Ліхарева. Туди ж послано військовий загін, очолюваний стольником П. Скуратовим. Насамкінець, у напрямку Ніжина з Москви вирушив на чолі чисельного московського війська князь С. Змеев [3, с.44–45].

На формування промосковської позиції мешканців Лівобережжя вплинули і дії польських військ у Правобережжі, які під враженням перемоги під Чудновим намагалися швидко, не гребуючи методами, опанувати всю тамтешню територію України й змусити населення до покори. Так, після завершення Чуднівської кампанії, коли сили Потоцького та Любомірського покинули Україну, туди вступила з Литви інша польська армія під керівництвом руського воеводи С. Чарнецького. Рухаючись на Київ і знищуючи окремі підрозділи московських військ, вони, водночас, пљондрували містечка та села, наводячи жах на місцеве населення, яке змушене було шукати порятунку в укріплених фортецях, де ще перебували московські залоги [12, с.105].

Самі поляки, попри перемогу під Чудновим та підписання Слободищенського трактату, так і не змогли повною мірою встановити контроль навіть на тій частині козацької України, яка залишалася під владою гетьманського уряду Ю. Хмельницького. За сприяння Варшави останній зберіг гетьманську булаву. Так, 20-22 листопада 1660 р. в Корсуні відбулася козацька рада. «Знавець козацьких настроїв» С.-К. Беневській, що прибув на неї, зумів переконати старшину, рядове козацтво й самого Хмельницького, який після чуднівських подій виявляв бажання скласти з себе гетьманські повноваження, що саме він має залишитися гетьманом [2, с.29–30]. За ініціативи волинського каштеляна, на посаду генерального писаря було призначено П. Тетерю, який мав контролювати дії гетьмана та спрямовувати їх у необхідне русло [4, с.31–47; 24, с.92]. Проте, сподівання польського керівництва не виправдалися. Тетеря невдовзі покинув Україну та перебрався до Варшави, а дії Ю. Хмельницького уже невдовзі дали підстави сумніватися у його вірності підписаним угодам. Уже в листопаді – грудні 1660 р. в діях гетьмана стала помітною подвійна гра. З одного боку, він писав листи до Варшави, в яких засвідчував свою щирі відданість польському королю, а підписання Переяславського договору 1659 р. пояснював грубим тиском з боку московських воевод [4, с.48]. Участь українського війська в Чуднівській кампанії пояснював планами укласти мир з Річчю Посполитою та повернутися під владу «свого природного господа» 262

ря» [4, с.54–55]. З іншого боку, Ю. Хмельницький вже 25 листопада 1660 р. (відразу після ради, на якій було підтверджене його перебування на гетьманській посаді) вислав таємного гінця до Києва з листом до воєводи Ю. Барятінського та стольника І. Чаадаєва, в якому зазначав, що капітуляція і підписання угоди з поляками були наслідком примусу і безвихідної ситуації. Гетьман висловлював жаль з цього приводу та запевняв у готовності повернутися у підданство царя. Там же закликав воєводу переконати царя в необхідності направлення на Лівобережжя додаткових військ, які змогли б надати допомогу в разі антипольського повстання в Правобережжі [34, s.52]. Ходили чутки, що Ю. Хмельницький навіть посилав ченця Шафранського в Константинополь до патріарха з проханням скасувати його присягу королю, а також про наміри гетьмана домовитися з Сомком і Брюховецьким, щоб ті напали на нього разом з московськими військами і тоді б він перейшов на бік царя [24, с.97].

Загалом же, після чуднівської катастрофи, яка за інших обставин могла призвести до вкрай важких наслідків для Москви, зокрема, до її повного витіснення з України, царське керівництво не тільки зберегло позиції в Лівобережжі, а й стало виношувати плани повернення під свою владу й Правобережної України. Підставою для цього слугували згадувані уже листи Ю. Хмельницького, в яких він говорив про вимушеність своїх дій у жовтні 1660 р. Відтак, у Москві вдаються до спроб вплинути на гетьмана та переконати його повернутися під «високу руку» московського царя. Це завдання покладалося на лідера лівобережної козацької старшини Я. Сомка, рідного дядька Хмельниченка. У червні 1661 р., з огляду на те, що Хмельницький не по своїй волі змушений був укласти угоду з поляками, а тепер, як і раніше бажає бути у царському підданстві [3, с.76], тому особисто доручалося писати до гетьмана і переконувати, щоб він пам'ятав «про вірне підданство батька свого Богдана Хмельницького та про єдину християнську православну віру і свою перед святим Євангелієм клятвену обіцянку... був під нашою царською величністю високою рукою у вічному підданстві» У царській грамоті наголошувалося, що Сомко має завітати Хмельниченка, що йому будуть пробачені всі попередні провини, натомість, як у свій час і його батькові, буде надано місто Гадяч, а також царське жалування та різні милості [3, с.77]. Наказний гетьман направив ряд листів до Ю. Хмельницького, переконуючи того порвати з Польщею [3, с.92].

При цьому в Москві не виключали і варіанту укріплення своїх позицій поки що лише на території Лівобережної України. У такому разі розглядалося питання можливості обрання тут окремого гетьмана, що, звичайно, вело б до розколу козацької України на два гетьманства.

Під впливом чуднівських подій розвивалися і власне польсько-московські відносини. Для Москви вкрай актуальним на цьому етапі було добитися встановлення перемир'я яке дало б можливість відновити свої позиції як в Україні, так і стосовно Речі

Посполитої. Першою спробою реалізувати це завдання стали переговори між князем Ю. Долгорукім та литовськими сенаторами. Слід відзначити, що ініціатива встановлення перемир'я, виходила від останніх. Саме тоді воєводи смоленський Кшиштоф Володковіч та вітебський Владислав Воловіч, а також каштелян новгородський Миколай Юдіцкій звернулися до головнокомандувача московськими військами у Білорусі з пропозицією припинити військові дії до надходження директив від короля та царя. Однак, у Москві це сприйняли з інтересом. Долгорукій запропонував провести переговори в грудні 1661 р. в Шклові [34, s.84]. Уже тоді між сторонами було обговорено питання розведення військ і термінів перемир'я, проте якихось конкретних домовленостей досягнуто так і не було [16, с. 135; 34, s.84].

Перемоги осені 1660 р. спонукали королівський двір різко змінити тон спілкування з Москвою. Промовистим у цьому сенсі є королівський універсал від 18 грудня 1660 р. про призначення на 28 березня 1661 р. ординаційного сейму у Варшаві. Якщо в 1658 р., аргументуючи необхідність укладення польсько-московського миру, Ян Казімеж наголошував на слов'янській близькості двох народів, спорідненості мов і релігій, то уже в нових умовах, коли «... з Божої ласки горді московські війська... в Україні під керівництвом Шереметьєва, Козловського, Шербаня, у Великому князівстві Литовському, на Білій Русі з Хованським, Долгорукім... нашими відважними полководцями та військами на голову в полі розбиті і... козацтво до давнього і вірного нам Речі Посполитій підданства ми припровадили», наголошувалося, що «... москаль... будучи оточеним і стиснутим нашими військами безумовно буде молити про мир» [1, с.190–191]. Відтак, у відчутті власної переваги, Варшава готова була зайняти по відношенню до Москви більш сильну позицію та саме з неї вести діалог.

Отже, Чуднівські події 1660 р., а власне поразка московського війська В. Шереметьєва та укладення українським гетьманом Ю. Хмельницьким угоди з керівництвом Речі Посполитої окреслили суттєву зміну співвідношення сил у московсько-польському протистоянні, означивши перевагу Варшави. Однак, повною мірою польському керівництву не вдалося скористатися з цього. Москві все ж вдалося зберегти свої позиції на Лівобережжі України. Втрата гетьманом контролю над цим регіоном, політика тамтешньої старшини, спрямована на обрання окремого гетьмана, а також курс Москви на посилення там своїх позицій, заклали передумови для розколу України на два гетьманства.

Список використаних джерел та літератури:

1. Акты, издаваемые Виленскою комиссією для разбора древнихъ актовъ. Вильна: Электро-типогрфія «Русскій Починъ», 1909. Т. 34. Акты относящяся ко времени войны за Малороссію (1654–1667). 578 с.
2. Акты, относящящиеся къ истории Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією. Санкт-Петербургъ: Тип. П.А. Кулиша, 1863. Т. 4. 276 с.

3. Акты, относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією. Санкт-Петербургъ: Тип. Э. Пратца, 1867. Т. 5. 335 с.
4. Памятники, изданные Временною Комиссією для разбора древнихъ актовъ, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Вольнскомъ Генераль-Губернаторѣ. Киевъ: Университетская тип., 1859. Т. 4. 464 с.
5. Памятники, изданные Киевскою комиссією для разбора древнихъ актовъ. Киевъ: Тип. Императорскаго Университета Св. Владимира, 1898. Т. 3. 600 с.
6. Российский государственный архив древних актов (Москва). Ф. 124. Малороссийские дела. Оп.1. Стб 1660. Д. 17. 19 л.
7. Российский государственный архив древних актов (Москва). Ф. 124. Малороссийские дела. Оп.1. Стб 1662. Д. 16. 1 л.
8. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) // *Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію. Серія 1.* / [упорядники І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко]. Київ – Львів: НТШ, 2004. 1086 с.
9. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. F. 354 Archiwum Radziwiłłów. Dział II. Dokumenty Historyczny. Nr 1431. 3 s.
10. Biblioteka Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie. Zebrańie rękopisów. Sygn. 402. Oryginały za Jana Kazimierza 1648–1670. 746 s.
11. Grabowski A. Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Diaryusze, Relacye, Pamiętniki i t.p., służyc mogące do objaśnienia dziejów krajowych: tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta, oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego, z rękopismów zebrane. 2 tomy. Kraków: Nakładem Józefa Cypcera, 1845. T. I. 367 s.
12. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przelożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. Poznan: Nakład i czcionkami N. Kamińskiego i spółki, 1859. T. 2. 314 s.
13. Latopisiec, albo kroniczka Joachima Jerlicza, z rękopismu wydał K. Wł. Wojcicki. Tom II. Warszawa. 1853. 213 s.
14. Pamiętnik dziejów polskich / [Z aktów urzędowych lwowskich i z rękopismow zebrał X. Sadok Barącz Dominikan]. Lwów: W drukarni zakładu narod. im. Ossolińskich, 1855. 310 s.
15. Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego. Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859. T. IV.
16. Вантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений Россіи (по 1800 г.). Ч. 3. Москва: Тип. Э. Лисснера и Ю. Романа, 1897. 319 с.
17. Герасимчук В. Перед Чуднівською кампанією // *Наук. зб., присвяч. проф. М. Грушевському*. Львів, 1906. С. 288–299.
18. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. Львів: Друк. Наук. тов. ім. Шевченка, 1913. 149 с.
19. Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. 452 с.
20. Кроль П. Коронна шляхта і Гадяцька унія // *Гадяцька унія 1658 року* / [редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.]. Київ: Ін-т укр. археогр. та джерелозн. ім. М.С. Грушевського НАНУ, 2008. С. 148–176.
21. Нефедов С.А. Первые шаги на пути модернизации России: реформы середины XVII века // *Вопросы истории* / [гл. ред.: Ахмед Искендеров]. 2004. № 4. С. 33–51.

22. Плохий С. Брама Європи. Пер. з англ. Романа Клочка. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 496 с.
23. Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667. Менск: Навука і тэхніка, 1995. 144 с.
24. Соловьев С.М. История России с древнейших времен // *Сочинения. В 18 кн.* / [отв. ред.: О.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриев]. Москва: Мысль, 1990. Кн. VI. Т. 11–12. 671 с.
25. Степанков В.В. Чуднівський вибір: втрачені можливості козацької старшини // *Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова* / [відп. ред. академіка НАН України В.А. Смолій]. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2007. С. 187–195.
26. Таирова-Яковлева Т.Г. Проблемы русско-украинских взаимоотношений в середине XVII в. // *Україна-Росія: діалог історіографій: матеріали міжнар. наук. конф. Ін-т. іст. України НАНУ, Канад. ін-т укр. студій Альбертського ун-ту (Едмонтон), Сіверський ін-т регіон. дослідж.* / [редкол.: В.Ф. Верстюка (відп. ред.), В.М. Бойко (відп. секр.), С.А. Лепявко, С.М. Плохий]. Київ-Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. С. 47–51.
27. Флоря Б.Н. Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.). Москва: Индрик, 2010. 656 с.
28. Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). Київ: Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2008. 86 с.
29. Яковлева Т. Генезис государственной идеи в Украине на примере договоров с Польшей и Россией // *РОССИЯ – УКРАИНА: история взаимоотношений*. Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1997. URL: <http://litopys.org.ua/index.html> (дата звернення: 17.08.2003 р.).
30. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини : Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). Київ: Основи, 2003. 644 с.
31. Hniłko A. Wyprawa cudnowska w 1660 roku. Warszawa: Wojskowy instytut naukowo-wydawniczy, 1931. 189 s.
32. Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita Trojga Narodów : Mit czy rzeczywistość (Uгода Hadziacka – teoria i praktyka). Kraków: Księgarnia akademicka, 2007. 182 s.
33. Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658–1660. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. 452 s.
34. Wójcik Z. Traktat andruszowski i jego geneza. Warszawa: PWN, 1959. 281 s.

В. В. Газин

Чудновская кампания 1660 г. – рубежное событие московско-польского противостояния в борьбе за Украину

В статье проанализированы результаты Чудновской кампании 1660 г. в смысле ее влияния на ход московско-польской войны 1654–1667 гг.

Автор отмечает, что данное событие, а именно поражение московского войска воеводы Василия Шереметьева под Чудновым и заключения украинским гетманом Ю. Хмельницким соглашения с Польшей, что произошло под Слободищами (подписание Слободищенского трактата, который фиксировал восстановление действия Гадячского соглашения 1658), привела к изменению соотношения сил в московско-польском противостоянии.

Для Варшавы создались предпосылки для победоносного завершения войны с Московией и полного возвращения Украины под свою власть.

Однако, ситуация в Украине, которая была почти безнадежной для Москвы, вскоре существенно улучшилась. И здесь едва ли не главным фактором стала позиция левобережной казацкой старшины, которая отказалась признать соглашение, подписанное в Слободищах.

При таких условиях в Москве для укрепления своих позиций хотя бы на территории Левобережной Украины, берут курс на избрание здесь отдельного гетмана, что вело к расколу казацкой Украины на два гетманства.

Ключевые слова: Чудновская кампания, Сободищенський трактат, Юрий Хмельницкий, Речь Посполитая, Московия.

V. Hazin

Chudnivsky campaign 1660 – border event of the Moscow-polish constitution in the fight for Ukraine

The article analyzes the results of the Chudniv campaign of 1660 in the sense of its influence on the course of the Moscow-Polish war of 1654–1667.

The author notes that this event, namely the defeat of the Moscow army of the voivode Vasiliy Sheremetyev under Chudniv and the conclusion by the Ukrainian hetman Y. Khmelnytskyi of an agreement with Poland that took place under Slobody (signing the Slobodishchensky treatise, which fixed the resumption of the action of Hadiach, 1658). changes in the balance of power in the Moscow-Polish confrontation.

Warsaw has created the preconditions for a victorious end to the war with Moscow and the complete return of Ukraine to power.

However, the situation in Ukraine, which was almost hopeless for Moscow, soon improved significantly. And here, perhaps, the main factor was the position of the Cossack left-wing Cossack, who refused to recognize the agreement signed under Slobody.

In such circumstances, in Moscow, in order to consolidate their positions, at least on the territory of the Left Bank of Ukraine, they take the course of electing a separate hetman here, which ultimately led to the split of Cossack Ukraine into two hetmans.

Key words: Chudniv campaign, Sobodyshche treatise, Yurii Khmelnytskyi, Commonwealth, Muscovya.

Отримано: 2.11.2019

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 338.45(477.43):311«1991/...»

П. В. Кліщинський

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ПРОМИСЛОВІСТІ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (на матеріалах статистики)

Стаття присвячена аналізу особливостей трансформаційних процесів у промисловому виробництві Хмельницької області в роки незалежності. Аналізуючи функціонування промислових підприємств регіону, наголошено на активному процесі роздержавлення і приватизації в галузі. Зазначено перелік підприємств і організацій, які в сучасних умовах визначені як стратегічно важливі для держави. На матеріалах статистики визначено кількість, спеціалізацію, територіальне розміщення промислових виробництв Хмельниччини на різних етапах досліджуваного періоду.

Акцентовується увага на розвитку і значенні підприємництва (зокрема малого) для економічного розвитку області. Наведено і проаналізовано статистичні дані прибутковості промислових підприємств, кількості їх працівників, проблем і труднощів у роботі.

Ключові слова: промисловість, економіка, велике промислове підприємство, Хмельниччина, виробництво, трансформаційні процеси, мале промислове підприємство.

Сьогодні перед державою загалом та її регіонами, зокрема, постає важлива проблема – забезпечення достатнього рівня соціально-економічного розвитку та зростання добробуту населення. Дослідження економічного розвитку регіонів є необхідним для розуміння загальної картини в державі, для усвідомлення необхідних кроків на шляху до покращення життя. В роки незалежності в Україні відбувалися і відбуваються суттєві зрушення в усіх галузях національної економіки. Особливо помітних змін зазнала сфера промисловості у процесі роздержавлення та переорієнтації на новітні якісні потреби національного ринку. Важливим стратегічним курсом економічної політики України є формування вітчизняної конкурентоспроможної ринкової економіки з розвитком приватним сектором, його основною складовою – малим та середнім підприємництвом.

Для вивчення історико-економічних процесів і явищ велике значення мають статистичні джерела. Вони охоплюють досить різноманітні за змістом і формою носії відомостей, що виникли в наслідок масових обстежень, описів, переписів, запровадження стандартизованого обліку та звітності. Статистика має надзвичайно багато різновидів залежно від того, в яких галузях вона

застосовується (промислова, сільськогосподарська, етнічна, демографічна, соціальна, адміністративна, військова, торгівельна тощо). Загалом, статистичні джерела – це досить точний інструмент пізнання процесів, що відбуваються у суспільстві. Звичайно, за умови, що дослідник обов'язково дотримуватиметься наукових засад при їх використанні.

Електронні та друковані статистичні видання Головного управління статистики Хмельницької області містять широкий спектр статистичних показників соціально-економічного стану області у порівнянні з показниками початку 90-х рр. ХХ ст. з наступними роками 2000-х. Статистичні збірники, що випускаються Управлінням, сформовано за більш ніж двадцятьма розділами, які характеризують населення та міграцію, ринок праці, населені пункти та житло тощо. Інформація, спеціально або дотично характеризується стан промисловості зосереджена у розділах «Промисловість», «Єдиний державний реєстр підприємств та організацій України (ЄДРПОУ)», «Зовнішньоекономічна діяльність»; «Діяльність підприємств», «Розвиток малого підприємництва» та ін.

Головна особливість трансформаційних процесів, що відбуваються в Україні, полягає в типології формування ринкової економіки. На відміну від класичного типу, пов'язаного з переходом від аграрного суспільства до індустріального, що було притаманно для країн Західної Європи, в Україні переважає інверсійний тип ринкової трансформації. Інверсійний характер ринкового трансформування виявляється у всіх економічних процесах і, в першу чергу, в появі нових форм власності [29, с.254].

Характеризуючи соціально-економічний стан Хмельниччини на сучасному етапі зупинимось, на нашу думку, на одному з ключових аспектів розвитку – промисловому виробництві. Зі здобуттям Україною незалежності промисловість Хмельницької області, як і країни в цілому, вступає в тривалий період трансформаційних перетворень інверсійного типу. Специфіка цього процесу для України (як і для регіону) полягала в тому, що він передбачав зміни в економічній структурі, пов'язані не тільки з ринковою переорієнтацією, а й зі створенням власної економічної системи [33].

Процес трансформації форм власності в промисловості Хмельницької області розпочався у 1993 р. і проводиться в наш час. Роздержавлення і приватизація державних підприємств призвели до швидкого зменшення їх загальної кількості і втрати провідних позицій в загальних обсягах виробництва. Натомість суттєво зростає кількість підприємств малого і середнього бізнесу, частка яких стає все більш відчутною практично в усіх галузях промислового виробництва. Якщо 1991 р. загальна кількість промислових підприємств державної форми власності на Хмельниччині досягла 732, то вже 2001 р. їх залишилося всього 224. На початку 2000-х років продовжувався процес їх подальшого перетворення, що призвело до того, що на 1 січня 2009 р. в державній власності залишилося тільки 98 підприємств (13,4% від їх дореформеної кількості). Практично повністю приватизовані підприємства харчової (за ви-

нятком двох реально працюючих спиртозаводів) та легкої промисловості, будівельної галузі, металообробки [25, с.68].

Дані про діяльність промислових підприємств області у статистичних збірниках і виданнях містять обмежену інформацію у зв'язку із законодавчим обмеження у сфері використання і захисту статистичної інформації (вимоги Закону України «Про державну статистику», що вступив в дію 17 вересня 1992 р. (остання чинна редакція від 10 квітня 2018 р.)) [4]. З огляду на це в даний момент важко визначити, зокрема, точну кількість великих підприємств¹ [2] області: якщо кількість робітників на підприємстві за різними статистичними та інформаційними даними з'ясувати вдається, то їх річний прибуток – ні.

Станом на початок 2019 р. в області працювало 1012 промислових підприємств, де зайнято близько 49 тисяч працівників (це чверть працюючих в області). Левова частка 85,2% – малі та мікропідприємства, 14,4% – середні та 0,4% – великі. Протягом 2012-2016 рр. в Україні і в області спостерігалась тенденція до зменшення обсягів промислового виробництва. Індекс промислової продукції за 2018 рік склав 95,3%. Водночас промисловими підприємствами області за 2018 р. реалізовано промислової продукції (товарів та послуг) на 42,7 млрд. грн., що на 13,4% більше ніж за 2017 р. Частка реалізованої продукції Хмельницької області в загальнодержавних обсягах становила: продукція підприємств з постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря – 31,4%; виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів – 24,7%; виробництво гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції – 16,6%; машинобудування – 9,6% [22].

Незважаючи на труднощі, які існують на сьогодні в промисловості області, продовжується поступовий розвиток галузі, відкриваються нові виробництва, вкладаються інвестиції, освоюються нові види продукції та створюються робочі місця. Так у 2018 р. було відкрито нове підприємство в місті Хмельницькому з виробництва суцільних кабельних мереж до автомобілів концерну Volkswagen – Хмельницька філія ТОВ «СЕ Борднетце-Україна». На підприємстві створено понад 260 робочих місць (планувалося до кінця 2019 р. створити ще 240 робочих місць). У Старосинявському районі ТОВ «А.Т.К.» завершено будівництво соєво-екстрактного заводу ТОВ «Елеватор Буд Інвест». Створено 175 робочих місць. Загалом у 2018 р. на промислових підприємствах області створено близько 1400 робочих місць [31].

До кінця 2019 р. все більше і більше промислових підприємств Хмельниччини переходить з державної в інші форми власності. Проте низка великих підприємств області залишається у державному підпорядкуванні відповідно до постанови Кабінету

¹ Великі підприємства – суб'єкти господарювання будь якої організаційно-правової форми та форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) перевищує 250 осіб та річний дохід від будь якої діяльності перевищує суму, еквівалентну 50 млн. євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України.

міністрів України №83 від 4 березня 2015 р. (з окремими доповненнями протягом 2016-2019 рр.) як такі, що мають стратегічне значення для економіки та безпеки держави. На території Хмельницької області таких підприємств п'ять, чотири з яких входять до складу Концерну «Укроборонпром» (Державне підприємство «Шепетівський ремонтний завод», Державне підприємство «Красилівський агрегатний завод», Державне підприємство «Новатор» (м. Хмельницький), Державне підприємство «Науково-технічний комплекс «Завод точної механіки» (м. Кам'янець-Подільський). Постановою Кабміну № 913 від 6 листопада 2019 р. до переліку стратегічно важливих промислових об'єктів паливно-енергетичного комплексу було внесено АТ «Хмельницькобленерго» [17]. Крім того, у власності держави залишається два спиртових заводи області (Довжоцьке МДП і Маниковецьке МДП), Хмельницька атомна електростанція (м. Нетішин), що входить до складу Державного підприємства «Національна атомна енергогенеруюча компанія «Енергоатом», низка підприємств видобувної галузі (близько 5 тис. робочих місць). Водночас виробництво цукру на Хмельниччині в останні роки відбувається на чотирьох [1] (до 1995 р. їх було 16) підприємствах (ПрАТ «Геоофіпольський цукровий завод», ТОВ «Наркевицький цукровий завод», ПрАТ «Шепетівський цукровий завод», ТОВ «Строкостянтинівцукор»), які перебувають у приватній власності [30].

Кабмін вкотре затвердив перелік стратегічних підприємств країни, які не можна приватизувати. Прем'єр-міністр О. Гончарук зазначив: «Приватизації не підлягатимуть державні підприємства, які забезпечують енергетичну незалежність та обороноздатність держави, є природними монополіями та мають критично важливе значення для суспільства». Погодженні урядом підприємства увійшли у законопроект, який ще має розглянути та схвалити Верховна Рада України. Їх список опублікований у додатку до Закону України «Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації». До переліку увійшли чотири згадуваних підприємства Хмельниччини, які входять до складу Концерну «Укроборонпром». При цьому, у листопаді минулого року Кабмін передав на приватизацію 76 державних підприємств. До переліку увійшло десять держпідприємств Хмельниччини, серед яких є два кар'єри – Закупнянський та Нігинський [35].

Загалом, промисловість Хмельницької області, не зважаючи на певні труднощі, розвивається в рамках ринкових реформ з активним впровадженням новітніх технологій. Для прикладу, у місті Хмельницькому за підсумками 2015 р. 8 підприємств прозвітували, як такі, що є інноваційно-активними. Серед них: ДП «Новатор», ПАТ «Укрелектроапарат», ТОВ «Сіріус Екстружен», ТОВ «Трансформатор сервіс», ПАТ «Хмельницький завод КПУ «Пригма-Прес», ПАТ завод «Темп», КП «Південно-Західні тепломережі», МКП «Хмельницьктеплокомуненерго» [18, с. 13].

Яскравим прикладом інверсійних процесів та активного процесу роздержавлення в промисловості області може слугува-

ти Кам'янець-Подільський район. Роздержавлення і приватизація державних підприємств призвели до швидкого зменшення їх загальної кількості і втрати провідних позицій в загальних обсягах виробництва. На сьогоднішній день на території району працює 43 промислових підприємств, найбільшими з яких є Відкриті акціонерні товариства «Подільський цемент», «Подільські товтри», «Будіндустрія», «Кам'янець-Подільськавтоагрегат», ДП «Кам'янець-Подільське лісове господарство» та ін. Галузеву спеціалізацію району визначають трудомісткі підприємства із виробництва будівельних матеріалів та переробної промисловості. На базі місцевих мінеральних ресурсів значного розвитку досягла промисловість будівельних матеріалів, питома вага продукції якої в загальному обсязі промислового виробництва становить понад 70%. Промисловість району займає провідні позиції в структурі промисловості області з виробництва плодоовочевих консервів, цементу, вапнякового каменю та харчового спирту.

Таким чином, функціонування великих та середніх промислових підприємств на території Хмельниччини в досліджуваній період визначалося регіональною специфікою і позначалося активними процесами роздержавлення. Існували прогнози, що до 2007-2008 рр. у державній власності залишиться лише одне промислове підприємство області – атомна електростанція [33, с.11]. Проте військово-політичні події в країні, що розпочалися у 2013 р. внесли корективи в цей процес.

За даними статистики наймасовішим сегментом в промисловому комплексі Хмельниччини стали приватні малі підприємства¹ [2], розвиток яких відбувається доволі динамічно. Тільки за перших десяти років чисельність невеликих промислових підприємств в області зросла на 230 одиниць або на 25,4%. Найбільша кількість малих підприємств зосереджена в містах і деяких провідних районах області. Так, якщо загалом по області у 2000 р. діяло 4519 малих підприємств, більше половини з них знаходились у 6 найбільших міста: 1864 у Хмельницькому, 597 у Кам'янці-Подільському, 212 в Нетішині, 111 у Славуті, 147 у Шепетівці і 30 у Старокостянтиніві [6, с.213]. Із загальної кількості малих підприємств області найбільше – 2045 працювали у сфері торгівлі, ремонту автомобілів, і виробництві побутових виробів і предметів широкого вжитку, а найменше (68) у сфері охорони здоров'я та надання соціальної допомоги [23, с.42]. В подальшому кількість малих підприємств і області тільки зростала. Так у 2007 р. їх було вже 6522 [8], у 2017 р. – 6954 [15]².

¹ Малі підприємства – юридичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності будь-якої організаційно-правової форми господарювання, в яких середньооблікова чисельність працюючих за звітний (фінансовий) рік не перевищує п'ятдесяти осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за цей період не перевищує 2 млн. євро (за середньорічним курсом Національного Банку України).

² Певний спад простежується у 2011 р. і статистичні дані відсутні за 2008-2009 рр.

В цьому відношенні цікавим є аналіз статистичних даних саме промислових підприємств Хмельниччини. Різке зростання їхньої кількості простежується з початку 2000-х років: 2000 р. – 853, 2003 р. – 1088, 2005 р. – 1155 [7]. Відсутність даних за 2008-2009 кризові роки свідчить про несприятливі умови для розвитку підприємництва. Це підтверджується наступною статистикою: у 2010 р. на території області діяло 1026 промислових підприємств, у 2013 – вже 1091, у 2016 – лише 944, у 2017 – 1012 [16]. У відсотковому відношенні спостерігається тенденція до незначного зростання кількості малих підприємств у структурі промисловості області, відносної кількісної стабільності великих і зменшення числа середніх. Так у 2010 р. з 1026 промислових підприємств 0,5% склали великі, 15,9% – середні і 83,6 – малі (з них 54,0 – це мікропідприємства¹ [2]). Відповідні показники 2017 р. виглядають так: 0,4, 14,4 і 85,2% (59,5) відповідно [16].

Безумовним лідером по кількості функціонуючих малих підприємств залишається обласний центр, в якому розташовано близько 40% усіх малих підприємств Хмельниччини. Частка малих підприємств, розташованих в Кам'янці-Подільському, складає 14,2% від їх загальної кількості. Таким чином, у двох найбільших містах області зосереджено 53% підприємств малого бізнесу [3]. Так, станом на 2001 р. в Кам'янець-Подільському районі нараховувалось 63 промислових підприємства, 49 з яких – малі. З них 7 добувної промисловості, 37 переробної і 5 – виробництво та розподілення електроенергії газу та води [32].

Абсолютна більшість малих підприємств, розташованих на території Хмельниччини зайнята в переробній промисловості (91,1%). Провідне місце серед них займають підприємства легкої промисловості – 18,8% від їх загальної кількості, харчової промисловості – 15,6% і машинобудування – 13,7%. У добувній промисловості працює 50 малих підприємств, що складає 4% від їх загальної кількості [22].

Найменших кількісних змін зазнали промислові підприємства, що знаходилися в комунікативній власності місцевих громад. За роки незалежності їх кількість скоротилася на 57 одиниць з 318 у 1999 р. до 216 – 2009 р. (18%). Як правило, це середні за розміром підприємства, що виробляють товари народного споживання [33].

Загалом у промисловості краю спостерігаються неоднозначні процеси. З одного боку протягом 90-х років минулого століття промисловість області, пристосовуючись до нових ринкових відносин, зазнала руйнації багатьох підприємств і значним спадом виробництва. Так валова додана вартість промисловості в загальному обсязі валової доданої вартості у 1990 р. становила 31,6%, а у 2004 р. – лише 19,4% [19]. Водночас, у виробництві заучають-

¹ Мікропідприємства – суб'єкти господарювання будь якої організаційно-правової форми та форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) перевищує 10 осіб та річний дохід від будь якої діяльності перевищує суму, еквівалентну 2 мн. євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України

ся новітні технології і швидкими темпами зростають обсяги реалізованої продукції. Якщо у 2001 р. промисловими підприємствами області було реалізовано продукції на суму 3272,7 млн. грн., то у 2006 р. ця сума склала 63,402 млн. грн., у 2010 р. – 11789,4 млн. грн. [11], 2015 р. – 20050,1 млн. грн., а у 2018 – 34794,5 млн. грн. [22]. При цьому має місце згадувана вже тенденція до скорочення кількості працівників зайнятих у промисловому виробництві області. Якщо у 2000 р. їх нараховувалось 95,6 тис., то у 2006 – вже 63,7 тис. [10], 2010 – 54,3 тис. [11], 2014 – 53,1 тис. а у 2018 – лише 48,6 тис. осіб [22].

Таким чином, аналіз статистичної інформації свідчить, що в роки незалежності в промисловості Хмельницької області відбулися трансформаційні перетворення. З одного боку, у порівнянні з початком 90-х рр., відбулось значне скорочення обсягів виробництва усіх видів промислової продукції, з іншого – активний процес приватизації, залучення нових технологій, зростання конкурентоспроможності за рахунок активного розвитку малого підприємництва призвели до зростання показників реалізованої продукції.

Список використаних джерел та літератури:

1. Головне управління статистики у Хмельницькій області. URL: <http://www.km.ukrstat.gov.ua/ukr/index.htm>
2. Господарський кодекс України. URL: <https://urist-ua.net>.
3. Єдиний державний реєстр підприємств та організацій України [Електронний ресурс]: Головне управління статистики у Хмельницькій області / Державна служба статистики України. URL.: <http://www.km.ukrstat.gov.ua>
4. Закон України про державну статистику від 17.09.1992 р. (зі змінами і доповненнями у 2005-2014 pp.). URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2614-12>
5. Звіт про підсумки соціально-економічного та культурного розвитку Кам'янець-Подільського району за 2011 р. URL: <http://kprda.gov.ua>
6. Кількість малих підприємств по містах і районах // *Статистичний щорічник Хмельницької області за 2007 р.* Хмельницький: Головне статистичне управління в Хмельницькій області, 2008. С. 208.
7. Основні показники малих підприємств за видами економічної діяльності у 2006 р. // *Статистичний щорічник Хмельницької області за 2006 р.* Хмельницький: Головне статистичне управління в Хмельницькій області, 2007. С. 214
8. Основні показники розвитку малих підприємств // *Статистичний щорічник Хмельницької області за 2007 р.* Хмельницький: Головне статистичне управління в Хмельницькій області, 2008. С. 207.
9. Основні показники розвитку малих підприємств // *Статистичний щорічник Хмельницької області за 2017 р.* Хмельницький: Головне статистичне управління в Хмельницькій області, 2018. С. 414-426.
10. Основні показники розвитку промисловості // *Статистичний щорічник Хмельницької області за 2006 р.* Хмельницький: Головне статистичне управління в Хмельницькій області, 2007. С. 64.
11. Основні показники розвитку промисловості // *Статистичний щорічник Хмельницької області за 2010 р.* Хмельницький: Головне статистичне управління в Хмельницькій області, 2011. С. 72.

12. Основні структурні показники діяльності суб'єктів господарювання // *Статистичний щорічник Хмельницької області за 2012 р.* Хмельницький: Головне статистичне управління в Хмельницькій області, 2013 С. 196-197.
13. Перелік підприємств і продукції [Електронний ресурс]: Хмельницька обласна державна адміністрація. URL: <http://adm.km.ua/index1.php?link=751>
14. Показники діяльності підприємств за їх розмірами // *Статистичний щорічник Хмельницької області за 2007 р.* Хмельницький: Головне статистичне управління в Хмельницькій області, 2008. С. 207.
15. Показники діяльності підприємств за їх розмірами // *Статистичний щорічник Хмельницької області за 2017 р.* Хмельницький: Головне статистичне управління в Хмельницькій області, 2018. С. 414.
16. Показники підприємств за їх розмірами та видами економічної діяльності // *Статистичний щорічник Хмельницької області за 2017 р.* Хмельницький: Головне статистичне управління в Хмельницькій області, 2018. С. 415.
17. Постанова Кабінету міністрів України «Про затвердження переліку об'єктів державної власності, що мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави» № 83 від 4 березня 2015 р. (зі змінами і доповненнями 2016-2019 рр.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/83-2015-%D0%BF>
18. Програма сприяння та розвитку підприємництва м. Хмельницького на 2017-2018 рр. Хмельницький, 2017. 32 с.
19. Промисловість в економіці // *Статистичний щорічник Хмельницької області за 2005 р.* Хмельницький: Головне статистичне управління в Хмельницькій області, 2006. С. 63.
20. Промисловість: статистична інформація [Електронний ресурс]: Головне управління статистики у Хмельницькій області / Державна служба статистики України. URL: <http://www.km.ukrstat.gov.ua>
21. Промисловість Хмельниччини за 2001-2007 роки: стат. зб. / за ред. В.В. Скальського. Хмельницький: Головне управління статистики в Хмельницькій області, 2008. 182 с.
22. Промисловість Хмельниччини у 2018 р. Статистичний збірник. Хмельницький: Головне управління статистики в Хмельницькій області, 2019. URL: <http://www.km.ukrstat.gov.ua/ukr/index.htm>
23. Статистичний збірник «Міста і райони Хмельниччини». Хмельницький. 2008. 266 с.
24. Статистичний щорічник Хмельницької області за 2007 р. Хмельницький: Головне статистичне управління в Хмельницькій області, 2008. 431 с.
25. Статистичний щорічник Хмельницької області за 2009 р. Хмельницький: Головне статистичне управління в Хмельницькій області, 2010. 447 с.
26. Статистичний щорічник Хмельницької області за 2011 р. Хмельницький: Головне статистичне управління в Хмельницькій області, 2012. 425 с.
27. Статистичний щорічник Хмельницької області за 2012 р. Хмельницький: Головне статистичне управління в Хмельницькій області, 2013. 413 с.
28. Економічний потенціал Хмельницької області: стан та перспективи / за ред. І.В. Яцишиної. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2016. 350 с.
29. Кліщинський П.В. Сучасні тенденції соціально-економічного розвитку Кам'янець-Подільського району // *Кам'яниччина: історія і сьогодення. Збірник матеріалів науково-кращезнавчого форуму, присвяченого 90-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського району.* Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006». 2013. С. 253-265.

30. На Хмельниччині цього рік працюватимуть усього чотири цукрові заводи. URL: <https://tv7plus.com/na-hmelnichchyni-czogorich-praczuuvatyut-usogo-chotyry-czukrovi-zavodi/>
31. Обговорили стан та перспективи розвитку промислового виробництва в області. URL: <https://km-oblrada.gov.ua/obgovorili-stan-ta-perspektivi-rozvi/>
32. Промислові підприємства Кам'янець-Подільського району. URL: <https://www.dovidka.org/phones/703/>
33. Соціально-економічний розвиток Хмельницької області в умовах трансформаційної економіки / за ред. проф. Латера Ю.С. Кам'янець-Подільський, ФОП Сисин О.В., 2001. 216 с.
34. Студінський В.А. Папероробна гадузь на Хмельниччині // *Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 7-11.
35. Уряд затвердив підприємства, які не можна приватизувати. URL: https://ye.ua/economica/46956_Uryad_zatverdiv_hmelnicki_pidpriyemstva_yaki_ne_mozhna_privatizuvati.html

П. В. Клицинский

Трансформационные процессы в промышленности Хмельницкой области в годы независимости (на материалах статистики)

Статья посвящена анализу особенностей трансформационных процессов в промышленном производстве Хмельницкой области в годы независимости. Анализируя работу промышленных предприятий региона, отмечается активный процесс приватизации в отрасли. Указан перечень предприятий и организаций, которые в современных условиях определены как стратегически важные для государства. На материалах статистики показано количество, специализацию, территориальное размещение промышленных производств региона на разных этапах исследуемого периода.

Акцентируется внимание на развитии и значении предпринимательства (в том числе малого) для экономического развития области. Приведены и проанализированы статистические данные прибыльности промышленных предприятий, количества их работников, проблем и трудностей в работе.

Ключевые слова: *промышленность, экономика, крупное промышленное предприятие, Хмельницкая область, производство, трансформационные процессы, малое промышленное предприятие.*

Р. Klishchinsky

Transformation processes in the Khmelnytskyi region industry in the years of independence (based on statistics)

The article is devoted to the analysis of peculiarities of transformation processes in the industrial production of Khmelnytskyi region in the years of independence. Analyzing the functioning of industrial enterprises in the region, the active process of privatization and privatization in the industry is emphasized. The list of enterprises and organizations that are nowadays identified as strategically important for the state is outlined. The statistics, materials, specialization, and territorial location of Khmelnytskyi's industrial production at different stages of the study period are determined on the basis of statistics.

Emphasis is placed on development and significant entrepreneurship (in particular small) for the economic development of the region. The sta-

tistics of profitability of industrial enterprises, the number of their employees, problems and difficulties in work are presented and analyzed.

Key words: industry, economy, large industrial enterprise, Khmelnyskiy region, production, transformation processes, small industrial enterprise.

Отримано: 9.11.2019

УДК 94(477.43)«1919»:321:355.665.4

Т. В. Ляскович

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДИ ІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВИКІВ БІЛИЗНОЮ У 1919 р. (НА МАТЕРІАЛАХ ПОДІЛЛЯ)

У статті на основі архівних джерел, матеріалів періодичних видань, мемуарно-документальних праць військовиків та досліджень вітчизняних науковців висвітлено основні складові організаційних заходів українських державних, самоврядних та військових органів для забезпечення армії у 1919 р. білизнаю, якої катастрофічно не вистачало. Охарактеризовано процес збору натільного одягу, який неодноразово проводився упродовж весни-осені з різною результативністю та загалом відіграв важливу роль у підвищенні боєздатності українського війська. Проаналізовано реакцію селянства, інших груп суспільства на добровільно-примусове вилучення речей з їх особистої власності, яке тоді під впливом епідемії тифу і наближенням холодної пори року набрало великих масштабів у прифронтовому районі. Звернено увагу на якість виконання адміністративними працівниками заходів із підготовки та безпосереднього проведення кампаній, від яких у підсумку залежав успіх оборонно-наступальних військових дій, адже матеріальне забезпечення мало провідне значення у створенні умов для бойової діяльності війська. Вміщено цікаві факти та деталі, що вперше вводяться до наукового обігу, за якими можна простежити аспекти складного процесу речової мобілізації для підвищення рівня забезпечення Дієвої армії УНР.

Ключові слова: урядові структури, Дієва армія УНР, органи місцевого самоврядування, кампанія зі збору білизни, селянство, міські жителі.

Українська визвольна боротьба 1917-1921 рр. стала важливим етапом на шляху здобуття незалежності країни. У той час створювалися державні структури, формувалися збройні сили, досвід яких має актуальне значення для незалежної України, яка змушена боронити свої землі від російської агресії. Сучасному українському суспільству дуже важливо врахувати всі помилки та прорахунки минулого, щоб не допустити їх у майбутньому. Досвід минулих поколінь є вирішальним у розбудові своєї надійної армії, здатної виконати поставлені на неї завдання. Однією із ключових умов ведення успішної боротьби із зовнішніми загрозами є достатній матеріальний стан добре підготовлених військовослужбовців, зокрема забезпечення їх обмундируванням та амуніцією.

Цей процес можна простежити на основі діяльності державних та військових органів Української Народної Республіки у вкрай складному і кровопролитному 1919 р. Одним із завдань тодішньої державної і громадської кампанії був збір дефіцитної білизни у населення. Зазначеному аспекту поки що не присвячено жодної наукової розвідки, хоча сучасні українські дослідники, зокрема В. Голубко [4], О. Заремба [15], Д. Трембовецький [30] та О. Яценко [45], дотично зачепили його, наводячи окремі нормативні документи, які регулювали збір білизни передусім у підконтрольній українській владі Подільській губернії.

Метою статті є висвітлення на основі архівних і опублікованих історичних джерел складного процесу організації збору серед подільського населення, на встановлених навесні-восени 1919 р. державою умовах, чоловічої білизни для Дієвої Армії УНР, з'ясування його механізмів, особливостей та результативності.

На початку 1919 р., створене в ході антигетьманського повстання військо УНР, стало на захист новоствореної держави, не маючи для цього усіх необхідних матеріально-технічних засобів. Швидкий наступ противника не давав змоги налагодити систему забезпечення армії. Це в свою чергу негативно відбилося на обороноздатності країни, яка опинилася по суті в стані облоги. Щоб покращити матеріальне становище українських частин, 9 січня 1919 р. Головною управою військ УНР був виданий наказ про запровадження для власників будинків на час холодного періоду військової повинності – обов'язкове здавання для потреб українського війська взуття, шинелей, штанів, змінних суконних сорочок, теплої білизни. На виконання цієї повинності відводилося усього 13 днів. За речі, здані до 22 січня, передбачалася грошова компенсація за встановленим прейскурантом. Порушникам наказу загрожували санкції: одяг, який громадяни відмовлялися здати, конфіскувався, а його власників віддавали до військовопольового суду. Для стимулювання кращої результативності у виконанні цього наказу, головним інтендантським управлінням була оголошена винагорода (5% від оціночної вартості речей) особам, які вкажуть на тих, хто приховував одяг і взуття [33, арк.23; 35, арк.19]. Передбачені репресивні заходи пояснювалися тим, що, з одного боку, ця кампанія була мало результативною, а з іншого, інформацією з фронту про поганий матеріальний стан військовиків. Зокрема, командир 61 Гайсинського полку А. Волинець 27 січня телеграфував про таке: потреба в обмундированні і білизні настільки велика, що козаки не можуть виконувати бойових завдань [40, арк.10]. Щоб мати змогу відправляти бійців на відведену полку позицію, він замовив у різних майстернях міста Підволочиська, що в Східній Галичині, чоботи, білизну та шинелі, однак, за відсутності коштів, не зміг забрати виготовлені для вжитку речі [39, арк.21]. Про повну відсутність одягу, білизни та взуття звітував начальник 10-го дієвого корпусу Дієвої армії УНР О. Кірієнко [38, арк.251].

У зв'язку із зайняттям більшовиками Києва на початку лютого 1919 р. український уряд був змушений залишити столицю. У 278

перших числах березня його представники прибули до Кам'янця-Подільського. Потрібно було консолідувати всі сили і не дати ворогу просунутися далі. Щоб забезпечити швидкий та ефективний наступ, планувалося поповнити лави війська, але для виконання цього завдання перш за все потрібно було налагодити матеріальну базу. Оскільки часу на підготовку влада не мала, то в наказі від 4 лютого в зв'язку з майбутнім призовом новобранців наголошувалося: всі юнаки, закликані для виконання військового обов'язку, повинні принести з собою на збірні пункти: шинель або кожух, гімнастерку, сукняні штани, чоботи або черевики, картуз або шапку, дві сорочки та дві пари підштаників. За принесені речі мобілізованим виплачувалися гроші відповідно до їх якості. Наприклад, найвища ціна встановлювалася за кожух – 250 крб. [33, арк.104зв.; 36, арк.125].

На початку березня розпочалася робота державних органів для покращення матеріального стану війська. Саме у цей час в армії, через нестачу білизни та фактичну відсутність лазень, набирають неймовірного розмаху завошивлення та епідемія тифу. Щодня хвороба забирала більше людських життів, ніж ворожа куля, тому продовження боротьби за визволення українського народу було під загрозою. 10 березня Головний отаман С. Петлюра видав наказ про безкоштовний збір білизни для хворих та поранених козаків на території Поділля та Волині. Його виконання покладалося на органи місцевого самоврядування і спрямовувалося на домовласників та орендарів квартир. При чому, обсяг білизни, яку потрібно було здати, залежав від кількості кімнат, тобто з 5 кімнат – 4 пари білизни, по 4 одиниці: сорочок, підштаників, шкарпеток або онуч з полотна, рушників і простирада. Таку ж кількість зазначених речей здавали орендарі 5 і більше кімнат; ті, хто наймали 4 кімнати, – по три комплекти; 3 і 2 кімнати – 2 комплекти; 1 кімнату – 1 комплект. На здійснення наказу відводився один тиждень з часу його оголошення. Відомості про кількість зібраної білизни повітові комісари і коменданти мали відправляти санітарній управі штабу Дієвої армії у Проскурові [32, арк.8-9].

На 12 березня була призначена нарада з приводу проведення збору потрібних для війська речей, на яку мали з'явитися представники від Подільської губерніяльної народної управи, Кам'янецької залоги, коменданта Кам'янця-Подільського, Кам'янецького міського голови, повітової народної управи та товариства «Просвіта» [32, арк.19]. Через відсутність в архівних фондах протоколу засідання, нам не відомо чи воно відбулося. Утім зафіксовано, що вже після 12 березня до Подільського губкомісара почали надходити звернення від державних службовців губерньського центру (колективу Головної ради спілки поштово-телеграфних робітників, службовців правління Кам'янець-Подільської хлоп'ячої духовної школи та медичного персоналу Подільської губерніяльної народної лікарні) про звільнення їх від «реквізиції білизни» [32, арк.27, 31, 37, 39, 40, 42зв., 43]. Населення також непривітно поставилося до запровадження повинності, оскільки само відчува-

ли дефіцит одягу. У докладі в. о. Кам'янецького повітового комісара йшлося про те, що люди категорично відмовляються здавати речі. Через це військові структури вдаються до примусу у вирішенні цього питання [32, арк.35-36]. Подібний метод хоч і не схвалювався селянами, проте забезпечив певну результативність. Так, Могилівський повіткомісар Скалазків звітував, що з 17 по 19 березня у м. Могилеві-Подільському було зібрано: 891 сорочку, 561 пару підштаників, 633 рушники, 187 онуч, 275 пар шкарпеток, 8 наволочок, 8 носових хустинок, 41 мішок і 70 простирадл [32, арк.22-23, 34зв.].

Подібна робота проводилася у містах. Для виконання наказу С. Петлюри 10 березня Кам'янець-Подільський було розділено на 18 районів. Міський голова Килимник та голова розпорядчої комісії по збору білизни Отрішко-Арський інформували про підрахунок речей із 8 районів: 275 сорочок, 279 кальсон, 117 пар шкарпеток, 46 онуч, 238 рушників, 118 простирадл та 7 пошивок. Всього зібрали 1080 речей [32, арк.41].

Наприкінці березня 1919 р. акція по збору одягу досягла критичної межі. Заступник Кам'янецького повіткомісара повідомляв, що «збір білизни з населення більше неможливий з приводу того, що воно в цей час само іспитує нужду в таких речах» [32, арк.14]. До свого звіту він додав відомість про кількість зібраної білизни у містечкових жителів Городка, Жванця, Оринина і Шатави: станом на 31 березня вдалося зібрати 312 сорочок, 312 пар кальсон, 164 рушники, 13 простирадл, 4 пошивки, 1 штани, 3 пари шкарпеток, 40 онуч і 1 картуз [32, арк.15].

Як інформувала Кам'янець-Подільська міська управа на початку квітня, ця кампанія, проведена в губернському центрі, де було набагато більше мешканців, ніж у чотирьох вказаних містечках разом узятих, дала армії набагато відчутніші результати: 1436 сорочок, 1279 підштаників, 528 пар шкарпеток, 273 онучі, 1099 рушників, 480 простирадл, 17 пошивок, 2 куфайки, 1 шт. бинтів, 5 носових хустинок та 1 скатертину. Загалом зібрали 5121 одиницю одягу. Управа просила губерніяльного комісара відшкодувати їй кошти, затрачені на проведення цієї важливої державної акції (друкування оголошень, наймання візників з підводами, робітників для упорядкування зібраної білизни), утім отримала негативну відповідь [32, арк.46зв., 47].

Після запеклих боїв з більшовиками наприкінці травня – на початку червня 1919 р. українське військо перебувало у важкому матеріальному стані. Зокрема, після перевірки запасового куреня 3-ї пішої дивізії, отаман О. Осецький і т. в. о. начальник штабу Дієвої армії В. Тютюнник повідомили про те, що 50% козаків цієї частини були забезпечені тільки однією парою спіднього одягу [37, арк.165-165зв.]. І це при тому, що в Кам'янець-Подільській поштово-телеграфній конторі зберігалось 500 комплектів білизни з часів Першої світової війни [32, арк.48].

Із звільненням території Поділля від Червоної армії, військово-керівництво спрямувало свою увагу на будівництво Збройних 280

сил, зокрема, вирішення проблем їх постачання. На засіданні Ради Народних Міністрів (РНМ) УНР, яке відбулося 14-15 липня 1919 р., військовому міністру доручили розробити та внести на розгляд уряду законопроект про організацію допомоги війську від населення, а саме обов'язковий збір білизни, яку розглядали як чергову військову повинність [10, с.412]. 18 липня в. о. військового міністра В. Петрів подав на засідання РНМ проект постанови про запровадження такої обов'язкової повинності для населення у формі здавання білизни для українського війська [4, с.347]. Члени уряду схвалили документ і доручили комісії у складі міністрів народного здоров'я й опікування, військового та внутрішніх справ виробити порядок та інструкцію щодо проведення зазначеного закону [10, с.419-420].

Одразу після цього засідання, місцеві газети повідомили читачів про намір уряду в найближчому часі провести збір білизни для армії [27, с.2; 12, с.2]. Дізнавшись про це, міський голова Кам'янець-Подільського надіслав до Міністерства внутрішніх справ телеграму, у якій рішуче відмовлявся збирати одяг у населення, мотивуючи це тим, що у місті подібна акція проводилася багато разів, а тому нова кампанія може викликати величезне обурення людей. Він висловився за те, щоб до виконання урядової постанови прилучилися регіони усєї України, за винятком тих місць, де подібні заходи нещодавно проводилися [41, арк.273]. Згаданий архівний документ свідчить про те, що основне джерело забезпечення війська особистими речами – міські жителі та селяни – майже повністю себе вичерпало, а з фронту надходили невтішні відомості. Про це повідомляв підполковник армії УНР В. Прохода, акцентуючи увагу на тому, що наприкінці липня військо відчувало цілковитий брак білизни та взуття. Такий стан не дозволяв використовувати на передовій людський ресурс, який потрапив до армії шляхом нещодавньої мобілізації [29, с.30]. Хоча органами місцевого самоврядування й робилися певні спроби заохотити населення допомогти армії у вирішенні цієї проблеми, утім через системну безконтрольність вони були не завжди дієвими.

Здійснювалися заходи із розширення території збору білизни для армії. Свій внесок у цю справу зробило населення сусіднього із Кам'янецьчиною Ушицького повіту. Вже 29 липня його комісар О. Лазаренко звернувся до мешканців населених пунктів підконтрольної йому території з проханням пожертвувати білизну для хворих козаків, оскільки держава мала обмежені можливості [9, арк.7]. Утім віднайти дані про результати цієї кампанії нам не вдалося. Скоріш за все, населення пожертвувало якусь частку свого майна, яка, проте, була меншою, ніж очікувалося.

Щоб радикально вирішити цю проблему, значення якої в умовах швидкого поширення тифу тільки загострювалося, уряд УНР вдався до рішучих дій. 30 липня він ухвалив закон «Про тимчасове встановлення натуральної повинності населення по постачанню білизни для Дієвої армії» [43, арк.2-6]. Під дію юридичного акту підпадали громадяни, які: 1) володіли або винаймали житло від

3-х і більше кімнат; 2) власники підприємств з річним прибутком більше 1000 крб. Обсяг натуральної повинності визначався кількістю кімнат та розміром прибутку, одержаного від виробництва [34, арк.49зв.-51; 15]. Один комплект, який потрібно було здати, включав у себе: сорочку, підштаники, рушник, 1 пару шкарпеток або онуч, за який виплачувалася скромна грошова винагорода – 50 крб. Білизна обов'язково мала бути придатною до використання. За браком речей повинність виконувалася грішми – за один комплект 500 крб. (у 10 разів більше від суми відшкодування) [31, арк.1-2]. Для контролю за належним виконанням цього закону, створювалися спеціальні комісії з представників комісаріату, місцевої військової влади і органів самоврядування. Весь зібраний одяг та кошти поступали в розпорядження міністерств: військового, народного здоров'я та опікування [18, с.4].

В інструкції, яка додавалася до юридичного акта, визначався порядок проведення збору. Білизну потрібно було здати упродовж 10 днів на призначені пункти. За принесені речі уповноважені особи видавали квитанцію про її отримання та гроші. Після закінчення терміну, відведеного на цю кампанію, члени комісії разом з представниками міліції мали обходити місто та перевіряти наявність у населення квитанцій. Їх відсутність розцінювали як ігнорування державного розпорядження і підставу для стягнення упродовж 3-х днів штрафу на рахунок Державної скарбниці. Якщо штраф не оплачувався, порушників арештовували і передавали військовій владі для виконання примусових робіт в інтересах армії [3, с.1].

Лише 8 серпня телеграми із змістом закону 30 липня 1919 р. були надіслані Могилівському, Ямпільському, Літинському, Ушицькому, Кам'янецькому і Проскурівському повітовим комісарам [31, арк.4-4зв.]. Через кілька днів газета «Селянська громада» надрукувала статтю «Білизна для козаків», у якій повідомляла місцевих жителів про натуральну повинність білизною для війська УНР [2, с.7]. Також була дана вказівка розклеїти видрукований текст закону в громадських місцях Кам'янця-Подільського [31, арк.11]. Обставини часу вимагали швидкого реагування на нову вимогу, бо, як зазначалося 8 серпня, наприклад, у докладі військовослужбовця 1-го Гарматного полку Скрипника, «козаків полку дуже бідують без білизни та чобіт ... бо інтендантство не відпускає. Як і є чоботи та білизна в приватних гамазях, то вона дорого коштує і козак не в змозі це купити» [42, арк.2-2зв.]. Недостачу у війську теплового одягу і чобіт у цей час підтверджував генерал-хорунжий армії УНР М. Капустянський [16, с.136].

Кам'янець-Подільська міськповітова комісія зі збору білизни розпочала свою роботу 9 серпня [31, арк.5-6]. Її головою було призначено Савченка [23, с.1; 24, с.3]. Члени комісії ухвалили проводити збір протягом 6 днів у такому порядку: 20-21 серпня білизну зносять громадяни, прізвища яких починаються з літери А до І, 22-23 – від К до Р, 24-25 серпня – від С і до кінця алфавіту. Речі мали приймати вартівні члени комісії з 8.00 до 20.00 включно [31, арк.3]. 17 серп-

ня Савченко виїхав за кордон у службових справах, його замінив М. Левицький [31, арк.13]. Чергове засідання цієї комісії відбулося 18 серпня за участю представників Губерніяльного комісаріату (він же – голова комісії М. Левицький), штабу міської залоги (Лихоглядів), Міністерства народного здоров'я й опікування (О. Брояківська), міської управи (Панасюк), інтендантства (Зайченко) та податкового інспектора Кам'янця-Подільського (Блаудзевич). Обговорювали питання про грошову оцінку кожної речі, що входила до комплексу білизни, та розмір грошової компенсації за невиконану повинність. Ухвалили: за не здані сорочки і кальсони громадяни мали заплатити 200 крб., за рушник – 60, шкарпетки чи онучі – 40 крб. Встановили і норми відшкодування власникам за кожну здану річ: за сорочку, кальсони – 20 крб., рушник – 6, шкарпетки чи онучі – 4 крб. [31, арк.17-17зв.]. Ці рішення, а також додаткові умови щодо прийому одягу, розмістили у 86 надрукованих примірниках для розповсюдження на Кам'янецьчині, де мала стартувати ця кампанія [31, арк.20 а, 29]. Відповідні оповіщення були надіслані до місцевої преси [31, арк.28зв.; 1, с.4].

Утім, підготовчі заходи не гарантували успіху. Вже на другий день кампанії, 21 серпня, на адресу комісії почали надходити заяви від службовців різних установ про звільнення їх від виконання цієї повинності. Вирішили звернення не розглядати до завершення роботи. Крім того, зіткнулися з таким казусом: закон (інструкція) не передбачали у складі комісії рахівника (бухгалтера) з відповідною оплатою праці, а без нього не можна було вести облік зданої білизни та встановити її якість. Довелося терміново звертатися до міністра народного здоров'я й опікування Д. Одрини з проханням посприяти у вирішенні цього кадрового питання [31, арк.36-37]. Відповідь була позитивною, після чого роботу на цій стадії розблокували [31, арк.43].

Трапалося, що у роботу комісії втручався губкомісар Поділля М. Кондрашенко, який вимагав всю зібрану білизну і гроші передати в його розпорядження. Йому пояснили, що такі дії суперечать закону від 30 липня, адже зібрані речі мали поступати на баланс кількох міністерств, а вже звідти розподілятися між шпиталями та військовими групами. До того ж, неодноразова передача речей з одних рук в інші могла призвести до втрати частини з них. [31, арк.45]. Наприкінці серпня встановили перші результати літньої кампанії з натуральної повинності. З'ясувалося, що з 20 по 25 серпня уповноваженими комісією особами було прийнято 433 сорочки, 411 кальсонів, 396 рушників, 188 пар шкарпеток і 202 онучі [31, арк.68, 69]. Цих речей було явно недостатньо, щоб задовольнити потреби захисників держави.

Проведений аналіз засвідчив, що в ході кампанії не все було враховано. 29 серпня у заяві до губкомісара Поділля М. Левицький повідомляв, що упродовж 6 днів повинність виконали усього 350 осіб (здали 400 комплектів білизни, перерахуваали 30 тис. крб.). Причину низької активності громадянства голова комісії пояснював недобросовісним виконанням своїх обов'язків відпо-

відальними працівниками. Йшлося про упущення попереднього керівника, який провалив справу з підбором кадрів та помешкання для прийому і зберігання білизни. Новий очільник взявся за виправлення становища за 3 дні до початку кампанії, що було запізню. Інший недолік полягав у недостатньому інформуванні населення. Так, міська міліція не забезпечила рівномірне поширення 100 надрукованих примірників закону (в окремих куточках міста їх не бачили взагалі). А текст додаткових умов прийому білизни виднівся лише біля губернського комісаріату, в інших місцях його не розмістили [31, арк.50].

Не справилася із вчасним інформуванням містян і місцева преса. Так, газета «Трудова громада» з офіційного документа зробила звичайну хронікальну замітку і надрукувала її майже через місяць (21 серпня), а часопис «Україна» взагалі проігнорував звернення. Лише 23 серпня у ньому з'явилася інформація про утворення комісії зі збору білизни для війська [31, арк.40зв; 17, с.4].

В ході кампанії зазначену комісію позбавили права розпоряджатися приміщенням для складання і зберігання зданого одягу, що створило великі труднощі у її роботі і переключило увагу на пошук місця концентрації речей [31, арк.47, 51].

Зазначені причини ускладнювали роботу комісії, утім не вони у першу чергу позначилися на низьких показниках проведеної кампанії. М. Левицький вважав, що раніш проведені неодноразові заходи із збору білизни, до речі, і більшовиками теж, серйозно зменшили запаси білизни у населення.

Намагаючись виправити становище на краще, на початку вересня 1919 р. комісія видала нове оголошення про збір білизни 5-7 вересня [31, арк.54]. Щоб не допустити суперечок у чергах і крадіжок майна, що мало місце у попередній кампанії, вирішили залучити для забезпечення правопорядку більшу кількість міліціонерів [31, арк.67]. На засіданнях комісії, які відбувалися 9 [31, арк.73-73зв.], 23 [31, арк.84-85] та 28 вересня [31, арк.143], розглядалися вмотивовані заяви громадян про звільнення їх від повинності білизною. При цьому до уваги бралися свідчення податкового інспектора Блавдзевича про матеріальне становище заявників. Як наголошував М. Левицький у донесенні губернському комісару, що обидві кампанії (20-25 серпня і 5-7 вересня) дали змогу зібрати: 794 сорочки, 772 кальсони, 724 рушники, 4 простирадла, 326 пар шкарпеток, 376 пар онуч. Все це передали представникам Міністерства здоров'я й опікування та Головній санітарній управі [31, арк.134зв.]. Зазначалося, що додатковий збір дав нижчі результати ніж попередній: якщо за 6 днів у серпні надійшло 1630 одиниць білизни (400 комплектів), то за 3 дні у вересні – 1369 речей (близько 340 комплектів), тобто на 16% менше ніж минулої акції [31, арк.77].

Готуючись до випробувань у прийдешній холодний період року, Головна команда військ УНР 2 вересня видала наказ про збір за гроші теплого одягу та взуття для захисників республіки [21, с.4; 10, с.492]. У зв'язку з цим поширили відозву Головного
284

отамана до населення Правобережжя із закликом виконати свій громадський обов'язок [5, с.1; 6, с.2-3; 13, с.4; 11, с.576-577]. Передбачалося, що кожні 100 дорослих осіб здадуть по 2 комплекти теплих речей [14, с.247]. Для цього командирами груп, корпусів, бригад та дивізій створювалися спеціальні комісії за участі представників Державного інспекторату та контролю. Збиранню підлягали: шинелі або жупани, кожухи, бушлати, свитки, шапки, теплі онучі, тілогрійки, ватяні або сукняні штани, чоботи та черевики [22, с.2]. Власник зданих речей отримував грошову винагороду. Наприклад, найбільшу вартість мали чоботи – 350 крб., найменшу – шапка та онучі – по 10 крб. Нижча якість одягу знижувала ціни на речі [20, с.1]. Родини військовослужбовців армії УНР, особи, які займали державні посади та залізничники користувалися пільгами і були звільнені від натуральної повинності [30, с.363]. У громадян, які без законної підстави відмовлялися здавати одяг, передбачалося влаштувати обшуки, а знайдені речі конфісковувати. Фактично цим нормативним актом надавалося право державним та військовим органам на реквізицію [45, с.162]. Порушників закону віддавали під військовий суд, який створювався при кожній дивізії або бригаді [19, с.1].

Про те, як проходив збір теплого одягу, свідчить, зокрема, кампанія на Кам'янецьчині. 29 вересня повітовий комісар Щуровський звернувся до всіх волосних комісарів повіту з вимогою до 4 жовтня подати відомості про наявні результати кампанії [8, арк.248]. З'ясувалося, що вона проходила дуже маяво. Причинами цього були: по-перше, відсутність відповідних органів для прийому принесеного одягу, через що його кількість не завжди фіксувалася. Населення, не знаючи куди здавати речі для виконання нової повинності, зверталося до редакції часописів. Такий випадок зафіксувала газета «Україна» [28, с.3]; по-друге, ця кампанія у часі співпала з іншою – збором білизни, що вносило певне сум'яття і незрозуміння послідовності дій.

На початку жовтня коли збір речей у Кам'янці-Подільському продовжувався, газета «Трудова громада» розмістила на своїх сторінках замітку невідомого автора «Наслідки збору білизни». Наведені тут дані про кількість зібраних речей не співпадали з тими, які подала спеціальна комісія, до того ж, він іронізував над містянами, які «напруживши» всі свої сили, спромоглися дати війську «аж 2 простирадла... Таким чином місто, як звичайно, не за нас» [26, с.3]. Ці звинувачення були абсурдними, оскільки, як зазначалося вище, закон про натуральну повинність не зобов'язував громадян здавати простирадла.

У відповідь на незрозумілий випадок проти кам'янчан, голова комісії М. Левицький надіслав до редакції того ж часопису матеріал, у якому пояснив, що простирадла приймалися, як виняток, замість сорочок і кальсонів [31, арк.138-139]. Ця публікація обурило міських жителів, які, віддаючи останнє, аж ніяк не могли задовольнити потреби армії, якій бажали успішних дій у захисті української держави. Надалі вони могли реагувати на незаслуже-

ну критику пасивним ставленням до подібних кампаній, які мали важливе державне і суспільне значення.

Згадана стаття, яка мала, скоріш за все, замовний характер, спричинила відставку голови комісії. Її 16 жовтня здійснив губкомісар Поділля. М. Левицький був звільнений із формулюванням про невідповідність займаній посаді [32, арк.106]. Насправді, обізнані управлінці розцінили це як відплату високопосадовця голові комісії, який, як вже зазначалося, відмовився передати у серпні зібрану білизну для незрозумілих потреб губернського комісара. [31, арк.156зв.]. Новим керівником комісії було призначено Демченка, який до того працював у губкомісаріаті [32, арк.118] і не мав необхідного управлінського досвіду. А роботи в комісії було дуже багато. За свідченнями П. Шандрука, генерал-хорунжого війська УНР, через відсутність теплої одягу і білизни, козаків, хворих на тиф, тисячами привозили з фронту до Кам'янця-Подільського [44, с.80]. Брак білизни сприяв швидкому розповсюдженню у госпіталях інфекційних захворювань, список яких поповнила дизентерія. Про жахливу картину, яка відбувалася у той час, залишив спогади лікар Проскурівського військового шпиталю Дієвої армії УНР В. Наливайко: «А плямистий тиф лютував далі... Почали хорувати лікарські помічники і помічниці, сестри, аптекарі, санітари та взагалі персонал, а військо майже щодня постачало нам нові транспортні хворих, жах почав огортати нас... Воші заїдали Українську державу... її військо... нищили все! Хотілось кричати: рятуйте, хто в Бога вірує...!... загинемо! Але ніхто не кричав, бо не було кому почувти...» [25, с.138-139].

Коли справа дійшла до перевірки виконання повинності, то виявилось, що члени комісії до неї зовсім не готові, так як для цього не були створені належні умови, про що організатори мали подбати заздалегідь. Зокрема, для зберігання коштів, які мали надходити від населення за речі, у її розпорядженні не було скарбника і печатки. Тому на засіданні 5 жовтня 1919 року вирішили відкрити у Державному банку рахунок, на який мали перераховуватись отримані суми [31, арк.149]. Також не вистачало працівників для виписування ордерів, що видавалися для перевірки помешкань. Для заповнення лакуни 18 жовтня вирішили найняти підготовлених осіб за певну оплату: один документ – одна гривня [31, арк.154-154зв.]. Для більш ретельної перевірки місто поділили на 4 райони, а це, в свою чергу, вимагало збільшення штату службовців [31, арк.169-169зв.]. За допомогою звернулися до начальника залоги міста з проханням надіслати старшин. Білизна отримана від громадян мала здаватися ними щодня під розписку начальника відповідного району міліції, а раз на тиждень – представнику від інтенданства. Під час прийому увага зверталась на придатність речей та їх кількість, зазначену в ордерах. Гроші від жителів приймалися міліцією [31, арк.162].

Але вже 4 листопада комісія несподівано ухвалила рішення: «Тимчасово припинити пред'явлення ордерів громадянам» [31, арк.171]. Голова Демченко у своєму листі до міністра Д. Одрини

наголошував, що хід перевірки ускладнюється через обурення населення, тому його і припинили. Складність становища пояснювалася тим, що, за наказом С. Петлюри, 2 і 3 листопада у селян проводилися реквізиції різних речей, у тому числі й білизни [31, арк.173-173зв.], що позначалося на зборі. Станом на 12 листопада комісії вдалося зібрати майже 30 комплектів білизни [31, арк.174-174зв.]. Для їх прийому 19 листопада утворили комітет оборони УНР [32, арк.151].

У Могилеві-Подільському збір білизни розпочався пізніше, одразу після визволення міста і відновлення діяльності адміністративних структур. Вже 8 вересня повітовий комісар Я. Христик повідомляв Подільському губкомісару про утворення комісії із збору білизни [32, арк.103]. Сама кампанія мала відбутися з 9 по 18 вересня [32, арк.121]. Голова комісії В. Дядинюк запропонував не забирати речі одразу примусово, а дати населенню можливість добровільно виконати свій обов'язок. Прізвища всіх, хто не виявив бажання здавати одяг, слід було записувати, щоб потім застосувати до них каральні заходи відповідно до закону [32, арк.120].

Для кращого проведення збору Могилів-Подільський поділили на 7 мікрорайонів, у кожному з яких створили підкомісію у складі 4-х осіб [32, арк.122-123]. На нараді, яка відбулася 24 вересня, представники підкомісії прозвітували про виконані заходи. Виявилось, що сумарно було зібрано 399 сорочок, 348 підштаників, 134 пари шарпеток, 128 онуч, 260 рушників, 8 мішків, 1 пошивку і 3 простиралка. Причиною невеликої кількості прийнятих речей було те, що упродовж 1919 року ця кампанія була третьою по рахунку. Зокрема, багато речей було реквізовано Червоною армією [32, арк.124-126]. Однак зібраної білизни не вистачало ні для тих, хто стояв на позиціях, ні для хворих козаків. Її брак відчувався наскільки, що доводилося вдаватися до крайнощів. Зокрема, як стверджував лікар В. Наливайко: «санітари не одягали покійників, бо ж зайвої білизни не було, її бракувало» [25, с.143].

Відомо, що комісії для збору білизни були утворені і в інших населених пунктах. Наприклад, такі організації діяли у Брацлаві, Немирові, Тульчині, Тростяниці, Шпикові, Вороновиці [32, арк.97]. Жителі Брацлава, Миньківців і Курилівців [32, арк.100] просили звільнити їх від виконання цієї повинності, зважаючи на їхнє важке матеріальне становище, погроми та реквізиції, які до недавня вчиняв більшовицький режим та його військо. Зокрема, у Брацлаві, під час чергового наступу ворога, було втрачено два вагони з одягом [32, арк.69]. Тому, за погодженням міністра внутрішніх справ, збір у Брацлаві відклали на 2 місяці [32, арк.74, 76]. Мешканці Миньківців і Курилівців Ушицького повіту не звільнялися від виконання обов'язку: влада побоювалася, що це може послужити негативним прикладом для інших міст і містечок. Разом з тим, повітовим комісарам були надані таємні інструкції аби на населення не чинився сильний тиск. Пропонувалося звернути увагу на багатших громадян, які могли дати необхідну білизну [32, арк.72-73].

військового шпиталю Клебановського відомо, що під час проведення кампанії у Вінниці було зібрано 300 комплектів речей. Цього катастрофічно не вистачало, щоб задовольнити 1300 пацієнтів, з яких 1100 хворіли на тиф [32, арк.83]. Квардюк, який виконував обов'язки Летичівського повітового комісара, повідомляв 28 жовтня, що в ході акції було зібрано: 57 сорочок, 50 підштаників, 51 рушник, 6 носових платків, 59 онуч, 10 простирадл, 1 військові штани і 2 мішки [32, арк.134].

У Літинському повіті комісія була створена 28 вересня. Вона ухвалила провести збір у місті 7 і 8 жовтня [32, арк.91зв., 93]. Крім того, 1 листопада повітовою народною управою була видана обов'язкова постанова про збір білизни для війська, яка зобов'язувала населення дати від кожних трьох сільських дворів один комплект білизни. Він включав у себе: сорочку, підштаники, пару онуч і рушник. В окремому пункті вказувалося, що сім'я козака, який служить в українській армії, від цієї повинності звільнялася. Прийом одягу мав закінчитися до 1 січня 1920 р. Про результати виконання цього розпорядження нічого не відомо [7, арк.84]. Через погану комунікацію у деякі населені пункти текст закону від 30 липня 1919 р. надійшов лише наприкінці вересня. Про це, наприклад, з Ольгополя телеграфував в. о. повітового комісара Безпалько [32, арк.75]. Військові події, що розгорталися в УНР в листопаді 1919 р. і закінчилися поразками українського війська, не дали змоги завершити кампанію.

Отже, налагодження апарату постачання Дієвої армії УНР у складних воєнно-політичних умовах 1919 р. було пріоритетним напрямком роботи військового керівництва та уряду. Однією з важливих складових його діяльності стало забезпечення війська білизною за рахунок тих незначних ресурсів, які ще залишалися упродовж 5 років війни і революції у цивільного населення, що проживало на невеликій, підконтрольній українській владі території. Виконання відповідних законних розпоряджень на Поділлі серйозно ускладнювалося загальною бідністю громадян, кількарізними кампаніями зі збору білизни, до яких вдавалися різні владні структури, зокрема і більшовицькі. У зв'язку з цим ставлення людей до цієї повинності було далеко не позитивним. Попри те, значна частина їх взяла участь у допомозі армії білизною, отримавши за це нерівноцінне відшкодування грошима. Найбільший внесок у кампанію з-поміж різних населених пунктів зробили мешканці Кам'янця-Подільського, який влітку восени відігравав роль державного центру УНР. Повіти дали значно менше білизни, хоч у них проживало значно більше населення. Загалом зібрана білизна лише частково задовольнила потреби хворих і стройових вояків, що негативно позначилося на боєздатності українського війська і долі державності.

Список використаних джерел та літератури:

1. Багатші городяне, дайте білизну для козаків // *Селянська громада. Кам'янець-Подільський*, 1919, 31 серп. Ч. 11. С. 4.

2. Білизна для козаків // *Селянська громада*. 1919, 10 серпня. Ч. 8. С. 7.
3. Військове Міністерство // *Вістник Української Народної Республіки*. Вінниця-Кам'янець-Подільський, 1919, 17 серпня. Ч. 44. С. 1.
4. Голубко В. Організація фінансування і постачання українських військ періоду національної революції 1917-1920 рр. // *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2018-2019. Вип. 19-20. С. 339-352.
5. Громадяне! Дайте зімовий одяг нашим героям – козакам // *Селянська громада*. Вінниця, 1919, 21 вересня. Ч. 14. С. 1.
6. Громадяне // *Трудова громада*. Кам'янець-Подільський, 1919, 15 вересня. № 62. С. 2-3.
7. Державний архів Вінницької обл. Ф.255. Оп.1.Спр.144. 93 арк.
8. Державний архів Хмельницької обл. Ф.Р.-261. Оп.1. Спр.11. 292 арк.
9. Державний архів Хмельницької обл. Ф.Р.-264. Оп.1. Спр.4. 12 арк.
10. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918 – 1920: Док. і матеріали у 2 томах, 3 частинах / [упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін.]. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. Т. 1. 688 с.
11. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918 – 1920: Док. і матеріали у 2 томах, 3 частинах / [упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін.]. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. Т. 2. 744 с.
12. Для армії // *Каменярі*. Кам'янець-Подільський, 1919, 26 липня. Ч. 8. С. 2.
13. Допоможімо нашим лицарям-козакам // *Україна*. Кам'янець-Подільський, 1919, 16 вересня. Ч. 29. С. 4.
14. Доценко О. Літопис української революції. Матеріали і документи до історії української революції. Київ; Львів, 1923. Т. 2. Кн. 4. 362 с.
15. Заремба О. Забезпечення армії УНР одягом влітку-восени 1919 року. URL: <http://kupa.in.ua/statti/pershi-vyzvolni-zmagannya/odiag-daunr.html> (дата звернення: 16.09.2019)
16. Капустянський М. Похід український армій на Київ-Одесу. Мюнхен: Вид. «Хвилевого», 1946. Ч. 3. 200 с.
17. Комісія по збору білизни // *Україна*. 1919, 23 серпня. Ч. 12. С. 4.
18. Наказ Головної Управи Війська У. Н. Р. // *Україна*. 1919, 14 серпня. Ч. 5. С. 4.
19. Наказ Головної Команди Військ Української Народної Республіки // *Селянська громада*. Вінниця, 1919, 21 вересня. Ч. 14. С. 1.
20. Наказ Головної Команди Військ Української Народної Республіки // *Трудова громада*. 1919, 17 вересня. №. 63. С. 1.
21. Наказ Головної Команди Військ Української Народної Республіки // *Україна*. 1919, 16 вересня. Ч. 29. С. 4.
22. Наказ Головної Команди Військ Української Народної Республіки // *Український козак*. Жмеринка, 1919, 19 вересня. Ч. 51. С. 2.
23. Наказ Подільського Губерніяльного Комісара // *Подільський край*. Кам'янець-Подільський, 1919, 10 августа. Ч. 425. С. 1.
24. Наказ Подільського Губерніяльного Комісара // *Україна*. 1919, 10 серпня. Ч. 2. С. 3.
25. Наивайко В. Спомини лікаря з української війни 1918-1920 рр. // *За державність*. 1939. Ч. 9. С. 92-144.
26. Наслідки збору білизни // *Трудова громада*. 1919, 3 жовтня. №. 73. С. 3.
27. Постановлення білизни для армії // *Вістник Української Народної Республіки*. Вінниця-Кам'янець-Подільський, 1919, 26 липня. Ч. 26. С. 2.
28. Про допомогу армії // *Україна*. 1919, 30 вересня. Ч. 39. С. 3.

29. Прохода В. Записки до історії Сірих або Сірожупанників // *Табор*. Варшава, 1928. Ч.6. С. 22-45.
30. Трембовецький Д. Діяльність військового Міністерства УНР із забезпечення армії теплими речами восени 1919 р. // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. 2015. Вип. 8. С. 361-366.
31. ЦДАВО України. Ф. 538. Оп.1. Спр.170. 177 арк.
32. ЦДАВО України. Ф. 538. Оп.1. Спр.171. 152 арк.
33. ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп.2. Спр.2. Т.1. 222 арк.
34. ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп.2. Спр.3. Т.2. 201 арк.
35. ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп.2. Спр.4. 277 арк.
36. ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп.2. Спр.5. 154 арк.
37. ЦДАВО України. Ф.1075. Оп.2. Спр.7. 511 арк.
38. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп.1. Спр.23. 381 арк.
39. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп.1. Спр.93. 113 арк.
40. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп.1. Спр.94. 63 арк.
41. ЦДАВО України. Ф.1092. Оп.2. Спр.76. 397 арк.
42. ЦДАВО України. Ф.1696. Оп.1. Спр.9. 28 арк.
43. ЦДАВО України. Ф. 3172. Оп.3. Спр.4. 12 арк.
44. Шандрук П. Сила доблесті Київ: Вища школа, 1999. 240 с.
45. Яценко О. Діяльність кооперації Поділля під час білогвардійської навали (друге півріччя 1919 р.) // *Сіверянський літопис*. 2010. № 2-3. С. 158-165.

Т. В. Лякович

Деятельность украинских властей по обеспечению военных бельем в 1919 г. (на материалах Подолья)

В статье на основе архивных источников, материалов периодических изданий, мемуаров документальных работ военных и исследований отечественных ученых освещены основные составляющие организационных мероприятий украинских государственных, самоуправляемых и военных органов для обеспечения армии в 1919 г. бельем, которого катастрофически не хватало. Охарактеризован процесс сбора нательной одежды, который неоднократно проводился в течение весны-осени с разной результативностью и вообще сыграл важную роль в повышении боеспособности украинской армии. Проанализирована реакция крестьянства, других групп общества на добровольно-принудительное изъятие вещей с их личной собственности, которое тогда под влиянием эпидемии тифа и приближением холодного времени года набрало больших масштабов в прифронтовом районе. Обращено внимание на качество выполнения административными работниками мероприятий по подготовке и непосредственного проведения кампаний, от которых в итоге зависел успех оборонительных наступательных военных действий, ведь материальное обеспечение мало ведущее значение в создании условий для боевой деятельности войск. Помещено интересные факты и детали, которые впервые вводятся в научный оборот, по которым можно проследить аспекты сложного процесса вещевого мобилизации для повышения уровня обеспечения Действующей армии УНР.

Ключевые слова: *правительственные структуры, Действующая армия УНР, органы местного самоуправления, кампания по сбору белья, крестьянство, городские жители.*

Activity of the Ukrainian authorities in providing underwear for the military in 1919 (on materials of Podillya)

The paper deals with the main components of organizational events of the Ukrainian state, autonomous and military Bodies aimed at providing the Army with underwear which was lacking in 1919. The study has been based on the archival sources, periodical materials, memoirs, documentary works of the military and the investigations of domestic researchers. The process of collecting underwear, conducted in spring-autumn with different results, has been characterized as it played an important role in increasing the efficiency of the Ukrainian Army. The reaction of the peasantry, other social groups and voluntary-compulsory removing of their personal belongings that was done in large proportions under the influence of the typhoid epidemic and the cold season coming in the frontline has been characterized. The attention has been paid to the quality of events dealing with preparation and conducting the campaigns specifying the success of offensive-defense military actions as material provision had a leading role in creating conditions for the military activity of the Army. A number of interesting facts and details have been introduced into the scientific circulation for the first time. The findings have enabled recording the aspects of the complicated process of mobilizing things for increasing the level of provision of the Acting Army of the UPR.

Key words: authorities, Acting Army of the UPR, local autonomous Bodies, underwear collecting campaign, peasantry, city dwellers.

Отримано: 30.10.2019

УДК 94(477)«1920/1930»

S. V. Markova

THE HOLODOMOR OF 1932-1933 IN PODILLYA AND SOUTH-EASTERN VOLYN: LATENT COMPONENTS

The purpose of research – the analysis of new and already published archival materials, recollections of the Holodomor-genocide eye-witnesses and finding out the prolonged consequences of the impact of Communist regime on the fate of those interviewed and repressed. Research methodology is based on civilization theory; socio-cultural and synergistic approaches; on the principles of historicism, interdisciplinary, systematic, anthropocentrism. The article analyzes the destruction of the Ukrainian paracivil peasant society during the Holodomor, based on a wide range of sources. The tragedy of the Marchuks' family is highlighted as a marker for the then Ukrainian village. The Holodomor of 1932–1933 has prolonged consequences and latent components that affect the perceptions and everyday lives of some Ukrainians, in particular, those who find it difficult to overcome the traumatic experience of their families during the Holodomor-genocide and Stalinist repression.

Key words: Holodomor, genocide, peasants, kolhosp, 'kulaks', repression.

In December 1987, under the pressure of the world public, the first secretary of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine V. Shcherbytsky was forced to formally recognize the famine

in the Republic of 1932–1933. A thorough study of the Holodomor was initiated in Ukraine by S. Galchak, S. Dibrova, S. Kulchytsky, V. Marochko, A. Filinyuk, Y. Shapoval, G. Shulga etc and significantly influenced the overall historiographic process.

Today, Ukrainian historians are building new links between elements of the Soviet social reality subsystems using an interdisciplinary approach. They are working on the intersection of disciplines and sub-disciplines correlating their own research practices with current ideas about scientific methods. In the XXI century the period of accumulation of actual knowledge about 1917–1933 was naturally changed by the period of their synthesis, the creation of new concepts and scientific schools.

In late 1990s I began to write about the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine, in particular Podillya and South-Eastern Volyn as the act of genocide against the Ukrainian people. I research into the prerequisites, duration and negative social consequences of the Holodomor, as well as, moral and psychological ones, latent components, est. The veritable causes of the wide scale tragedy of 1932–1933 have been cleared up, namely, collectivization, dispossessing of 'kulaks', so-called dekulakization, and forceful grain withdrawal, which left the peasants without food supplies. However, an analysis of archival documents revealed that in the villages along the border the famine did not gain such a terrible scale as in the more remote from the western border settlements. During this period, 93 archival cases were analyzed and the materials were published for the first time. The negative attitude of most peasants of Podillya and South-Eastern Volyn to the Communist regime was confirmed. They showed no respect for communist authorities, called them anti-Ukrainian, Moscow-oriented. In the south of Podillya leaflets with the slogans to disperse kolhosps, to call for uprising and restoration of the monarchy were distributed actively. Sometimes peasants burned the kolhosp property, mowed the unripe cereals, boycotted kolhosp gatherings etc. For cutting wheatears on kolhosp fields peasants were sentenced to 8–10 years in camps. Mr Chervichny from the village of Udriivtsi, Mrs Nikolaeva from the village of Korzhanivka, Mr Stadnyuk from the village of Tomashivka, Mrs Kushlinskaya from the village of Pidlisnyi Mukariv, who were peasants, received such sentences. In the villages of Yurkivtsi, Kutkivtsi, Khropotov, Ivankhivtsi of the Chemerovets district, village council members often beat peasants, seized their property and deprived them of their houses. In 22 villages (Radovtsi, Butny, Novoselytsya, Glyadka, est.) there were women's protests against the anti-national actions of the local communist leaders and their authoritarian policy. In July 1932 a lot of peasants had no food. For example, in the Polonsky district people ate grass cakes, molasses and fodder beets. The peasants ate dead dogs, cats, bark, sawdust and collected seeds in the fields. In July 1933, people were massively starving. In the Slavutsky district, in July 1933, 4520 families were affected by famine, 229 people died; 4306 families of those affected by famine were killed and 689 people died. On May

15, 1933, 400 settlements of Vinnytsia region were starving. In fact, people were starving in 34 districts of this region. There were times when parents, to save their children, told them to flee from the village in search of food. The number of homeless and abandoned children increased. There were facts of cannibalism and corpse eating. Sometimes parents killed their children because they wanted to save them from hunger [1].

Ukrainian peasants gradually developed their own 'starvation culture', which later helped to endure the period after the war of 1946–1947. The generation of the 30-40ies knew well what kinds of plants, animals, birds, insects and processed products could be eaten. People knew which herbs would counteract the harmful effects of 'inedible' foods. Children born within these years will constantly experience the fear of Holodomor recurrence and accumulate groceries for a rainy day [2].

By my estimate in 2002 there were 1 669 564 direct and indirect deaths from the Holodomor in the region [3, p.98-99]. However, current calculations have shown an exaggerated death toll. In my opinion, it didn't exceed 1 million.

My research at the beginning of the 21st century required the introduction of a new integrated concept, namely, Ukrainian paragrupal peasant society. The formation of the totalitarian Communist regime (1917–1933) led to the stop of the transformation of Ukrainian paracivil peasant society into the civil one which caused the separation of Ukraine from the European model of political and economic development [4]. During this period, 107 archival cases were analyzed and the materials were published for the first time. A comprehensive study of more than 20-year surveys of people who lived in Podillya and South-Eastern Volyn in the 1920-1940 ies was conducted. During the preparation of the questionnaire, it was taken into account that people often continue to comprehend two realities (the Soviet ideological and the private one). The experience of perceiving the Soviet reality of 'those deprived of property; 'not deprived' people, 'Soviet activists' and those abused by them was different.

The article analyzes recollections of eyewitnesses of the events of the 20-40ies of the XX century collected by the members of the NGO 'Association of teachers of social and humanitarian disciplines of Khmelnytsky region'. O. Pervak, the History teacher of Starokostiantyniv school 3 in Khmelnytsky region, wrote down the memoirs of Anna Olischuk who lived in the village of Myakota, the Iziaslav district. The woman remembered that her mother had sung in the church choir and had gone to work in the kolhosp. Her father refused to work in the kolhosp, he believed that only 'antichrists' worked there, for which he was imprisoned for 3 years. He fell ill with tuberculosis in prison. When the family was deprived of property, they dismantled half of the houses, took away all the hens, pillows and grain. Those who took away their property were the locals who later disappeared somewhere. When the famine struck, her family ate rotten potatoes and yeast.

Gennady Bak recorded the memories of a resident of the village of Burtin, the Polonsky district, Khmelnytsky region, Dominice Prylutsky (born in 1925). Dominice recalled that the famine had begun through collectivization. In their family alone, the Soviets took away 7 cows. Mr Prylutsky remembered eating the barley soup. In his family, no one was swollen with hunger, but they constantly wanted to eat. He saw people dying in the streets. The harvest of berries and mushrooms helped to survive during the famine. The berries and mushrooms were dried and soup was cooked in the winter. In his view, God gave them such a crop so that people could survive. D. Prylutskiy also mentioned that he used to walk in the winter to pick up branches of trees wearing only rubber shoes, called chuny without any socks.

A cruel fate struck the Marchuks' family. O. Bondar, an English teacher from Khmelnytsky, gave the materials of the criminal case of her great grandfather Prokip Marchuk (born in 1872, a peasant, a habitant of Mala-Klitna, a village in the Bazaliisky district which is currently the Krasilivskii district of Khmelnytsky region) who was executed by the Soviet power.

On the eve of the Bolshevik revolution in 1917 Prokip Marchuk was a respectable person in the village. At the beginning of the XX century he served as a volost clerk and worked at the volost bank as one of its managers.

Prokip Marchuk had his own household, a house, a drying barn, a shed, a wind mill, a chuff cutter, beehives, 6 dessiatines of earth, 4 horses, 2 cows, agricultural implements and a happy family. In 1906 Prokip Marchuk was elected a member of the Tsarist Council (Duma). He remained a member of the Duma for 72 days. After that he served as a deacon in church. It's worth noticing that it was characteristic of the Ukrainian people to aspire for property. Thus, only labour was considered to be a fair method of acquiring property. Peasants appreciated 'literate people'; illiterate persons could be elected only in exceptional circumstances.

As at 1917, households in Ukrainian villages which had less than 5 dessiatines of land were considered to be small-holder, while those people who had more than 8 dessiatines of land were respectfully called owners and proprietors.

After the legitimization of the Bolshevik regime in Ukraine Prokip Marchuk tried to explain to the peasants that it was the Soviet Power that led to the impoverishments of peasants. He often conversed with women and prophetically warned them of the death of the power which treated people cruelly [5].

In 1928 all property of Marchuk's was forcibly sold for non-payment of taxes (Author's note: In 1926 it was recommended in the closed letter of the Central Committee of the Communist Party of the Ukraine to embark on the severe administrative pressure, judicial action and the sale of auctioned property [6, p.14]).

On the eve of 1928 the tax imposed on a household could reach 256 karbovanets (krb), while overall in the USSR was 230 krb.), a tax per person was 53.27 krb (while the overall rate in the USSR was 294

46.07). Taxes of Ukrainian peasants were higher than in the whole country. Punishments for non-payment of taxes were severe (including confiscation and imprisonment). Wealthy households totally lost the ability to expand the production volume after excessive taxation. In 1928 when grain procurement plans and export agreements were under threat of implementation, the Soviet power was ready to alienate peasants from property [7, p.14].

The criminal case contains evidence of witnesses from the same village mainly illiterate field-hands, who called Prokip Marchuk a 'kulak' and accused him of 'non-payment of taxes', 'nonrecognition of the Soviet power and propagation of religion'. In 1929 Prokip Marchuk was imprisoned for 8 years. He had to be exiled to the north of the USSR. In 3 years he managed to escape, though.

It should be noticed that in the 1920ies the scientific interpretation of the 'kulak' category was not officially defined. Therefore, during the population censuses such a category was not identified, though was used in political purposes of the Bolsheviks' infighting for the power in villages. If we generalize economic indicators of stratification of peasants of the USSR given by S. Strumilin, we will see that the biggest percentage of wealthy and middle-class households was in the Ukrainian Soviet Socialist Republic [8, p.26; 44]. However, they mostly had less profit than industrial workers. Thus, it should be assumed that Ukraine couldn't avoid ruinous drain on resources, mainly due to the destruction of traditional forms of farming in order to bring about industrialization and pay external debts.

In 1929 All-Ukrainian Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the Ukraine made orders 'About dekulakization of peasants' dated 3 July 1929 and 'About features defining households as kulaks' dated 13 August 1929. Dwelling houses, livestock, poultry, agricultural implements, tableware were forcibly collectivized.

The party secret service was involved in tracking down anti-Soviet sentiment among the population, the falsification of cases, the creation of powerful information and human intelligence networks. The majority of fabricated 'anti-Soviet underground organizations' and 'cases' were, in fact, artificial product of the GPU apparatus.

In 1930 a hard fate befell Prokip's son, Hnatko Marchuk, who was exiled beyond the border line to the north of the USSR for 'agitation against the Soviet power'. He was severely sentenced to 10 years in the camps. Prokip's son-in-law Vasyl Semeruk also suffered. He was accused of participating in 'volynkas'. However, the Soviets didn't stop the destruction of the Marchuks' family.

On May 5, 1938 Prokip Marchuk was executed by shooting according to the decision of 'the group of three' of People's Commissariat of Internal Affairs of Ukraine in Kamianets-Podilskyi region for anti-Soviet agitation which led to 'major disruptions of the party and the government'. To date, Prokip Pavlovich has been rehabilitated.

The fates of several generations of Ukrainians were mutilated by the Holodomor. The Communist regime turned individual farmers

into kolhosp workers, (collective farmers), trained them to perceive poverty as a virtue, survival as a way of life, taught people to be afraid and undermined their resistance. Human life wasn't the highest value any longer.

While conversing with the descendants of those subjected to repression and dekulakization one can experience pain and sorrow. Their innocently killed and tortured relatives could have raised happy families, become successful in their communities and ruled the state. The collective memory of Ukrainians doesn't allow us to forget about them.

Список використаних джерел та літератури:

1. Маркова-Тюх С. Населені пункти прикордонної смуги Хмельниччини у злиденні 1932–1933 рр. // *Голод 1932–1933 рр. на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки. Матеріали республіканської науково-практичної конференції*. Хмельницький, 1993. С. 76-78; Маркова-Тюх С. Під грифом «таємно» (Документи архіву Хмельницької області про голод 1932–1933 рр. на Поділлі) // *Питання історії України: збірник наукових статей*. Чернівці, 1998. Вип. 2. С. 301-312; Маркова С. Населені пункти Кам'яниччини в період голодомору 1932–1933 рр. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 1998. Вип. 2 (4). С. 191-194; Маркова С. Подільське село у злиденні 1932–1933 рр. // *Матеріали X-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут, 2000. С. 440-449; Маркова С. Населені пункти прикордонної смуги Поділля в період голодомору 1932–1933 рр. // *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2000. Вип. 10. С. 122-126; Маркова С. Під грифом «таємно». Голод 1932–1933 рр. на Поділлі за документами Державного архіву Хмельницької області // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Вип. 50. Київ, 2000. С. 14-17; Маркова С. Селянство Поділля під час Голодомору 1932–1933 рр. // *Питання історії України: збірник наукових статей*. Чернівці, 2000. Т. 4. С. 163-169.
2. Маркова С. Морально-психологічні наслідки голодомору 1932–1933 років для українського суспільства (за матеріалами спецповідомлень ДПУ та листування листів селян Хмельниччини) // *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: соціально-демографічні та економіко-правові аспекти: збірник наукових праць*. Хмельницький: ХІ МАУП, 2007. С. 29-39; Маркова С. Морально-психологічні наслідки голодомору 1932–1933 років для українського суспільства (за матеріалами спецповідомлень ДПУ та листування селян Хмельниччини) // *Треті педагогічні читання пам'яті М.М. Дарманського: актуальні проблеми сучасної педагогічної освіти: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.* Хмельницький: ХГПА, 2008. С. 174-179.
3. Маркова С. Голодомор 1932–1933 років на Поділлі: монографія. Київ: МАУП, 2003. С. 98-99.
4. Маркова С. Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917–1933 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2015. 544 с.; Маркова С. Парагромадянське селянське суспільство на початку ХХ ст. в Україні: аграрно-політичний дискурс // *Гуржівські історичні читання: збірник наукових праць* / [ред. кол.: В.А. Смолій,

- О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін.]. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2015. Вип. 10. С. 60–62.
5. Державний архів Хмельницької області (Далі – Держархів Хмельницької області). Ф. Р. 6193. Оп.12. Спр. П-20498. 29 арк.
 6. Держархів Хмельницької області. Ф. П. 31. Оп.1. Спр.45. Арк.14.
 7. РГАЭ. Ф. 219. Оп.1. Спр.222. Арк.14.
 8. РГАЭ. Ф. 219. Оп.1. Спр.222. Арк.26; 44.

С. В. Маркова

**Голодомор 1932-1933 рр. на Поділлі та Південній Волині:
сучасні компоненти**

Мета дослідження – аналіз нових та вже надрукованих архівних матеріалів, спогадів очевидців Голодомору і з'ясування пролонгованих наслідків впливу комуністичного режиму на долі опитаних і репресованих. Методологія дослідження базується на цивілізаційній теорії; соціо-культурному та синергетичному підходах; на принципах історизму, міждисциплінарності, системності, антропоцентризму. У статті на основі широкого кола джерел аналізується руйнація українського паразгромадянського селянського суспільства у роки Голодомору-геноциду. Виділено трагічну історію родини Марчуків як маркерну для тогочасного українського села. Підтверджено, що Голодомор 1932–1933 рр. має пролонговані наслідки і латентні складові, які впливають на світосприйняття та повсякдення частини українців; вони досі відчувають травматичний досвід своїх родин часів Голодомору-геноциду і сталінських репресій.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, селяни, куркуль, колгосп, репресії.

С. В. Маркова

**Голодомор 1932-1933 гг. на Подолье и Южной Волини:
современные компоненты**

Цель исследования – анализ новых и уже изданных архивных материалов, воспоминаний очевидцев Голодомора и выяснение пролонгированных результатов влияния коммунистического режима на судьбу опрошенных и репрессированных. Методология исследования опирается на цивилизационной теории; социо-культурном и синергетическом подходах; на принципах историзма, междисциплинарности, системности, антропоцентризма. В статье на основе широкого круга источников анализируется разрушение украинского паразгромадского крестьянского общества в годы Голодомора-геноцида. Выделено трагическую историю семьи Марчуков как маркерную для украинского села того времени. Подтверждено, что Голодомор 1932–1933 гг. имеет пролонгированные результаты и латентные составляющие, которые влияют на мировоззрение и поведение части украинцев; они до сих пор чувствуют травматический опыт своих семей времен Голодомора-геноцида и сталинских репрессий.

Ключевые слова: Голодомор, геноцид, крестьяне, кулак, колхоз, репрессии.

Отримано: 17.10.2019

А. О. Михайлик

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА ПОДІЛЛІ В 20-ті РОКИ ХХ ст.

Розвідку присвячено політичним репресіям щодо інтелігенції на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст. Визначаються особливості ставлення комуністичної влади до представників науково-освітньої інтелігенції та студентства в період утвердження більшовизму, наводяться приклади переслідування та покарання її представників.

В силу багатьох політико-соціальних, економічних та культурних факторів ця суспільна верства розглядалася радянським керівництвом як опозиційна або навіть ворожа. Внаслідок цього був узятий курс на обмеження громадської, наукової і культурної діяльності інтелігенції, почалися спроби поставити її під контроль офіційних ідеологічних інститутів.

У статті наводяться приклади репресій щодо представників гуманітарної інтелігенції на території Поділля, з'ясовуються регіональні особливості діяльності каральних органів, визначаються форми та методи тиску на інтелігенцію в період утвердження радянської влади в Україні (початок 20-х рр. ХХ ст.) та в період розбудови сталінського тоталітаризму (кінець 20-х рр. ХХ ст.).

Ключові слова: інтелігенція, репресії, Поділля, каральні органи, комуністична влада, вищі навчальні заклади, освіта.

У вітчизняній історіографії останнім часом зростає увага до життя та праці української інтелігенції в радянський період. З'явилася низка ґрунтовних праць як фактографічного, так і концептуально-теоретичного характеру [6; 9; 11; 12; 15; 16]. Про неї пишуть ті дослідники, які вивчають інтелігенцію як соціальну верству і феномен, а також ті вчені, які вивчають політичні репресії в СРСР. На жаль, ці два поняття в історичному поступі комуністичної країни виявилися нероздільними. Інтелігенція першою відчула на собі силу карально-репресивної системи й перебувала під пильним оком «чекістів» протягом всього часу існування Радянського Союзу.

Інтелігенція потрапила в поле зору каральних органів фактично відразу після встановлення в Україні радянської влади. Значна її частина, захопена новою економічною політикою, пов'язаною з нею лібералізацією, пішла на співробітництво з радянською владою. Така позиція старої інтелігенції, в першу чергу української національної інтелігенції, розглядалася більшовицьким керівництвом як своєрідний маневр контрреволюційних сил, змушених пристосовуватися до нової політичної обстановки. Внаслідок цього був узятий курс на обмеження громадської наукової і культурної діяльності інтелігенції, почалися спроби поставити її під контроль офіційних ідеологічних інститутів.

Одними з перших, хто відчув на собі тиск радянської влади, стали унікальні за своїм змістом та напрямками роботи організації «Просвіт». Їх самовіддана праця в умовах шовіністичної політики царського уряду сприяла збереженню української мови, са-

мобутності української національної культури, розповсюдженню знань серед широких кіл населення.

Вбачаючи в діяльності «Просвіт» яскраві прояви буржуазно-націоналістичної ідеології, 20 липня 1920 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову, в якій ставилось завдання їх «завоювання», підпорядкування державному контролю тощо. А там, де «Просвіти» не піддавалися впливу, рекомендувалося їх закрити [7, с.180].

Про характер процесу «радянзації» «Просвіт» свідчать такі факти. Якщо 1922 р. в Україні налічувалося 4500 організацій «Просвіт», які об'єднували близько 400 тис. чоловік, то в 1923 р. їх кількість скоротилася майже у вісім разів і становила 573. Причому, організації «просвіт», які характеризувалися ЦК КП(б)У як «дрібнобуржуазні, націоналістичні, куркульські установи націоналістичного характеру», закривалися суто адміністративним шляхом [7, с.181].

Відзначимо, що ліквідація «Просвіт» здебільшого супроводжувалася масовими репресіями проти їх організаторів та активістів. Причому, винесені вирoki виявлялися надзвичайно жорстокими. Так, у грудні 1921 р. за рішенням колегії губерньської надзвичайної комісії були засуджені до розстрілу організатори «Просвіти» в с. Нова-Ушиця. Із звинувачувального висновку на фельдшера Ново-Ушицького відділу охорони здоров'я, уродженця с. Соколець Дунаєвецького району 29-річного А.Т. Швець-Лучкова дізнаємося, що його обвинувачували в тому, що «... разом з іншими особами, які проходили в справі, організував в с. Соколець петлюрівську «Просвіту», проводив антирадянські дії, зберігав петлюрівську літературу» [3, арк.89].

Традиційними на початку 20-х років стали кампанії з очищення радянських установ від буржуазної ідеології та її носіїв. Одна така кампанія, здійснена 1921 р. під ширмою перереєстрації студентського складу інститутів та університетів, призвела до виключення чотирьох тисяч чоловік «різних контрреволюційних елементів» і семи тисяч тих, хто «лише вважався студентами». Масова чистка, проведена в наступному році, додала до цієї цифри ще 1500 осіб «соціально ворожого і політично шкідливого елемента» [8, с.47].

Подібні чистки української вищої освіти здійснювалися під безпосереднім керівництвом вищих політичних органів України. Так, п'ятого січня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У за участю Петровського, Мануїльського, Лебеда, Кузнецова, Затонського, Угарова своїм рішенням запропонувало Наркомосу провести чистку вишів, при перевірці керуватися класовим принципом, звільнити з вишів «політично ворожий і антирадянський елемент» [1, арк.1].

Великі підозри у вищого політичного керівництва України і органів ДПУ викликав Кам'янець-Подільський університет, створений 1918 р. Свою постановою від 23 червня 1922 р. політбюро ЦК КПУ запропонувало Наркомосу «звернути особливу увагу на Кам'янець-Подільський університет і докласти зусиль до оновлення його викладацького складу».

Про ті заходи, які планувалося застосувати для «оновлення» викладацького складу, довідуємося з цієї ж постанови: «Запропонувати

Наркомосу, ДПУ вжити однією з репресивних мір проти активних елементів професури – висилання за межі Федерації» [1, арк.98].

В травні 1921 р. відбувся процес у «справі Голубовича», репресій зазнали колишні члени ЦК УПСР. 1922 р. за кордон було вислано 77 осіб з України. Серед них – 32 професори з Харкова, Києва, Одеси, Кам'янця-Подільського [13, с.286].

1922 р. було заарештовано і протягом півтора місяця протримано в місцевій в'язниці приват-доцента Кам'янець-Подільського ІНО П.Г. Клепацького. Не зважаючи на повне каяття та підкреслену прорадянську позицію вченого, тавро «націоналіста» покривало його все життя. Шукаючи порятунку, він переїздив з місця на місце, не відмовляючись від будь-якої запропонованої роботи, але уникнути переслідування йому так і не вдалося. Не встиг професор Клепацький влаштуватися в Мелітополі, як місцева газета «Радянський степ» 1934 р. охарактеризувала його діяльність у статті з промовистою назвою «Про націоналіста Клепацького і притуплення класової пильності в Мелітопольському педінституті соцвиху». У 1936 р. його було втретє заарештовано і покарано п'ятьма роками ув'язнення у виправно-трудовах таборах, звідки вчений вже не повернувся [14, с.203].

10 січня 1923 р. політбюро ЦК КП(б)У заслухало доповідь Г.І. Петровського «Про висилку антирадянських елементів з професури» і схвалило пропозицію ДПУ УСРР про висилання цілого ряду викладачів вишів за межі держави [1, арк.3].

Як відомо, ініціатором вищезгаданої акції був особисто В.І. Ленін, який рекомендував чекістам збирати систематичні відомості про політичний стаж, роботу і літературну діяльність учених і письменників, «... вилловлювати і висилати за кордони явних контрреволюціонерів, посібників Антанти, її слуг та шпигунів і розбещувачів молоді» [4, с.256].

Якраз 1923 р. почалися класові «чистки» в Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті. Ці заходи створили тут «атмосферу підозри і недовіря», з інституту було виключено багато студентів. За свідченням В. Гарби, з їхньої групи виключили 14 осіб, що становило 35%. У 1924 р. комісар інституту І. Кіндрат з гордістю писав, що «непролетарський елемент був ізольований від організованого студентства і залишає стіни інституту» [5, с.178].

Вислання за межі України і СРСР відомих діячів науки і культури, сфабрикована органами ДПУ у 1923–1924 рр. справа т. зв. київського «Центру дій» (на лаву підсудних потрапило 18 вчених, викладачів, студентів), маніпуляції з Всеукраїнською академією наук, символізували для багатьох початок широкого наступу на інтелігенцію.

Підтвердження цьому знаходимо в документах ЦК КП(б)У. Так, у постанові політбюро ЦК КП(б)У від 22 лютого 1926 р. «Про настрої серед української інтелігенції» прямо говорилося: «Вважати за необхідне взяти курс на рішучу боротьбу з правими угрупованнями в середовищі української інтелігенції. Доручити тов. Балицькому представити через місяць доповідь про подаль-

ші заходи по розкладенню правих угруповань в середовищі української інтелігенції» [2, арк.186]. Не важко передбачити, які пропозиції міг внести голова ДПУ України В.А. Балицький.

На окрему увагу заслуговує матеріальний тиск на інтелігенцію. Працівники вищої школи і науковці опинилися поза увагою місцевої влади, були кинуті напризволяще у пряомому розумінні цього слова. Так, ректор Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту в серпні 1922 р. повідомляв Всеукраїнський комітет сприяння вченим: «Впродовж всього минулого року вищі школи Кам'янець-Подільського позбавленні були будь-якої матеріальної підтримки. Утримання за весь минулий рік заплатили тільки в лютому 1922 р. і воно було еквівалентним для найбільш оплачуваних 2-3 фунтам сала». Через це викладачі та співробітники вищої школи опинилися у злиденному стані – на зиму не мають теплої одягу, взуття, білизни. До заяви був доданий список академічного складу Кам'янець-Подільського СГ з 38 осіб, серед них професори М.М. Федоров, М.Т. Геращенко, А.Е. Малиновський, Є.Д. Сташевський, приват-доценти О.М. Долинський, О.М. Городецький та ін. Ректор підкреслював, що центр непоінформований про справжній стан подільської інтелігенції і наполягав на призначення до Кам'янця спеціального уповноваженого [10, с.433-434].

Аналізуючи хід і характер репресій радянської влади проти інтелігенції в 20-х рр. ХХ ст., відзначимо, що на цей час вони ще не набрали такого масового характеру, не набули тієї жорстокості, яка буде мати місце в майбутньому. В згаданий період влада немовби фільтрувала стару інтелігенцію, влаштовувала їй екзамен на благонадійність. До того ж, при відсутності фахівців «нової генерації», вона не могла відмовитись від старої інтелігенції, її знань і досвіду.

Якщо в 20-х роках найбільш масовим покаранням було вислання за межі Союзу, то в 30-х роках ХХ ст. репресовані інтелігенти могли про це лише мріяти. Вектор заслання змінився із західного на східний та північний, сусідні європейські країни замінили Коліма і Магадан.

Список використаних джерел та літератури:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 6. Спр. 40.
2. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 2.
3. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-6193. Оп. 12. Спр. П 28217.
4. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917–1922) / [ред. В.С. Шульгин]. Москва: Политиздат, 1987. 365 с.
5. Аleshchenko M.I. Подільська аграрно-технічна академія: сторінки історії // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, 1997. Т. 1 (3). С. 173-188.
6. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. Київ: Либідь, 1991. 342 с.
7. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. Київ: Либідь, 1991. 342 с.

8. Жезицький В.Й. Політичні репресії на Поділлі в 20–30-х рр.: загальні тенденції і регіональні особливості: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України. Київ, 1997. 182 с.
9. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920 – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ: Глобус, Вік; Едмонтон: Канад. ін-т укр. студій Альберт. університету, 1992. 176 с.
10. Коляструк О.А. Матеріальне становище наукових працівників Кам'янець-Подільського району на початку 20-х рр. ХХ ст. (за матеріалами фонду 331 ЦДАВО України) // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т. 15. С. 432-441.
11. Лазебник Ю. Інтелігенція й інтелігентність. Київ, 1998. № 7-8. С. 126-136.
12. Марусик Т.В. До питання щодо дослідження поняття «інтелігенція» в історіографічній думці // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. Т. 7 (9). С. 69-75.
13. Прокопчук В.С. Наші земляки – жертви харківського процесу в справі Спілки визволення України // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. Т. 5 (7). С. 286-295.
14. Ричка В.М. Загублене життя (П.Г. Клепацький) // *Репресоване краєзнавство (20–30 роки)*. Київ: Рідний край, 1991. 492 с.
15. Телячий Ю.В. Поняття «інтелігенція» в історичній та довідковій літературі // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. Т. 7 (9). С. 91-98.
16. Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. Київ: Політвидав України, 1990. 143 с.

А. А. Михайлик

Политические репрессии против интеллигенции на Подолье в 20-е годы ХХ в.

Статью посвящено политическим репрессиям против интеллигенции на Подолье в 20-х гг. ХХ в. Определяются особенности отношения коммунистической власти к представителям научно-образовательной интеллигенции и студенчества в период утверждения большевизма, приводятся примеры преследования и наказания ее представителей.

В силу многих политико-социальных, экономических и культурных факторов этот общественный слой рассматривался советским руководством как оппозиционный или даже враждебный. В результате был взят курс на ограничение общественной, научной и культурной деятельности интеллигенции, начались попытки поставить ее под контроль официальных идеологических институтов.

В статье приводятся примеры репрессий в отношении представителей гуманитарной интеллигенции на территории Подолья, выясняются региональные особенности деятельности карательных органов, определяются формы и методы давления на интеллигенцию в период утверждения советской власти в Украине (начало 20-х гг. ХХ в.) и в период развития сталинского тоталитаризма (конец 20-х гг. ХХ в.).

Ключевые слова: интеллигенция, репрессии, Подолье, карательные органы, коммунистическая власть, высшие учебные заведения, образование.

Political repression against the intelligentsia in Podillya in the 20s of the 20th century

The article is devoted to political repression against the intelligentsia in Podillya in the 1920s. XX century. Specific features of the relationship of communist power to representatives of the scientific and educational intelligentsia and students during the Bolshevik period are stated, examples of the persecution and punishment of its representatives are given.

Due to many political, social, economic and cultural factors, this social stratum was viewed by the Soviet leadership as oppositional or even hostile. As a result, a course was taken to restrict the social, scientific and cultural activities of the intelligentsia, and attempts began to put it under the control of official ideological institutions.

The article presents examples of reprisals against representatives of the humanitarian intelligentsia in the Podillya region, clarifies the regional peculiarities of the activities of punitive bodies, determines the forms and methods of pressure on the intelligentsia during the period of the establishment of Soviet power in Ukraine (early 20s of the 20th century) and during the period of development Stalin's totalitarianism (the end of the 20-ies of the XX century).

Key words: intelligentsia, repression, Podillya, punitive organs, communist power, higher educational institutions, education.

Отримано: 14.09.2019

УДК 94+327

М. П. Олійник

ВПЛИВ УКРАЇНО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН НА СУСПІЛЬНІ ПРОЦЕСИ НА ПОДІЛЛІ В 1921-1923 рр.

У статті на прикладі Подільської губернії аналізується вплив зовнішньополітичних відносин на повстанський рух; транскордонне співробітництво у вигляді контрабанди; зусилля більшовиків із залучення на свій бік етнічних меншин краю; з'ясовано ставлення більшовицької влади до іноземців і бажаючих виїхати за межі «радянського краю».

Ключові слова: Поділля, повстанський рух, контрабандистська діяльність, етнічні меншини.

Евакуація відділів Української Народної Республіки з Поділля в листопаді 1920 року фактично означала поразку української національно-демократичної революції. Проте ще впродовж двох років тривали ар'єргардні бої. Україну охопив масовий повстанський рух. У цих умовах важливе значення мали зовнішньополітичні фактори. Чи не найпомітніше вони, зокрема, україно-польські відносини, впливали на Поділля, що зумовлювалося прикордонним розташуванням краю, найпізнішим в Україні – в червні-листопаді 1920 р. – встановленням радянської влади, масовістю і тривалістю антибільшовицького повстанського і підпального руху, багатоетнічним складом мешканців губернії тощо.

© М. П. Олійник, 2019

303

Різні аспекти цієї проблеми були досліджені в працях С. Віднянського та С. Мартинова [1], І. Дацківа [2], І. Матяш [3], колективній монографії співробітників Інституту історії України НАН України «Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928)» [4] та інших. Однак до сьогодні відсутні узагальнюючі роботи з даної проблеми.

Метою дослідження є на основі репрезентативної джерельної бази, досягнень історіографії проаналізувати вплив україно-польських відносин на суспільні процеси на Поділля в 1921–1923 рр.

Розробляючи плани щодо організації подальшої боротьби за незалежність України та шукаючи для її підтримки союзників, Державний Центр УНР особливе місце відводив Поділлю. Це пояснюється тим, що тут найдовше на українських землях функціонували інститути української демократичної держави та були сильними самостійницькі настрої. Не випадково голова Подільського губвідділення ЧК В. Нікольський в доповіді на адресу ЦК КП(б)У 16 березня 1921 р. застерігав, що з приходом весни можливий посиленний розвиток бандитизму¹ [5, акр. 4].

Агентурна діяльність чекістів дозволила їм у червні 1921 р. розкрити низку повстанських організацій, розгромити Всеукраїнський Повстанський Комітет на чолі з отаманом А. Бондаренком, а також штаб призначеного С. Петлюрою старшим на Поділлі полковника Карого-Яворського [6, с.2117–2122]. Успіхам чекістів певною мірою сприяли самі повстанці, які нехтували конспірацією, погано координували свою діяльність. Спроби екзильного керівництва привнести організованість у їхню боротьбу не мали успіху через інтриги, непорозуміння та пасивність серед зарубіжних керівних структур [7, с.94].

Новий імпульс антибільшовицькій боротьбі дав організований Повстансько-партизанський штабом під керівництвом Юрія Тютюнника за підтримки польських спецслужб прорив у липні 1921 р. через радянський кордон на Поділля повстанської бригади (400 бійців) отаманів Шепеля та Гальчевського, в союзі з якою діяв отаман С. Харченко (Хмара) [8, с.29]. Проте сам Я. Гальчевський писав, що в той час він перебував на Брацлавщині [9, с.94, 114].

Суттєво активізував повстанську боротьбу в краї вересневий «наказ № 11» члена уряду УНР Бондарчука про об'єднання повстанських загонів і їхнє перетворення в регулярні частини [10, арк.27]. У відповідь активізувалися чекісти. У вересні-жовтні 1921 р. вони викрили низку підпілних організацій в краї. Зокрема, в Кам'янці-Подільському – чисельністю 151 особа. Також арештували організаторів підпілля в Кульчийській і Баговицькій волостях. На думку чекістів, підпілляники, за угодженням із закордонним центром, планували на 15–17 жовтня початок повстання. В жовтні ДПУ розгромило зв'язане між собою підпілля в Проскуріві та Сатанові. В слідчій справі цих організа-

¹ Так більшовицька влада називала повстанський рух, а повстанців – «бандитами».

цій заарештували 150 осіб. Тоді ж у Жмеринці викрили організацію залізничників на чолі з Гурандом, Карпінським, Діденком, Дубовиком, Ісаєвським. Після швидкого слідства трибунал засудив 12 підпільників до розстрілу. В Крижополі чекісти викрили молодіжне підпілля під проводом вчителя Діброва. В слідчій справі арештували 126 осіб [11, арк.3].

Активізація повстанського руху співпала з радикалізацією селянства, яке не приховувало своїх симпатій до повстанців. Це зумовлювалося його невдоволенням посиленням збором продподатку, систематичними крадіжками та грабежами червоноармійців, петлюрівської агітацією. Такі настрої переростали в селянські повстання. Зокрема, в с. Вихрівка Проскурівського повіту воно було спровоковане діями продзагону (розпочалося 14 жовтня) [10, арк.149].

В таких умовах розпочався другий зимовий похід армії УНР. Щоб відволікти увагу більшовиків від основних сил отамана Ю. Тютюнника, на Поділля рушила група полковника М. Палія-Сидоринського (Палія). 25-26 жовтня повстанці перейшли кордон. Їм вдалося, використовуючи ефект несподіванки, за неповних три дні здолати понад 90 верст і 28 жовтня зайняти Ярмолинці [12, арк.52]. Стрімкий наступ групи Палія створив реальну загрозу захоплення міста Проскурова, де «справа дійшла до евакуації» [13, с.56-57].

Під впливом наступу Подільської групи наприкінці жовтня – на початку листопада 1921 р. вибухнула низка селянських повстань у Проскурівському, Летичівському та Кам'янецькому повітах. Зокрема, в м. Зінькові (за іншими даними – лютому 1922 р.), с. Рихті, с. Савинцях, с. Чернокозинцях [13, с.37, 40, 41, 57; 14, арк.33].

Однак повстання відбувалися розрізнено, без належної координації дій, що полегшило владі їхнє придушення. Наслідком діяльності каральних загонів більшовиків були численні жертви серед мирного населення. Так, у районі Вовковинець Летичівського повіту «на кожному майже хуторі розстріляний за бандитизм той чи інший член сім'ї» [13, с.33]. Не було координації дій і між отаманом Палієм та отаманами, які вже діяли на Поділлі, на що вказував Я. Гальчевський [9, с.159-160]. Така неузгодженість дій призвела до того, що Подільська група, визнавши про поразку отамана Тютюнника, 6 грудня 1921 р. відступила на польську територію [8, с.37].

Від повного розгрому повстанців порятувало настання зими та підтримка населення. Більшість козаків розійшлася зимувати по домівках, а ядро загонів вдалося майже без боїв перезимувати зиму 1921-1922 рр. [9, с 189]. Скориставшись певним затишшям, чекісти ще більше посиляли терор. Так, у грудні 1921 р. в Летичівському та Проскурівському повітах вони ліквідували підпільну організацію «Спілка визволення України». В справі заарештували 70 осіб, з них 60 – розстріляли, а решту ув'язнили до концентраційного табору [14, с.282]. Загалом у Проскурові відбулося 4 хвилі арештів, у ході яких було ув'язнено майже 200 осіб. Багатьох з них розстріляли [15, с.80-81].

Однак репресії не дали бажаного результату. Навесні боротьба відновилася. З метою мобілізації повстанців отаман Орел у квітні 1922 р. провів пропагандистський рейд по території Поділля. Важливе значення для подальшої боротьби мав з'їзд представників повстанських організацій регіону 1 травня 1922 р. в лісі біля Летичева. Він ухвалив організувати Подільську повстанчу групу в складі 10 загонів. Її командиром обрали отамана Я. Гальчевського [9, с.218-219, 247-262].

Щоб зупинити активну підтримку повстанців населенням, влада застосовувала колективну відповідальність – призначала так званих «відповідальних», тобто заручників, а в разі появи біля населеного пункту повстанців – розстрілювала їх. Характерно, що рішення про розстріл заручників ухвалювалося не судом, а повітовою військовою нарадою з наступним затвердженням губернською військнарадою [16, с.154].

Старання чекістів не залишилися без уваги. Наказом № 136 від 13 травня 1922 р. московське керівництво (тобто формально іншої держави) відзначало заслуги чекістів у боротьбі з повстанцями в Україні. Наголошувалося, що виключно чекістськими методами було ліквідовано до 90 % відомих отаманів, розгромлено низку бандитських організацій [17, арк.31]. Проте бажаного результату це не давало. Повстанці продовжували активну діяльність.

Місцеві органи радянської влади охопила паніка. Прямим свідченням цього є висновок Новоушицької повітвійськнаради від 26 липня 1922 р. про те, що «без негайної присилки військ радвлада в повіті впаде» [16, с.144-145]. Тривога передалась і центральній владі. Спираючись на дипломатичний успіх радянської делегації на Генуезькій конференції та Рапальський договір з Німеччиною, на боротьбу з повстанцями в краї було спрямовано не менше 5-ти дивізій кінноти і піхоти, бронепоезд тощо. Загалом понад 50 тис. карателів. Повстанці ж у цей час були фізично та морально виснажені і нерідко піддавалися спокусі отримати мирне життя, прийнявши амністію. В таких умовах продовжувати відкриту боротьбу було б самогубством. Тому, не маючи жодних надій на допомогу з-за кордону та з метою порятунку життя патріотів, повстанці, під загальним командуванням отамана Орла, 2 вересня 1922 р. перейшли Збруч. На початку вересня це ж зробили й інші загони [9, с.339-347].

Щоб не допустити в подолян навіть думки про продовження збройної боротьби, губвійськнарада поставила завдання «негайно ліквідувати залишки банд і провести ретельну чистку серед співчуваючого бандитам населення та радапарату, посилити апарат ДПУ присланими працівниками». 11 вересня 1922 р. територію, де діяли повстанці Я. Гальчевського, оголосили спеціальною територією, а перебування там військ розцінювалось як перебування на ворожій території. 13 вересня 1922 р. створили губернську надзвичайну трійку. На підставі її рішень, за офіційними даними, було «розстріляно 580 заручників, а за неофіційними, понад 1000, віком від 17 до 90 років» [18, арк.16, 3-Ззв.; 19, с.23].

Масовий терор проти повстанців поєднувався зі звинуваченнями їх у зв'язках із закордоном. На підтвердження цієї тези Подільський губком КП(б)У наводив перехід 1 липня 1923 р. кордону біля с. Сидорове загоном Гальчевського чисельністю 20 осіб [26, арк.3, 7; 27, арк.10]. Фактично цей прорив став останньою спробою організувати антирадянське повстання на Поділлі. Несприятлива міжнародна кон'юнктура, тотальний терор радянської влади проти мирного населення та амністія повстанцям дозволили більшовикам остаточно зламати опір подолян.

Важливим напрямком зовнішньополітичних зусиль українських урядовців і дипломатів в екзилі була мобілізація міжнародної спільноти на допомогу українцям, які переживали глибоку економічну кризу та голод 1921-1923 рр. Зазначимо, що Подільська губернія практично уникала тоді голоду завдяки 54 % врожайності в 1921 р. і головно – завдяки масовому повстанському рухові. Саме повстанці зірвали план хлібозаготівель (більшовикам вдалося зібрати лише 79,98 % від запланованого) [20, с.27; 21, арк.110]. Зазначимо, що паралельно з «викачуванням» продподатку більшовики обклали всі верстви населення «добровільними» внесками на користь голодуючих російського Поволжя. Загалом з початку кампанії до 15 липня 1922 р. було зібрано 5,8 млн. крб. пожертв і відрахувань і понад 316 тис. пудів зернохліба і відправлено в постраждалі від засухи губернії 286 тис. пудів [22, с.49-51; 23, с.167]. Крім збору допомоги продуктами та грошима, подоляни готувалися прийняти дві тисячі маленьких переселенців [24, арк.105]. Усього ж 10 санітарними поїздами їх прибуло 5957. Зауважимо, що різними хворобами перехворіло 75 % дітей, а 2 % померло [22, с.53-54]. Кількість дорослих переселенців з охоплених голодом регіонів досі не встановлена.

Становище із проведенням хлібозаготівельної кампанії та збором допомоги голодуючим суттєво ускладнилося влітку 1922 р., оскільки значну територію регіону охопила посуха. Місцями були прояви голоду. Надати певну допомогу голодуючим покликаний був Подільський комітет допомоги при Американській організації допомоги (АРА), створений 2 червня 1922 р. під головуванням К. Яримовича [25, арк.15]. Вже до серпня комітети АРА працювали у 80 населених пунктах Поділля, хоч губернія офіційно не була визнана постраждалою від голоду [26, с.114]. Оскільки регіон не мав такого статусу, то 2 серпня 1922 р. рішенням губкомдопгоду розпочали нову продподаткову кампанію. Факт здачі пожертви відмічався у спеціальному «голодному паспорті». Одночасно видавалася квитанція, яку необхідно було здати у відповідний орган влади для відмітки в списках [27, арк. 31]. Загалом збір допомоги постраждалим від голоду губерніям Поволжя та півдня України продовжувався до літа 1923 р.

Одним з результатів негласних домовленостей уряду в екзилі з владою Польщі стало фактичне сприяння мешканцям Поділля в реалізації специфічної форми економічної взаємодії – контрабанди. Оскільки більшовицька влада заборонила будь-яку співпрацю

з сусідніми державами і навіть за виїзд в нейтральну смугу погрозувала арештом і відправленням у концентраційні табори з конфіскацією майна [28]. Проте мешканці краю, рятуючись від украй важкого матеріального становища, змушені були вдавалися до контрабанди. Тим більше, що вони бачили, що «в польських селах і містечках на кордоні ціни на худобу і хліб вдвоє і троє вищі, ціни ж на фабрикати значно дешевші» [29, арк.108].

Масштаби контрабанди були такими, що у прикордонній смузі організовувалися відділення найбільших польських фірм, «які ставили собі за мету, не зупиняючись ні перед якими затратами, вилучити кращу нашу експортсировину з Поділля» [30, арк.53].

У 1923 р. добрий врожай, з одного боку, та «ножиці цін» і податкова політика влади, з іншого, стали причиною стрімкого зростання обсягів контрабанди. За кордон переправляли робочу худобу, квасолю та жири, які обмінювали на промислові товари й продавали, щоб отримати кошти для сплати податку. Тим більше, що там ціни на худобу і хліб були вдвоє і втричі дорожчі, ціни ж на промислові товари значно дешевші [31, арк.94, 108]. Як зазначав Кам'янецький окрвиконком у червні 1923 р., селяни прикордонних сіл ходять на базари та ярмарки тієї сторони навіть не з метою контрабанди, а з метою збуту своєї продукції [32, арк.19, 35зв.].

Звернімо увагу, що радянська влада всіляко намагалася підкреслити свої переваги перед Заходом. Оскільки в зазначений період хвалитися соціально-економічними «перевагами» в прикордонному регіоні було марно, то акцент робився на етнополітику. Всіляко підкреслювалося, що більшовики на Поділлі максимально враховують багатоетнічний склад мешканців краю при формуванні структури органів влади та в їхній практичній діяльності. Для підтвердження вказували на формування в травні 1921 р. при відділах управління губвиконкомів підвідділів по роботі з національними меншинами. На Поділлі створили польську та єврейську секції [33, с.23]. До 14 лютого 1922 р. евідділи повітвиконкомів були організовані у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Могилів-Подільському та Проскурові; евсекції в наросвіті – в Жмеринці, Летичеві, Браїлові, Ушиці, Літині; евсекції повітконкомів – у Гайсині та Бершаді [34, арк.118, 403].

Зазначимо, що з метою послабити демографічне перенаселення регіону та знизити напруту міжетнічних відносин, починаючи з 1923 р., була розпочата масштабна загальнодержавна програма переселення, переважно євреїв, на вільні землі півдня України та Криму. Координатором даної роботи виступав з боку держави Наркомат землеробства, а з боку переселенців – товариство землеробських єврейських товариств (ТОЗЕТ). З його допомогою євреї з сіл чи містечок об'єднувалися в переселенські товариства, подавали до окружних земельних відділів заяву на його переселення, губземвідділ узагальнював їх і подавав заявку до НКЗ. Той виділяв на губернію певну кількість нарядів, якими резервувалися конкретні земельні наділи. Згідно плану, в 1923 р. дозволялося добровільне переселення 4000 дворів, з яких: 2500 –

в Одеську губернію та 1500 – в Катеринославську. Зазначимо, що 75 % місць виділили переселенцям з прикордонних округ: Кам'янецької, Могилівської та Проскурівської. Однак уже 22 вересня НКЗ зупинив переселення через вичерпання лімітів, хоч у краї вже були зареєстровані 38 переселенських колективів і 11 ще не були зареєстровані. Найбільшою їхня кількість була на Могилівщині – 20 [35, арк.63, 78, 81, 85-86].

Як прояв гуманізму більшовики показували діяльність з організації репатріації на батьківщину іноземців, яких війна «закинула» на територію УСРР. Цю роботу було покладено на столи іноземців, віз і перепусток повітвиконкомів і місцеві відділи відповідні підрозділи чекістів [36, арк.413в.]. Зауважимо, що, перш ніж отримати дозвіл на виїзд, іноземці або євреї-подоляни, які хотіли емігрувати в Палестину, мали подавати відповідну заяву, її ретельно перевіряли спецслужби... Коли ж виникали певні ускладнення, перепустку на виїзд можна було отримати за хабар перевіряючому [37, арк.18]. Більш жорсткими були вимоги щодо бажаних переселитися до УСРР. Незалежно від причини такого рішення особа підлягала арешту задля подальшої перевірки на лояльність [38, арк.2].

Отже, можемо зробити висновок, що україно-польські відносини 1921-1923 років певний чином впливали на перебіг суспільних процесів на Поділлі. Зокрема, завдяки й певній допомозі Польщі повстанський рух тут був наймасовішим на Правобережній Україні та тривав до 1923 рр. Саме він зірвав хлібозаготівельну кампанію 1921/1922 року, що дозволило, на відміну від губерній, де більшовики провели її успішно, уникнути масового голоду в регіоні. Окремі прояви голоду в краї допомагали подолати відділення Подільського комітету допомоги при Американській організації допомоги (АРА). На нашу думку, прагнення перетягти на свій бік етнічні меншини, відірвати їх від спілкування з громадянами Польщі чи відмовитися від еміграції до Палестини змусило більшовиків створювати польські та єврейські відділення/бюро в партійних комітетах і радянських органах влади.

Список використаних джерел та літератури:

1. Віднянський С.В., Мартинов С.В. Зовнішня політика України як предмет історичного аналізу : концептуальні підходи та перспективи // *Український історичний журнал*. 2001. № 4. С. 41-57.
2. Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів, 1917-1923 рр. Тернопіль: Астон, 2009. 520 с.
3. Матяш І.Б. Українська консульська служба 1917-1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 482с.
4. Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921-1928). Кол. монографія. Т. 1 / відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Інститут іст. України НАН України, 2015. 656 с.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 644. 124 арк.

6. Енциклопедія українознавства; словникова частина: в 10 т. / [гол. ред. проф. Володимир Кубійович, заст. гол. ред. проф. Микола Глобенко]; Наук. тов-во ім. Шевченка; перевид. в Україні. Львів, 1996. Т. 6. С. 2000-2400.
7. Красносілецький Д.П. Антибільшовицький рух селян в Правобережній частині УСРР у 1920-1924 роках. Хмельницький: ХНУ, 2009. 276 с., іл., табл.
8. Савченко В.А. Дванадцять воєн за Україну. Харків: Фолио, 2006. 415 с.
9. Гальчевський Я. Проти червоних окупантів. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. 360 с.
10. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 615. 124 арк.
11. Держархів Вінницької області. Фр. 925. Оп. 8. Спр. 83.654 арк.
12. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 2. Оп. 2. Спр. 616 а.276 арк.
13. Політ-економічний опис Проскурівської округи за даними 1930 року / [автор-упорядник, передмова, коментарі М.П. Олійник]. Хмельницький: ХмЦНТЕІ, 2010. 80 с.
14. Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1921 / Ольга Мовчан; ред. рада В.М. Литвин (гол.) та інші; ред. колегія В.А. Смолій (гол.) та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. 289 с.
15. Мельгунов С.П. Красный террор в России 1918-1923. 5-е изд. Москва: СП «РУСО» «P.S.», 1990. 207 с.
16. Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (в документах та матеріалах) / [автор-упорядник, передмова, коментарі М.П. Олійник]. Хмельницький: ХНУ, 2008. 268 с.
17. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 579. 58 арк.
18. Держархів Вінницької області. Фр. 925. Оп. 8. Спр. 28. 83 арк.
19. Завальнюк К.В., Стецюк Т.В. Червоний смерч над Поділлям. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. 248 с.
20. Гуревич М.Б. Голод і селянське господарство України. Очерк. Харків: Первая Гос. Типография им. тов. Петровского Г.И., 1923. 47 с.
21. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1276. 113 арк.
22. Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940 рр.: зб. док. та мат. / Обласна редколегія наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією» (гол. І.С. Гамрецький, заст. В.П. Лациба, С.С. Нешик та ін.; автори-упоряд.: Р.Ю. Подкур, В.Ю. Васильєв, П.М. Кравченко, В.П. Лациба, І.П. Мельничук, В.І. Петренко. Вінниця, ДП «ДКФ», 2007. 704 с.
23. Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.): збірник документів і матеріалів / [ред. кол.: І.О. Пшук (відпов. ред.), А.Г. Бабенко, С.Я. Вінниковецький та ін.]. Вінниця, 1957. 560 с.
24. Держархів Вінницької області. Фр. 925. Оп. 2. Спр. 35. 302 арк.
25. Держархів Вінницької області. Фр. 925. Оп. 2. Спр. 202. 23 арк.
26. Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917-1938) / відп. ред.: С. Кульчицький. НАН України. Ін-т історії України. Київ: Ін-т історії України, 2014. 376 с.
27. Держархів Хмельницької області. Фр. 336. Оп. 1. Спр. 7. 35 арк.
28. Легітимізація більшовицької влади на Поділлі: історія прикордонного містечка Сатанів. URL: [http:// www.dahmo.gov.ua/Books/3.doc](http://www.dahmo.gov.ua/Books/3.doc)
29. Держархів Хмельницької області. Фп. 3. Оп. 1. Спр. 10. 110 арк.
30. Держархів Вінницької області. Фр. 925. Оп. 2. Спр. 34. 68 арк.
31. Держархів Хмельницької області. Фп. 301. Оп. 1. Спр. 1. 28 арк.
32. Держархів Хмельницької області. Фп. 3. Оп. 1. Спр. 44. 129 арк.

33. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки XX століття). Київ: Асоціація «Україна», 1995. 215 с.
34. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1510. 97 арк.
35. Держархів Вінницької області. Фр. 925. Оп. 1. Спр. 404. 114 арк.
36. Держархів Хмельницької області. Фр. 337. Оп. 1. Спр. 70. 165 арк.
37. Держархів Хмельницької області. Фр. 337. Оп. 2. Спр. 2. 62 арк.
38. Держархів Хмельницької області. Фп. 3. Оп. 1. Спр. 6. 78 арк.

М. П. Олійник

Влияние украинско-польских отношений на общественные процессы на Подолье в 1921-1923 гг.

В статье на примере Подольской губернии анализируется влияние внешнеполитических отношений на повстанческое движение; трансграничное сотрудничество в виде контрабанды; усилия большевиков по привлечению на свою сторону этнических меньшинств края; выяснено отношение большевистской власти к иностранцам и желающих выехать за пределы «советского рая».

Ключевые слова: Подолье, повстанческое движение, контрабандистская деятельность, этнические меньшинства.

Mykola Oliynyk

The influence of Ukrainian-Polish relations on social processes in Podillya in 1921-1923

Article, with the example of Podillya region, focuses on influence of the complex foreign policy relations on the processes, which took place in frontier area of Soviet Ukraine in 1921-1923. It emphasizes that these relations had influenced greatly the mass anti-bolshevik rebellion movement in the region, which in essence, represented the remnants of Ukrainian Revolution. The rebellion in Podillya region was the biggest at the Right-bank Ukraine due to connections of its leaders with S. Petliura's military government in exile and assistance of Polish authorities.

The article analyses specific form of cross-border cooperation in Podillya region, i.e. smuggling; its scales, and its perception by the Soviet authorities and by Polish business class.

The author touches upon the desire of Bolsheviks to attract ethnic minorities through establishment of Polish and Jewish bureaus, which aimed, among others, at preventing people from developing foreign contacts.

The article reflects on the attitude of Bolsheviks authority to foreigners and those people, who wanted to move abroad from the «Soviet paradise».

Key words: Podillya, rebellion movement, smuggling, ethnic minorities.

Отримано: 27.10.2019

В. П. Ярич

СЕКРЕТНА ОПЕРАЦІЯ БОЇВКИ ВАСИЛЯ ГАЛАСИ «ОРЛАНА» В КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ

У дослідженні підкреслено, що для всебічного розуміння сутності та особливостей боротьби українського націоналістичного підпілля з силами радянської влади на початку 50-х рр. ХХ ст. важливо знати не лише про стан і бездатність, а й про перегрупування сил, пристосування до важких умов боротьби та пошуку нової тактики ведення партизанської війни. Зазначено, що стан національно-визвольного руху ускладнювався тим, що МГБ боролось як проти підпілля в цілому, так і безпосередньо проти керівництва УПА окремо. Перевіремим методом його знешкодження були дезінформація й агентурні ігри, зокрема листування захоплених повстанців із націоналістичним керівництвом для виведення провідників у підготовлене місце та їх захоплення.

Наголошено, що станом на 1950-ті рр. завданням підпілля було якомога довше протриматися на арені боротьби до очікуваної війни західних країн із СРСР. Проте такої війни вони не розпочинали і жодної допомоги йому не надавали. Тим часом кільце навколо підпілля у Західній Україні дедалі звужувалось, що штовхало провідників до передислокації підпілля на східні терени. Відтак, вибір було зроблено на Кам'янець-Подільській області. Зв'язок центрального проводу із підпільниками Кам'янець-Подільського окружного проводу втрапився в лютому 1951 р., коли у м. Вінниця було захоплено провідників В. Бея «Уласа» та Й. Демчука «Лугового». «Уласа» піддали цільній вербовці та вислали уже як агента назад у підпілля. В. Бей, будучи досвідченим і мудрим бійцем, повернувшись до складу повстанців розповів про даний факт й продовжив боротьбу у визвольному русі аж до своєї загибелі 23 травня 1952 р.

Відзначено, що проти «Лугового» гебісти з метою отримання інформації про стан підпілля в Кам'янець-Подільській обл. застосували страшні тортури. Як результат, радянським каральним органам вдалося ліквідувати проводи на її теренах, натомість із допомогою завербованих підпільників вести агентурні ігри, спрямованих на ліквідацію керівництва підпілля. Знаряддя цієї агентурної гри став завербований керівник Кам'янець-Подільського проводу «Скоб» М. Качанівський. За легендою, «Скоб», який отримав гебіське псевдо «агент Н-26», прагнув відновити втрачений зв'язок із проводом та заманити верхівку підпілля у підготовлену пастку. Через зв'язкових Качанівському вдалося налагодити листування з В. Галасою весною 1952 р.

Звернуто увагу до того, що перемовини між «Орланом» і «Н-26» велись упродовж року. Лише у червні 1953-го р. намітилась активізація практичних дій у північній частині Кам'янець-Подільської обл. В. Галаса разом зі своєю боївкою приступив до секретної операції з розвідки на її території. Очевидним є факт, що В. Галасу підштовхнуло до початку операції вкрай скрутне становище підпілля. З листа від В. Кука «Орлана» він довідався про захоплення В. Охрімовича, визвольному русі потрібні були зміни. Агент «Н-26» від групи Галаси в уже підготовлену засідку, і навіть явні демаскуючі помилки охоронців Качанівського не змусили «Орлана» при-

пинити операцію. 11 липня 1953 р. в Білогірському р-ні внаслідок операції МГБ із залученням препарату «Нептун» гебістам вдалось схопити В. Галасу, «Орлана», його дружину М. Савчин та охоронців. Цим операції унівців була провалена.

Ключові слова: національно-визвольна боротьба, операція, Лемеш, Орлан, Скоб, СУЗ, агентурна гра, Кам'янець-Подільська область.

У ході інформаційної боротьби з українським націоналізмом, радянська тоталітарна система викривляла та переписувала на свій лад історію українського руху опору. В часи української незалежності науковий інтерес пошуковців з легкої руки агентів і симпатиків Кремля зіткнувся з проблемою закритості архівних фондів. У такій ситуації важливим джерелом національно-визвольного руху стали публікації української еміграції та мемуари підпілля. Значний масив інформації з історії внутрішнього спротиву міститься в спогадах Марії Савчин та Василя Галаси, де у світлі власної біографії розкривається історія боротьби Організації українських націоналістів та її маловідомі сторони. Особливу увагу в мемуарах звернено на останній етап змагань підпілля, який вирізняється запеклою боротьбою проти каральних органів тоталітарної системи та важкими внутрішніми умовами. Відкриття Галузевого державного архіву Служби безпеки України надало новий імпульс науковцям та громадянам до вивчення історії ХХ ст. У світлі останніх подій та ступені доступності джерельної бази зростає актуальність дослідження національно-визвольного руху на всіх його етапах, а особливо в останні «критичні» для підпілля роки його діяльності. Автор на основі мемуарної спадщини В. Галаси та М. Савчин та за допомогою архівних матеріалів намагається комплексно відтворити процес зміни тактики боротьби Української повстанської армії 1950-х рр. та реалізації секретної операції лівки «Орлана» в Кам'янець-Подільську обл. Дана розвідка розкриває невідомі факти регіональної історії та дозволяє під іншим кутом подивитись на рух опору в цілому.

Чи не єдиним масштабним дослідженням з історії визвольного руху на теренах Кам'янець-Подільській області є праця Нестора Мизака та Василя Горбатюка[11]. Авторами на основі архівних документів та спогадів учасників українського руху опору, простежено історію національно-визвольного руху від змагань 1917–1920-х рр. до ліквідації останніх підпілляників в 1950-х рр. В книзі вперше наголошено не лише на масштабах націоналістичного руху в краї, а й на репресіях з боку більшовицького режиму. Доповнити тему боротьби в регіоні вдалося і автору дослідження[17]. В нашій розвідці висвітлено зокрема процес створення осередків ОУН на території області та їхню боротьбу проти органів НКВД–НКГБ–МГБ–МВД СРСР. В статті описано також обставин створення нових груп, в тому числі й молодіжних організацій українських націоналістів та їх знищення каральними органами. В підсумку власного дослідження вказано загальний стан націоналістичного руху

в Кам'янець-Подільській області. В іншій авторській статті [18]. в світлі діяльності молодих повстанців, показана жорстка агентурна боротьба МГБ–МВД проти оунівців та їх симпатиків.

На основі невідомих раніше документів з архівів радянських спецслужб діяльність Кам'янець-Подільського окружного проводу ОУН у повоєнний період вивчає Юлія Польова. Актуальною є її праця, яка схарактеризувала діяльність Кам'янець-Подільського окружного проводу ОУН у повоєнний період [13].

Процес ліквідації радянськими органами державної безпеки крайового проводу ОУН «Поділля» на основі вже відомих джерел простежував завідувач відділу «Інститут дослідів Волині» Рівненського обласного краєзнавчого музею, науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху України Ігор Марчук [9]. У своїй розвідці науковець описує період функціонування Подільського крайового проводу ОУН 1945–1952 рр. На основі багатьох джерел дослідник простежив зміни у керівному складі цього краю та обставини загибелі таких відомих керівників, як Осип Безпало, Василь Бей, Іван Прокопишин та інші. Стаття науковця відзначається великою кількістю статистичних даних.

Цікава інформація міститься в розвідці Олександра Іщука [9]. Історик на основі широкої джерелознавчої бази описав життєвий шлях та діяльність зв'язкового головного командира УПА Василя Кука – Василя Порплиці «Байди». В тексті знаходимо важливі відомості про листування Василя Кука з Василем Галасою та канали зв'язку підпілля загалом.

Поза увагою автора не могла залишитись фундаментальна праця професорів Дмитра Веденєєва та Генадія Биструхіна [7]. У дослідженні запропоновані ексклюзивні для свого часу, та унікальні на сьогоднішній день дані на тему розвідувальної та контррозвідувальної діяльності ОУН (б) та їх противників – спецслужб СРСР. Якісно доповнює панораму боротьби інформація про оперативно-бойове застосування радянських сил спеціальних операцій у протистоянні рухові українських націоналістів у Західній Україні у період 1945–1950-х рр. Важливий інформаційний потенціал містить розділ, де описані оперативні ігри радянських органів держбезпеки із закордонними центрами українського – визвольного руху та іноземними спецслужбами.

У ґрунтовному дослідженні Івана Патрияка [12], яке присвячене історії національно – визвольного руху 1939–1960-х рр. присутній багатий фактологічний та аналітичний матеріал.

Даний список був би неповним без напрацьованих істориків, які розкривають окремі аспекти постаті останнього командира УПА В. Кука. До цього списку слід передусім віднести розвідки Дмитра Веденєєва [6], Володимира Сергійчука [15], Віталія Мазуренка, Олександра Іщука [10] та ін.

В сучасному історіографічному просторі темі Кам'янець-Подільської області в практиках центрального проводу українських націоналістів 1952–1953 рр., не присвячено окремих досліджень. Своєю розвідкою автор намагається комплексно показати

ти стан та боєздатність УПА в 1951–1953-х рр., з'ясувати причини зміни тактики, що і привело до операції боївки «Орлана» у Кам'янець-Подільській обл.

Найбільший інформаційний потенціал даного дослідження знаходиться в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. У ф. 13, а це колекція друкованих видань КГБ СРСР, міститься обширна справа № 372, де знаходиться збірник документів про характер та структуру антирадянської діяльності ОУН. Актуальними для нас є особисті архівні справи керівника УПА В. Кука «Леміш» [1], та його заступників В. Галаси «Орлан» [3] і В. Охрімовича «Кузьма» [2]. Відомості, які містяться в протоколах допиту та дозволяють відтворити картину розвитку подій 1951–1953-х рр. В ході операції «Траса» був затриманий емісар УГВР В. Охрімович. Зокрема, емгебістів цікавила інформація про ЗП ОУН і УГВР та їхні відносини із ЦРУ, про що неодноразово зазначалось під час допиту. В. Охрімовича також надав важливі відомості таємні квартири українських партизан в Західній Україні.

В. Галаса розповів про свій довгий час перебування в ОУН та про відносини з командирами Української повстанської армії Романом Шухевичем та Василем Куком. Великий обсяг матеріалу стосується підготовки та реалізації розвідувальної операції в Кам'янець-Подільську обл. 1953 р.

Великим успіхом і підсумком довготривалих спецоперацій стало захоплення командира УПА «Леміша» в 1954 р. Від «Борсука» (так емгебісти називали Кука) дізнались про залишки особового складу УПА та лінії зв'язку між ними. Загалом на сотнях сторінок особових справ зазначених оунівців тісно переплітається інформація.

Цінним джерелом виступає довідка про проведення заходів чекістськими органами України з розшуку і арешту В. Кука [4]. В документі показано відомості про «Леміша» та його найближче оточення. Спрогнозовано його подальші дії та детально сплановано два варіанти з його затримання. Зокрема обидва з них передбачали введення агентурних ігор від В. Охрімовича та В. Галаси відповідно. Таким чином можна зрозуміти наскільки важливим для органів держбезпеки було захоплення «Орлана» в ході великої операції з ліквідації верхівки підпілля.

Якісним доповненням до дослідження, стали персональні оцінки В. Галаси [8] та його дружини М. Савчин [14]. Подружжя почергово описало події тих років та чітко деталізувало перебіг операції. Завдяки спогадам за допомогою компаративістичного методу можемо чіткіше реставрувати дії керівництва українських націоналістів 1950-х рр.

Важливу інформацію про ліквідацію проводу в Кам'янець-Подільській обл. під час особистого інтерв'ю надав учасник підпілля Михайло Буртняк. Зі слів ветерана дізнаємося про катастрофічні наслідки для проводу вербування Михайла Качанівського «Скоба» [19].

Для сучасної історіографії історії України загалом і національно-визвольних змагань безпосередньо, важко переоцінити науковий доробок доктора історичних наук, професора Київського

національного університету імені Тараса Шевченка Володимира Сергійчука. Серед потужного наукового арсеналу дослідника особливе місце займає серія «Український здвиг» в п'яти томах.

Наша увага звернена до четвертого тому серії «Український здвиг» В. Сергійчука [16] присвяченій боротьбі на Поділлі. Книга впродовж дванадцяти років до сьогоднішнього часу являється найкращим збірником документів, що присутні в історіографічному просторі, в світлі яких показано хід боротьби 1942–1954 рр. В ній вміщено 3 авторські інформаційно-аналітичних довідки і 201 документ, 52 з яких охоплює 1941–1945 і 143 – 1945–1955 рр. Документи представляють фактичний матеріал із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських організацій України, Державного архіву служби безпеки України, державних архівів Вінницької, Тернопільської і Хмельницької областей, архіву бібліотеки університету в канадському м. Торонто (надані Ф. Потічником), виявлених і переданих упоряднику рукописних матеріалів, опублікованих документальних видань і рукописних матеріалів зі США. 74 з них від центральних і місцевих партійних органів, 10 – уряду, 54 – органів НКВС і КДБ, 7 – військового командування і 56 – органів і учасників націоналістичного підпілля.

Серед більше як двохсот документів, актуальними для дослідження є постанови ЦК КП(б)У, доповідні записки, довідки про спецоперації каральних органів, зведення українських повстанців до селян, проекти директиви командування внутрішніх військ МДБ УРСР, інформації про ліквідацію підпільних осередків, донесення, які характеризують стан підпілля і боротьбу з ним комуністичної влади та каральних органів.

До уваги автора, взято також найновіші публікації стосовно джерел націоналістичного руху на Поділлі. Завдяки зусиллям Володимира Ковальчука у 2016 р. побачила світ збірка документів з теми націоналістичного руху на півночі Хмельниччини [5]. В ній автор наводить невідомі широкому загалу документи із діяльності підпілля в регіоні. Зважаючи на густоту та міжкрайові зв'язки підпільних осередків, дана праця висвітлює невідомі раніше аспекти боротьби упівців.

Сподівання радянських органів держбезпеки і керівників компартії на те, що після смерті Р. Шухевича автоматично «помре» й український визвольний рух, не виправдалися. Перші сім місяців 1951 р. підпільники на чолі з новим лідером пристосовувались до нових обставин. Це позначилось на бойовій активності національного руху опору, адже масштаби збройної боротьби в 1951 р. були набагато скромнішими, ніж у попередні роки, проте радянським спецслужбам все ж доводилося долати організований опір. У серпні 1951 р. МГБ розшукувало на території України 1514 повстанців. Продовжували діяти Головний провід ОУН, крайові проводи На Волині й Поліссі, Поділлі, Львівщині, в Карпатах; надрайонні і районні проводи покривали майже половину адміністративних районів західноукраїнських областей [12, с.485].

До початку 1952 р. Москва надіялась повністю розгромити повстанський рух і українські комуністи вкотре запопадливо взялися виконувати волю кремлівських хазяїв. 15 серпня 1951 р. Л. Мельников віддав конкретні розпорядження щодо подальшої паціфікації непокірного регіону. У 50-ти районах Західної України, де підпілля в першій половині року відзначалось найбільшою активністю, передбачалося розташувати густу мережу гарнізонів внутрішніх військ МГБ, підкріплених бойовою технікою та службовими собаками. У кожному районі вдвічі збільшили кількість пошукових груп, кожна з яких поповнилась 10–15-ма оперативними працівниками зі східних областей УРСР. Впродовж осінніх місяців 1951 р. передбачалося повністю ізолювати повстанців від населених пунктів і шляхом прочісування лісів знищити їх, не давши можливості законспіруватися в зимових криївках і дожити до весни наступного року. Найбільші удари спрямовувалися на Станіславщину, яка вважалась форпостом повстанського руху. В область було додатково передислоковано 2000 бійців внутрішніх військ, створені два окремі батальйони військ МГБ, оснащені автомобілями, для оперативного реагування на будь-які акції з боку підпілля, а також підготовлено спеціальні ударні групи для боїв у горах [12, с.486].

Окреме полювання йшло на керівників ЦП УПА, який у 1952 р. складався із керівника Василя Кука (Леміш), а також з заступників Василя Охрімовича (Кузьма) і Василя Галаси (Орлана). Ще 7 вересня 1951 р. у с. Рівні Перетинського району Станіславщини органи держбезпеки ліквідували «Осипа» (Йосипа Киста), а 2 січня 1952 року, агентурно-бойова група захопила близького до В. Охрімовича підпільника «Мака».

Ще до цього у серпні 1952 р. В. Кук викликає до себе В. Галасу, для обрання нової тактики боротьби, яка явно напрошувалась. Під час тритижневого перебування були розглянуті такі питання: реакція на події розколу ЗП ОУН і зміна тактики боротьби на українських землях [3, арк.82].

Було вирішено припинити всяку відкриту діяльність підпілля, а вести лише ідеологічну підготовку особового складу підпілля в умовах жорсткої конспірації. Та навіть в умовах жорсткої конспірації ЦП УПА не міг забезпечити збереження підпілля від її ліквідації органами МГБ. Для вирішення цієї проблеми керівництво проводу приймає рішення передислокувати весь наявний склад націоналістів в східні області УСРС. При цьому «Леміш» наголошував, «що якщо і на сході ми будемо ліквідовані, то наша смерть дасть більший резонанс чим на заході» [3, арк.56].

Думки керівників зійшлися на Кам'янець-Подільській області. Адже В. Галаса доповів про лист керівника Кам'янець-Подільського крайового проводу ОУН – «Скоба», він же «СК-9» (М. Качановського), який отримав перед приходом до «Леміша». В листі «Скоб» зазначав, що має людей та проводить з ними оунівську роботу, проте залишився без зв'язку з керівництвом ОУН [3, арк.86]. «Леміш» також володів інформацією від «Зенона» про наявність у

Кам'янець-Подільській обл. осередків підпілля. Зокрема, «Зенону» вдалося встановити зв'язок із керівником цього проводу «СК-9» [1, арк.11], який був втрачений у лютому 1951 р.

Відповідно до цих подій, «Леміш» призначає «Орлана» новим провідником Подільського краю, і дає йому завдання налагодити зв'язок з підпіллям у Кам'янець-Подільській обл., та здійснити розвідку цієї території. Було вирішено впродовж зими з-за допомогою кур'єрської пошти налагодити зв'язок з «СК-9». Також В. Галаса мусів тримати в курсі і В. Кука, який у разі успішної розвідки і сам мав намір перейти на схід.

У цей час і органами МГБ проводились ряд заходів для ліквідації підпілля, та його керівництва. Так, ще з 1950-го р. каральними органами були знищені лінії зв'язку до крайових провідників, з метою дезінформувати «Леміша». Значним успіхом стало захоплення 8 лютого 1951 р. у Вінниці колишнього провідника Подільського крайового проводу ОУН «Уласа», і Вінницького окружного провідника «Лугового» [4, арк.324]. Для МГБ це означало вербовку ще одного агента «Уласа», який би вивів органи каральної системи на В. Кука. Тим не менше «Улас» зустрівшись з «Лемешем» наприкінці 1951 р. розповів йому про своє захоплення і знову приєднався до підпілля. Паралельно до кінця 1951 р., силовикам вдалося майже повністю ліквідувати із складу Подільського краю Чортківський і Кам'янець-Подільський провід, а їх провідників «Кригу» і «Скоба» захопити живими, а це означало велику ймовірність про «вибивання» інформації та їхнє вербування [4, арк.325]. В подальшому органам вдалося завербувати М. Качановського «СК-9» і змусити працювати на МГБ, розпочавши вести від імені останнього агентурну гру, яка виявлялася у викликанні на задалегідь підготовлені каральними органами засідки. При цьому успіх операції по захопленню «СК-9» виявлявся в тому, що підпіллям був останнім з досліджених підпільників, і замінити його на посаді провідника було нікому. «Скоб» керував проводом з 1949 р. [17, с.146].

Ще перед своєю загибеллю 23 травня 1952 р. в Черняхівському лісі Велико – Глибоцького р-ну, «Улас» отримав завдання від «Леміша» відновити даний зв'язок, про це свідчили листи, які були знайдені в останнього. Вбачаючи потребу у відновленні зв'язку емгебісти вирішили розіграти агентурну гру від імені завербованого М. Качановського – агента Н-26.

Були прийняті два шляхи по затриманню В. Кука. Гебісти розраховували повести вже апробовану агентурну гру. На цей раз від імені «Скоба» через В. Галасу на Тернопільську, Рівненську і Волинські обл., а інший через В. Охрімовича через Станіславську і Тернопільську обл. [4, арк.329]. Залишатись на даній території було надзвичайно важко. Провід ніс жахливі втрати. Друга частина нової тактики, мається на увазі питання конспірації явно провалювалось. Силі органи один за одним ліквідували провідників, і збільшували інформацію про місця перебування «Леміша». Коло над яким вже з певною небезпекою звужувалось. В цей час В. Кук

розсекретив дії МГБ від імені В. Охрیمовича і переходить на територію Рогатинського надрайонного проводу ОУН [4, арк.332].

У ході першого шляху весною 1952 р. в Кременецькому районі Тернопільської обл., через завербованих «Степана» і «Яреми» був налагоджений зв'язок з кур'єром В. Галаси «Бурим». У червні того ж року план міг зірватись взагалі, оскільки зустріч «Бурого» із зв'язковими, які тримали контакт із «Скобом» не відбулась. Проте, налагодити зв'язок потрібно було якою ціною. Сам В. Галаса у своїх спогадах згадував: «Перебратися на схід мене підштовхувала ще й інформація, отримана від зв'язкових із Плужнянського району. Згідно з нею «Скоб» чекав нового провідника – зверхника і постійно перебував поблизу зв'язкового пункту на Шумщині» [8, с.189]. Приманка агента «Н-26» подіяла.

Практичні дії розвідувальної операції активізувались у червні 1953 р. 27 червня «Орлан» викликає до себе на зустріч «Скоба» для обговорення ситуації в районі його базування, одночасно надсилаючи «Лемішу» листа, в якому вказує про початок виконання плану.

«Орлан» не знав напевно рівень безпеки і з гіркою досвідом припускав факт агентурної діяльності МГБ. Спочатку В. Галаса запропонував піти на зустріч зі «Скобом» керівнику Рівненського крайового проводу «Уляну», проте останній відмовився й досить скептично поставився до цього плану взагалі [3, арк.89]. Останній будучи колишнім референтом СБ на ПЗУЗ помітив надто неконспіративні дії зі сторони східняків.

В умовах партизанської боротьби враховувався факт загибелі зв'язкових, тому часто монтувався запасний варіант. Окрема домовленість у крайньому випадку існувала між «Бурим» і «Скобом» з місцем зустрічі на пограниччі Кам'янець-Подільської обл. Іншого варіанту зв'язатись з «СК-9» не було. Розуміючи, що вибрати особливо немає з чого, керівники схилились до розвідки. У цьому плані вирішальну роль відіграли характеристики, якими володів «Леміш» від «Уласа» (В. Бея). Останній з позитивної сторони характеризував «Скоба». Після довгих міркувань «Орлан» вирішив піти на небачений ризик. Двадцятого червня на зустріч до Подільського провідника відправились «Бурий» та «Олесь».

Орлан через свого кур'єра викликає «Скоба» на зустріч, куди відправляє своїх охоронців «Бурого» і «Олеся». Через кілька днів повернувся «Бурий» і привів «Скоба» з двома його бойовиками [8, с.190]. Хоча «Бурий» мав наказ привести самого «СК-9», але останній «уперся, мовляв, контактує з новими людьми і хоче мати при собі охорону» [14, с.460]. Напевно в іншій ситуації або в інший час кур'єр «Орлана» б ніколи не пішов на такий крок, але підпільник був свідомий того, наскільки важливо було «Орланові» пов'язатись із «Скобом». Деякий час упівці перебували разом, оскільки «Орлан» чекав пошти від «Леміша». За цей час він детально дізнався від М. Качановського про стан справ в Кам'янець-Подільській області. Завербований уже агент «Н-26» при розмові поводитись спокійно й наголосив на помітно меншому тиску

зі сторони МГБ і достатній кількості явочних квартир. Оскільки «Орлан» не був знайомий із «СК-9» особисто, але лише чув про нього з оповідей «Коваля» та його листа, то в ході особистих розмов з керівником подільського надрайону перевіряв його на ідентичність. До поки В. Галаса чекав пошту, Бурий доповів про небезпечну поведінку східняків на постоях: «під час днювання в житах вони витоптували великі ділянки тощо» [8, с.190]. Це було явно не притаманно для досвідчених упівців, проте свою роль зіграв авторитет Кам'янець-Подільського окружного провідника. Охоронець Галаса «Чумак» пригадав заслуги «СК-9» ще з часів окупації. Вважаємо, що переконливу роль зіграла і біографія «Скоба», який походив родом з-під Галича, та вступив у підпілля ще до німецької окупації. Дружину вивезли у Сибір, а сина віддало МВД у дитбудинок. М. Качановському вдалось переконати, можливо, і не повністю провідника і його боївку, незважаючи на пильне око Марії Савчин. Жінка одразу помітила цікаві деталі: «У Скоба була запасна нейлонова сорочка, недоступний для підпільників люксус, і свіжий новий рушник з мережею, а також машинку для гоління» [14, с.463], що було надзвичайно недоступним ексклюзивом для підпільників. В цей момент, а саме 6 липня, прийшла пошта від Леміша, в якій керівник УПА зазначав про арешт В. Охримовича. Втрата такого рівня, означала для центрального проводу провал першого завдання. Галаса відправляв у відповідь записку, у якій повідомляв, що відправляється на СУЗ. Попри це зворотна пошта була захована «Бурим» у лісі [8, с.191].

Разом зі «Скобом» «Орлан» був до 7 липня, після чого відслав лист до «Леміша», в якому зазначав про свою довіру «СК-9», але не його людям. і відправився в Кам'янець-Подільську обл. [3, арк.126].

7 липня 1952 р. В. Галаса разом із своєю дружиною М. Савчин «Марічкою» і охоронцем «Чумаком» вирушили за М. Качановським у Кам'янець-Подільську область. Агент «Н-26» вів Орлана в уже приготовану засідку в Білогірський район згаданої області [16, с.769].

Зважаючи на погодні умови дорога була важкою, через спеку напевно просувались вночі. Впродовж дороги важко було не помітити деконспіративні і не організаційні дії зі сторони «Скоба» та його людей. Так, окружний провідник відривався, що його змушений був наздоганяти «Чумак». Припускаємо, що якраз в цей момент «СК-9» повідомив гебістів про наближення «Орлана». «На третій день після нічного маршу добрили до ліска, де «Скоб» пішов на зв'язковий пункт і привів трьох бойовиків, один з яких був здоровань боксерської форми, був не відомий, на що В. Галаса обурився: «навіщо з перших днів «світити» нас перед незнайомими підпільниками?» «Скоб» запропонував, аби «Чумак» пішов зі зв'язковим днювати в інше місце, щоб надто не витолочувати місця постою» [8, с.191]. Далі гостей пригостили хлібом, салом і навіть білими коржиками, де містилося снодійне. Від сильного удару «Орлан» прокинувся вже будучи зв'язаним. План МГБ спра-

320

цював, завдяки завербованому окружному провідникові «Скобу», тепер «Н-26», було затримано останнього помічника В. Кука. При цьому у В. Галаси було знайдено лист «Леміша», в якому останній повідомляв про своє бажання перейти на територію Кам'янець-Подільської області. Одразу ж запрошувався вже перевіреним способом, ведення агентурної гри від імені «Орлана», і призначення зустрічі для захоплення керівника підпілля. Проте «Лемішу» судилося бути захопленим вже в ході зовсім іншої агентурної гри.

Таким чином, загнано в глухий кут підпілля намагалося знайти вихід з ситуації, в якій опинилося в 1950-х рр. Нова тактика, яка була узгоджена між В. Куком і В. Галасою в серпні 1952 р. вимагала негайних рішень. Вся складність ситуації відображалась в дезінформованості ЦП УПА, та жорсткому тиску з боку органів держбезпеки помноженими на персональні операції МГБ з розшуку керівництва проводу. Нова тактика центрального проводу ОУН – УПА повністю провалилася і понесла катастрофічні наслідки: заарештовані помічники В. Кука – В. Галаса, та В. Охримович, а сам «Леміш» залишився досить ізольованим втративши зв'язок із більшістю і так нечисленних проводів. В той же час націоналістичний рух поніс численні втрати живої сили. Передисокувати сили в Кам'янець-Подільську обл. не вдалося, та й саме підпілля переживало агонію.

Список використаних джерел та літератури:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (Далі – ГДА СБУ). Ф. 13. Спр. 372. Т. 8. (Особова справа Кука Василя Степановича). 318 арк.
2. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 16. Особова справа Василя Охримовича. 296 арк.
3. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 2. Особова справа Василя Галаси. 82 арк.
4. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 2. Довідка про проведення заходів чекістськими органами з розшуку і захоплення Василя Кука. 324 арк.
5. Націоналістичний рух Опору на півночі Хмельниччини (1943–1948). Збірник документів / [упоряд., передм. та ком. В.Г. Берковського та В.М. Ковальчука]. Київ-Хмельницький: ПП Цюпак А.А., 2016. 260 с.
6. Веденеев Д.В. Одиссея Василя Кука. Военно-политический портрет последнего главнокомандующего УПА. Киев: К.И.С., 2007. 208 с.
7. Веденеев Д.В, Биструхін Г.С. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки: монографія. Київ: К.І.С., 2007. 382 с.
8. Галаса В. Наше життя і боротьба. Спогади. Львів: Видавництво «МС», 2005. 272., 16 с. іл.
9. Ішук О. Василь Порплиця – «Байда», зв'язковий головного командира УПА Василя Кука // *Український визвольний рух* / [Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху]. Львів, 2016. Збірник 21. С. 268-292.
10. Мазуренко В., Ішук О. Василь Кук – Головний командир УПА. Рівне: Видавець Олег Зень, 2008. 80 с.
11. Марчук І. Ліквідація радянськими карально-репресивними органами Подільського крайового проводу ОУН (1945–1952) // *Український визвольний рух*. Львів, 2011. 36. 15. С. 191–214.

12. Мизак Н. Горбатюк В. За тебе, свята Україно. Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА. Чернівці: Букрек, 2006. Кн. 5. 352 с.
13. Патриляк І.К. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939–1960-х рр. / [Центр дослідження визвольного руху]. Львів: Часопис, 2012. 485 с.
14. Польова Ю. Крах Кам'янець-Подільського окружного проводу Організації Українських Націоналістів у 1951–1952 рр. // *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ, 2011. Вип. 50 (8). С. 174–179.
15. Савчин М. Тисяча доріг: (Спогади) («Марічка»). Торонто: Вид-во Літопис УПА, 1995. 606 с.
16. Сергійчук В. Велике полювання на останнього командира УПА (В. Кук) // *Пам'ять століть*. 2003. № 2. С. 20-29.
17. Сергійчук В. Український здвиг: Поділля. Т. 4. 1941–1955. Київ: Українська видавнича спілка, 2005. 840 с.
18. Ярич В.П. Кам'янець-Подільський надрайон та його діяльність у 50-х рр. XX ст. // *Воєнні аспекти історії Поділля XX – XXI ст.: матеріали наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 29 жовтня 2014 р.* / [редкол.: В.А. Дубінський, О.М. Завальнюк, А.В. Баженів та ін.]. Кам'янець-Подільський: [Б.в.], 2014. С. 142–153.
19. Ярич В. Молоді борці Поділля за українську національну ідею у повоєнні роки // *Український визвольний рух* / [Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху]. Львів, 2016. Зб. 21. С. 209–234.
20. Запис В. Ярича від Михайла Буртняка, 1931 р.н. 15.06.2017 р. у с. Іванків Борщівського р-ну, Тернопільської обл. Домашній архів В. Ярича.

В. Ярич

Секретная Операция боевки Василия Галасы «Орлана» в Каменец-Подольской области

В исследовании подчеркнуто, что для всеобщего понимания сущности и особенностей борьбы украинского националистического подполья с силами советской власти в начале 50-х гг. XX ст. важно знать не только о состоянии и боеспособности, но и о перегруппировке сил, приспособлении к тяжелым условиям борьбы и поиске новой тактики ведения партизанской войны. Указано, что состояние национально-освободительного движения усложнилось тем, что МГБ воевало как против подполья в целом, так и непосредственно против руководства УПА. Проверенным методом его обезвреживания были дезинформация и агентурные игры, в частности переписка захваченных участников восстания с националистическим руководством для выведения проводников в заранее подготовленное место и их захват.

Подчеркнуто, что состоянием на 1950-е гг. задачей подполья было как можно дольше продержаться на арене борьбы до ожидаемой войны западных стран с СССР. Однако такой войны они не начинали и никакой помощи ему не оказывали. Тем временем кольцо вокруг подполья в Западной Украине все больше сужался, что подталкивало проводников к передислокации подполья в восточные территории. Как следствие, выбор был сделан на Каменец-Подольской области. Связь центрального провода с подпольщиками Каменец-Подольского окружного провода была прервана еще в феврале 1951 г., когда в г. Винница были захвачены проводники В. Бей «Улас» и И. Демчук «Луговой». «Уласа» подвергли плотной вер-

бовке и выслали уже как агента обратно в подполье. В. Бей, будучи опытным и мудрым бойцом, вернувшись в состав подпольщиков рассказал об этом факте и продолжил борьбу в освободительном движении вплоть до своей гибели 23 мая 1952 г.

Отмечено, что против «Лугового» гебисты с целью получения информации о состоянии подполья в Каменец-Подольской обл. использовали страшные пытки. Как результат, советским карательным оранам удалось ликвидировать проводы на ее территории и одновременно с помощью завербованных подпольщиков вести агентурные игры, направленные на ликвидацию руководства подполья. Орудием этой агентурной игры стал завербованный руководитель Каменец-Подольского провода «Скоб» М. Качановский. По легенде, «Скоб», который получил гебисткое псевдо «агент Н-26», стремился возобновить потерянную связь с проводом и заманить верхушку подполья в подготовленный капкан. Через связных Качановскому удалось наладить переписку с В. Галасой весной 1952 г.

Обращено внимание к тому, что переговоры между «Орланом» и «Н-26» велись на протяжении года. Лишь в июне 1953-го г. наметилась активизация практических действий в северной части Каменец-Подольской обл. В. Галаса вместе со своей боевой группой приступил к секретной операции с разведки на ее территории. Очевидным является факт, что В. Галасу подтолкнуло к началу операции очень сложное состояние подполья. С письма от В. Кука «Орлана» он узнал о захвате В. Охримовича, освободительному движению нужны были изменения. Агент «Н-26» повел группу Галасы в уже подготовленную западную и даже явные демаскирующие ошибки охранников Качановского не заставили «Орлана» прекратить операцию. 11 июля 1953 г. в Белогорском р-не вследствие операции МГБ с привлечением препарата «Нептун» гебистам удалось схватить В. Галасу, «Орлана», его жену М. Савчин и охранников. Этим операция уповцев была провалена.

Ключевые слова: национально-освободительная борьба, операция, Лемеш, Орлан, Скоб, СУЗ, агентурная игра, Каменец-Подольская область.

W. Jaryc

Secret operation of a group of Vasily Galasy «Orlan» in the Kamianets-Podilskyi region

The study emphasizes that for the comprehensive understanding of the essence and features of the struggle of the Ukrainian nationalist underground with the Soviet authorities in the early 50's of the twentieth century it is important to know not only about the state and combat capability, but also about regrouping forces, adapting to difficult conditions of struggle and finding new tactics for guerrilla warfare. It was noted that the state of the national liberation movement was complicated by the fact that the MHB was fighting both underground and the UPA leadership separately. Its proven method of neutralization was misinformation and undercover games, including correspondence with enthusiastic rebels with nationalist leadership to bring leaders to the prepared ground and capture them.

It was emphasized that as of the 1950s, the task of the underground was to stay as long as possible in the arena of fighting until the expected war of the western countries with the USSR. However, they

didn't start such a war and didn't provide any assistance. Meanwhile, the ring around the underground in Western Ukraine was increasingly narrowing, pushing the leaders to relocate the underground to the eastern territory. Therefore, the choice was made in favor of Kamianets-Podilskyi region. The connection of the central line to the Kamianets-Podilskyi district line was lost in February 1951, when the leaders V. Bei «Ulas» and Y. Demchuk «Luhovyi» were captured in Vinnytsia. «Ulas» was subjected to tight recruitment and sent as the agent back into the underground. V. Bei, being an experienced and wise fighter, returning to the insurgents, told about this fact and continued the struggle in the liberation movement until his death on May 23, 1952.

It was noted that against «Luhovyi», the gaibisty were trying to get information about the underground situation in Kamianets-Podilskyi region and used the terrible torture. As a result, the Soviet punitive bodies were able to eliminate the leads in its territory, instead of using recruited underground to conduct undercover games aimed at eliminating the leadership of the underground. M. Kachaniivskyi, the head of the Kamianets-Podilskyi lead «Skob», became the instrument of this agent game. According to the legend, the «Skob», who received the pseudo «agent N-26», sought to restore the lost connection with the lead and lure the top of the underground into a prepared trap. Due to the relatives Kachaniivskyi managed to establish correspondence with V. Halasa in the spring of 1952.

Attention was drawn to the fact that negotiations between «Orlan» and «N-26» took place during the year. Only in June 1953 was the intensification of practical actions in the northern part of Kamianets-Podilskyi region. V. Halasa, together with his troops, launched a secret intelligence operation on its territory. It is obvious that V. Halasa pushed the start of the operation to the extremely difficult position of the underground. From the letter of V. Kuk to «Orlan» he learned about the capture of V. Okhrimovych, the liberation movement needed changes. An «N-26» agent led the Halasa's group to an ambush, and even Kachaniivskyi's blatant blundering errors did not force Orlan to suspend the operation. On July 11, 1953, in the Bilohirskyi district, as a result of the MHB operation involving the drug «Neptun», the gaibisty managed to seize V. Halasa, «Orlan» his wife M. Savchyn and the guards. This led to the failure of the operation of UPA troops.

Key words: *national liberation struggle, operation, Lemesh, Orlan, Skob, SUZ, agency game, Kamianets-Podilskyi region.*

Отримано: 11.10.2019

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА, БІБЛІОГРАФІЯ, ОГЛЯДИ

І. І. Боровець

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ «КУЛЬТ В ІСТОРІЇ» (м. Ружомберок, Словачька республіка)

11-12 вересня 2019 р. на базі філософського факультету Католицького університету в м. Ружомберок (Словачька Республіка) був організований міжнародний (за участі чеських колег) форум, присвячений проблемі культу в історії. Автор огляду в той час перебував на науковому стажуванні при кафедрі історії даного вищого навчального закладу, то ж отримав запрошення на конференцію, де, хоч і не виголошував доповіді, але взяв участь у дискусії в процесі обговорення деяких виступів.

Черговість доповідей була сформована за хронологічним принципом. Відтак, старт конференції дала доповідь *Петера Олексака «Імператор Костянтин: культ і реальність»* (кафедра історії філософського факультету Католицького університету, м. Ружомберок). Одразу ж необхідно підкреслити, що виступ був вражаючим у цілому позитивному значенні цього слова. Доповідач сформував текст на основі низки середньовічних джерел, на які активно посилався при обґрунтуванні своєї, без сумніву, новаторської оцінки особистості Костянтина.

Доцент Олексак висунув і аргументував низку гіпотез, які позбавляють імператора ореолу «Великого». Вказав, що знаменитий Міланський едикт 313 р. не мав де факто значення документу такої великої офіційної ваги, і прийняв його не Костянтин, а його політичний суперник. Охарактеризував його як узурпатора, що прийшов до влади за допомогою військового перевороту, вбив трьох конкурентів, сина, дружину і, можливо, матір. Сучасник називав його «слизьким слимаком». Натомість, починаючи з періоду Середньовіччя, офіційна католицька церква систематично й цілеспрямовано створювала його священний культ, очевидно, не в останню чергу через відомий Дар Костянтина, що надавав римському папі світську владу. Всі правлячі династії Європи, в т.ч. Габсбурги, намагалися довести кровний зв'язок свого роду з Костянтином. Це використовували навіть ідеологи Російської імперії, порівнюючи, до прикладу, постать Петра Першого та битву під Полтавою з військовими звитягами Костянтина. Отже, доповідач сміливо піддав сумніву офіційний культ візантійського імператора, проте наголосив на тому, що його дослідження не претендують на роль істини в останній інстанції, а лише скромно підсумував, що сформований в історіографії образ Костянтина не можна вважати остаточним.

Доповідь Габрієля Гунчари «Святий Домінік як атрибут колективної ідентичності в образних генеалогічних деревах домініканців» (Домініканський конвент, м. Жіліна) не мала такого яскраво вираженого провокативного акценту, адже стосувалася вузькоспеціалізованої церковної теми. Дослідник, активно залучаючи мультимедійні засоби, демонстрував використання образу св. Домініка, монахів та монахинь корпорації домініканського ордену в різних мистецьких пам'ятках. Причому доповідач теж зумів зацікавити аудиторію неспеціалізованих слухачів характеристикою участі Томаса Торквемади у культивуванні образу св. Домініка. Зокрема, той виводив родовід Домініка від ізраїльського царя, організував перший друк відповідних ілюстрацій.

Виступ Мірослава Гутьки «Канонізація як спосіб утвердження жебрущих монахів у середньовічних містах (на прикладі угорських августинів)» (кафедра історії філософського факультету Католицького університету, м. Ружомберок) був присвячений одному з аспектів церковного життя середньовічної Угорщини. Історик торкнувся питання участі вірмен у створенні монастирських осередків августинів (зокрема в Острігомі), проблеми асиміляції прийшлих половців-куманів, яка здійснювалася шляхом їх хрещення. Основну увагу доповідач зосередив на тому, як августини прагнули інкорпоруватися до міських громад. Для цього вони намагалися організувати канонізацію місцевого «земляка» для активізації пастирської та місійної діяльності серед населення. Найвідомішим прикладом є спроба канонізації брата Віта (Віт із Паннонії, Угорщини), яка однак, так і не була доведена до логічного завершення.

Наступною слухалася доповідь молодого чеського дослідника Мартіна Слєпички «Культ чотирьох великих західних церковних пастирів в чеських землях XIV-XV ст. та його вираження у агіографічних образах» (кафедра історії філософського факультету Остравського університету, м. Острава, Чеська республіка). Демонструючи яскраву презентацію, науковець проаналізував в яких саме настінних зображеннях та книжкових мініатюрах зображувалися святі Амвросій (Амброзій), Августин, Єронім, Григорій Великий в період від 1295 р. (проголошення їх учителями церкви римським папою Боніфацієм VIII) до кінця середньовіччя.

Продовжив конференцію виступ Мірослава Лукача «Вплив протестантизму на культ святих у сакральних спорудах на прикладі двох сусідніх населених пунктів (Крупіна та Жібрітов)» (Музей Андрія Сладковича, м. Крупіна). Він простежив зміни землевласників в регіоні у XVI ст. внаслідок конфліктів між католиками й протестантами. Відзначив, що у зв'язку з цим храми та їх парафії були змушені часто змінювати сповідувані культу святих, адже нові патрони їх до цього схиляли, а часто й змушували. Інформація дослідника про зміни майнових прав на маєток храму в Крупіні викликала тривалу жваву дискусію.

Далі слово взяв професор Радомир Влчек з темою «Культ слов'янства у житті малих слов'янських націй» (Чеське товариство славістики, балканістики та візантиністських студій, Чеська республіка). Починаючи з часів сакралізації Перуна, він просте-

жив процес становлення культу слов'янської взаємності його чеськими глашатаями (В. Вондрак, Я. Дюріх, Е. Бенеш, К. Крамарж, Т. Масарик, Ф. Пероутка, Я. Славік, Г. Ріпка) у ХІХ – першій половині ХХ ст. Вказав, що дана концепція, окрім позитивних рис, має і негативні елементи – ідеологізація та націоналізм. Професор Влчек дійшов висновку, що культ слов'янства не є єдиним, а має кілька напрямків-відгалужень. Автор огляду під час дискусії наголосив, що культ слов'янства не є проблемою, якщо в основі лежить співпраця на рівноправних засадах, але стає такою, коли його намагаються використати одні «великі» слов'янські нації у своїх прагненнях великодержавної зверхності над іншими – «малими».

У доповіді Яна Голіана «Феномен ім'я Гурбан в словацькому дискурсі ХІХ ст.» (кафедра історії філософського факультету Католицького університету, м. Ружомберок) окреслено походження та охарактеризовано представників роду «Гурбановців». Визначено, як прізвище впливало на життя їх носіїв в умовах угорського владарювання та стало предметом будівництва культури у зв'язку з культурною та політичною діяльністю двох його найвідоміших представників – Й.М. Гурбана та С. Гурбана Ваянського.

Наступним пролунав виступ Павела Марека «Закономірна повага чи культ особистості? До питання «другого життя» єпископа св. Горазда II в православній церкві» (кафедра історії філософського факультету університету ім. Палацького, м. Оломоуц, Чеська республіка). Науковець простежив віхи діяльності єпископа Павліка, якого охарактеризував як поміркованого радикала, прихильника концепції екуменізму, реформування православної церкви, борця з фашизмом. Адже саме він намагався сховати у своєму храмі парашутистів, що вбили протектора Богемії і Моравії Гейдріха. Історик з'ясував, що комуністична пропаганда «виліпила» з нього штучний образ інтернаціоналіста, хоча він негативно ставився до більшовизму.

Продовженням стала доповідь Якуба Штофаніка «Культ Масарика в Словаччині? Виникнення Чехословацької республіки, формування республіканського нарративу у громадському житті» (Інститут Масарика та Архів академії наук Чеської республіки, Прага). Дослідник з'ясував, що до 1918 р. ім'я Масарика на словацьких землях було відоме лише вузькому колу інтелектуалів, але коли той став президентом, було задіяно весь арсенал пропаганди: особисті офіційні візити (в т.ч. у Ружомберок 21 червня 1921 р.), що супроводжувалися громадськими маніфестаціями і парадом; промова на могилі М.Р. Штофаніка; канонізація у офіційних висловах всіх чехословацьких чиновників; портрети в кабінетах; встановлення погрудь і пам'ятників. Історик в процесі дискусії пояснив, що сам Масарик, залишаючись на республіканських позиціях, особисто не стимулював свого культу, але й не забороняв його. Натомість державна бюрократична система використовувала австрійські імперські традиції культу державного лідера для зміцнення в громадській свідомості ідейних підвалин нової Чехословацької республіки.

Юридично-правовим аспектам закріплення культу особи була присвячена розвідка Ондreja Подолца «Кодифіковані й некодифіко-

вані культу та їх відображення у культурній політиці в Словаччині ХХ ст.» (Інститут національної пам'яті, Братислава; кафедра історії права та правової компаративістики юридичного факультету університету ім. Коменського в Братиславі). Дослідник розкрив виникнення, розвиток та модифікацію культур, що були офіційно закріплені урядами міжвоєнної демократичної республіки, Словацької держави та повоєнної комуністичної Чехословаччини. Проаналізував відповідні закони та підзаконні акти. Детально зупинився на кодифікації культур постатей М.Р. Штефаніка, Т.Г. Масарика, А. Глінки, К. Готтвальда, А. Запотоцкого. Нагословив, що за слуги Е. Бенеша визнані на офіційному рівні аж в 2004 р. вже незалежній Чеській республіці. Чомусь доповідач не зупинився на особі президента Першої Словацької республіки Й. Тісо. Його культ хоча й не був кодифікований, але упродовж періоду його президентства, а особливо з часу страти у 1947 р., дана постать героїзувалася в середовищі словацької політичної еміграції та визначається різнорідними оцінками в сучасній громадській думці країни.

Продовжив тему ідеологізованих культур *Мірослав Міхела з доповіддю «Політизація відзначення річниць Словацького національного повстання у 1945-1989 рр.» (Інститут чеської історії філософського факультету Карлового університету, Прага, Чеська республіка).* Він єдиний з-поміж учасників здійснив методологічний огляд самої дефініції «культ», відзначив, що в новітній час це стало важливою технологією медіа й комунікації влади з громадськістю. Щодо офіційних оцінок національного повстання, то він, спираючись на дослідження М. Завацки, визначає 5 періодів їх трансформації: 1944-1945 рр. – цілком негативна оцінка владою Словацької держави; 1945-1948 рр. – позитивний, але плюралістичний образ у відновленій демократичній Чехословацькій республіці; 1948-1964 рр. – героїзація в повстанні «народних мас», але багато відомих його лідерів були остракізовані (не лише буржуазних, але й комуністичних), а роль партизанів та радянського фактору – ідеалізовані; 1964-1989 рр. – реабілітація комуністів, засуджених за «буржуазний націоналізм», зумовила повернення «до правдивого і реального образу повстання», в основі якого була його інтерпретація тогочасним державним лідером Г. Гусаком; 1989 р. до сьогодні – плюралізм та багаторакурсність оцінок, але з акцентом на підкреслення антифашистського та національного характеру повстання. Гарним завершенням виступу стала запропонована М. Міхелою тема дискусії щодо критеріїв та методики формування культу.

Цікавим для вітчизняного слухача стало дослідження єдиної представниці прекрасної половини людства на конференції *Зузани Гасаровою на тему «Ідеологізація суспільства після лютого 1948 р.: культ особи як інструмент радянзації громадян на Чехословаччині» (кафедра історії філософського факультету університету імені Костянтина Філософа, м. Нітра).* Основний акцент доповідачка зосередила на поширенні культу Сталіна, який суттєво переважав культ його чехословацького «колеги» К. Готтвальда. Урочисто відзначалися дні народження радянсько-

го вождя, особливо ювілейний 1948 р. Під офіційним привітальним листом у примусовому порядку було зібрано 8 млн. підписів, у подарунок надіслали вина, портрети, скульптурки, і навіть два жеребці (!). Був споруджений пам'ятник Сталіну у Празі, організовувалися дні чехословацько-радянської дружби. Дані факти дослідниці аналізує в контексті пропагандистської та ідеологічної обробки громадян державною партією. Звертає на себе увагу думка професора Р. Влчка, висловлена під час дискусії, що культ Сталіна в своїй історичній основі виходив з візантійської та монгольської традицій.

Завершила науковий форум оригінальна мистецтвознавча доповідь *Йозефа Зентка «Культ краси на прикладі моди плетіння у 60-70х рр. ХХ ст.» (кафедра історії філософського факультету Католицького університету, м. Ружомберок)*. Дослідник на слайдах презентації, а також на прикладі одного реального екземпляру, продемонстрував зразки тогочасних плетених ручних виробів. Відзначив особливості декорування одягу, перешиття старих речей до нового контексту, зокрема, геометричної абстракції, зближення чоловічого та жіночого образу в одяговій моді тогочасної Чехословаччини.

Можна констатувати, що проведення подібних наукових конференцій у Словаччині та Україні по суті не відрізняються. Цікаво, що у вступному слові завідувача кафедри історії Мірослава Гутьки, який був головним координатором в організації заходу, пролунала теза про тиск освітніх міністерських структур на вищі навчальні заклади щодо досягнення науковими збірниками статусу Scopus та Web of Science. Форум завершився традиційним й для України неформальним вечірнім спілкуванням (з вдячністю підкресляю, що автор огляду теж був на нього запрошений), що, безперечно, у міжособистісному зближенні істориків відіграє важливішу роль, ніж офіційні доповіді та дискусії на засіданнях конференцій.

Отримано: 30.10.2119

О. М. Завальнюк

ЮВІЛЕЙНА ТРИЛОГІЯ ПРО ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА: ЛЮДИ, ПОДІЇ, ЗВЕРШЕННЯ

До 100-річчя заснування Дніпровського національного університету (ДНУ) імені Олесь Гончара видавництво «Ліра» випустило у світ три змістовні, поліграфічно довершені праці, одна з яких присвячена історичному шляху вишу [1], інша містить переважно розлогі нарисы про життєвий і трудовий шлях усіх ректорів (директорів) вишу, залежно від його статусу в різні періоди [2], ще одна представляє біобібліографічні довідки про 480 професорів [3], зайнятих у навчальному процесі і науково-дослідній роботі, як у минулому, так і сьогодні (станом на 2018 р. у виші працювали 130 осіб професорського складу). Словом, зазначені наукові видання об'єднані одним стратегічним задумом – ґрунтовно предста-

вити керівників, найбільш значущих працівників та цікаву і водночас непросту історію потужного і добре відомого як на батьківщині, так і в зарубіжжі самобутнього вищого закладу освіти, діяльність якого неодноразово високо оцінювалася керівництвом країни, українською науковою спільнотою і широкою громадськістю.

Історія ДНУ імені Олеса Гончара, представлена у першій із трьох виданих праць, складається: зі слова до читача ректора М.В. Полякова, 10 ґрунтовних, гарно ілюстрованих розділів, кожен з яких є доцільним і присвячений різним етапам становлення та розвитку вищу. Зокрема, тут розглядаються питання про передумови заснування вищого закладу освіти в адміністративному центрі Катеринославщини; процес утворення і початок діяльності Катеринославського університету; радянські освітні реорганізації 1920-1933 рр. як спроба виробити ефективну вишівську модель робітничо-селянської держави; відновлення університету та його складне становище у 30-х – на початку 40-х рр.; долю закладу в роки воєнного лихоліття; повоєнну відбудову вищу; університетське життя за хрущовської «відлиги»; зміни в житті вищу у 1964-1985 рр. та отримання ним статусу базового класичного університету; університетські трансформації за горбачовської «перебудови» та перших років незалежності України (1985-1998); про сучасний розвиток національного університету. Завершують праці післямова, іменний покажчик та фотогалерея до 100-річчю ювілею закладу.

Як видно, структура монографії охопила усі найважливіші історичні періоди творення і розвитку університету, що має на меті дати цілісне бачення історичного шляху відомого українського вищу, розкрити особливості його розвитку в добу Української революції 1917-1921 рр., за радянської та сучасної української державності. Для реалізації поставлених завдань, колектив авторів, який нараховує 8 істориків, мобілізував усі найбільш вагомі напрацювання попередників, багато архівних і опублікованих джерел. Застосовуючи сучасні методи дослідження, їм вдалося створити змістовну, цікаву наукову працю, яка у повній мірі розкриває обрану тему і дає змогу на конкретно-історичному матеріалі показати усі етапи пройденого цим вишем шляху, які відповідають конкретним юридичним особам – Катеринославському приватному російському університету (1918-1920), Катеринославському інституту народної освіти (Катеринославському вищому інституту народної освіти) (1920-1921)), Інституту теоретичних наук (1920-1921), Дніпропетровському (Катеринославському) інституту народної освіти (1921-1930), Дніпропетровському фізико-хіміко-математичному інституту (1930-1933), Дніпропетровському педагогічному інституту профосвіти (1930-1933), Дніпропетровському інституту соціального виховання (1930-1933), Дніпропетровському державному університету (1933-1998) і Дніпропетровському національному університету імені Олеса Гончара (з 1998 р.). Кожний із пройдених етапів добре проаналізовано, виявлено основні риси і особливості, місце у розвитку вищу загалом, з представленням сотень і сотень викладачів, студентських акти-

вістів. Автори переконують, що визначальним інструментом зміни статусу закладу, формування навчальних, методичних, наукових та інших завдань була державна політика, яка змінювалася від непродуманої до більш виваженої, і викликала відповідні внутрішні зміни, удосконалювала умови праці і навчання, розвивала світогляд учасників освітнього процесу, хоча фінансування різних складових роботи колективу часто відставало від запитів і не задовольняло потреби у повній мірі.

Велика увага приділена висвітленню діяльності університету у статусі національного, яка характеризується найвищими здобутками на пройденому 100-літньому шляху. Заклад, який є багатогалузевим навчально-виховним комплексом, що об'єднує 16 факультетів, 3 науково-дослідні інститути, 2 ліцеї, 3 коледжі, 85 кафедр, магістратуру, аспірантуру, докторантуру тощо, має понад 1200 викладачів, зокрема 170 докторів наук, професорів, понад 600 кандидатів наук, доцентів. Тут навчається понад 15 тис. студентів за 62 спеціальностями ступеня «бакалавр» і 53 – ступеня «магістр», молодь із 20 країн світу. Заклад пишається своїми випускниками, яких за всю історію підготовлено понад 150 тис. осіб.

За незалежної України, як доводять вчені, відбулися найбільш суттєві зрушення у житті закладу, який посилив своє національне і міжнародне визнання, став однією з кращих візитівок сучасної університетської освіти в державі. Наведено багато фактичного матеріалу, біографічних відомостей, статистичних викладок тощо, які переконують, що «сьогодні ДНУ розвиває славні освітні та наукові традиції, виховує кваліфікованих фахівців, людей високих морально-етичних принципів, справжніх патріотів своєї Батьківщини-України і все активніше входить до європейського та світового інтелектуального співтовариства».

Друга книга складається з різновеликих історичних нарисів про 27 керівників ДНУ імені Олеса Гончара та його попередників. Базуючись на здобутках дослідників, а також інформаційно насичених архівних і опублікованих історичних джерелах, які доповнюють фотоілюстрації, вони дають змогу простежити більш-менш ґрунтовно, в окремих випадках вимушено лапідарно, різні складові життєписів, умови формування світогляду і професійних якостей, здобутки на ректорських (директорських) посадах.

Це видання, одноосібно підготовлене відомим українським істориком науки, професором В.С. Савчуком, відкривається його вступною статтею про ректорський корпус упродовж столітньої історії вишу. Автор справедливо наголошує, що перша спроба заснувати у Катеринославі (Дніпрі) університет сягає 1784 р., коли було видано відповідний наказ російської імператриці. Утім розпочаті заходи не були доведені до завершення через суб'єктивні причини. І лише у серпні 1918 р. уряд гетьмана Павла Скоропадського дав відповідний дозвіл на заснування Катеринославського університету (КУ). З того часу й розпочинається творення ректорського корпусу університету, який упродовж більш як 12 років зазнавав реорганізації, аж доки не відновив втрачений раніше університетський статус.

Автор, обґрунтовано дотримуючись хронологічної послідовності, встановив, що першою постаттю, яка відкриває портретний ряд керівників, став вчений-геолог, ординарний професор, член ВУАН М.Й. Лебедев (1863-1931). Виконуючим обов'язки ректора КУ він став у липні, не полишаючи посади ректора Катеринославського гірничого інституту. Завдяки його нетривалій діяльності (працював до 21 вересня 1918 р.) були створені необхідні умови для відкриття і роботи вишу. Наступником М.Й. Лебедева став професор гістології В.П. Карпов (1870-1943). Через погане фінансове становище 1919 – на початку 1920 рр. заклад ледь жеврів, утім, як наголошує В.С. Савчук, завдяки зусиллям керівника та його команди, зумів зберегтися (у 1920 р. В.П. Карпов очолив Катеринославський медичний інститут). На цьому ряд ректорів Катеринославського університету вичерпується, оскільки у 1920 р. заклад зазнав реорганізації, через яку втратив свій університетський статус.

Одним із правонаступником КУ став Інститут теоретичних наук на чолі з видатним вченим-хіміком А.В. Писаржевським (1874-1938). Сюди перебазувався основний професорсько-викладацький склад колишнього університету. Як встановив автор, 46-річному керівникові вдалося вдосконалити роботу кафедри, що найголовніше, добитися збільшення навчальних площ, через брак яких заняття доводилося проводити у корпусі сусіднього вишу і навіть на квартирах професорів. Через об'єднання ІТЕНу і Катеринославського вищого інституту народної освіти влітку 1921 р., А.В. Писаржевський втратив керівну посаду. В об'єднаному виші (іменувався ВІНО) ректором став 31-річний професор російської історії М.Ф. Злотников (1890-1942) (одне із енциклопедичних видань подає цю постать як М.Ф. Злотников [4; 5]). Влада вважала, що цей інститут став одним із кращих в республіці серед освітянських вишів. Попри це, у 1923 р. ректора змістили через нібито колишню співпрацю з денікінським режимом.

За виданням, наступними керівниками Катеринославського (Дніпропетровського) ІНО до 1930 р. були: представник Наркомосу УСРР М.М. Кашкаров (1876-?); партійний функціонер, без наукового ступеня Н.А. Александров (1893-1937); історик і педагог В.М. Фрідровський (1893-1937). Вони очолювали виш по кілька років, збагачуючи у міру можливостей його матеріальну базу і кадровий склад, виконуючи настанови правлячої партії. Двоє останніх були репресовані під час великого терору як троцькісти-меншовики.

В.С. Савчук з'ясував, що перші два роки В.М. Фрідровський очолював ще й Дніпропетровський інститут соціального виховання, який виник після реорганізації ІНО у 1930 р. Тоді ж на його базі з'явилися ще два виші – Дніпропетровський педагогічний інститут професійної освіти та Дніпропетровський фізико-хіміко-математичний інститут. Ректором (директором) останнього призначили історика М.Г. Куїса (1890-1937), який до того вже очолював різні виші і мав значний керівний досвід. Утім через принциповість в оцінці слабкої матеріально-технічної бази та з'ясуванні перспективи розвитку цього вишу, очільника, який

не попрацював і року, перемістили на посаду помічника директора. Щоправда, у травні 1933 р., коли треба було знайти керівника відновленого на базі трьох зазначених вище інститутів Дніпропетровського державного університету (ДДУ), його призначили на найвищу посаду. Виш швидко зростав завдяки зусиллям його керівника, утім доля останнього виявилася плачевною – через звинувачення у підтримці у націонал-ухильництві його виключили з партії, звільнили з роботи, розстріляли. Не затримався на керівній посаді і новий ректор М.Б. Комаровський, попрацювавши у 1934 р. усього 5 місяців.

Досить ґрунтовно автор розповів про Ф.А. Кондрацького (1884-?), який у квітні 1931 р. опинився в керівному кріслі Катеринославського фізико-хіміко-математичного інституту, після того як трохи більше двох років поспіль очолював ІНО та інститут соціального виховання у Кам'янці-Подільському. На новій посаді попрацював менше року і, як наголошує В.С. Савчук, «мало що встиг зробити». А далі його, колишнього комбрига Української Галицької армії і комісара Червоної Української Галицької армії, відправили у табори, як нібито учасника контрреволюційної Української військової організації.

Майже не залишилося відомостей про наступницю Ф.А. Кондрацького – Р.С. Ринську (1902 – ?), через що розповідь про неї виявилася найкоротшою. Незадовго до появи Дніпропетровського держуніверситету її змінив уже згаданий М.Г. Куїс. Одним нарисом представлено двох директорів Дніпропетровського інституту соціального виховання – М.В. Павлова (1881-?) та П.І. Шляхова (1898-?). Керували вони по чергово у 1932-1933 рр., намагаючись зберегти виш, його структуру і професорсько-викладацький склад. Утім протистояти владі М.В. Павлов не зміг – інститут перевели з Дніпропетровська до Новомосковська, де він деградував. Новий керівник не зміг цьому завадити.

Дослідник встановив, що першим керівником відновленого у 1933 р. ДДУ став М.Г. Куїс. Він багато що встиг зробити у справі відновлення та розгортання діяльності вишу, хоча і вимушено сприяв викриттю «націонал-ухильництва». У серпні 1934 р. його змінив М.Б. Комаровський (1901-1937). І хоча про діяльність нового ректора залишилося обмаль джерел, вдалося відновити основні віхи біографії цього очільника, представивши його як колишнього директора Миколаївського інституту соціального виховання і місцевого компартійного функціонера, що з перших днів роботи повів боротьбу за ідеологічну чистоту викладацьких рядів. У 1934-1936 рр. його кілька разів заарештовували як троцькістсько-контрреволюціонера, що поклато край ректорській роботі, а в підсумку призвело до фізичного знищення під час великого терору.

Поки що не з'ясовано, коли саме – наприкінці грудня 1934 чи у січні 1935 р. – заклад очолив в минулому партійний діяч З.А. Морозов (про нього залишилося дуже мало інформації). Особливих здобутків не мав. Наркомос УСРР оцінив його роботу як незадовільну, хоча університет мав і певні досягнення (збільшилася кількість виконаних і захищених дисертацій, зросла чисельність професорів і доцен-

тів, з'явилися нові наукові напрями і школи, збагатилася лабораторна база, вдосконалювалася виробнича практика тощо). У липні 1936 р. З.А. Морозова змістили з посади ректора. Подальша доля невідома, що мотивує продовження пошуку джерел.

Наступним керівником, з серпня 1936 по червень 1937 рр., став директор науково-дослідного інституту геології, що діяв в структурі ДДУ як філія АН УСРР, професор І.М. Єфимов (1898-1937). Як авторитетний вчений і наполегливий керівник, він дбав про збагачення університетської інфраструктури, вдосконалення навчального процесу, розвиток актуальних наукових досліджень. Через необґрунтовані звинувачення у терористичній діяльності його звільнили з посади ректора, а потім розстріляли. На вакансію Наркомос УСРР призначив відомого вченого-філолога, В.М. Архангельського (1883-1944). За його ректорування розпочалося повільне будівництво університетського містечка, поживалося наукове життя. Він залишив керівну посаду в квітні 1938 р. Причину цього поки що не встановлено. В роки окупації працював у Дніпропетровському українському університеті, де очолював інститут фізіології та медичний факультет. Після визволення міста радянськими військами був виселений у сільську місцевість, де дістав змогу працювати фельдшером. Обставини смерті невідомі.

Упродовж одного року, з травня 1938 по травень 1939 рр., ДДУ очолював професор математики М.В. Корчинський (1897-?): якісно виконував покладені на нього обов'язки, зокрема опікувався розпочатим раніше будівництвом навчального корпусу, бібліотеки, студентського гуртожитку, хоча управлінська кар'єра раптово припинилася через не встановлені причини. Перейшов на посаду завідувача кафедри вищої алгебри. В роки Другої світової був на окупованій території, за що 7 років провів у виправних таборах, але повернувся звідти і навіть відновив з часом викладацьку діяльність.

Останнім з довоєнних ректорів і першим у післявоєнну добу був виходець з партійної номенклатури, орденоносець А.І. Сафронов (1904-1964). Він очолював виш з травня 1939 по серпень 1941 рр. та з січня 1945 до листопада 1951 рр. До початку радянсько-німецької війни збільшилася кількість факультетів, штатних викладачів, продовжувалося, але не було завершено будівництво навчальних і допоміжних корпусів вишу. Сам керівник обирався членом ЦК КП(б)У. Після повернення університету з Росії, куди він був евакуйований у зв'язку з війною, А.І. Сафронов після демобілізації майже 7 років керував ДДУ. Руїнації, завдані бойовими діями, ускладнювали відновлення роботи вишу у рідному місті. Попри це, він випускав так потрібних країні підготовлених фахівців. Ректор захистив кандидатську дисертацію, завідував кафедрою геодезії і картографії. Про причини звільнення з посади нічого не сказано, хоча можна припустити, що далися ознаки хронічні проблеми зі здоров'ям.

Під час війни, з вересня 1943 по квітень 1944 рр., ДДУ, який повернувся з евакуації в Україну, тимчасово очолив демобілізова-

ний політрук, партійний функціонер В.М. Полежаєв. Виконуючи партійне завдання, йому вдалося вирішити питання про розміщення вишу в уцілілих будинках, zorganizувати навчальний процес на 7 факультетах за недостатньої кількості викладачів, зарахування університету до першої категорії вищих закладів освіти. У нарисі не зазначено, що стало підставою для звільнення В.М. Полежаєва з посади в. о. ректора. Не зроблено пояснення і доцільності приходу на цю посаду наступника Н.З. Хмарського (1900-1967), колишнього директора науково-дослідного інституту геології і декана геолого-географічного факультету ДДУ. Наголошено на певних позитивних змінах, яких вдалося тоді досягти (повернення з евакуації викладачів, майна, збільшення студентського контингенту, відкриття нових лабораторій). Залишення ним посади в. о. ректора пояснюється демобілізацією зі Збройних Сил колишнього ректора ДДУ Л.І. Сафронова. Його діяльність позитивно оцінила влада. Після відставки, причини якої не встановлено, нагородила медаллю, дозволила повернутися на посаду директора науково-дослідного інституту геології.

Автор праці встановив, що першим «довгожителем» на посаді ректора ДДУ був відомий вчений-гідробіолог професор Г.Б. Мельников (1904-1973) – керував майже 13 років, з листопада 1951 по вересень 1964 рр., і завершив управлінську кар'єру, досягши пенсійного віку. Успішно працював над розвитком структури вишу, новітніх напрямів наукових досліджень, популяризації їх досягнень, збільшенні прошарку докторів і кандидатів наук. За політики десталінізації працювати було легше, хоча існували і невіршені проблеми матеріально-технічного та іншого характеру. Авторитету вишу сприяло входження ректора до складу виборних партійних органів Дніпропетровщини.

Рекорд у тривалості посідання посади ректора в ДДУ встановив талановитий математик і механік, професор В.І. Моссаковський (1919-2006), – майже 22 роки, з вересня 1964 по липень 1986 рр. За його керівництва виш отримав статус базового університету і був підпорядкований Міністерству вищої та середньо-спеціальної освіти СРСР, що сприяло розв'язанню його проблем, переважно фінансового характеру, на союзному рівні. Вдалося завершити будівництво основних об'єктів першої черги університетського містечка і приступити до другої. З'явилася сучасна навчальна база, зокрема обчислювальний центр. Керівник показував приклад невтомності у науково-дослідній роботі, заснував власну наукову школу, став академіком АН України, отримав низку високих державних нагород. Як справедливо стверджує В.С. Савчук, «за часів перебування В.І. Моссаковського ректором ним було поставлені і вирішені як ректором, як організатором вищої освіти і науки України три важливі завдання, три важливі проблеми, які відкрили перспективи для подальшого розвитку» ДДУ, це – «укріплення і розширення матеріальної бази, удосконалення кадрової політики і підвищення ролі університету в усій вузівській системі».

Його наступником став В.Ф. Прісняков (1937-2009), колишній проректор, відомий теплотехнік, професор, академік НАН

України. Працював ректором з липня 1986 по серпень 1998 рр. За вказане тринадцятиріччя виш продовжив свій поступальний розвиток, отримав нові здобутки, покращив національний і міжнародний рейтинг. За особисті заслуги в розвитку наукових досліджень став членом низки вітчизняних Академії наук.

І, нарешті, увага приділена нині діючому ректорові – доктору фізико-математичних наук, професору, члену-кореспонденту НАН України М.В. Полякову (1946), який з весни 1998 р. приступив до посади в. о. ректора як діючий проректор, а з липня того ж року – керівника вишу. Добре відомий у вишівських і наукових колах, настільки управлінець продовжив розвивати найкращі напрацювання колективу за минулий період, добився значних зрушень практично у всіх галузях життєдіяльності ДДУ. І вже 2000 р. за його поданням, підтриманим на обласному і всеукраїнському рівнях, виш отримав статус національного університету, а з 2008 р. йому присвоєно ім'я славетного випускника, талановитого українського письменника Олеса Гончара. Це наклало на ректора і очолюваний ним колектив ще більше відповідальності за підготовку високопрофесійних, креативних фахівців, здатних успішно конкурувати на ринку праці України і світу, розвиток найперспективніших наукових досліджень, підготовку науково-педагогічних кадрів ХХІ ст. тощо. Результати виконання програми керівника не забарилися: відбувалася реконструкція університетського комплексу, зводилося житло для співробітників вишу, відстоювався і оновлювався Палац студентів. Творилися нові форми корпоративної культури. Збільшувалася кількість спеціальностей підготовки бакалаврів і магістрів. Активно розвивалася наукова і науково-технічна діяльність. Посилювалися інноваційна складова і міжнародне співробітництво. Вдосконалювався ефективний діалог з органами державної влади і місцевого самоврядування. Університет закріпився у десятці кращих вишів національного рейтингу. Ректор посилив свій імідж талановитого науковця (опублікував понад 480 праць).

Однією із очевидних заслуг автора В.С. Савчука стало проведення у значній кількості нарисів уточнення низки біографічних фактів, які раніше подавалися з хронологічними погрішностям чи не давали змоги точно простежити професійний шлях окремих ректорів (директорів). Щоправда, з об'єктивних причин залишилися не з'ясованими питання про роки життя і смерті та завершальні етапи біографії декотрих з них, причини зміщення з керівних посад тощо. Цікаво, що для дослідження окремих постатей використано праці подільських істориків – В.С. Прокопчука, О.М. Завальнюка, С.В. Олійника, О.Б. Комарницького, В.А. Нестеренка, а також аспіранти кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Д. Р. Яблонської.

Професійно представлений дослідником повний колективний портрет ректорів ДНУ імені Олеса Гончара в історичній ретроспективі дає змогу встановити усіх колишніх і нині діючого керівника, з'ясувати їхнє соціальне походження, освітній рівень, особливості шляху до посади найвищої адміністративної посади у виші, бачення перспективи розвитку закладу, а також най-

більш вагомі здобутки у керівній діяльності, які, як добре видно на прикладі незалежної України, позитивно позначилися на зростанні професорсько-викладацькому складу, студентського контингенту, вдосконаленні процесу підготовки фахівців з багатьох десятків спеціальностей, розвитку фундаментальних, прикладних і гуманітарних наукових галузей, дальшому зростанні авторитету закладу в країні. Хоча, за браком частини джерел, нариси мають різне інформаційне наповнення (це стосується переважно керівників довоєнного періоду), вони все ж дають змогу на якісному науковому рівні представити одну із складових ректорського корпусу України га сьогодні та в історичній ретроспективі, зробити її доступною для усіх бажаючих познайомитися з досвідом управління вищою школою в минулому і сьогодні. При цьому варто звернути увагу на обмежені можливості виконання програми діяльності за політики швидкоплинної ротації ректорів до 5 років (сьогодні на цьому наполягає керівництво Міністерства освіти і науки України).

Третя книга, науковим редактором якої є доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету С.І. Світленко, – це фахово підготовлена, справді наукова енциклопедія професури одного вишу. Це вже третє її видання, на цей раз доповнене і частково перероблене, яке найбільш повне. Його відриває передне слово ректора Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара М.В. Полякова. Він наголошує, що це видання є фундаментальною довідковою синтезою про декілька генерацій учених, які здобули найвищу професійну кваліфікацію – звання професора, яке віддзеркалює їхній спосіб життя, діяльність, спрямовану на передачу широких пластів сучасних знань і компетенцій усе новим і новим поколінням студентів, аспірантів і докторантів, що забезпечує нову якість освіти, сучасні комунікативні ліфти для обдарованої української молоді. Ріст нинішньої професури, як стверджує М.В. Поляков, є прямим наслідком діяльності десятків провідних наукових шкіл, у тому числі з ракетно-космічної техніки, визнаних в Україні і за кордоном. У такий спосіб університет вшанував кілька поколінь своєї науково-педагогічної еліти.

До підготовки цієї праці редколегія залучила більше 300 авторів, окремі з яких (В.С. Савчук, С.І. Світленко) сумарно підготували більше сотні біографічних матеріалів. Довідкові статті, як правило, ґрунтовні, цілком відповідають енциклопедичним вимогам і містять (за деякими винятками) фото вченого, основні біографічні відомості про нього, фіксує ріст науково-педагогічної кваліфікації (лише окремі з них не мали наукового ступеня доктора наук), подає інформацію про освітню і наукову діяльність, посідання певних адміністративних посад, унікальні інтелектуальні якості, найбільші досягнення (зокрема, кількість наукових, навчально-методичних праць, авторських свідоцтв і патентів, залучення до проведення науково-технічної експертизи, заснування наукової школи, розробка нових напрямів у галузях науки, керівництво науково-дослідними лабораторіями, членство у спеціалізованих вчених радах, міжнародні контакти, кількість підготовлених докторів і кандидатів наук, лауреатів різних премій, членство у вітчизняних і зарубіжних (офіцій-

них і громадських) Академіях наук та наукових товариствах, керівництво редколегіями наукових фахових видань, участь у редколегіях міжнародних і вітчизняних галузевих наукових журналів, підготовці документальних і мемуарних видань, роботі органів місцевого самоврядування, а також про високі державні нагороди СРСР (Герой Соціалістичної Праці, ордени Леніна, Жовтневої революції, Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, Дружби народів, Знак Пошани, лауреати Ленінських і Державних премій, «бойові» ордени і медалі, медалі мирного часу); нагороди незалежної України (Герой України, ордени «Ярослава Мудрого» V-IV ступенів, «За заслуги» III-I ступенів, «За мужність» III ступеня, «За оборону країни», «Княгині Ольги» III ступеня, Національна премія України імені Тараса Шевченка, Державна премія України в галузі науки і техніки, Державна премія України в галузі освіти, почесні звання: «Заслужений діяч науки і техніки України», «Заслужений працівник вищої школи України», «Заслужений працівник народної освіти України», «Заслужений працівник освіти України», «Заслужений економіст України», «Заслужений машинобудівник України», «Заслужений журналіст України», відзнака «Хрест Івана Мазепи») та інших країн, Почесні грамоти Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Дніпровської (Дніпропетровської) обласної державної адміністрації, Дніпровської (Дніпропетровської) обласної ради, Дніпровської (Дніпропетровської) міської ради, Міністерства освіти і науки України, а також почесні медалі – «За вірну службу рідному місту», «За заслуги перед містом», «Заслужений викладач ДНУ», «Заслужений професор ДНУ», «Заслужений науковий співробітник ДНУ», «Почесний професор ДУ», «За заслуги перед ДНУ», «За вірну службу ДНУ». До абсолютної більшості статей додано перелік основних праць професорів та джерела і література про них.

Як встановили автори, чимало професорів передвоєнної доби зазнали репресій, фактично були знищені у таборах примусової праці або розстріляні за політичними мотивами. Лише окремі повернулися в суспільство, дістали змогу трудитися в поза табірних умовах. Їхня трагічна доля – це гірка складова історії окремого вищого навчального закладу і освітньої галузі загалом, служить пересторогою для наступних поколінь.

Для сучасних дослідників історії України, всесвітньої історії, археологів, фахівців з джерелознавства, історіографії і спеціальних історичних дисциплін досить корисними можуть бути статті про яскравих представників історичного «цеху» ДНУ імені Олеса Гончара – А.А. Алієва (1899-1958), В.О. Біднова (1874-1935), який з 1919 р. працював професором, деканом богословського факультету, Кам'янець-Подільського державного українського університету, А.Г. Волебруха (1940-2018), В.Я. Борщевського (1910-1989), М.В. Бречкевича (1870-1963), О.Ю. Висоцького (1974), А.І. Голуба (1958-2007), О.І. Журбу (1960), М.Ф. Злотникова (1890-1942), В.В. Іваненко (1948), В.М. Калашникова (1946), М.П. Ковальського (1929-2006), І.І. Колесник (1952), Т.Ф. Литвинову (1955), М.К. Любавського (1860-1936), М.М. Миколенка (1918-1987), Ю.А. Мицика (1949), О.Ф. Нікілева (1953), Ф.С. Павлова (1914-2004),

В.О. Пархоменка (1880-1942), В.В. Підгаєцького (1951-2004), С.М. Плохія (1957), Д.П. Пойди (1908-1992), В.А. Ромашка (1954-2015), С.І. Світленка (1967), Ю.А. Святця (1966), В.Т. Сиротенка (1915-2006), С.С. Трояна (1960), О.А. Удода (1957), А.М. Черненко (1926-2000), Г.К. Швидько (1944), О.Б. Шляхова (1955), Д.І. Яворницького (1855-1940), В.К. Якуніна (1939-2017), В.І. Ярового (1946) та ін. Окремі з них перейшли на роботу в інші структури або виїхали на постійне місце проживання в інші країни, але назавжди залишили позитивний слід в історії цього вишу..

Цінну інформацію для себе можуть почерпнути науковці й інших спеціальностей: педагоги, політологи, філософи, математики, фізики, металофізики, радіофізики й радіоелектроніки, біологи, гео-, гідро- і мікробіологи, хіміки й біохіміки, мовознавці, літературознавці, економісти, медики, геологи, фізіологи, розробники комп'ютерної техніки, психологи, механіки, зоологи, журналістикознавці, електроенергетики, фахівці з колекційної педагогіки і психології та багато інших.

Чимало зафіксованих у статтях учених пішли у засвіти в різний час. З роками все менше і менше залишається живих свідків їхньої трудової діяльності у виші, життєвої удачі, рис характеру, внеску у спільні науково-педагогічні результати. Найбільше це стосується тих, хто народився набагато раніше від більшості нині працюючої професури ДНУ. Тож чи не найкращою пам'яттю про них наступним поколінням є включення їх імен до цієї величної і надзвичайно теплої, зігрітої серцями її авторів праці.

Загалом же, багатогранна, змістовна, насичена унікальним історичним матеріалом трилогія про столітній шлях Дніпровського університету імені Олеса Гончара – це досить цінне, високої проби наукове видання, яке заслуговує серйозної оцінки і широкого ужитку передусім для виховання патріотизму нинішніх і майбутніх студентських поколінь, молодих викладачів вишу, поширення серед університетських спільнот нашої країни і зарубіжжя, а також для використання при підготовці комплексного, багатотомного наукового дослідження, присвяченого історії університетської освіти в Україні. Усім, кого зацікавила представлена трилогія (а таких, на нашу думку, буде чимало), рекомендуємо ознайомитися з її повним текстом і задовольнити читацький інтерес в контексті своєї науково-дослідної, навчальної, навчально-методичної, а то й просто пізнавальної діяльності, склавши ґрунтовну думку про цілісно висвітлені у ній важливі події, звершення, а особливо динаміку якості керівного складу і професури за сотню пройдених університетом літ.

Успішного Вам другого століття праці, дорогі колеги-дніпряни! Повної реалізації ваших талантів на благо української вищої школи і науки!

Список використаних джерел та літератури:

1. Історія Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара. 1918-2018 / голова редколегії чл.-кор. НАН України, проф. М.В. Поляков. 5-те вид., перероб. і доповн. Дніпро: Ліра, 2018. 410 с, 20 іл.

2. Савчук В.С. Ректори Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (1918-2018). Книга нарисів / голова редкол. чл.-кор. НАН України, проф. М.В. Поляков. Дніпро: Ліра, 2018. 212 с.
3. Професори Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара: біобібліографічний довідник / голова редкол. чл.-кор. НАН України, проф. М.В. Поляков та ін. 3-є вид., перероб. і доп. Дніпро: Ліра, 2018. 400 с.
4. Світленко С.І. Злотников Михайло Федотович // *Енциклопедія сучасної України* / Головна редколегія тому: Дзюба І.М. (співголова), Жуківський А.І. (співголова), Железняк М.Г. (відп. секретар) та ін. Київ, 2010. Т.10. С.621.
5. Світленко С.І. Злотников Михайло Федотович (07.11.1890-01.01.1942) // *Професори Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара: бібліографічний довідник* / голова редкол. чл.-кор. НАН України, проф. М.В. Поляков та ін. 3-є вид., перероб і доп. Дніпро: Ліра, 2018. С.124-125.

Отримано: 22.10.2019

**А. Г. Філінюк,
А. Л. Глушковецький,
О. Б. Комарніцький**

КОНФЕРЕНЦІЙНА ОСІНЬ ВЧЕНИХ-ІСТОРИКІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

Як відомо, історична освіта виступає потужним чинником утвердження української ідентичності, а й державницької ідеології, досягнення цілей політики історичної пам'яті України. Цього забезпечити неможливо тільки на основі навчальної діяльності з підготовки фахівців на історичному факультеті. Винятково важливим складником цієї багатогранної діяльності є науково-дослідна робота. Ось чому вже традиційно в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка початок осені вирізняється не лише настанням нового навчального року, а й організацією численних наукових форумів як важливих та органічних складових освітньо-наукового життя більш як столітнього закладу вищої освіти.

Справді знаковим у цьому відношенні стало перебування 13 вересня 2019 р. в місті над Смотричем і в університеті визначного українського історика, директора Інституту історії України НАН України, доктора історичних наук, професора, академіка НАН України і президента Української академії історичних наук Валерія Смолія. Візит авторитетного ученого, чие ім'я відоме як в Україні, так і в усьому світі, був присвячений кільком цілям. По-перше, проведенню науково-методичного семінару з актуальних теоретико-методологічних проблем історичного минулого України із науково-педагогічними працівниками, докторантами, аспірантами і студентами рідного історичного факультету, де свого часу здобував вищу освіту; по-друге, акцентуванню на важливості і

необхідності в умовах зростаючої конкуренції зосередження зусиль щодо поглиблення і забезпечення системного характеру міжнародного дидактичного та наукового співробітництва університету і факультету; по-третє, зацікавленням як голови Наглядової ради станом справ в університеті.

Науково-методичним семінаром модерував особисто ректор університету, доктор історичних наук, професор, академік Національної академії наук вищої освіти України С. Копилов. Широке представництво його учасників засвідчило особливе зацікавлення в професійному спілкуванні на гострі та злободенні теми, починаючи від необхідності систематичної роботи над оновленням теоретичних, методологічних і фактографічних знань й до написання підручників та навчальних посібників з історії України для вищої та загальноосвітньої школи. Наскрізними темами жвавої дискусії стало зацікавлене обговорення питань забезпечення системності, спадковості та послідовності в підготовці фахівців-істориків, організації наукових студій з вітчизняного минулого, надання імпульсу багатоаспектній співпраці Інституту історії України та Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, пошуку шляхів конструктивного міжнародного співробітництва і вихід історичної науки на міжнародну арену шляхом опублікування результатів наукових студій у міжнародно визнаних наукометричних виданнях і видавництвах тощо.

В теоретико-методологічному плані академік В. Смолій наголосив на необхідності не тільки і не стільки застосовувати якомога більшу кількість відомих у науці принципів і методів, скільки на важливості глибокого і всебічного знання та розуміння їхніх дослідницьких можливостей і професійне вміння застосовувати цей потенціал в практиці вивчення конкретних питань історичного минулого. Учений також особливо зауважив що і до фактичного матеріалу не можна підходити легковажно, оскільки їх місце не менш важливе, ніж застосування сучасної методології. Адже бувають такі факти, які докорінно змінюють наукові уявлення щодо багатьох сторінок історії й історичних діячів.

Поряд з цим, В. Смолій надав багато практичних порад для майбутніх істориків. На його думку, щоб бути успішним вчителем, викладачем та дослідником потрібно, окрім засвоєння навчальних програм, велику увагу приділяти оволодінню англійської мови, адже лише тоді можна буде враховувати погляди іноземних дослідників та дискутувати з ними щодо проблематики свого дослідження. Виступ Валерія Андрійовича викликав жваве обговорення та запитання присутніх. Зокрема, учасники семінару цікавилися студентськими роками академіка, видавничою діяльністю очолюваного ним інституту, співпрацею науковців з іноземними колегами, сучасним процесом українського націтворювання та проблемами нашої держави.

Наприкінці заходу, ректор С.А. Копилов від імені всіх учасників заходу подякував Валерію Андрійовичу Смолію за чудовий виступ, ґрунтовні відповіді на поставлені питання, постійну підтрим-

ку університету, дружню зустріч та подаровані нашому вищу понад 100 книг, присвячених різним аспектам історичної науки.

Органічним продовженням науково-методичного семінару стала VI-та Міжнародна наукова конференція «Україна і Велике князівство Литовське в XIV – XVIII ст.: політичні, економічні, міжнародні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі», що відбулась 18–21 вересня 2019 р. традиційно у стінах університету [5]. Співorganizаторами наукового форуму виступили Інститут історії України НАН України та Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Його учасниками стали представники шести країн – України, Великої Британії, Литви, Польщі, Білорусі, Молдови, в тому числі 10 докторів історичних наук, професорів, 20 кандидатів історичних наук, доцентів, старших наукових співробітників, докторанти, аспіранти, наукові співробітники, молоді науковці, аспіранти і магістранти. До початку конференції оргкомітет на чолі зі співголовами академіком НАН України В. Смолієм і академіком НАН ВО України С.А. Копиловим видали друком книгу, до якої увійшли програма та тези доповідей.

Учасники конференції працювали в режимі дев'яти засідань і презентацій, під час яких виголошувалися доповіді, задавалися питання, велися дискусії і презентації українською, англійською, білоруською, литовською, молдавською, польською і російською мовами. Характерною ознакою її класичної академічності, як і раніше, стали не тільки розгорнуті відповіді доповідачів на поставлені питання, а й відведення спеціального часу для дискусій наприкінці кожного засідання. Розпочався форум урочистим засіданням, яке відкрив ректор університету професор С. Копилов. У привітальній промові керівник ЗВО наголосив на традиційності в проведенні таких міжнародних наукових конференцій, старт яким було дано ще 2009 р. Промовець підкреслив, що серед учасників форуму є учені, які вшосте приїхали до Кам'янця-Подільського. По-перше, тому, що на них збираються виключно фахівці, котрі займаються проблематикою історії України і Великого князівства Литовського XIV – XVIII ст.; по-друге, через те, що на кожній конференції для всіх без виключення відкриваються нові сторінки минулого сусідніх народів; по-третє, такі заходи стали потужною площадкою для нових відкриттів і дискусій, до яких включаються представники молодших генерацій; по-четверте, завдяки цим форумам щоразу є можливість глибше познайомитись з історико-культурною спадщиною міста і краю. Крім того, кожна така конференція, крім професійного, конструктивного підходу, увиразнювалася своїми особливостями. Ось і цього разу центральною проблемою для обговорення, що задала тональність дискусіям, стали політичні, економічні, міжнародні та соціокультурні взаємини в загальноєвропейському вимірі. Завдяки такій постановці до участі в конференції вдалось залучити науковця з Великобританії. З іншого боку, як і в попередні роки, напередодні або відразу ж після закінчення конференції кілька учасників захищає докторські або кандидатські дисертації.

Від імені директора Інституту історії України НАН України з вітальним словом виступив доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Б. Черкас. Зі словами привітання також до учасників форуму звернулися міський голова м. Кам'янця-Подільського М. Сімашкевич, від білоруської групи науковців – доктор історичних наук із Мінська В. Воронін, із числа литовських дослідників – О. Валенене з Вільнюса і молдавської групи – В. Константинов із Кишинєва.

З-поміж доповідей на другому, робочому, засіданні конференції, модератором якого виступив київський дослідник А. Блануца, помітно виділялася доповідь відомого українського історика Б. Черкаса про політичні катаклізми в українських князівствах кінця XIV – початку XV ст. через призму продовження протистояння Ягайла та Вітовта. Відштовхуючись від підходу про необхідність врахування практики взаємовідносин у державі та лідерські правлячі династії для кращого розуміння окремих проблемних питань історичного минулого, промовець проілюстрував це на протистоянні Кейстута і Вітовта з Ягайлом і його братами. Їх причинами, на переконання ученого, був розподіл влади в державі між Ольгердом і Кейстутом. Якщо до 1362 р. існувала певна рівновага, то після Синьоводської битви та розгрому в ній ординців і внаслідок просування Ольгерда українськими землями, реальна сила збільшилася на його користь. Вітовт очолював державу, натомість Ягайло зберігав за собою титул великого князя і права на державу як таку. Тоді ж Скиргайло (а в реальності сам Ягайло) контролював велику частину держави – українські князівства. Зі смертю Скиргайла ситуація змінилась на користь Вітовта.

На третьому засіданні, де модератором був кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України Д. Ващук, особливий інтерес викликали доповіді В. Вороніна і А. Блануци. Зокрема, В. Воронін, розкриваючи боротьбу Великого князівства Литовського за державний суверенітет у 20-ті рр. XVI ст., підкреслив, що відновлення особистої унії ВКЛ з Королівством польським в 1501 р., по-перше, повернуло ситуацію часів Казимира Ягелончика; по-друге, зв'язало ці дві держави на чолі з одним монархом майже безперервно до Люблінської унії 1569 р.; по-третє, засвідчило, що наявність одного монарха стало однією з важливих умов інтеграції обох держав, котра упродовж першої половини XVI ст. набирала обертів. Водночас доповідач відзначив, що в той період Велике князівство Литовське завершило тривалу війну з Московією, в зв'язку з чим на перший план висунулись прихильники суверенітету. Важливо і те, що білоруський історик пов'язав прагнення цієї партії і її лідера А. Гашгольда до зміцнення державного суверенітету з його роллю натхненника створення Хроніки Великого князівства Литовського і Жемойтського, покликаної ідейно обґрунтувати давність ВКЛ і його самостійність, а також із введенням першого Литовського Статуту – першого в історії систематизованого зводу законів, який підкреслював самостійність цієї держави. На основі викладених

фактів учений зробив висновок, що особиста унія між ВКЛ і КП зовсім не означала злиття їх в одне державне ціле.

Доповідь А. Блануци мала підкреслено джерелознавчий характер, оскільки будувалася на характеристиці Інструкції великого князя литовського і короля польського Сигізмунда II Августа послан на Вальний сейм Речі Посполитої 1572 р.

Не менш цікавими та змістовними були доповіді історика з Чернівців А. Федорука і Р. Івашка зі Львова. Перший із них розкрив роль О.В. Чарторийського в битві при гирлі Норови у липні 1447 р., а другий дав характеристику єпископату Львівської митрополії у військових конфліктах першої третини XV ст.

Під час четвертого засідання (модератор В. Воронін) учасники форуму з великим зацікавленням заслухали доповіді О. Валенене з Інституту історії Литви АН Литви, Д. Ващука з Інституту історії України НАН України та П. Болтанюка, І. Старенького і Є. Левінзона з Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. В учасників конференції істотний інтерес викликала доповідь О. Валенене, присвячена осмисленню просторових, комунікативних і функціональних зв'язків нижнього замку і Старого міста Вільнюса та досліджень останніх років про міську просторову, соціальну й етнічну структуру, котрі проливають світло на час виникнення Старого міста.

Д. Ващук зупинився на аналітичній характеристиці виявлених ним досі невідомих списків та інтерпретації привілеїв князів Юрія і Олександра Коріатовичів м. Кам'янцю-Подільському. Історик підкреслив, що не зважаючи на давність, зміст окремих положень привілею відігравав надзвичайно важливу роль щодо розмежування земельних володінь навколо міста упродовж декількох століть. Прикметно, що цей юридичний акт використовувався в судових процесах щодо земельних розмежувань у Кам'янці-Подільському навіть після захоплення Поділля Російською імперією, а в доповіді Подільської казенної палати від 28 березня 1821 р. привілей визнаний «істинним і не сумнівним». Продовжуючи кам'янецьку тематику, П. Болтанюк зробив детальний теоретичний огляд міських і замкових укріплень Кам'янця-Подільського за литовської доби, а І. Старенький і Є. Левінзон охарактеризували приватне житло другої половини XIII – початку XV ст. за результатами археологічних досліджень останніх років.

Зацікавлена дискусія розгорнулася на п'ятому засіданні (модератор Б. Черкас), доповідачами на якому були В. Астрейка з Мінська, кияни А. Гурбик і С. Блащук, а також Л. Жеребцова із Дніпра. Зокрема, В. Астрейка з Мінська зупинилася на діалектних і зональних відмінностях діалектної білоруської мови, зумовлених екстра- та інтралінгвістичними чинниками й обставинами, що приводили їх у дію. Дослідниця провела й обґрунтувала тезу про вплив інтенсифікації господарських, політичних, міграційних процесів відповідних регіонів Білорусії та України в XIV ст. на формування й становлення західної діалектної зони в плані ареальної структури і системних відмінностей.

Глибоким аналітичним підходом вирізнялася доповідь доктора історичних наук, провідного наукового співробітника Інституту історії України НАН України А. Гурбика про копії суди. В ній на конкретних нормах звичаєвого права і фактах громадського життя у Великому князівстві Литовському відомий український історик показав їх свідомісні, фактологічні та регіональні аспекти. Підкреслив їх позадержавний, традиційний характер і порубіжну специфіку. Наголосив на зростанні ролі доменіального судочинства та поступовому унормуванні зазначених норм і традицій у першому, другому і третьому Литовських статутах.

В ході шостого засідання (модератор В. Степанков) свої доповіді виголосили О. Господаренко з Миколаєва (До проблеми існування замку Ілліче в середині XV ст.), Є. Черненко з Кишинєва (Посольська служба Молдавського князівства і Польсько-Литовська держава в XVI ст.), В. Атаманенко з Острога (Князі Острозькі та церковне життя в XVI – на початку XVII ст.), В. Константинов з Кишинєва (Битва при Ориніні в 1618 р. і її значення для Молдавської держави) та П. Кулаковський з Острога (Наплив шляхти Великого князівства Литовського на Чернігово-Сіверщину в 1618–1648 рр.). З їх числа варто виділити доповідь В. Атаманенка, який зосередив увагу на загальнодержавному, а не лише місцевому, тобто урядовому чи патронатному рівні підтримки церковної діяльності з боку князів Острозьких в XVI – на початку XVII ст., що свідчило як про пов'язаність Церкви з потужними князівськими родами, так і про перетворення їх із патронів у заступників Церкви як регіону, так і, можливо, у всій державі. Що ж до П. Кулаковського, то, крім аналізу причин напливу шляхти Великого князівства Литовського на Чернігово-Сіверщину, доповідач проаналізував процес цього напливу й виділив чотири її страти – а) економічну еліту; б) земських урядників; в) рядових шляхтичів і ланових козаків, дрібних власників; г) клієнтів місцевих магнатських родин, яких об'єднували заслуги перед державою у війнах із Московщиною.

Підвищеним інтересом до доповідей і їх обговорення вирізнялося сьоме робоче засідання конференції, яким модерував В. Константинов. Першим на ньому зробив доповідь О. Турчин, молодий дослідник із Оксфорда (Великобританія) з українським корінням. Її темою стало військове фінансування в польсько-литовському протистоянні 1655–1660 рр. Білоруські історики І. Кітурка з Гродно та О. Довнар із Мінська зупинились на відповідно аналізі функціонування державної митної служби ВКЛ за працею Гандлю в другій половині XVIII ст. та характеристиці міських станів і витрат у Могилеві Ольшанського повіту ВКЛ у тому ж столітті. Завершила засідання доповідь завідувача кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, професора А. Філінука, який розкрив потребу і необхідність сучасного осмислення проблеми поділів та остаточної руйнації державності Речі Посполитої й роль у цьому Російської імперії.

Центральними на восьмому засіданні конференції (модератор П. Кулаковський) стала доповідь відомого українського істо-

рика, завідувача кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка професора В. Степанкова, який зупинився на дискусійних і нез'ясованих проблемах Лоевської битви 31 липня 1649 р. Його вихованець, молодий дослідник О. Юга охарактеризував обставини, мотиви, особливості та зміст прийняття Я. Радзивілом у 1655 р. шведської протекції через призму оцінок сучасників. Досвідчений науковець В. Газін всебічно розкрив гадяцькі перспективи для козацької України в 1658–1659 рр. на зразок князівства Литовського. З аналізом листування між гетьманом І. Самойловичем і литовськими високопосадовцями щодо підготовки кампанії 1678 р. поділилася дослідниця Г. Яценюк із Чернівців.

Робота конференції завершилася підсумковим засіданням після презентації нових наукових видань Інституту історії України, на якому учасники узагальнили результати, підкреслили високопрофесійну, ділову наукову атмосферу форуму та ухвалили рекомендації щодо спільних зусиль з об'єктивного, неупередженого дослідження й висвітлення історичного минулого, розширення хронологічних рамок майбутніх зібрань й активнішого залучення до наукових студій молодих істориків. Для учасників конференції було організовано екскурсії, у ході яких вони ознайомилися з археологічними та археологічними пам'ятками Старого міста, експозиціями Кам'янець-Подільського державно-історичного музею-заповідника, відвідали Кармалюкову гору та Літописну Бакоту.

17 вересня 2019 р. в приміщенні міської Ратуші відбувся круглий стіл на тему «Початок Другої світової війни та її наслідки для радянської України». Його співорганізаторами стали, окрім університету, Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник і Кам'янець-Подільська міська організація НСКУ. Учасники заслухали низку цікавих і змістовних доповідей. Зокрема, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Л. Баженов всебічно охарактеризував ґрунтовні монографічні видання професора Вінницького державно-педуніверситету С. Гальчака, присвячені подіям війни на території Поділля. Завідувач кафедри історії України університету, доктор історичних наук, професор А. Філінок порушив питання про участь українців у Другій світовій війні в контексті гібридної війни Росії проти України та імперського сталінсько-брежнєвсько-путінського міфу. Наступні доповідачі розкрили різні сторони воєнних подій. Зокрема, доцент університетської кафедри історії України С. Олійник свою доповідь присвятив процесам, пов'язаним із виборами на західноукраїнських землях до Народних Зборів, які відбулися 22 жовтня 1939 р. У доповіді аспіранта кафедри історії України університету Ю. Клімчука йшлося про участь українських емігрантів у французькому Русі Опору на початковому етапі Другої світової війни. Краєзнавці М. Ющенко з Києва та Д. Кондратюк із Кам'янця-Подільського охарактери-

346

зували надійність функціонування Кам'янець-Подільського укріпрайону через призму їхнього застосування та воєнних реалій. Кандидат історичних наук, доцент Подільського державного аграрно-технічного університету В. Нестеренко акцентував увагу на тому, як події Другої світової війни були відображені на шпальтах тогочасної подільської преси.

Деякі виступи було присвячено подіям, пов'язаним із визволенням Подільського краю від німецько-фашистських загарбників. Зокрема, професор Ю. Хоптяр розповів про воєнні події на території Ярмолинеччини. Темою доповіді докторанта, доцента В. Стецюка було налагодження авіаційного «моста» над Кам'янцем, котрим німецька транспортна авіація протягом березня-квітня 1944 р. постачала 1-шу танкову армію. Хмельницький краєзнавець А. Роздобудько окреслив особливості Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції, а науковий співробітник НІАЗ «Кам'янець», кандидат історичних наук В. Пагор розповів про руйнування житлової і адміністративної забудови міста над Смотричем у 1944 р.

7–8 жовтня 2019 р. з ініціативи і на базі університету пройшла V Міжнародна науково-практична конференція «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків», присвячена 100-річчю Кам'янецької доби Директорії УНР. Учасники цього форуму перед його відкриттям отримали матеріали конференції, де на 244 сторінках вміщено близько 60 статей [2]. Загалом, виявили бажання взяти участь у роботі конференції близько 100 краєзнавців з України, Польщі, Білорусі, Молдови, Швеції. Конференцію відкрив вітальним словом проректор з наукової роботи університету, доктор фізико-математичних наук, професор І. Конет. Очільник наукового напрямку розповів про найважливіші віхи більш як столітнього поступу університету в місті над Смотричем, окреслив його найважливіші досягнення та сучасний стан. Вітання від міського голови виголосив його заступник В. Сукач. Із вітальною промовою до учасників форуму звернувся директор Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника О. Заремба. Саме завдяки його зусиллям вдалося оперативно видати матеріали конференції. Олександр Олександрович наголосив на багатолітній і багатогранній співпраці музею та університету на ниві організації численних археологічних досліджень, проведенні наукових конференцій. Але оскільки активізація археологічних експедицій щоразу відкриває нові сторінки старовини Кам'янця-Подільського, зростає потреба і необхідність її поглиблювати. На пленарному засіданні директор департаменту гуманітарної політики виконавчого комітету Кам'янець-Подільської міської ради О. Кузема виголосила доповідь про співпрацю Кам'янця-Подільського з містами-партнерами країн Європейського Союзу. У цьому ж контексті була побудована доповідь доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри історії України університету А. Філінюка, який зосередив увагу учасників форуму на питанні про місто над Смотричем

як про осередок міжнародного наукового туризму України на сучасному етапі. Доктор історичних наук, доцент кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка А. Чуткий на основі особових справ студентів Київського комерційного інституту дослідив персоналії окремих представників керівництва Подільського земляцтва студентів цього вишу. Доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, голова Хмельницької обласної організації НСКУ А. Баженов, а також генеральний директор Комітету виборців України О. Кошель проаналізували та оцінили подвижницьку діяльність у Кам'янці-Подільському єпископа Подільської православної єпархії Парфенія (Левицького) в 1904–1908 рр. у справі перекладу українською мовою та видання масовим тиражем Чотириєвангелія, впровадження української мови в заклади духовної освіти та українізацію церкви в Україні. Доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка О. Завальнюк у своєму виступі показав агентурні відомості УНР про життя Кам'янця-Подільського на початковому етапі існування радянської держави, з середини листопада 1920 – до листопада 1921 рр., зокрема, щодо змін в політичному, економічному і культурному становищі міської громади. Кандидат історичних наук С. Єсюнін із Хмельницького подав про nereалізований й практично досі не відомий проект 1940 р. будівництва корпусу Кам'янець-Подільського педінституту. Науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, кандидат історичних наук М. Михайлюк проаналізувала події кінця серпня 1941 р. під Кам'янець-Подільським, коли були страчені євреї, депортовані з Угорщини. Історикиня зацікавила увагу на проблемі підрахунку єврейських жертв «серпневої акції», залученні євреїв Кам'янець-Подільського гетто до медичних експериментів окупантів, використання на примусових роботах. Доктор гуманістичних наук з історії з Жешувського університету Республіки Польща Барбара Янушкевич зробила історіографічний екскурс сучасної польської літератури, в якій висвітлено чимало аспектів життя польської громади Кам'янця-Подільського. На секційних засіданнях присутні заслухали доповіді кандидата історичних наук, наукового співробітника Інституту археології НАН України О. Дяченка (тема виступу: «Трипільське населення Середнього Подністрів'я в контексті демографічних, економічних і соціальних трансформацій між Карпатами та Дніпром у V – IV тис. до н.е.»), кандидата історичних наук, провідного наукового співробітника Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника І. Старенького («Нумізматичні знахідки з археологічних досліджень на території Кам'янця-Подільського у 2017–2018 рр.»), краєзнавця із Вінниччини В. Мороза («Битва на Синій Воді: ще одна версія»), доктора історичних наук, доцента кафедри історії України Кам'янець-Подільського національно-

го університету імені Івана Огієнка, голови Кам'янець-Подільської міської організації НСКУ О. Комарницького («Забезпечення студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти харчуванням у 1920-ті рр.») тощо.

18 жовтня 2019 р. на базі Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника відбулась ще одна, на цей раз IX Міжнародна науково-практична конференція «Археологія і фортифікація України» за участю вчених, дослідників і краєзнавців із Республіки Польща, Австрії, Молдови, українських міст – Києва, Львова, Сум, Тернополя, Чернігова, Чернівців, Хмельницького, Переяслав-Хмельницького, Чигирини, Умані, Кам'янки, Галича, Белза, Борщева, Хотина, Меджибожа, Кам'янець-Подільського. Її співorganizатором, як і усіх попередніх наукових форумів на цю проблематику, виступив Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Програму конференції вклала 51 доповідь головним чином фахівців-археологів.

Робочу частину першого пленарного засідання було відкрито колективною доповіддю доктора габлітованого, професорки Інституту археології та етнографії Республіки Польща Івони Собковяк-Табаки, кандидата історичних наук, наукового співробітника Інституту археології НАН України О. Дяченка і ще трьох місцевих науковців, у якій підбито попередні підсумки археологічних розкопок у 2019 р. на трипільському поселенні Кам'янець-Подільського в урочищі Татариски. Зокрема, йшлося про дослідження трипільської площадки та двох гончарних печей. Науковий співробітник ІА НАН України Д. Черновол, аспірант цього ж інституту Д. Желлага, уманський студент В. Поміркований інформували учасників про дослідження у 2019 р. у місті над Смотричем ливарної майстерні трипільської культури. Науковий співробітник Державного історико-архітектурного заповідника м. Белз М. Ющенко, доцент Інституту архітектури Національного університету «Львівська політехніка» В. Петрик, архітектор із м. Відень (Австрія) Т. Піняжко охарактеризували історію передмостового укріплення на р. Дністер біля с. Розвадів та м. Миколаїв, що існувало в період входження Галичини до складу Австро-Угорщини. Доповідачі висвітлили етапи еволюції передмостового укріплення за період з 1854 по 1914 р., проілюстрували опис комплексу фортифікаційних споруд чотирьох послідовних проектів, один з яких не був реалізований. Завідувач сектору археології ДІКЗ «Межибож» В. Ветров оприлюднив попередні результати дослідження нового стратифікованого місцезнаходження нижнього палеоліту в верхній течії Південного Бугу. Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України А. Виногородська, завідувач сектору «Музей старожитностей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника П. Болтанюк поділилися результатами археологічних досліджень двору Старого замку Кам'янець-Подільського у 2018–2019 рр. Низку змістовних виступів було заслухано на секційних засіданнях. За результатами конференції видано збірник матеріалів [1].

1 листопада Китайгородська об'єднана територіальна громада (Кам'янець-Подільський район) спільно з Центром дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка та Хмельницькою обласною і районною організаціями НСКУ у с. Вихватнівці провели наукову історико-краєзнавчу конференцію «Середнє Подністрів'я в історії Кам'яниччини». Захід розпочався із екскурсії історичними місцями села Китайгород, яку провів краєзнавець І. Стрілецький (м. Київ). Пленарне засідання відкрив змістовною доповіддю голова ОТГ Ю. Безродний, який ознайомив із першими кроками та успіхами територіальної громади на шляху децентралізації. Керівник Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, доктор історичних наук, професор Л. Баженов висвітлив проблеми розвитку краєзнавчого руху і регіональних досліджень краю в умовах створення об'єднаних територіальних громад Хмельниччини. Вчитель історії Орининської загальноосвітньої школи I–III ступенів, голова Кам'янець-Подільської районної організації Національної спілки краєзнавців України В. Підгірний ознайомив учасників конференції із основними віхами історії Кам'янець-Подільського району. З доповідями виступили також краєзнавець із Хмельницького, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник А. Трембіцький («З історії дослідження Трипільської культури на Кам'яниччині»), вчитель історії та правознавства Китайгородського НВК І. Роземборська (тема виступу – «Релігійне життя села Китайгород з початку XVIII століття до наших днів»), голова Кам'янець-Подільського міського об'єднання Товариства «Просвіта» ім. Тараса Шевченка В. Полятинчук («Поділля у 1919 році»), краєзнавець А. Роздобудько («Архівні документи про героїчний рейд загону гвардії лейтенанта Радугіна М.Я. до містечка Студениця у березні-квітні 1944 року»), кандидат історичних наук, доцент університету Ю. Хоптяр («Туристичними маршрутами – літописна Бакота»), київський краєзнавець І. Стрілецький («Історична місія міста Китайгород в формуванні етнічно-культурної народності і держави України-Руси»), кандидат історичних наук В. Пагор («Вторгнення «deli» середнє Придністрів'я (липень 1672 р.)»), вчитель історії Слобідсько-Рихтівської ЗОШ I–III ступенів О. Побережний («Кость Содуха – зразок служіння українському народу»), доктор історичних наук, доцент університету О. Комарницький («Житлові умови студентів Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти У 20-ті рр. XX ст.»), кам'янецький краєзнавець А. Гавришук («Одне з найперших товариств спільного обробітку землі (ТСОЗ) на Китайгородщині»), доктор філологічних наук, професор О. Рарицький («Народні паремії села Оринин: проблеми збору та класифікації»), учениця Кам'янець-Подільської СЗОШ № 5 С. Рарицька («Родинно-побутові паремійні групи села Оринин»), кандидати філологічних наук Т. Джурубій («Подільська

літературна еміграція: типологія особистостей») і кандидат філологічних наук В. Щегельський («Духовні співи подолян у наукових студиях навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка»). Загалом було заявлено 40 доповідей. Конференція завершилася заключним пленарним засіданням, на якій звітувалися керівники секцій («Проблеми історії Кам'яниччини. Від давнини до сучасності», «Проблеми культури, етнографії, топоніміки краю»), було прийняття рішення і рекомендації учасників наукового заходу. Зокрема, зійшлися на тому, що необхідно видати друком матеріали конференції, а саму конференцію зробити традиційною і проводити один раз на два роки [3].

20 листопада 2019 р. кафедра теорії та методик суспільно-гуманітарних дисциплін Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, кафедра історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка і Державний архів Хмельницької області виступили співорганізаторами регіональної науково-методичної конференції «Насилля комуністичного режиму в Україні у першій половині ХХ століття».

Пролонговані наслідки і латентні складові Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.». Для обговорення було запропоновано такі питання: «Передумови, перебіг Голодомору-геноциду в Україні», «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид», «Соціально-економічні, суспільно-політичні, демографічні, морально-психологічні наслідки Голодомору-геноциду», «Опір українського населення репресивним діям влади», «Усна історія: життя подолян у роки Голодомору 1932–1933 рр.; стратегії виживання», «Пам'ять про Голодомор-геноцид: наукові дослідження, інструменталізація у політиці». Загалом, бажання взяти участь у конференції виявили 39 осіб. Серед них – науковці, вчителі, громадські діячі. Модераторами заходу виступили доктор історичних наук, доцент кафедри теорії та методик суспільно-гуманітарних дисциплін Хмельницького ОІППО С. Маркова, головний науковий співробітник Державного архіву Хмельницької області, кандидат історичних наук, доцент В. Галатир. Серед заявлених доповідей своєю ґрунтовністю помітно виділялись виступи завідувача кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, доктора історичних наук, професора А. Філінюка («Проблема Голодомору і репресій в Україні у вітчизняній історіографії останніх років»), доктора історичних наук, доцента С. Маркової («Голодомор-геноцид 1932–1933 рр.: від нарративу до осмислення. Соціально-демографічні зміни в українському селі (1921–1933 р.)»), кандидата історичних наук, доцента В. Адамського («Голодомор 1932–1933 рр. у рецепції професора В. Сергійчука»), О. Місінкевич («Есеїстичне світовідчуття як одна із форм соціокультурної рефлексії на події 1932–1933 років»), кандидата історичних наук В. Гаатира («Опір селян колективізації у північних районах Хмельницької області в 1929–1932 рр.»), доктора історичних наук, доцента О. Комарницького («Голод 1921–1923 рр. і сту-

дентство педагогічних навчальних закладів радянської України»), директора Державного архіву Хмельницької області, кандидата історичних наук В. Байдича («Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: сучасний стан наукових досліджень»), кандидатів історичних наук Ю. Олійника («Голодомор 1932–1933 рр. на Дунаєвеччині в архівних документах»), А. Трембіцького («До історії реквізиції церковних цінностей під час Голодомору 1921–1923 рр. на Поділлі»), кандидата гуманістичних наук з історії Барбари Янушкевич із Республіки Польща («Польська спільнота м. Кам'янець-Подільського і політичні репресії 30-х рр. ХХ ст. в Україні»).

Учасники форуму прийняли резолюцію-звернення до органів місцевого самоврядування, керівників навчальних закладів, громадських організацій, науковців і представників громадськості, в якій, зокрема, було наголошено: «Ми, учасники регіональної науково-методичної конференції, обговоривши коло питань, актуалізованих конференцією, зосередили увагу на системному аналізі передумов, перебігу та наслідків Голодомору-геноциду українського народу, дійшли загального розуміння низки важливих завдань щодо збереження історичної пам'яті, осмислення історичного минулого України та пропонуємо: 1. Хмельницькому обласному інституту післядипломної педагогічної освіти щорічно проводити регіональну науково-методичну конференцію «Насилля комуністичного режиму в Україні у першій половині ХХ століття». 2. Закладам загальної середньої освіти (вчителів історії) висвітлювати події Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. у контексті регіональної історії на уроках у 10 класі при вивченні теми: «Встановлення і утвердження комуністичного тоталітарного режиму в Україні». 3. Науковим установам і вищим навчальним закладам області, у яких працюють історики та краєзнавці, розширити тематику досліджень документальних джерел щодо морально-психологічних наслідків Голодомору-геноциду. 4. Державному архіву Хмельницької області створити електронну базу спогадів очевидців Голодомору на Хмельниччині з систематичним поповненням її електронними копіями архівних документів, світлин, спогадів, тощо. Оприлюднити її на інтернет-сайті Державного архіву Хмельницької області. 5. Організаторам конференції видати збірник наукових праць, популяризувати результати регіональної науково-методичної конференції у засобах масової інформації та закладах освіти. 6. Кафедрі теорії та методик суспільно-гуманітарних дисциплін започаткувати авторську наукову школу «Насилля комуністичного режиму в Україні у першій половині ХХ століття» доктора історичних наук С. Маркової» [4].

Отже, осінь 2019 р. виявилась надзвичайно насиченою на міжнародні, всеукраїнські та регіональні наукові форуми. Їх організаторами виступили історики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана

Огієнка, Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, Державний архів Хмельницької області, Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник і регіональні та місцеві осередки Національної спілки краєзнавців України й просвіти. В їх роботі взяло участь більше 350 осіб із України та восьми країн Європи. За підсумками конференції опубліковані наукові збірники, що стали істотним прирощенням наукових знань з історії, археології, історіографії, джерелознавства, культури, етнографії, історичного й літературного краєзнавства.

Список використаних джерел та літератури:

1. Археологія & Фортифікація України: зб. матер. IX Міжнародної науково-практичної конференції / [редкол.: О.О. Заремба (відп. ред.), І.О. Старенький, П.А. Болтанюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О.А., 2019. 260 с.
2. Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матеріали V міжнародної науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 7–8 жовтня 2019 р. / [редкол.: С.А. Копилов (гол.), Л.В. Баженов, В.А. Дубінський та ін.]. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О.А., 2019. 244 с.
3. Програма наукової історико-краєзнавчої конференції «Середнє Подністров'я в історії Кам'яничини» (1 листопада 2019 р.). Кам'янець-Подільський, Китайгород, 2019. 16 с.
4. Програма регіональної науково-методичної конференції «Насилля комуністичного режиму в Україні у першій половині ХХ століття. Пролонговані наслідки і латентні складові Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.» (20 листопада 2019 р.). Хмельницький, 2019. 9 с.
5. VI Міжнародна наукова конференція «Україна і Велике князівство Литовське в XIV – XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі», м. Кам'янець-Подільський, 18–21 вересня 2019 р.: програма та тези доповідей / [НАН України, Ін-т історії України, Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка]. Київ: Ін-т історії України, 2019. 90 с.

Отримано: 22.11.2019

О. М. Завальнюк,
А. Г. Філінюк

ІСТОРИКУ-ПРОФЕСІОНАЛУ, ПРОФЕСОРУ В. С. ЛОЗОВОМУ – 60

Нещодавно свій 60-літній ювілей відзначив корінний кам'янчанин, випускник історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту (нині національного університету імені Івана Огієнка), завідувач відділу гуманітарної безпеки Національного університету стратегічних досліджень при Президентові України, доктор історичних наук, професор **Віталій Станіславович Лозовий** – учений-історик, який ось уже майже 35 років послідовно і систематично досліджує проблеми вітчизняної історії періоду Української національної революції 1917–1921 рр.

Своє дитинство і юність провів в самому серці міста над Смотричем в умовах старовини, яка не тільки вплинула на чутливу натуру, а й спонукала до захоплення історією [13, с.436], до її пізнання. Не секрет, що вибір професії для кожного є архіважливою справою, оскільки від цього великою мірою залежать здійснення різнобарвних юнацьких мрій, формування світогляду і напрям розвитку інтелекту людини, реалізація комплексу вроджених і набутих здібностей, а ще – визнання у різних професійних групах суспільства, самооцінка віддачі і висновок про вдало / невдало прожите життя. У цьому контексті ставка на історико-педагогічну освіту, яку 1986 р. здобув у Кам'янець-Подільському педінституті 27-річний Віталій Станіславович Лозовий, виявилася надзвичайно вдалою і перспективною. Працьовитий, організований, врівноважений, цілеспрямований, проникливий у всі предмети пізнання і зовсім не амбітний, юнак повністю вписався у благодатну творчу атмосферу і складний ритм життя колективу історичного факультету.

Гарно вихований, культурний, з розвинутим почуттям відповідальності за повне і якісне виконання навчальних завдань на усіх курсах п'ятирічної підготовки, авторитетний «стажник», за спиною якого була робота на підприємстві і строкова служба в армії, – таким запам'ятався на факультеті студент-історик Віталій Лозовий, один із найбільш наполегливих, самовідданих і перспективних. Великими стараннями, багатогодинною самостійною працею, він крок за кроком осягав наукові премудрості, глибоко осмислював історичні події і явища, через призму доступних джерел, монографічної і навчальної літератури, добре оволодів методикою аналізу історичного процесу, що стосувалися різних сфер і країн світу та своєї Батьківщини. На низку подій вітчизняної історії мав власний погляд, який не завжди збігався з офіційною історіографією [5, с.19].

З початком «перебудови» в країні поширилася гласність, студентська молодь цікавилася «білими плямами» історії, намагалася знати те, чого не було у затверджених Москвою навчальних програмах для вишів, демонструвала певну опозиційність щодо політики дозування історичної правди. Не стояв осторонь цих явищ і Віталій. Свій інтерес він задовольняв захоплюючим читанням правдивих наукових розвідок, які з'являлися на сторінках різних науково-літературних і громадсько-політичних журналів. По-новому підійшов до осмислення творчої спадщини історика М.І. Костомарова у своєму випускному дослідженні, яке прикрасило його біографію і стало першим самостійним великим науковим твором. Про це він доповідав на студентській науковій конференції у квітні 1986 р. Згодом дипломований випускник скаже, що повністю відірватися від схем радянської історіографії йому не вдалося. Утім набутий досвід аналізу історіографічних джерел і наукової літератури став поштовхом до подальшої дослідницької, історико-краєзнавчої роботи, яку Віталій Станіславович продовжив вже як науковий співробітник і завідувач відділу Кам'янець-Подільського державного музею-заповідника.

Суспільно-політичні події в країні кінця 1980-х рр., що означували ріст українського національного визвольного руху, не залишили байдужим В.С. Лозового, який щиро вболівав за необхідність реального національного відродження. Відтак молодий фахівець опинився у вирі громадсько-політичного життя міста, став діяльним членом міських осередків Товариства української мови імені Тараса Шевченка, Всеукраїнського товариства «Просвіти», брав активну участь у десятках масових заходів, які гуртували інтелекцію різних поколінь, демонстрували активну підтримку українській національній ідеї. Проводив тематичні бесіди, виступав з лекціями. І завжди аудиторія відзначала майстерність, науковість і непідробну громадянську позицію лектора, який використовував неспростовні аргументи для підтвердження різних важливих теоретичних положень.

Після проголошення незалежності України, свідомо взявся досліджувати одну із нез'ясованих наукових проблем, пов'язану з українським державотворенням у 1919 р. Дослідник працював без будь-якого прив'язування до ідеологічних схем, окреслив коло раніш невідомих йому діячів, які працювали на національне відродження у революційну добу. Не раз зустрічався з ним на початку 1990-х рр. у читальному залі Державного архіву Хмельницької області, де кожен з нас працював над збором матеріалів для своїх наукових проєктів. Добре пам'ятаю, як наполегливо молодий історик опрацьовував документи і українську пресу доби Центральної Ради, але найбільше про кам'янець-подільський період діяльності Директорії УНР. Вже тоді я зрозумів, що Віталій Станіславович, який зумів увійти до виконавців тематичного плану відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України, зуміє досягти вражаючих результатів. Підтвердженням прогнозу стали його наступні публічні кроки у науковому середовищі. Вже 1993 р. він двічі доповідав на все-

українській і обласній історико-красназнич конференціях, опублікував перші змістовні розвідки. Ці кроки згодом були продовжені і підсилені у 1994–1997 рр., коли з-під пера В.С. Лозового вийшло 16 наукових публікацій, серед яких чільне місце посіла стаття «Аграрна політика Директорії УНР», опублікована в «Українському історичному журналі». Його розвідки охоче друкували у наукових збірниках на рідному історичному факультеті, а також у Луцьку, Хмельницькому, Шепетівці, Старокостянтинові, Меджибожі, Могилів-Подільському, Вінниці, Житомирі, Києві, Любліні. За той проміжок часу він 11 разів апробував положення своєї наукової концепції на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових форумах. Додамо визнання участь у групі молодих авторів, які підготували і 1996 р. видали змістовну книгу – нарис «Просвітницький рух на Поділлі (1906–1914 рр.)». Вона і досі є найбільш розлогим і повним дослідженням про відому і досить діяльну в дореволюційній Україні просвітню організацію, її найбільш відомих діячів.

Не полишав В.С. Лозовий громадської та просвітньої роботи: виступав із лекціями у трудових колективах, доповідями на тематичних конференціях, семінарах і круглих столах, що стосувалися громадсько-політичного життя українського суспільства в різні історичні періоди, брав участь у жвавих дискусіях молодих інтелектуалів щодо перспектив демократичного розвитку країни та її регіонів, тісно співпрацював з обласним і міським відділеннями Комітету виборців України, який став авторитетною організацією, об'єднавши багато прогресивно мислячих молодих людей.

Особливо успішним ддя молодого історика став 1998 р.: його науковий доробок зріс ще на 5 оригінальних статей, які підтвердили правильність його концепції про державотворчі процеси в Українській народній Республіці літа-осені 1919 р. Після всебічного розгляду у відділі історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України рукопису його кандидатської дисертації «Кам'янецька доба Директорії Української Народної Республіки (червень-листопад 1919 р.)», виконаної під керівництвом відомого українського історика, доктора історичних наук, професора В.Ф. Верстюка, вона була рекомендована до захисту у спеціалізованій вченій раді. Успішний захист відбувся того ж року і засвідчив про високу оцінку наукової праці, яку дала головна установа історичної науки України. Згодом за матеріалами дисертації вчений опублікував монографічну працю «Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (кам'янецька доба)», яка стала помітною подією історіографії історії України.

Успіх окрилив вченого. Цьому сприяло і те, що з 1999 р. Віталій Станіславович науково-педагогічну діяльність став поєднувати з керівництвом університетською бібліотекою. Робота в колективі кафедри стала однією з головних глав його науково-педагогічної діяльності та професійного сходження. За десять років пройшов шлях від старшого викладача, згодом – доцента до доктора історичних наук, професора кафедри історії України [16,

с.19]. Забезпечував навчальні курси з української етнології на історичному факультеті, історію України (для неісторичних факультетів) і здійснював керівництво архівно-музейною практикою студентів [15, с.314-315].

Викладацька та дослідницька робота захопила історика так, що він невдовзі обрав тему докторської дисертації й без оперативної паузи взявся за дослідження такої складної наукової проблеми як ставлення селянства до влади в Українській революції 1917–1921 рр. Ретельно вивчав напрацювання істориків, величезну джерельну базу, виважено вибудовував новаторську наукову концепцію, апробував отримані перші і наступні результати, оформляв їх у статті, які розміщував у різних збірниках. Загалом у 1999–2003 рр. опублікував 21 статтю і 2 брошури, які були присвячені обраній проблемі і засвідчили про новий якісний етап у діяльності В.С. Лозового. 2000 р. він переходить на посаду завідувача науково-навчальної бібліотеки Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, стає членом ректорату, провадить за сумісництвом викладацьку роботу: на рідному факультеті забезпечує вивчення студентами-істориками української етнології, студентам інших спеціальностей викладає курс історії України, керує написанням курсових і дипломних робіт, займається навчально-методичною роботою, зокрема, підготовкою трьох навчальних посібників для студентів-істориків, які вивчали «Історію Поділля». Поєднання цих посад вимагало чимало додаткового часу, утім аж ніяк не впливало на науковий поступ. У 2003 р. В.С. Лозовому було присвоєно вчене звання доцента по кафедрі історії України. Вслід за цим історик поповнив науковий доробок двома випусками монографії «Внутрішня і зовнішня політика Директорії УНР (Кам'янецька доба)» [8-9]. Після цього перс перспективний дослідник поставив собі за мету виконати докторську дисертацію [5, с.22-23]. Того ж року він без будь-яких перешкод став докторантом-істориком Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова. Упродовж трьох років підготував дисертаційну роботу «Ставлення селянства України до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 р.)» [10]. Основні положення і висновки цієї оригінальної праці були опубліковані у десятках його статей, а також фундаментальній монографії – «Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.)» [7]. Робота була новаторською, послідовно висвітлювала один із невисвітлених в цілому сегментів тодішнього революційного процесу – складні взаємовідносини між сільським населенням і владними структурами, які прагнули організувати селянські маси на захист ідеалів Української революції. Отримані результати дістали схвалення у науковій спільноті, з часом вивели вченого на завершальний етап – захист дисертаційної роботи, який відбувся 2010 р. в Інституті історії України НАН України [10].

Зосередившись на викладацькій роботі, В.С. Лозовий отримав вчене звання професора кафедри історії України, увійшов до наукової школи професора О.М. Завальнюка, став членом вчених рад історичного факультету і університету, конференції трудово-

го колективу, активізував роботу з аспірантами. Після передчасної смерті завідувача кафедри М.Б. Петрова очолив кафедральний колектив, отримуючи дорогоцінний досвід керівної роботи. 2013 р. став членом спеціалізованої вченої ради, яку відкрили на рідному факультеті для проведення захисту кандидатських дисертацій з історії України. Наказами Міністерства освіти і науки України його ввели на три роки до складу двох спеціалізованих вчених рад – Д 71.053.01 з правом прийняття до розгляду та проведення захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора (кандидата) історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України (у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка), а також Д 26.718.03 з аналогічним правом щодо розгляду і захисту дисертаційних робіт на здобуття наукового ступеня доктора (кандидата) політичних та філософських наук за спеціальностями 21.01.01 – Основи національної безпеки держави (політичні) та 21.03.01 – Гуманітарна і політична безпека держави (у Національному інституті стратегічних досліджень).

Під керівництвом Віталія Станіславовича один за одним успішно виконали і блискуче захистили кандидатські дисертації аспіранти А.І. Машталір, В.В. Галатир, В.А. Філінюк. Великою подією у житті 57-річного вченого стала підготовка доктора історичних наук. За його ефективного консульства, докторантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка С.В. Маркова виконала і успішно захистила у 2016 р. докторську дисертацію «Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917–1933 рр.)» [10].

Як і раніше, багато працює над дослідженням різних важливих проблем з історії Української революції. Великим внеском в історіографічний процес стала його монографія «Правосвідомість селянства в період Української революції 1917–1920 рр.: історичний аспект» [11]. Керуючись принципом: навіть самий гарний початок нічого не вартий без гідного завершення, професор у співавторстві зі своїми учнями В.В. Галатиром і А.І. Машталіром підготували й опублікували монографії. Перша була присвячена функціонуванню місцевих органів влади Гетьманату в Правобережній Україні [2], друга – характеристичі політичної інструменталізації постаті та творчості Тараса Шевченка як чинника національного відродження у Наддніпрянській Україні в 1917-1920 рр. [14].

Високу оцінку дістали упорядковані ним разом із В.В. Галатиром два збірники документів і матеріалів з історії Наддніпрянщини за гетьмана Павла Скоропадського [3; 6]. Реагуючи на сучасну надскладну проблему нашої країни, пов'язану з російською анексією Криму й війною на Донбасі, потребу їх наукового осмислення, разом із вченими Національного інституту стратегічних досліджень видав надзвичайно змістовну і корисну не лише для істориків монографію «Донбас і Крим: ціна повернення». Зокрема, професор В.С. Лозовий розкрив удар по українській науці та культурі і шляхи подолання гуманітарної катастрофи Війна та регіональна криза національної ідентичності: способи подолання [4, с.216-222; 271-286].

Перейшовши на відповідальну наукову роботу в розташований у столиці Національний інститут стратегічних досліджень [17, с.528], В.С. Лозовий не забуває про своїх колег-кам'ячан, активно співпрацює з кафедрою історії України, бере участь у всіх засіданнях спеціалізованої вченої ради і активно обговорює якість усіх винесених на захист докторських і кандидатських дисертацій. Постійно друкується у факультетських щорічних фахових виданнях – «Наукових працях Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки», «Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки», «Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць», у яких входить до складу редакційних колегій. Допомогає здібній молоді у науковому рості. Бере активну участь у всіх історико-краєзнавчих та інших профільних конференціях, які проводяться в університеті. Загалом у науковому доробку вченого майже 200 опублікованих праць – монографії, посібники, розлогі статті і наукові доповіді, якими вітчизняні і зарубіжні історики послуговуються при підготовці своїх досліджень, а викладачі історичних факультетів використовують у навчальному процесі зі студентами.

Тому без перебільшення можна стверджувати, що до свого ювілею В.С. Лозовий підійшов як знаний український історик, справжній знавець історії Подільського краю, талановитий дослідник сучасних політичних процесів в Україні, надійний колега і високопорядна людина. Один мислитель писав, що про моральні якості людини можна робити висновки не за окремими зусиллями, а за її повсякденним життям. Ось чому повністю розділяємо словами його вихованки, доктора історичних наук С.В. Маркової про те, що «Віталій Станіславович розумний, мудрий, порядний, поважає усіх, з ким спілкується», що він вирізняється інтелігентністю, людяністю, добротою у ставленні з колегами та друзями, ... що «захоплюють його вміння вселяти віру, бути за приклад, перейматися долею іншого та цілої країни» [12, с.40].

Зоряний ювілей В.С. Лозового, що благодатно світиться у серцях і умах його рідних, багатьох десятків його друзів, товаришів та учнів, професор зустрічає в розквіті сил та енергії, упевненості у своїх силах і можливостях нароцувати далі результати власної наукової школи. Бо ж нічого постійно благодітельного, крім звички наполегливо працювати, ще не придумали. Зроблене заслугове на визнання на національному рівні і водночас спонукає до продовження на нові десятиліття обраного у Кам'янці-Подільському твердого курсу на більш щедрий внесок у величезну скарбницю наукових студій з історії Української революції 1917–1921 рр.

Список використаних джерел та літератури:

1. Віталій Лозовий: науковець, історик, професіонал (до 60-річчя від дня народження). Тернопіль: ФОП Паляниця В.А., 2019. 68 с.
2. Галатир В.В., Лозовий В.С. Місцеві органи державної влади Гетьманату в Правобережній Україні (квітень – грудень 2018 р.): монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2015. 380 с.

3. Діяльність місцевих органів державної влади на Правобережжі у добу Гетьманату Павла Скоропадського: зб. док., матеріал. та світл. [ред. кол. В.С. Лозовий (відп. ред.), В.Г. Байдич, О.М. Завальнюк та ін.]. Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2014. 310 с.
4. Донбас і Крим: ціна повернення: монографія / [за заг. ред. В.П. Горбуліна, О.С. Власюка, Е.М. Лібанової, О.М. Лященко]. Київ: НІСД, 2015. 474 с.
5. Завальнюк О.М. Український історик В.С. Лозовий: штрихи до яскравого науково-педагогічного портрета // *Віталій Лозовий: науковець, історик, професіонал (до 60-річчя від дня народження)*. Тернопіль: ФОП Паляниця В.А., 2019. С. 19-25.
6. Законодавча база процес становлення місцевих органів державної влади доби Гетьманату П. Скоропадського: зб. док. і матеріал. / [ред. кол. В.С. Лозовий (відп. ред.), В.Г. Байдич, О.М. Завальнюк та ін.]. Хмельницький: Держ. архів Хмельн. обл., 2013. 156 с.
7. Лозовий В.С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради. Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2008. 480 с.
8. Лозовий В.С. Внутрішня і зовнішня політика Директорії УНР (Кам'янецька доба). Київ-Кам'янець-Подільський, 2004. 236 с.
9. Лозовий В.С. Внутрішня та зовнішня політика Директорії УНР (Кам'янецька доба). Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2005. 224 с.
10. Лозовий В.С. Ставлення селянства України до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.); автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Київ, 2010. 36 с.
11. Лозовий В.С. Правосвідомість селянства в період Української революції 1917–1920 рр. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. 112 с.
12. Маркова С.В. Лідер суспільної думки // *Віталій Лозовий: науковець, історик, професіонал (до 60-річчя від дня народження)*. Тернопіль: ФОП Паляниця В.А., 2019. С. 40-41.
13. Машталір А.І., Галатир В.В. та ін. Наукові напрямки історичних досліджень В.С. Лозового (до 55-річчя від дня народження) // *Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наук. праць*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2014. Т. 21: Присвячено 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка. С. 436-444.
14. Машталір А.І., Лозовий В.С. Політична інструменталізація постаті та творчості Тараса Шевченка як чинник національного відродження у Наддніпрянській Україні (1917–1920 рр.): монографія. Тернопіль: ФОП Паляниця В.А., 2016. 296 с.
15. Федьков О.М. Дослідник національної революції (1917–1920 років (до 50-річчя від дня народження В.С. Лозового) // *Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наук. праць*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 13: Присвячено 90-річчю Кам'янецької доби УНР. С. 314-315.
16. Філінюк А.Г. У пошуках нової якості історичної освіти та історичної правди: до 20-річчя створення кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Аксіома. 2001. 68 с.
17. Філінюк А.Г., Олійник С.В., Сидорук С.А. Кафедра історії України – провідний базовий підрозділ історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка // *Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наук. праць*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2018. Т. 25: До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С. 520-539.

Отримано: 21.11.2019

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Баженев Лев Васильович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік УАН, голова Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Баженев Олександр Левович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Боровець Іван Іванович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Газін Володимир Володимирович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Глушковецький Анатолій Леонідович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Гриськова Наталія Романівна (м. Кам'янець-Подільський), магістр історії, здобувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Дзира Іван Ярославович (м. Київ), кандидат філологічних наук, доктор історичних наук, професор кафедри професійної освіти в сфері технологій та дизайну Київського національного університету технологій та дизайну.

Завальнюк Олександр Михайлович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік НАНВО України.

Завадовський Анатолій Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Задорожнюк Андрій Борисович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Кліщинський Павло Володимирович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Комарніцький Олександр Борисович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри історії України, заступник декана історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік НАНВО України.

Кучеров Геннадій Геннадійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальної роботи та психології Подільського спеціального навчально-реабілітаційного соціально-економічного коледжу.

Лубчинський Андрій Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Лякович Роман Сергійович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Лякович Тетяна Вікторівна (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Магась В'ячеслав Олегович (м. Житомир), кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Житомирського військового інституту імені С.П. Корольова.

Магась-Демидас Юлія Іванівна (м. Житомир), кандидат історичних наук, доцент кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Маркова Світлана Василівна (м. Хмельницький) доктор історичних наук, доцент кафедри теорії та методик суспільно-гуманітарних наук Хмельницького обласного інституту післядипломної освіти.

Марчук Олександр Ігорович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Михайлик Артур Олександрович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, директор бібліотеки, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Подільського державного аграрно-технічного університету.

Олійник Микола Петрович (м. Хмельницький), доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та туризму Хмельницького національного університету.

Олійник Сергій Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Пилипенко Олександр Євгенович (м. Київ), доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій.

Ребрик Олександр Васильович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Савчук Інна Іванівна (м. Трускавець), кандидат історичних наук, методист методичного кабінету відділу освіти Трускавецької міської ради.

Савчук Надія Іванівна (м. Івано-Франківськ), кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов і країнознавства факультету туризму Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Сидорук Сергій Антонович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Стецюк Вадим Борисович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Трубчанінов Сергій Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Філінюк Анатолій Григорович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік НАНВО України.

Яблонська Діана Романівна (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Ярич Володимир Петрович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Янушкевич Барбара (Жешув, Республіка Польща), кандидат гуманістичних наук з історії, викладач Жешувського університету.

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Випуск 12

Підписано до друку 19.12.2019 р. Гарнітура «Книжник».
Папір офсетний. Друк різнографічний. Формат 60x84/16.
Умовн. друк. арк. 21,2. Обл.-вид. арк. 28,6.
Тираж 80. Зам. № 885.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Надруковано у Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.